

ZENTA MONOGRÁFIÁJA I.

Dudás Gyula Múzeum- és Levéltárbarátok Köre
Zenta, 2007

Köz- és főbb épületek:

1. Városház.
2. Püsköny.
3. Központi állami elemi iskola.
4. Szt. István r. kath. templom.
5. Szerb templom.
6. Gimnázium.
7. Gőzmalom.
8. Lővegy óvoda.
9. Elemi iskola.
10. Fűrészgödlye.
11. Szegényház.
- 12.) Helyi templomtörzsi elemi iskola és róm. kath. templom
14. Zsinagóga.
15. Óvoda, (Boros-féle).
16. Közkórház.
17. Merényi-féle óvoda.
18. Állami elemi iskola.
19. " " "
20. Gőzmalom.
21. Állami elemi iskola.
22. " " "
23. Tűzoltó lakotnya.
24. Eugen szálloda.
25. Járvány kórház.

2.

3.

6.

Első kertek

Nagyrot

Teglagyár

Liba legelő

Liba legelő

Eperlő

Tornyosúti

Tornyosúti puszta

Aratja Kiskasira
Mátyás király utca

Filipa Király utca

Szent Anna Műhely utca

Szent Anna Műhely utca

Gyula Dani utca

Felcsécsé utca

Balassai utca

Balassai utca

Drám utca

Drám utca

Drám utca

Drám utca

Drám utca

Drám utca

Drám utca

Drám utca

ZENTA VÁROS TÉRKÉPE.

1:5760

Készítette: Szövényi Károly
v. s. mérnök.

Zenta, 1911 Február havában.

Zenta monográfiája I.

ZENTA MONOGRÁFIÁJA I.

Dudás Gyula Múzeum- és Levéltárbarátok Köre
Zenta, 2000

A kötet szerzői:

† Dobos János
Guelmino János
Pejin Attila
† Szekeres László
Urbán János

Szakvéleményezők:
Blazovich László
Szele István

Szerkesztőbizottság:
Fodor István
Hajnal Jenő
Szloboda János (fő- és felelős szerkesztő)

Lektor és korrektor:
Szloboda János

Műszaki szerkesztő:
Beszédes István

A kiadvány megjelenését

*a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,
az Illyés Közalapítvány
és Zenta község önkormányzata támogatta.*

Készült a szabadkai Grafoprodukt nyomdában.
Igazgató: Özvegy Károly

Dudás Gyula Múzeum- és Levéltárbarátok Köre
Zenta, 2000

ISBN 86-7082-019-6

TARTALOM

<i>Előszó</i> (Szloboda János)	7
ZENTA TÖRTÉNETÉNEK KUTATÁSA (Dobos János)	11
TERMÉSZETI FÖLDRAJZ (Urbán János)	43
ÉLŐVILÁG (Guelmino János)	97
ZENTA A RÉGÉSZETI LELETEK TÜKRÉBEN (Szekeres László)	145
ZENTA ÉS KÖRNYÉKÉNEK MÚLTJA 1919-ig	195
A középkor (Dobos János)	197
A török idők (Dobos János)	223
Zenta a Tiszai határőrvidék keretében (Dobos János)	255
Zenta a Tiszai koronakerületben (Pejin Attila)	273
A forradalom és a polgári átalakulás kora (Pejin Attila)	315
NÉVMUTATÓ	379

ELŐSZÓ A MONOGRÁFIA I. KÖTETÉHEZ

Nem kétséges, hogy elérkezett az összegezés ideje. Század-, sőt ezredfordulóhoz értünk, de ezen túl – még ha nem is kerülünk a régi korok apokalipszist vagy holmi világrengető kataklizmát váró babonás hitének szívet remegtető és lelket borzongató befolyása alá –, még akkor is el kell ismernünk: centenárium ide, millennium oda, világunk a XX. század utolsó, bő egy évtizede alatt óriásit változott. Ez a változás nem csak a politikai életre, a világszisztemek közötti választófal földrengésszerű hirtelenséggel történt leomlására, a világ egypólusúvá válására, az emberi és polgári jogoknak (köztük a sajtó- és szólásszabadságnak) általános érvényű követelménnyé emelkedésére vonatkozik, hanem az elektronikai és informatikai forradalomra is, amely glóbuszunkat úgyszólván összezsugorította, a Föld különböző részein felhalmozott tudásanyagot pedig mindenki számára hozzáférhetővé tette.

Ehhez a szinte már elképzelhetetlen méretű ismeretanyagnak a gyarapodásához mi Zenta monográfiájával kívánunk hozzájárulni, ami több szempontból is érthető. Ma, amikor a fentebb már említett korszakforduló nagyon is indokoltá teszi az összegezést, felettébb kézenfekvőnek látszik, hogy egy, már csaknem nyolc évszázada írásban is nyomon követhető múlttal rendelkező, többször megsemmisült, de mindig újjáéledt és ismételten városi rangra emelkedett település végre is maradandó tudományos-népszerűsítő munka alakjában rekapitulálja fejlődésének (és hanyatlásainak) eddigi végeredményét.

Annál is inkább, mert erre az összefoglalásra itt, nálunk mindig is volt igény. A településmonográfia megírásának gondolata Zentán nem újkeletű: több mint száz éve annak, hogy az első ilyen próbálkozás tetet öltött a város neves szülöttének, DUDÁS GYULA történész-akadémikusnak a kézirat munkájában. A helytörténet fintora, hogy a kész mű megjelentetésére a megrendelőnek – Zenta városának – már nem maradt pénze, így a kézirat egy jó évszázadon át ismeretlenül lappangott-porosodott a levéltár polcain, annál is inkább, minthogy olyan kor köszöntött ránk, amelynek kitűzött célja volt a történelmi múltat meghamisítani, majd „végeképp eltörölni”.

A Monográfia megírásának gondolata a hatvanas években merült fel újra, és nem véletlenül. Ekkor jutott el az új délszláv államképződmény a konszolidálódásnak egy olyan fokára, amely a nemzetközi életben is a demokrácia látszatát megőrizni óhajtó rendszer bizonyos liberalizálódását eredményezte. A „községeknek” akkor a „decentralizálásnak” nevezett gazdaságpolitikai intézkedések folytán létrejött nagyobb gazdasági önállósága lehetővé tette a kulturális javak létrehozására irányuló ráfordításokat,

s így az önkormányzat – az akkori Községi Népbizottság – támogatta a monográfiaírás tervét.

Különös érdemei voltak a helytörténeti feltárómunka megindításában ERDÉLYI ISTVÁN matematikatanárnak, később a zentai Városi Könyvtár igazgatójának, majd a Zentai Közművelődési Közösség főállású titkárának. Ő kezdeményezte a város múltját és művelődési életét bemutató írások közlését a Bilten kulturnog života Sente (Zenta Művelődési Életének Közlönye) c. periodikus kiadványban, majd az 1961. november 19-én megalakult Dudás Gyula Múzeum- és Levéltárbarátok Egyesületének megbízásából fő- és felelős szerkesztőként a Zentai füzetek és Građa za monografiju Sente (Zenta Monográfiájának anyaga) c. kiadványsorozat megindítását is, amely munkát 1969-ig, illetőleg 1979-ig látta el.

A Monográfián folyó munkálatok azonban – főként a pénzeszközforrásoknak a megromlott gazdasági helyzet folytán történt elapadása következtében – túlságosan is elhúzódtak, az elkészült részmunkák – tulajdonképpen a Monográfia egyes fejezetei – ezáltal elavulttá, túlhaladottá váltak. Ezért a zentai csata 300. évfordulójának közeledtével ismét feltámadt helytörténeti érdeklődés – bár a korábbinál összehasonlíthatatlanul súlyosabb anyagi körülmények között – ismét arra készítette a helybelieket (elsősorban a lelkes zentai lokálpatriótákat és az önkormányzat tagjait), hogy a félig-meddig már abbamaradt munkát folytassák, illetőleg újrakezdjék.

Így egyes, már megírt részek lerövidítésével, felújításával, a hiányzó pótlásával összeállt a Monográfia első kötetének anyaga, amely a monográfiaírás történetének áttekintéséből, a község természeti földrajzából, élővilágának leírásából, régészeti vonatkozásainak összefoglalásából s végül az első okiratos említéstől (1216) az első világháború végéig terjedő településtörténet rendszeres tárgyalásából áll. Zenta történetének bemutatása a két világháború között, majd a II. világháborútól napjainkig – remélhetően a nem túl sokára – kiadásra kerülő második kötet munkatársaira és szerkesztőire hárul.

Hogy ez a terjedelmére sem csekély munka megindulhatott, és legalább részben végbemehetett, az nem kis mértékben azoknak a lelkes zentai lokálpatriótáknak és néhány nem zentai barátunknak, támogatóknak köszönhető, akik legtöbbször csupán jelképes tiszteletdíj ellenében hajlandóak voltak szabadidejük tetemes részét fáradságos kutatómunkára fordítani, majd a levéltárak poros iratkötegeiből előbányászott, régi újságok elsárgult lapjain talált és nem utolsósorban a terepen felkutatott adathalmazt rendszerezni, feldolgozni. A már említett néhai Erdélyi Istvánon kívül ide kívánczok még élő és körünkben már eltávozott munkatársaink neve: BALASSY ILDIKÓ tanár, DR. BARTA LÁSZLÓ levéltárigazgató, DR. MILORAD ČURČIĆ szakorvos, † DOBOS JÁNOS magiszter, levéltár-igazgató, † FÁBRI JENŐ lelkész, † FÁBRI NÁNDOR tanár, FEHÉR LAJOS tanár, FODOR ISTVÁN tanár, levéltár-igazgató, GUELMINO JÁNOS tanár, † HUSZÁGH LÁSZLÓ gyógyszerész, KALMÁR KÁROLY tanár, levéltáros, † KATONA PÁL tanító, levéltáros, KÓKAI SÁNDOR újságíró, DR. MÉSZÁROS SÁNDOR egyetemi tanár, MOLNÁR TIBOR levéltáros, PEJIN ATTILA tanár, muzeológus, † RÁCZ VINCE magiszter, mezőgazdasági mérnök, † SZEKERES LÁSZLÓ régész, DR. SZELI ISTVÁN akadémikus, egyetemi tanár, SZLOBODA ILONA óvónő, TARI LÁSZLÓ

levéltári kutató, † TOLMÁCSY GÉZA bankigazgató, † TÓTH PÉTER tanító, TRIPOLSKY GÉZA tanár, múzeumigazgató, † DR. VIGH ÁGOSTON szakorvos, kórházigazgató.

Rajtuk kívül köszönet illeti legfőbb támogatóinkat: községi önkormányzatunkat, valamint művelődési intézményeink, elsősorban a Történelmi Levéltár, a Városi Múzeum és a Városi Könyvtár igazgatóit és dolgozóit, akik segítőkész módon hozzájárultak munkánk előmozdításához, továbbá a zentai társadalmi, köz- és magánvállalatokat, valamint egyéneket, akik anyagi támogatásukkal tették lehetővé működésünket. Hálás köszönet lelkiismeretes és önzetlen munkájukért, illetőleg adományaikért!

Manapság divatba jött a településmonográfia-írás. Nap mint nap tapasztalhatjuk, hogy már éppen csak vegetáló kisközösségek vagy már nem is lakott, apró települések úgymond „monográfiái” látnak napvilágot lelkes szülőtteik többé-kevésbé szakavatott kutatói és írói munkája nyomán. Érdekes módon ezek a helytörténeti művek nem kevés olvasóra találnak, gyakran a világgá széledt, hajdani lakosoknak vagy azok leszármazottainak a soraiból. Holmi nosztalgia volna ez a hajdani „boldognak” tudott vagy vélt gyermekkor, az „elvesztett éden” iránt? Én inkább identitáskereséssel, a jelenkor történelmi megrázkódtatásai nyomán talaját veszített, lassan-lassan már szülőföldjén is szórványba kényszerülő magyarság önazonosság-tudat iránti igényével magyaráznom meg, illetőleg az ősi talajhoz való virtuális ragaszkodás tüneteként értelmezném ezt a jelenséget. „Azért vagyunk a világon, hogy valahol otthon legyünk benne” – írta Tamási Áron. Ennek a Monográfiának is az a végső célja, hogy a megismertetés és megismerés által otthonosabbá, a magunkévá tegye a szülő- vagy lakóhelyet.

Ezen túl a kiadvány méltán tart számot nemcsak a vajdasági magyarság, hanem a teljes magyar olvasóközönség érdeklődésére is.

Zentán, 2000 októberében

Szloboda János
fő- és felelős szerkesztő

ZENTA TÖRTÉNETÉNEK KUTATÁSA

A FELTÁRÓMUNKA TÖRTÉNETE 13

TÁRGYI FORRÁSOK 25

ÍROTT FORRÁSOK 27

 Középkori oklevelek 27

 A török hódoltság várostörténeti dokumentumai 32

 Zentai levéltári források 35

 A Zenta Monográfiájának előmunkálataiként 1999-ig megjelent
 kiadványok 37

A FELTÁRÓMUNKA TÖRTÉNETE

Általános szabálynak tekinthető, hogy egy helység, település múltja elsősorban e település lakóit érdekli. Ezen szabály alól némiképp kivételt képeznek azok a helységek, amelyek nagyobb jelentőségű történelmi esemény színhelyeül szolgáltak. Ilyenkor a szélesebb régió – ország, birodalom, sőt nem ritkán az egész földrész – érdeklődése, bár ha idővel hanyatlak is, termékenyítőleg hat vissza a helytörténeti érdeklődés fenntartására, jeles évfordulókon pedig még fokozására is. Ez Zentára is jellemző: az itt 1697. szeptember 11-én lefolyt, Európa-történeti jelentőségű csata a helyi történeti érdeklődést igen korán kifejlesztette.

Zenta mezőváros előljárósága már a XIX. század elején kezdeményezte a zentai csata magyar nyelvű bemutatását: megbízásából UGRÓCZI FERENC szegedi, kegyes oskolabéli hitoktató megírta, majd 1816-ban Szegeden 63 oldalon kinyomtattatta a *Zentai ütközet* című dolgozatát, amelynek bővebb taglalásába már azért sem bocsátkozhatunk, mert tárgyunkat – Zenta város helytörténetét – nem íveli át; másrészt Ugróczy dolgozatát már korábban bemutatták.

Hat évtizeden át (1816-1878) Zenta lakossága minden esztendőben megünnepelte a híres csata évfordulóját, miközben Zenta korábbi története szempontjából is fontos forráskiadványok láttak napvilágot az országos hatóságok és azok levéltárainak anyagából. Ezekre azonban a helyi értelmiség – bár nyitott és érdeklődő szellemiségére vall az a tény, hogy már 1832-ben olvasókört, helyi színjátszást produkált – még nem figyelt fel. Talán éppen azokban az években, amikor Bosznia okkupációja miatt a zentai csata évfordulójának megünneplése több esztendeig szünetelt, ébredezett az érdeklődése szülőhelye története iránt vidékünk hely- és tájtörténete egyik úttörőjének, DUDÁS GYULÁNAK (1861-1911).

Dudás Szegedről áttelepült helyi értelmiségi családból származott, amelynek tagjai befolyásos városi köztisztviselői posztokat töltöttek be a XIX. század második felében. Apja, Endre 1868-ban közjogi-történeti dolgozatot adott ki a Tiszán inneni korona-kerület jogviszonyáról a magyar koronához, majd 1872-ben megírta *Zenta város történetének vázlatát* című dolgozatát, amelyet az ünnepélyes felolvasás után elhelyeztek a zentai tiszai állóhíd alapkövébe. (Az alapkö sorsáról nincs tudomásunk, a híd 1903-ban a zentai part alámosása miatt leszakadt, ezután lebontották, és mintegy 300 méterrel északabbra 1908-ban új vashidat építettek. A város levéltárába letett emlékirat is elkalódott). Mindez azt igazolja, hogy a Dudás család ereiben hordozta a közjogi, történeti affinitást, amihez az ifjú Gyulánál fejlett íráskészség is járult: már gimnáziumi tanulóként irodalmi pályázatokon vett részt szép sikerrel, egyetemi hallgató korában pedig

számos történeti tárgyú cikket és dolgozatot írt és jelentetett meg fővárosi, megyei és helyi lapokban.

Dudás Gyula egyetemi tanulmányai során egyre intenzívebb érdeklődést mutatott Zenta város története iránt. Ekkor készíti el Zenta helységtörténetének időrendi vázlatát az ősidőktől 1751-ig, majd rövid idő alatt a történeti áttekintés szövegét is megírja (ZTL F: 013.3. – a kézírás nem Dudás Gyuláé). Ennek IX., a zentai csatára vonatkozó fejezetét 1885-ben Zentán külön füzetben is kiadta *A zentai csata* cím alatt, SCHWARTZ SÁNDOR nyomtatásában 79 oldalon: „*E monographia megírásának eszméjére szerző egy nagyobb tett tanulmányai közben jutott. Ő ti. Zenta monographiájára gyűjti az adatokat*” – írja az előszóban SZILÁGYI SÁNDOR közismert magyar történész, ebben az időben a budapesti Egyetemi Könyvtár igazgatója. Dudás Gyula tehát már 1884-ben olyan kéziratot készített, amelynek egyik fejezete, Szilágyi Sándor szerint, külön monográfiának volt tekinthető; a többi fejezetekhez – tehát Zenta város monográfiájához – az ifjú Dudás akkor még gyűjtötte a források adatait.

A következő, 1886. évet Dudás Gyula Zentán tölti mint az algimnázium próbaéves történelem és latin szakos tanára; ez év végén pedig a Budapesti Egyetem bölcsészettudományi karán oklevéltanból doktori szigorlatot tett – dicséretes eredménnyel. Mindemellett még 68 különféle cikket, dolgozatot is írt a lapokba és folyóiratokba. Zentáról is cikkezett, a régészettől a főgimnázium ügyéig tallóztatott; e dolgozatai egyikében megemlékezett az 1686. évi első zentai csatáról. (Ez a cikke egyike a nagyon ritka tárgyi tévedést tartalmazó írásainak, ahol kritikátlanul átvette Wagner bécsi udvari történetíró adatát: 1686. október 15-ére datálta az első zentai csatát, bár az 20-án történt; tévedésére Iványi István a Szabadkai Hírlap 1886. évi 27. számában rámutatott, Dudás Bács-Bodrogh vármegye monográfiája I. kötete 275. oldalán mégis kitarított korábbi, hibás adata mellett!). Zenta monográfiájáról azonban nincs újabb információnk.

Az ifjú Dudás 1887-ben eltávozott Zentáról, s oda többé huzamosabb időre nem is került vissza. Ekkor a helyi Zenta című hetilapból (1888. évi febr. 15-i sz.) arról értesülünk, hogy „*városunk érdemes főjegyzője, Szekfű György úr Zenta város monográfiájának megírásán fáradozik*”; fáradozásának eredményéről nem tudunk; jegyzői iratainak egy része JOCA VUJIC gyűjteményébe került, majd annak hagyatékából felvásárlás útján a zentai Történelmi Levéltárba.

Dudás előbb a szegedi tanfelügyelőségén tisztviselőként dolgozott, majd Zomborban 1891-ig mint tanár. Ezután a Bács-Bodrog Vármegyei Történelmi Társulat tisztviselőjeként működött egészen 1898-ig; ekkor két évet Budapesten töltött, de 1901-től 1905-ig ismét Zomborban dolgozott. Végül a Zólyom megyei Homonnára költözött, és ott halt meg viszonylag fiatalon (50 évesen) 1911-ben. Annak ellenére, hogy Zentát elhagyta, kapcsolata a várossal nem szakadt meg: 1889-ben beadvánnyal fordult Zenta város Tanácsához, amelyben azt kérte, hogy a Tanács bízza meg őt *Zenta monográfiája* megírásával, és ehhez nyújtson neki kellő erkölcsi támogatást, engedélyezze a város és intézményei irattárainak átnézését. A Tanács nem is késlekedett mindenirányú támogatásáról biztosítani az ifjú történészt, a képviselő-testület pedig még méltányos anyagi támogatást is kilátásba helyezett 1889. október 21-i ülésén:

„... örömmel üdvözlí a város képviselő-testülete dr. Dudás Gyula urat, Zenta város szülöttjét e nemes törekvésben, és midőn Zenta város történetének megírását ezenel elvileg elfogadja, s ezzel őt egyidejűleg megbízza, egyszersmind készséggel hajlandó őt a megírás körüli nehézségek elhárításában erkölcsi, sőt, annak idejében méltányos anyagi támogatásban is részesíteni; miért is egyenlőre megengedi, miszerint szándékának megvalósításához és munkálatainak kiviteléhez szükséges bűvárlatait a város levéltáraiban megfelelő időkbén eszközölhesse.” (ZTL F:003.36. Zenta rtv. kt. jkve 1889.10.21./274. sz.).

Ez azt jelentette, hogy a Tanács gyakorlatilag megnyitotta Dudásnak a város akkor még csupán az 1769. évi tűzvészben és az 1849-es nemzeti összetűzésben károsodott levéltári anyagát, és az erkölcsi támogatás mellett anyagit is kilátásba helyezett; de amikor Dudás – élve az ígérettel – 1891-ben valóban segélyért folyamodott, azt a képviselet restellkedve bár, de megtagadta.

Dudás Gyula
(1861–1911)

Az anyagi támogatás elmaradása nem vette el Dudás Gyula munkakedvét, bár 1891-től szinte minden energiájával Bács-Bodrog vármegye monográfiáján dolgozott mint szerző, majd szerkesztő és egyben a megyei Történelmi Társulat jegyzője, majd titkára is. A vármegyei monográfia megjelenése (1896) után rövidesen megjelent Zentán, kéziratot mutatott be a város polgármesterének, BOROMISZA JÁNOSNAK, aki grandiózus terveket kovácsolt a zentai csata 200 éves évfordulójának megünneplésére: monu-

mentális emlékművet akart állíttatni a csata hősz vezérének, SAVOYAI EUGÉNNAK. A zentai képviselő-testület azonban nem vállalta a szobor költségeit, a sebtében szervezett sorsjáték pedig nem hozta meg a várt jövedelmet. RÓNA JÓZSEF valóban monumentális lovasszobra így nem került Zentára, hanem a király, FERENCZ JÓZSEF birtokába, a budai várba. Boromiszának így most jól jött Dudás kézírata a szobrot és a megingott polgármesteri tekintélyt valamiképpen pótolandó. Javasolta tehát, hogy a város járuljon hozzá Zenta történetének nyomtatási költségéhez. A város képviselő-testülete már közvetlenül az évforduló előtt, 1897. július 21-én hozta meg a következő határozatot:

„A javaslat elfogadtván, tekintettel arra, hogy dr. Dudás Gyula úr Zenta város múltjára vonatkozó történeti adatoknak a képviselő-testület 1889. évi 274. sz. a. határozata alapján több éven keresztül fáradsággal és odaadó szorgalommal eszközölt egybegyűjtése után városunk történetét megírván, ezt sajtó alá rendezte, és a város anyagi támogatásának reményében a művet nyomás alá bocsájtotta, a mű kiadásával egybekötött nyomdai költségek fedezhetése céljából szerző részére 200, szóval Kettőszáz forint folyósíttatik...” (ZTL F:003.44. Zenta rtv. kt. jkve 1897.07.21./567. sz.).

Kétségtelen tehát, hogy Dudás Gyula Zenta város történetét megírta, s annak megírásához kútfőkként felhasználta a kormányzati szervek, elsősorban a Magyar Udvari Kamara és a Magyar Királyi Helytartótanács, továbbá a Bács-Bodrog vármegye – akkor Zomborban őrzött – levéltára és nem utolsósorban Zenta város levéltári anyagát. Ezenkívül felhasználta a számára elérhető magyar, szerbhorvát és német nyelvű történeti irodalmat, a latin nyelvű forráskiadványokat (ő fedezte fel Zenta 1506. évi városi kiváltságlevelét is a Magyar Történelmi Tárbán). Mindezek ellenére sokáig nem tisztázott okok miatt Dudás várostörténete a mai napig sem került kiadásra. Lobbanékony természetét ismerve azt feltételeztük, hogy Zenta előljárói valamelyikével keveredett vitába, vagy egyszerűen a két részletben és két egymást követő évben (1898, 1899) kezéhez kifizetett 100-100 forintból a kiadási költségeket nem tudta fedezni. Újabban felfedezett leveléből – amelyet alább ismertetünk – kitűnik, hogy ő a 200 forintot nem kiadási költségnek, hanem kutatási díjnak tekintette.

A közelmúltban Dudás Gyula hagyatékából előkerült egy bátyjához, Istvánhoz címzett levél, amelynek tartalma fényt vet a kézirat sorsára: *„Zenta monográfiájára nézve némi tévedésben vagy”* – írja Istvánnak. – *„Nekem a város 200 frtot adott kutatásra, ezt Boromisz polgármestersége alatt, az ő felszólítására kértem. Azt mondta ő nekem Zomborban járta alkalmával, hogy az Eugen-szobor felállítása alkalmára ki lesz adva az én általam írandó monográfia, és meg is lesz fizetve! Kaptam 200 frtot kutatásra, az Eugen-szobor elúszott, a monográfia is elaludt. Lajosnak Zomborban járta alkalmával többször is beszéltem a dologról, ő mindig azt mondta, a városnak nincs pénze.*

Én kutattam Zenta története után nem 200, hanem legalább 1000 frt árát. Maga az, hogy Zenta kir. városi szabadalmát és czimerét én kutattam föl, megér 200 frtot! De én többet tettem ennél, nálam készen hever Zenta monográfiájának I. kötete, mely

1751-ig terjed. Bármikor nyomda alá adom, ha a város fizeti a nyomdaköltségeket és nekem valami tiszteletdíjat. Lajosnak mondtam annakidején, írasson nekem egy hivatalos levelet, és szólítson fel, miben áll a monográfia ügye, – majd én felelek a városnak. Lajos azonban nem íratott nekem semmit.

Ha tehát a monográfia ügye bárhol szóba kerül, közöld az illetőkkel a fentieket” – írta Gyula Sátoraljaújhelyről 1906. szeptember 28-án.

Dudás Gyula tehát „kutatásra”, Lajos bátyja és Zenta képviselője viszont „nyomtatásra” értelmezték a 200 forintot, ezt a „tévhitet” kívánta István bátyjánál is eloszlatni (Dudás Gyula levelezése, ZTL F: 013.3).

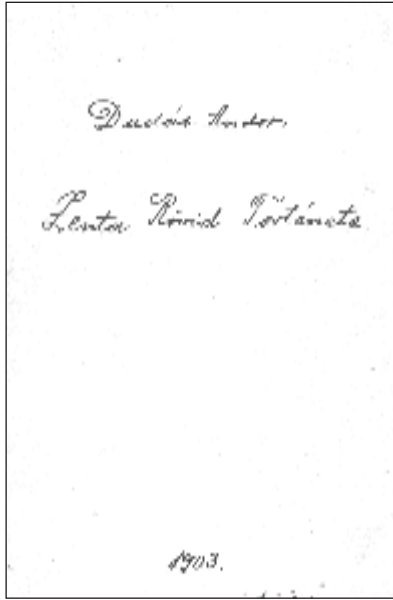
Sokkal sajnálatosabb dolog viszont az, hogy a zentai városatyák fukarsága miatt Dudás kézírata évtizedeken át lappangott, kallódott. Dudás Gyula kéziratának utótörténetéhez tartozik, hogy e sorok íróját a hatvanas években felkereste RÓZSA ANTAL nyugalmazott zentai szabómester a zentai levéltárban, és átadott egy *Zenta város története* című, XI fejezetből álló, 10 kézíratos félhasábon írt dolgozatot. Az ajándékozó nem volt hajlandó elárulni, hogy a kézirat hogyan került a birtokába. A kézirat tüzetes tartalmi és stilisztikai vizsgálata azt igazolta, hogy ez lehet az elkallódott Dudás Gyula-féle kézirat. Végül KATONA PÁLNAK, aki a Zentai Múzeumban, majd a levéltárban dolgozott, a helyi sajtót kutatva jutott birtokába egy jelentős adat: Dudás Gyula özvegye, aki Szegeden élt, 1938-ban az akkor szervezett zentai múzeumnak egy kéziratot adott át.

Szerintem ez a kézirat azonos azzal, amelyet Rózsa Antal a levéltárnak átadott. Dudás Gyula István bátyjához írt leveléből immár az is világos, hogy ez volt a teljes kézirat! Ez ugyanis 1751-gyel záródik, azzal az évvel, amikor Zenta polgárosítatván, mezővárosi státust kapott. Igaz bár, hogy Dudás ezzel már 1886-ban is rendelkezett, de meglehet, nem az általunk ismert terjedelemben és forráshivatkozásokkal. Így el- esik Katona véleménye, hogy Dudás kéziratának volt 1751 utáni része, és hogy éppen ez a rész volt az, amelyet Dudás özvegye ajándékozott 1938-ban a zentai múzeumnak.

Van ezután még egy adat Dudás monográfiájáról. IVÁNYI ISTVÁN Bács Bodrog várme- gyje földrajzi és történelmi helynévtára Szabadkán 1906-ban kiadott IV. kötetében a *Zenta* szócikkhez a 161. oldalon a következő jegyzetet fűzi: „*Ezen cikkhez dr. Dudás Gyula volt szíves adatokat küldeni, akitől nemsokára a város monográfiáját is vár- hatjuk.*” Iványi tehát 1906-ban, ha kiadás előtt helynévtára kéziratát átnézte és javítot- ta, abban a hitben élt, hogy Dudás monográfiája meg fog jelenni. Egyébként Iványi Zentára vonatkozó adatokat 1904-ig közöl a jelzett helyen; helynévtárában több zentai középkori településre is közöl levéltári forrásokra támaszkodó adatokat: Bátkára I. kötet 30. oldal, Csesztóra V. 26, Kalocsára V. 46, Karjadra II. 124, Kevire V. 53, Likasra vagy Likasegyházra I. 92, Peszérre I. 103, Tornynosra III. 125, Zentára I. 143. és IV. 161.

Dudás Gyula monográfiája helyett a századfordulót követőleg egy rövid dolgozat jelent meg öccse, DUDÁS ANDOR tollából. Andor bátyja követője szeretett volna lenni, aki őt talán inspirálta is erre: rendszeresen, krónikás folyamatossággal, évről évre gyűjtötte a zentai helytörténeti adatokat. Mappájából, annak kötésére ragasztott cím- kefelirataból kitűnik, hogy az adatgyűjtést 1899-ben kezdte az ősidőig visszamenő- leg. Rövidesen alkalma nyílt történeti összefoglalót készítenie Zentáról: 1903 augusz- tusában a Zentai Gazdakör országos védnökséggel mezőgazdasági és ipari kiállítást

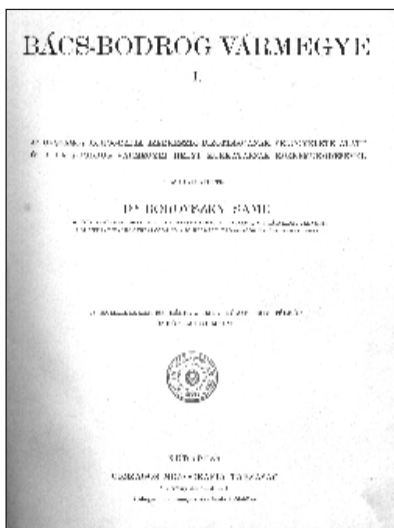
rendezett. A rendezvény egyik mellékterméke volt az ifjabb Dudás A5 formátumú, 11 oldalas publikáció formájában kiadott dolgozata: *Zenta rövid története*. Ebben az ős-időktől 1830-ig tekinti át Zenta történetét.

Dudás Andor helytörténeti műve

A XIX. század végén a helyi, a megyei lapokban és más kiadványokban a megye-, régió- és helytörténet témakörébe tartozó cikkek, írásművek mellett egy-egy jelentősebb intézmény, testület, egyesület története, egyes nemzeti csoportok, néprétegek múltja, életmódja, viselete is helyet kap: e kiadványok sorába sorolhatók az iskolák évkönyvei is. A zentai gimnázium évkönyveiben, tanügyi értesítőiben tanulmány jelenik meg az intézmény történetéről, a város közegészségügyi viszonyairól. Ezzel egyidejűleg, az országos ezredéves (millenniumi) ünnepek kapcsán megjelent Dudás Gyula szerkesztésében Zomborban 1896-ban *Bács-Bodrogh vármegye monográfiája* (I-II. kötet), majd a Magyarország vármegyéi és városai BOROVSKY SAMU által szerkesztett sorozatban 1909-ben Budapesten *Bács-Bodrogh vármegye*, ugyancsak két kötetben. Bár az előbbi nem közli a városok és községek történetének áttekintését, Zenta történetéből mégis számos már ismert, de új adatot is közöl, ami annak tudható be, hogy Dudás Gyula a vármegyével párhuzamosan Zenta története után is kutatott. Ezzel szemben az utóbbi, Borovszky monográfiája, Zentáról külön fejezetben – KALMÁR SIMON tollából – teljes történeti áttekintést ad a kezdetektől Zenta város címerének és pecsétjének a király, Ferencz József által történt megújításáig (1902). Kalmár Simon helytörténeti munkásságának más adatai nem ismertek; TÓTH PÉTER néhai tanító úr

közlése szerint 1945-ben községi tisztviselőként megbízatást vállalt Zenta történetének újbóli megírására, de 1946-ban elköltözött Zentáról, és több évi érdeklődés után sem találtam reá vonatkozó adatot.

Bács-Bodrog vármegye monográfiájának címlapja

A világháborús évek, majd az azt követő évtized nincstelenségével, igénytelenségével, gazdasági leépülésével, annak végén a világvárossal aligha kedvezett a helytörténeti feltárómunkának. Egyedül Dudás Andor írta tovább jegyzeteit, és ragasztotta újságkivágatait egyre vaskosodó krónikájába, amelyet 1929-ig vezetett. Jegyzetei, krónikája ma még ismeretlen okokból és időben rokona, Joca Vujić zentai földbirtokos (egy ideig városi tanácsnok és polgármester) birtokába kerültek. Innen aztán utódától és örökösétől, JOVAN VUJIĆTÓL felvásárlás útján az 1970/80-as évek folyamán a zentai levéltárba. A felvásárolt iratanyag nem csupán Dudás Andor hagyatékát öleli fel; a levéltárban külön gyűjteményt alkot *Joca Vujić hagyatéka* néven, amelyből csupán a Dudás-iratokat emeltük ki a Dudás-gyűjteménybe; a Vujić-féle irathagyaték nem Zentára vonatkozó része Belgrád város levéltárában található. (Lásd Đuknić, Emilije: Zbirke Joce Vujića u Arhivu Srbije. [Vujić Joca gyűjteménye Szerbia Levéltárában] Arhivski Pregled 1980/2, 125-133).

A Szerb-Horvát-Szlovén Királyságban elsősorban a szerb történettudomány volt érdekelt Zenta múltját illetően. Először ALEKSA IVIĆ történésznek 1929-ben Újvidéken kiadott *Istorija Srba u Vojvodini* [A szerbek története Vajdaságban] című munkájában találunk Zentára is vonatkozó adatokat. Ezután MILIVOJE V. KNEŽEVIĆ gimnáziumi tanár (majd 1933-tól igazgató) foglalkozott Zenta múltjával.

Milivoje V. Knežević 1899-ben született, tanár, író, a Szerb Tudományos Akadémia tagja, a Szabadkán megjelenő *Književni Severszerkesztője* (1925-1936). Ennek a folyóiratnak 1935. évi 7-11. összevont füzetét Zentának szentelte; ezt a füzetet többnyire zentaiak írták, és a zentai Unio nyomdában nyomtatták. Ez a füzet külön lenyomatként is megjelent *Zbornik grade za istoriju grada Sente* [Szöveggyűjtemény Zenta város történetéhez] címen. A zentai szerb értelmiség első monografikus jellegű vállalkozásának történeti, néprajzi, irodalomtörténeti, helységföldrajzi vonatkozású írásai ezek VIDO JABLAN, BERISLAV BERIĆ, IVAN S. PAVLOVIĆ, RISTO KOVIJANČIĆ, Milivoje V. Knežević és mások tollából. A helytörténeti cikkek nem tekintik át összefüggően Zenta történetét, inkább csak tallóznak benne, kiragadva a fontosabb és főképp a szerb nemzeti szempontból értékelhető eseményeket, folyamatokat és személyeket. Ilyen szempontú megközelítésben ez a munka ma is alapjelentőségű. Katona Pál közli az egyes fejezetek címét és íróit; úgy véli, hogy ez a gyűjteményes munka egyrészt korábbi szerzőkre, másrészt eredeti feltárássra támaszkodik, és ezért is a két világháború közötti időszakra tekinthető forrásnak.

A második világháború idején ismét szünetelt a helytörténeti kutatómunka, tehát újabb levéltári forrásokon alapuló várostörténet – amely az ősidőktől a megjelenés idejéig mutatta volna be Zenta történetét – nem jelent meg. A Jugoszláv Királyság széthullása, Bácska katonai megszállása, majd visszacsatolása Magyarországhoz a közérdeklődést nem a múlt, hanem a jelen és a jövő felé irányították, a történettudomány műzsája, Klio is hallgatott. Azok az országos vagy szakágazati monográfiák, amelyek a háború ideje alatt, 1945-ig jelentek meg, mint például a Budapesten 1941-ben megjelent *Magyar városok* című szociográfiai munka vagy a CSUKA ZOLTÁN által szerkesztett *A visszatért Délvidék*, többek között Zentát is bemutatták, de tényadataik csupán a korábbi várostörténeti kiadványokra, Dudás Gyula és Andor, Iványi István és Kalmár Simon várostörténeti cikkeire és tanulmányaira támaszkodtak. A helyi sajtó cikkezett ugyan helytörténeti vonatkozású témákról, 1942-ben megemlékezett a zentai csata 245. évfordulójáról (ennek keretében a Tisza-parton 1897-ben elhelyezett emlékműre új táblát helyeztek), de önálló várostörténeti kiadvány nem jelent meg, bár Zentán köztudomású volt, hogy azon legalább ketten: a már említett Kalmár Simon és FÁBRI JENŐ zentai lelkész dolgoztak.

A háború során a széthullott Jugoszláv Királyság területén nemzeti-felszabadító mozgalom bontakozott ki, amely végül visszaállította Jugoszláviát korábbi határai között. Így Zenta is újból Jugoszláviához került, amelyben új, szocialista társadalmi-gazdasági rendszert kezdtek építeni. Ez az új rendszer a helytörténeti munkának is új távlatokat nyitott. A helyi Népfelszabadító Bizottság 1945-ben megbízta Kalmár Simont a várostörténeti feltáró- és anyaggyűjtő munka folytatásával, de Kalmár 1946-ban elköltözött Zentáról, és anyaggyűjtő tevékenységének sem maradt felfedhető nyoma.

Kalmár Simon távozása után a helytörténeti kutatás és adatgyűjtés terhét az új közgyűjteményi intézmény keretében, amelyből fokozatosan három intézmény: a népkönyvtár, a múzeum és a történelmi levéltár kinőtt, az 1949-ben megalakult múzeumhoz kötődve FÁBRI JENŐ lelkész vette át, aki mint múzeumi tanácsstag az 1954-ben Katona Pál tanító és múzeumőr által készített kiállításához írt rövid helytörténeti áttekintést

Zenta rövid története címmel. Ez a zentai Városi Múzeum Zenta története című kiállításának tárgymutatója; ugyanitt jelent meg Fábri Jenő tollából a *Zenta vagy Szenta?* című, a város nevének eredetét, írásmódjait boncolgató dolgozata, amelynek alcímében ez áll: „(Részlet Fábri Jenő: *Zenta c. munkájából*)”, ami kétségtelenné teszi, hogy Fábri már ekkor dolgozott Zenta történetén. Sajnos, hogy korán elhunyt (1968), és halála után sem összegyűjtött forrásanyaga, sem kézirata nem került közgyűjteménybe.

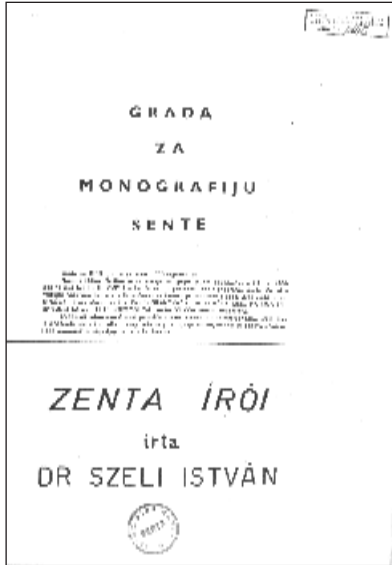
Zenta első említésének (1216) 750. évfordulója közeledvén, több zentai közéleti munkás kezdeményezésére a Községi Népbizottság 1961. október 28-án határozatot hozott, hogy az évfordulóra – 1966-ra – közöltségen megírta és kiadja *Zenta monográfiáját*. A Kezdeményező Bizottság: ERDÉLYI ISTVÁN tanár, NESTOR VUKOV levéltári és Katona Pál, akkor múzeumi dolgozó a Népbizottság Művelődésügyi Tanácsa határozata alapján DANILO BRANOVAČKI tisztviselő, dr. BURÁNY BÉLA orvos, dr. SZELI ISTVÁN egyetemi tanár és TÓTH HORGOSI PÁL tanár kinevezésével 1961. december 13-án Szerkesztőséggé alakult át. A Monográfia Szerkesztősége a megalakuláskor Erdélyi Istvánt választotta meg főszerkesztővé, és lefektette a monográfia kiadásának és előkészítésének alapelveit:

- a monográfia egy önálló kötetben jelenik meg;
- a megírt fejezeteket füzetek formájában rotoprinten sokszorosítva 500 példányban *Zenta monográfiájának anyaga* címen kiadják, és a kötet (mint egész) kiadása előtt szakmai és társadalmi véleményezésre bocsátják;

Ft. Fábri Jenő munkájának első része

- az anyag füzeteinek terjesztésével a *Dudás Gyula Múzeum- és Levéltárbarátok Egyesületét* bízzák meg azzal, hogy a befolyt bevételeket az újabb füzetek kiadására kell visszaforgatnia;
- az *anyag* füzeteiből 200 példányt a főszerkesztő rendelkezésére kell bocsátani, hogy ebből a köteles- és tiszteletpéldányokat elküldhesse...

A Zentai monográfia füzetek első száma

A főszerkesztő az egyes fejezetek megírására szerződéseket kötött, de a kéziratok beérkezése késett, így a recenzio, a társadalmi véleményezés is. Az első füzet, *Zenta írói* dr. Szeli István tollából 1965-ben jelent meg. Ebben az évben megjelent ugyan még három füzet, és 1966-ban még kettő, de ezek témája nem elégítette ki a monográfia tárgykerét. Ez azt jelentette, hogy az 1961-ben kitűzött célok nem valósultak meg, a monográfiát egy kötetben kiadni nem lehetett. Valójában nem csak a monográfia, de azon belül még a helytörténeti rész is csupán 1526-ig, a török hódoltságig készült el kiadott füzet formájában. Az évforduló elmúlt tehát, de ettől eltekintve a szerkesztőség – Erdélyi István optimizmusa és kitartó szívóssága következtében – folytatta a *Grada za monografiju Sente* füzeteinek kiadását, bár az is nyilvánvalóvá vált, hogy egyes dolgozatok, ha füzetekben megjelentek is, nem képezhetik a monográfia önálló fejezetét, azaz a tervezett kötetbe csak átdolgozva lesznek beilleszthetők. (A kiadott füzeteket lásd a mellékletben!)

A monográfia-füzetek mellett azonban más kiadványokban is jelentek meg helytörténeti adalékok, dolgozatok, cikkek és tanulmányok. Ezek között az első helyen kell megemlíteni a *Zentai füzeteket*. Ezek kiadása is Erdélyi István nevéhez fűződik. Erdé-

lyi könyvtárigazgatóként 1960-ban néhány oldalas brosrúkat kezdett kiadni *Senčanske sveske – Zentai füzetek* sorozatcím alatt. E füzetekben később helytörténeti dolgozatok is kiadásra kerültek, miután 1961-ben az akkor alakult *Dudás Gyula Múzeum- és Levéltárbarátok Egyesülete* vette át a sorozat kiadói jogait, és ugyanő nevezte ki a sorozat szerkesztőségét. A konkrét kiadványokat – témájukhoz igazodva – az egyes intézmények, a Népkönyvtár, a Zentai Múzeum vagy a Történelmi Levéltár gondozta, illetve készítette elő kiadásra. De még a *Zentai Füzetek* mellett is jelentek meg zentai intézmény-, vállalat-, egyesület- vagy sportágtörténeti kiadványok, amelyek kötelezpéldányai a zentai Napredak Népkönyvtárban, illetve az újvidéki Matica Srpska könyvtárban fellelhetők. Mindezek azonban csupán forrásai, részlet-tanulmányai lehetnek Zenta monográfiája történeti részének. A tudományosan népszerű kiadványnak induló *Zenta monográfiája* kiadása egyre késik, inkább pénzügyi, mintsem személyi vagy szakmai okok miatt. A zentai csata közelgő 300. évfordulója (1997) ismét aktualizálta a monográfia megjelenését; 1989-ben Kezdeményező Munkacsoport alakult Zenta város és a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia képviselőiből a jubileumi rendezvények előkészítésére; ez tervbe vette tudományos tanácskozás előkészítését a zentai csatáról és e vidék múltjáról. Sajnos, a megalakult testületek működése 1990-ben elhalt, de a várostörténet iránt érdeklődést tanúsító zentaiak 1995-ben a *Dudás Gyula Múzeum- és Levéltárbarátok Köre* keretében új szerkesztőséget alakítottak, ez a csata évfordulójára kiadni szeretné a város monográfiáját vagy legalább annak első kötetét.

Zenta teljes történetéről a hatvanas évek végén jelent meg egy rövid, szerb nyelvű összefoglaló a Vajdaságról megírt földrajz-történeti enciklopédiában e sorok írójától, a történeti részben újabb adatok közlése nélkül. Ezután különböző alkalmi kiad-

A Zentai füzetek sorozatának egyik száma

ványok, évfordulók és programfüzetek bevezetőjében rövid összefoglalók jelentek meg Zenta történetéből Erdélyi István, TRIPOLSKY GÉZA és e sorok írója tollából magyar, szerb és angol nyelven, de újabb, levéltári kutatásokon alapuló, összefoglaló várostörténet napjainkig nem látott napvilágot.

A legújabb munka, amely Zentára vonatkozóan is alapos levéltári kutatásokra támaszkodva közöl értékes új adatokat, GYETVAI PÉTERÉ: *A Tiszai korona-kerület telepítéstörténete*, I-III. Kalocsa, 1992; különösen fontos az első könyv, címe: *A Tiszai korona-kerület története és újkori magyar népességének eredete*, amelyben Zentáról lásd: 36, 102 (Bátka), 39, 104 (Csecstó), 44 (Kakat), 45, 107 (Kalocsa), 46, 108 (Karjad), 47 (Kevi), 49, 109 (Likasegyház), 54, 135 (Salamon, Szent), 58, 141 (Tornyos, Tótkalocsa), 60, 135, 142, 372-382, 966-1073 (Zenta) oldalakat.

TÁRGYI FORRÁSOK

Zenta szűkebb térségében (értve e kifejezésen a Zenta község mai határain belül fekvő területet) az eddig fellelt legkorábbi emberi nyomok a csiszolt kőkorból (neolitik) származnak.

Az ősidők és a történelmi korszak tárgyi emlékeinek esetleges megleléséről, a zentai csata emlékeinek gyűjtéséről már a XVIII., céltudatosabb kutatásáról a XIX., tervszerű régészeti kutatásokról, szakszerű leletmentésekről és régészeti adattár (kataszter) létesítéséről pedig a XX. századból vannak adataink.

A helytörténet tárgyi emlékeinek gyűjtése is elsősorban a zentai csatához fűződik: már közvetlenül a csata lefolyása után a győztesek a helyszínen hadizsákmány formájában számtalan tárgyat – főleg a legyőzött török hadak felszerelési tárgyait, fegyvereit, ékszereit, ruházatát, lószerszámát, de még tubákos szelencéit is – magukkal vitték. A hivatalos hadizsákmányon kívül – amelyet a hadvezetés beszolgáltatót, s az jobbra Bécsbe, a birodalmi és magángyűjteményekbe került – sok tárgy a Tiszából később a XIX., sőt itt-ott még a XX. században is felbukkant, amelyet a lakosság máig megőrzött. Ezeknek a tárgyaknak egy részét a XIX. század folyamán a történelmi értéküket felismerő tanítók összegyűjtötték, majd közgyűjtemény létesítésére gondolva a községhezán elhelyezték. A Bilten kulturnog života Sente [Zenta Kultúréletének Közlönye], III/1967, 6,107, arról tájékoztat, hogy ezt a gyűjteményt egy időben (1927-?) a zentai közkönyvtár is őrizte. E gyűjtemény további sorsát nem ismerjük.

Dudás Gyula zentai tanárkodása, majd Andor öccse zentai tisztviselősködése és helytörténelmi gyűjtőmunkája idején felmerül a helyi múzeumi gyűjtemény megőrzésének, múzeum létesítésének a gondolata: kezdetben a gimnázium a részben régészeti, részben őslénytani-geológiai anyag őrzője, majd a századforduló éveiben egy szekrényről is említés történik, amelyet Zenta város polgármesteri hivatalában a város címere díszít, benne pedig a város okleveleit, régészeti tárgyait és múzeumi gyűjteményét őrzik. A múzeumi gyűjtemény Zentán mégsem talál intézményt egészen a XX. század közepéig, és ezért sok-sok régészeti lelet más gyűjteményekbe, múzeumokba kerül.

Az első adatokat a Zentán, illetve határában talált régészeti tárgyakról a szegedi és a zombori (megyei) lapok közlik 1816-tól kezdve: itt kel szárnyra a hír Attila koporsójának megleléséről, amire vármegyei vizsgálat indul, és ki is derül, hogy hírlapi kacsza az egész. Ezután főleg kincs- és pénzleletek mozgatták a közérdeklődést, de innen inkább csak zentai csataemlékekről tudósítanak a már említett megyei lapok Zomborból és Szabadkáról. Zentán 1875-ben indul helyi lap, majd később több is megjelenik,

amelyek hírvonatukban nem mulasztották el regisztrálni a régészeti leleteket, rendszeresen tájékoztattak arról, hogy ki, mit és hol talált. Legtöbbször csontokat, cserepeket, régi pénzeket, ritkábban szerszámokat vagy fegyvereket fordítottak ki a földből főleg mezei munkák, csatornaásás, házalapozás vagy verem- és pinceásás alkalmával. Ezeknek a leleteknek az első, visszapillantó áttekintését – kiszélesítve az egész vármegyére – Dudás Gyula készítette el itteni tanárkodása idején, és azt FEKETE SÁNDOR nyomdájában ki is nyomtatta *Bács-Bodrog vármegye régészeti emlékei* címmel 1886-ban.

A századfordulón Gyula öccse, Andor közöl régészeti tanulmányt a *Bács-Bodrogh Vármegyei Történelmi Társulat Évkönyvében Bronzlelet Zentán* címmel (Zombor, 1898), majd ugyanez a folyóirat közli ÉRDÚJHELYI MENYHÉRT, ugyancsak zentai születésű történész *Ásatások Zentán* című közleményét (Zombor, 1903). Nem közvetlenül Zentára vonatkozik, de arra is kiterjed ugyanezen folyóiratban GUBICZA KÁLMÁN cikke: *Régészeti leletek a Tisza vidékéről* (Zombor, 1904). A háború idején a régészeti kutatások hátterbe szorultak nem csupán a lapokban, hanem a közérdeklődés területén is; valójában a háborút követő hatalomváltás is évtizedekre leállította őket. Csupán a negyvenes évek elején olvasunk újra szervezett és tervszerű ásatásokról Zenta határában. Ásatásainak eredményét KÖREK JÓZSEF tette közzé a *Kalangya* című folyóiratban, a tudományos értékelést pedig Foltiny Istvánnal *A csecstói középkori templom és temetők* cím alatt Az Alföldi Tudományos Intézet Évkönyvében.

Zenta régészeti lelőhelyeinek és leleteinek kataszterét minuciózus és pontos hivatkozásokkal SZEKERES LÁSZLÓ, a Szabadkai Múzeum felkészült és tapasztalt régésze készítette el (*Zenta és környéke története a régészeti leletek fényében*), amelyet a zentai monográfia-anyag 19. füzeteként Zentán, 1971-ben adtak ki. A zentai múzeum történetét pedig szerb nyelven, *Istorija muzeja* [A múzeum története] címmel Katona Pál, az intézmény egykori igazgatója tette közzé, ugyancsak a monográfia-füzetek sorában, amelyre már korábban is hivatkozás történt (Kulturni život III, 1. füzet). A régészeti anyag jelentős része a Zentai Múzeumba került, amelynek állandó tárlata van, kalauzát Tripolsky Géza igazgató készítette el, és *A Zentai Múzeum állandó kiállításának vezetője* címen, magyar és szerb nyelven egy kiadványban adta ki Zentán, 1976-ban.

Zenta régészeti áttekintése *Zenta Monográfiája* IV. részét képezi, ezért itt nem tértünk ki a régészeti feltárómunka részletes leírására.

ÍROTT FORRÁSOK

Zenta történetének írott forrásairól Dudás Andor, a város krónikása a századforduló előtt így vélekedett:

„... kevés az a város, amely oly gyér adatot tudjon felmutatni saját történelmére vonatkozólag, mint Zenta városa. Más városok teljes levéltárral rendelkeznek; évszázados feljegyzések vezettek az előljárók által, melyek írott könyvei a helytörténelemnek; míg ellenben városunk levéltára az összes helytörténelmi beccsel bíró adatokkal együtt az 1848/49. évi szabaságharcz szülte dűlások és pusztítások következtében teljesen megsemmisített. Alig maradt ránk pár darab közgyűlési jegyzőkönyv, melyek gyér fényt vetnek városunk jelen és múlt századi viszonyaira. Ez nagy csapás egy oly városra, mint Zenta, melynek létesülési kora az Árpád-házbeliek uralkodásával összevág. Az egyes főúri családok levéltáraiban s az országos levéltárban bírnak egynéhány történelmi adatot városunkra vonatkozólag, melyek csupán 2-3 százados időközökben vetnek némi fényt városunk belügyeire...” Ami viszont megmaradt a két utóbbi évszázadból – tegyük hozzá mi ma –, azt elvitte az 1948. évi szakszerűtlen iratszelejtezés.

Középkori oklevelek

A középkori krónikákban Zenta nevét hiába keressük, de a mohácsi csatáig az okleveles források is elenyésző számúak. Természetesen tekintetbe kell venni azt, hogy a régészeti leletek alapján megállapítható: több középkori helység is létezett a mai község határában, különböző időkben és más-más elnevezéssel. Ezeket a neveket dűlők, határrészek vagy puszták viselték, és csak a történelmi kutatás vetett fényt arra, hogy egykoron települések nevei voltak.

A Zentára és a mai község határában egykor létezett helységekre és földrajzi helynevekre vonatkozó írott források évszázadokon át a levéltárak mélyén pihentek a közönség számára hozzáférhetetlenül és ismeretlenül. Megismerésük, felfedezésük csak akkor vált lehetővé, amikor a történettudomány művelői megkezdték az okleveles források feltárását, az oklevéltárak kiadását. A köztudatba azonban a vaskos diplomatáriumok tartalma alig hatolt be azok immár holt nyelve, avitt írásmódja és a helytörténelmi érdeklődés szinte teljes hiánya miatt. Így fordulhatott elő, hogy a már évtizedekkel korábban nyomtatásban is megjelent oklevélszövegek is csak akkor lettek ismertek az érdekelt települések lakói számára, amikor a helyi értelmiség körében

a régiségek iránti érdeklődés fellobbant, netán esetleges régészeti leletek a kíváncsiságot felcsigázták, s mozgalom indult a régiségek gyűjtésére, majd a helység múltjának kutatására. Amint láttuk, Zentán ez a mozgalom a múlt század hetvenes éveiben kapott lángra, amikor az izmosodó kisvárosi polgárság saját teremtő erejét is érezve a dicső múlt hagyományaira is támaszkodni kívánt.

Az első természetes, a közvéleményt is érdeklő kérdés, amelyet a helyi sajtó is anyagul használhatott, a város, a település nevével és korával kapcsolatban merült fel. Zenta nevének első említését ugyan még nem zentai, hanem az akkor Szabadkára települt tudós tanár, Iványi István vetette fel a *Zentai Figyelő* 1879. évi 9. számában. Az *Adatok Zenta történetéhez* című, folytatásokban közölt cikkében ezt írja:

„Először is 1247-ben találjuk nevét felemlítve; itt a többi vele együtt felsorolt helyek nevei kétségtelenné teszik, hogy a mi Zentánkról van szó. Ezen 1247. évi okmány ti. a Csanádiak birtokai gyanánt felemlíti: Zanath, Chaka, Temorka, Zyntharew helységeket... Világos, hogy itt Szaná, Csóka és Zenta-révről van szó...”

Iványi helyesen állapítja meg, hogy Zenta-rév a Tisza mellett feküdt, de tévesen tudta az 1247. évi forrást első említésnek, pedig akkor már, amikor ő ezt a cikket írta, régen megjelent az az oklevékiadvány, amelyben Zentáról 31 évvel korábbi adat volt olvasható, méghozzá magyar fordításban! A jeles magyar forráskutató, FEJÉR GYÖRGY ugyanis már 1835-ben kiadta oklevéltárának azt a füzetét, amelyben közzétette II. András király 1216-ban kiadott oklevelét, amelynek legfontosabb részeit idézzük:

„Mi... András... Magyarország... királya... Mere gróf... érdemeiért Nichola nevű földet önékie... örökös jussal adtunk,... mely földet ti. bizonyos asszonysággal, néhai Saul gróf feleségével elcseréltünk más földért, melyet a Chanádi vár hatalmából kivévén, a nevezett özvegynek átadtunk, és ő a mi reá-állásunkból a Zentai Klastromnak ajátatosan ajándékozott...” (MOL Dl. 72374, 248).

Erről az oklevélről Iványi még helynévtára IV. kötetének szerkesztésekor sem értesült, mert akkor nem azt írta volna Zentáról, hogy „*első felemlítése az okmányokban 1247-ből való, midőn már az óbudai káptalan birtoka a Csésztó nevű halastóval együtt*”. Dudás Gyula *Zenta város története* című kézirat, másolatban fennmaradt dolgozata már ezt az 1216-ban kelt dokumentumot említi, mint amelyben Zenta neve először fordul elő. Ugyancsak Dudás Andor is ezt az évet említi *Zenta rövid történetében*.

Az időrendben következő okleveles forrásunk látszólag nem Zentára vonatkozik, hanem a fentebb Iványi által is említett Csésztó vagy korábban szerintünk Csecstónak nevezett halastóbirtokra, amely kezdetben, az Árpád-házi királyok uralkodása idején Bodrog vármegyéhez tartozott. Ezt a helynevet „Chechtow” alakban egy 1224-ben kiadott, majd 1291-ben és 1389-ben másodszor is átírt és hitelesített oklevél őrzi. Kezdetben halastavat, halászóhelyet (piscina) jelöl, amely az óbudai Szent Péter káptalan birtokában volt. A birtok határait 1224-ben a helyszínen hivatalosan, a szomszéd-

dos birtokosok jelenlétében és velük egyetértésben megállapították, majd erről oklevelet készítettek. (Az eredeti oklevél, illetve az 1389. évi átirat, hitelesített másolat: az EFL AS sorozatban van, jelzete: Ladula U, fasc. 4., No. 93.) Ebben az oklevélben a határos szomszédok között két falut is említenek: Salamonfalvát („villa Salamonis”) és egy Kokot („villa Kokot”) nevűt mint a halastóbirtok déli szomszédait. Ezt a Salamonfalvát egy valamivel későbbi oklevél alapján, amelyről mindjárt szó esik, a tudós kutatók azonosítják az 1216-ban említett Zentával. („*Figyelemre méltó, hogy az É[szak] felől szomszédos Csecstó 1224-i határjárásában Zentáról nem tesznek említést, viszont Csecstó D[él]i határosa ekkor Salamon faluja, ahol 1237-ben monostor is állt. Ennek alapján valószínű, hogy Salamonmonostora a zentai monostorral azonos*”). Salamon vagy Salamonmonostora előfordul ugyanis egy 12 évvel későbbi oklevélben is: a pannonthalmi apátság birtokát képező Kenesna (Kanizsa) és a szávaszentdemeteri (Sremska Mitrovica) apátság Zotumart (Szatmár) nevű birtokainak határperében a király helyszínre rendeli a szomszédos birtokosokat, akik között az 1237-re datált oklevél a „*Salamoni monostor apátjai*”-t („*abbates... de monasteriis... Salomon*”) is felsorolja. (Az eredeti oklevél Pannonthalmán, a Szent Benedek rendi főapátság Szent Márton kolostorának levéltárában, ezüst tokban, Capsa 16 L jelzet alatt található.)

Az 1241. évi tatárjárásról nincsenek írott, vidékünkre közvetlenül vonatkozó források: a Tisza menti falvakkal, városokkal együtt Zenta is – kolostorával együtt – elpusztulhatott, sőt a kolostor (falu?) neve is feledésbe ment. 1247-ben, amint említettük, Zenta-révet Pongrác, Csanád vármegyei gróf „*párbaj útján szerzett*” birtokaként említik. Ebből az 1247. évből még egy okleveles forrást említ Fábri Jenő; eszerint Zenta és a határában fekvő Tótkalocsa nevű birtok vagy falu a magyar honfoglaló Sente-Magócs nemzetséghez tartozó „*Baár-Kalán asszony hozomány*” volt. Ezt a nemzetséget egyes kutatók a Tisza jobb partján Szentestől Zentáig előforduló némely helynevekkel is kapcsolatba hozzák: Sente-Szentes-Szenta, valamint Magócs–Mákos (zentai határrész), kibontva egy olyan elgondolást, hogy a nevezett vidéken a Sente-Magócs nemzetség, valamint szolgáló népei laktak. Ezek szerint Zenta nevű révről Csanád és Bodrog vármegyében is tudtak, bár a Bodrog vármegyeit majd csak a következő, 1264. évi említéskor nevezik révnek. Györffy viszont sem Zenta, sem Tótkalocsa 1247. évi okleveles említéséről nem ír semmit, illetve csupán annyit, hogy a Sente-Magócs nemzetség Csongrád vármegyei birtoklását igazoló írott forrás eddig nem került elő.

Időrendben következő oklevelünk 1264-ből származik, de valójában ez is az 1389-ben készített és Zsigmond király által hitelesített másolat. Szokatlanul szűkszavú ez a forrás a korábbi időszak részletező, körülíró stílusához képest. Csak annyit mond, hogy a király megbízottja megparancsolja a birtokot bitorlónak (még az sem derül ki az oklevélből, hogy az ki volt), hogy a Csecstó nevű halastavat azonnal adja vissza jogos tulajdonosának, a budai káptalannak. Van azonban ezen oklevélnek egy számunkra sokatmondó fél mondata, ugyanis a halastóbirtokot a zentai révnél fekvőnek – „*Piscinam... Chechtow... portui Zyntha adiacentem*” – mondja (EFL, AS, Lad. U, f.4., Nr. 93). Iványi ebből azt a következtetést vonja le, hogy ekkor már – 1264-ben – tehát Zenta is a budai káptalan birtoka, míg vele szemben a Tisza bal oldalán fekvő Zenta-

rév a Csanád nemzetségé Csanád vármegyében. Fábri szerint 1264-ben csupán a halastó a budai káptalané, és csupán 1367-ből van arra konkrét adat, hogy Zenta is a káptalan birtoka. Györffy ebben a kérdésben nem foglal állást, de a bodrogi Zentáról ezt írja: „Zenta-rév, ill. Zenta az Árpád-korban átellenben, a Tisza bal partján is volt.”

A XIII. századból származó források Zentáról nem hoznak fel több adatot. Csupán Csecstóról van még két oklevelünk, az egyik keltezés nélküli (1282-re datálják), a másik pedig már a XIV. századból, 1315-ből való: mindkettőt Mátyás király 1478-ban hitelesített másolata tartalmazza (MOL DL. 45765; kiadása: Gárdonyi 1936, 201, 206).

A XIV. század elején zsinati határozat alapján a római egyház tizedet szedett a saját egyházai, plébániái jövedelméből. A pápai adószedők Magyarországon 1332-1337 között járták be a vármegyék településeit, és ahol egyház (templom) volt, beszédtek a plébánosok (lelkészek) évi jövedelmének egy tizedét. A jegyzékben a Csanád vármegyei Zentarévi Pál (Paulus de Zenderév) neve is előfordul, évi fél fertő tizeddel.

Újabb okleveles forrást 1367-ből találunk: Zenta itt is csak mellékesen mint szomszéd jelentkezik. Ebben az évben Lajos magyar király rendeletére az északon szomszédos Adorjánon, a klarissza (szintén óbudai) apácarend birtokán végeznek határjárást. A kiadott határjárás okiratban Csesztót és Zentát (Chechthou, Zyntha) mint az óbudai Szent Péter káptalan birtokát említik (MOL DL. 5539.).

Zenta középkori történetének egyik legjelentősebb forrása Zsigmond király 1389. május 12-én kiadott oklevele. Ebben az oklevélben az 1224-ben kiadott oklevelet – mivel az pecsétvesztés miatt hitelét veszítette – ismételten átírja, és hitelesnek elismeri; Csecstó tehát ekkor is a budai káptalan birtoka volt.

Úgy látszik, a XV. században Zentának hosszú évtizedeken át nem volt semmilyen feljegyzésre méltó ügye, sem pere. Pedig a település sokat fejlődhetett, mert a révjog is birtokába (illetve földesura: a budai káptalan birtokába) került, meg mezővárossá is lett, nyilván ugyancsak földesura, a budai káptalan jóvoltából. Erről viszont csak akkor értesülünk, amikor 1474-ben Zenta és Szeged beháborúba keverednek a Zentánál lefoglalt bor miatt, amelyre a szegediek – vámmmentességükre hivatkozva – nem fizették meg a Zentán követelt vámot. A viszály az országbíró BATHORY ISTVÁN előtt kiegyezéssel végződött, s ennek okleveles lejegyzése fennmaradt a szegedi titkos levéltárban megőrzött pergamen oklevélen (CSML, Sz.v.t.l., 34.).

Néhány adatunk van ezenkívül Mátyás és Ulászló király átutazásáról, ferences kolostor létesítéséről, templom építéséről; ezekre az adatokra a vonatkozó irodalomban nem találtunk konkrét forráshivatkozást. (Gyetvai 1992, 60: a jegyzetben WINKLER PÁL, UDVARDY JÓZSEF és Érdújhelyi Menyhért egyháztörténeti munkáira hivatkozik.)

A legjelentősebb középkori oklevelünk Zenta történetére vonatkozólag kétségtelenül az 1506. február 1-jén kiadott királyi kiváltságlevél, amellyel Zenta a mezővárosi (oppidum) státusból a (királyi) városi (civitas) jogállásba emelkedett, s amely a közjog történetének mindmáig vitatott dokumentuma. Az oklevél eredeti példánya ma a Szlovák Köztársaság központi vagy a pozsonyi kerületi (Statny Archiv v Bratislave) levéltárában, a pozsonyi társaskáptalan (Bratislavská kapitula) hiteleshelyi levéltárában (Hodnoverné miesto) van, a budai káptalan I.5.2. jelzete alatt. Az oklevélről zentai

rendelésre 1895-ben hiteles másolat készült, ezt szerencsére beírták Zenta város képviselő-testületének jegyzőkönyvébe, mert maga a másolat elkallódott (az eredetiről mikrofilm és fotó is van: MOL Df. 106028 sz. a.). Az oklevélben a király Zenta mezővárosnak városi címet és jogot ad, ezeket a jogokat azonban nem sorolja fel tételesen, hanem csupán sommásan adja meg az összes jogokat, szabadalmakat és kiváltságokat, „*amelyekkel különben Szeged városunk... kitüntetve volt vagy van...*” (Az oklevelet KNAUZ NÁNDOR találta meg és közölte: MTT XII/1863, 38. sz. okmány, 136; ugyanő talált egy korabeli másolatot 1517. december 24-i, II. Lajos király által aláírt hitelesítő záradékkal; magyar fordítását közlik: Dudás Gy., 1896, 98, valamint Fábri, 1965, 38.; szerb fordítása is van, BRANISLAV BUKUROV neves földrajztudós, egykor zentai gimnáziumi tanár tollából: *Književni Sever*, XI/1935, Senta, 325; Gyetvai 1992, 61: jegyzetben közli a kiváltság elnyerésének teljes forrásanyagát és irodalmát.).

A szerb nyelvű folyóirat Zentával foglalkozó számának fejléce

A városjogok lakonikus rövideggel megfogalmazott juttatásával szemben az oklevél igen részletezően írja le a városnak adományozott pecsétet, illetve annak használati jogát. A „*Szegeddel azonos jogok*” adományozása az újabb kori helytörténeti kutatást arra a következtetésre vezette, hogy – mivel Szeged később „*szabad és királyi város*” státust nyert –, Zenta is – 1506-ban nyert kiváltságlevele alapján – szabad királyi város volt. A múlt század nyolcvanas éveiben mozgalom indult Zenta szabad királyi városi jogállásának kiharcolására (pontosabban akkor már a törvényhatósági jog elnyerésére) az országgyűlésben, sőt még 1943-ban is felírt Zenta polgármestere a kormányhoz Zenta szabad királyi városi címének „*felújítása*” tárgyában! A zentai városi kiváltságlevél annak ellenére, hogy tartalmi végrehajtása az 1506 és 1526 között lefolyt két évtizedben megalapozottan elvitatható (az 1514. évi rendi országgyűlés Zentát a királyi kiváltságlevél ellenére sem sorolta a királyi városok közé), mégis az első – és tegyük mindjárt hozzá: fennmaradt – városi kiváltságlevél az egykori Bács-Bodrog megye, sőt a mai Vajdaság területéről is, méltán igényli tehát a teljes paleográfiai, diplomatikai és jogtörténeti feldolgozást.

A XVI. századból van még egy fontos forrásunk, amelyben több, Zentára vonatkozó adat, illetve dokumentum hiteles másolata található: ez az óbudai káptalan protokolluma (MOL DI. 106083/340-341). Ebben megtalálható az a bejegyzés, hogy a káptalan 1507-ben megkérte, majd Szeged városától meg is kapta az ottani szabók és vargák céhének szabályait (*Statuta et ordinationes atque decreta magistrorum*

sartorum/sutorum Zegeiensium), majd azt a zentai szabók, vargák és csizmadiák számára átírva és hitelesítve 1513. május 15-én kiadták (MTT XII/1863, 78-79).

Nem világos azonban, hogy miért a káptalan ad ki céhprivilegiumot a zentai céheknek, és nem maga Zenta város bírása és esküdtjei, ha ti. Zenta 1506 óta szabad királyi város. A szegedi céhekét (a mintául szolgáló céh kiváltságokat) ugyanis Szeged város adta ki. Ugyancsak a zentai céhek kiváltságlevelében Zentát nem városnak, hanem csupán mezővárosnak (oppidum) nevezik, pedig a modellként szolgáló szegedi céhlevelével Szegedet bizonyosan nem mezővárosnak nevezte. És legvégül is: miért nevezi a budai káptalan Zentát 1513-ban mezővárosnak, ha az immár hét esztendeje királyi város? Hiszen a királyi városnak csak a király a földesura! Nyilvánvalóan Zenta és a budai káptalan között megmaradt a hűbéri függőség viszonya, ami talán később, ha Zenta még tovább erősödik, és minden tekintetben fejlődik, fokozatosan lazult volna; ezt a folyamatot azonban kettétörte a török hódítás.

A pozsonyival később egyesült óbudai káptalan hiteleshelyi levéltárából maradtak ránk azok az oklevelek is, amelyek a zentai polgárok ellen Lippán 1516-ban elkövetett „hatalmaskodások” (bezárás, vagyonek Kobzás) megtorlásáról tájékoztatnak, amikor – ismét a káptalan intervenciójára – még a király is eljárást indított a lippai előjáróság ellen. Ezek a források viszont azt igazolják, hogy a városi kiváltságlevelé polgárookra vonatkozó szabadalmait mégiscsak komolyan vették, és kezdték betartatni mások által. A protokollum utolsó, Zentára vonatkozó adata 1522-ből való: a magvaszakadt Szűcs ALBERT zentai városbíró végrendelete, amelyben vagyontát testvérére hagyja (A 610. tétel. MTT XII/1863, 98).

A mohácsi csata előtt keletkezett oklevelek között kell még említenünk a kalocsi egyházmegye Csongrád vármegyei tizedelszámolásait is. Itt több, Zentával szomszédos helység neve is feltűnik, még a tornyosi gazdák neveit is megtudjuk, sajnos magára Zentára vonatkozóan a lakosság jegyzéke nem maradt fenn (MOL DI. 37163/III). Elszórt adatok „Zynthai”, „Szintai” vagy más alakú, de Zentát jelentő családnevekről, külföldön tanuló egyetemistákról a török előtti időkből is fel-felbukkannak más városok, országok levéltári forrásaiban is.

A török hódoltság várostörténeti dokumentumai

A török betörésre és a vidék első török dúlására nincs hazai forrásunk. Zenta nevét a történetírók közül először a nagy hódító, II. Szulejmán szultán hadjáratainak krónikása, a török KEMAL PASAZADE jegyezte le, felsorolván azokat a városokat, amelyeket a nagyvezír Budáról Kecskeméten és Szegeden át Péterváradig haladva elfoglalt, feldúlt, felégetett és kirabolt. Itt szerepel először Zenta neve, és mindjárt török történeti, méghozzá hadtörténeti dolgozatban. Sajnos a másik török korabeli forrás, Szulejmán hadinaplója nem nevezi meg Ibrahim nagyvezír Szeged alatti útjának állomásait. A török történetírók a további hadjáratok eseménytörténetében vidékünket már nem említették, csupán másfél évszázad után, amikor a török alóli felszabadító háborúban

vidékünk és városunk ismét a hadiesemények fővonalába került. A zentai csatá(k)ról megírt török beszámolókat, krónikákat és történeti munkákat: DZSAFER NÉVTELENJÉT, DZSANTEMIRT (Cantemir), SZILAHTÁR MEHMEDET és RASÍD MEHMED EFFENDIT már a múlt századi történetírók is felhasználták. A hódoltsági török területi igazgatás szerveinek iratai elvéve maradtak fenn, azok is legtöbbször elszámolások, fizetési jegyzékek. Kivételesen néhány török-magyar levél is fennmaradt, amelyben a helyi török tisztek szemrehányásokat tesznek a magyar végek katonai parancsnokainak a végvári katonák betérései és a magyar falvak adóztatása, sarcolása miatt. Fontos helységleírást hagyott ránk a török földrajztudós és utazó, EVLIJA CSELEBI.

A Mohács utáni zavaros helyzetben a Duna-Tisza közének déli részét a délszláv nemzetiségű jobbagyokra támaszkodva, belőlük csapatokat szervezve és őket hatalma alá vonva egy JOVAN NENAD nevű, kétes származású ember uralta. Emberei „Fekete Embernek”, majd „Cárnak” nevezték, s így vonult be a történeti irodalomba. Ma már a források alapján tudjuk, hogy SZAPOLYAI JÁNOS magyar főúr, később az erdélyi részek királya szolgálatában lovásziúként kezdte felívelő pályáját, és a mohácsi vereség után összegyűjtve említett seregét, a török kivonulása után Szabadkán berendezkedett, s annak földesurát, TÖRÖK BÁLINTOT – amikor az várát és városát vissza akarta foglalni – visszaverte. Ezután „cárnak” titulálva önmagát megpróbált a két részre szakadt Magyarországon hol HABSBURG FERDINÁNDHOZ, hol Szapolyai Jánoshoz állva önmagának minél nagyobb hatalmat kicsikarni azzal, hogy a „török ellen” fog fellépni. Amikor a Maros vidékére behatolt, hadait Szapolyai megverte és felmorzsolta. Szegedre menekült, de ott felismerték és megsebesítették. A súlyosan sebesült Jovan Nenadot leghűbb emberei Szegedről Tornyosra hozták; itt ütöttek rajta Török Bálint emberei, és fejét vették a haldokló „cárnak”, melyet aztán Török a budai vár bástyájára kitűzetett. Erről a korabeli történetírók – így SZERÉMI GYÖRGY, VERANCICS ANTAL és ISTVÁNFY MIKLÓS is megemlékeznek, Zentáról azonban nincs adat krónikáikban.

Buda elfoglalása (1541) után a török kiépítette magyarországi megszállási rendszerét, amelyet több-kevesebb változtatással kiűzetéséig fenntartott. E rendszer keretét a líva vagy vilájet alkotta, ami magyarul tartománynak felel meg. A lívák körzetekre, szandzsákokra voltak felosztva. A szegedi szandzsák előbb a budai, majd 1596 után az egi lívához tartozott. A szandzsák szintén több járásra, náhijéra volt felosztva. Zenta és vidéke nem tartozott ugyanazon náhijéhez. A korábbi város a szegedi, a Telecskai fennsíkon fekvő települések, falvak a szabadkai náhijéhez tartoztak. A náhijék falvait, azokban minden adóköteles családfőt és adóképes férfi rokonait (testvérét, felnőtt fiait, vejeit) a török adótisztviselők tíz évenként összeírták, s ennek alapján szedték évente az adót. Ezeket az összeírásokat a törökök „defter”-nek nevezik, ami füzetet jelent. Egy-egy ilyen füzetbe egy-egy szandzsák adatait írták be. A szegedi szandzsák defterei 1548, 1553, 1560, 1570, 1578, 1580, 1591 és 1620 körüli évekből maradtak fenn, közöttük vannak részletes összeírások és fejadójegyzékek. E defterek a török hódoltság idejének legfontosabb forrásai, mert adatokban rendkívül gazdagok. Sajnos, a XVII. században nem készültek, illetve nem maradtak fenn még azok sem, amelyek elkészültek. A fennmaradt defterek is szétszóródtak Páristól Isztambulig. Az elsőt, (1548-ból) éppen Párisban, a francia nemzeti könyvtárban őrzik (BNP, Mts. Nr. 76. Mikrofilmje:

MOL Mft. 9998-9999. sz.d.). A második, 1553. évi defterben Zentát nem, csupán Csecstót találjuk említve, a szabadkai náhije meg még meg sem alakult. Ez Bécsben található (BNW, THM, 603. Mikrofilmje: MOL Mft. 1245. sz.d.). A harmadik, 1560-1561. évi összeírás Zentáról és Adorjánról tudósít, most Csecstó is eltűnt. A defter Isztambulban keresendő (BAI, Tapo defteri 332., varak 138. Mikrofilmje: MOL Mft. 10. sz.d.). A negyedik defter II. Szelim uralkodása idejében (1566-1574), 1570 körül készült, nyilvánvalóan tükrözi a gazdasági és társadalmi fellendülést a török hódoltság alatt. Zenta mellett itt megtaláljuk Bátkát, Adorjánt, „Csesztó” pusztát a szegedi járásban, valamint a szabadkaiban Likas és Tornynos falut, valamint Karjad és Kalacsa pusztát. Órzési helye Isztambul (BAI, Tapo defteri 554., varak 171, Mikrofilmje: MOL Mft. 10500. sz.d.). Az ötödik keltezése 1578 (BAI, Tapo defteri 572. Mikrofilmje: MOL Mft. 10500. sz.d.), majd 1580-81-ből már csak egy fejadó-összeírás (NBW, THM, 531.) és még 1582-ből is egy (532. Mikrofilmje: MOL Mft. 1245.sz.d.) maradt fenn. Mindkettőben megtaláljuk Zentát, Csésztót, Kalocsát és Karjadot a szegedi járásban, Likas és Tornynos falut (Gyantáros-pusztával) a szabadkaiban. Az utolsó összeírás a XVI. században, 1590-ben készült. Vannak olyan vélemények, hogy az összeírók már a terepre ki sem mentek, csak átmásolták a tíz évvel korábbi adatokat. Valóban: ebben az összeírásban minden korábbi település szerepel: Adorján, Bátka, Csésztó, Gyantáros, Kalocsa, Karjad, Likas, Peszér, Senta és Tornynos – azaz mindazok, amelyek a korábbi összeírásokban megvoltak. De a lakosok száma eltér a korábbi összeírásokban közöltekétől. Fejadó-összeírásról lévén szó, itt új adatok is vannak (NBW, THM, 534. Mikrofilmje: MOL, Mft. 1245. sz.d.). Az utolsó fejadó-összeírás 1620 körül készült (NBW, THM, 535. Mikrofilmje: MOL Mft. 1245. sz.f.d.). Ennek az összeírásnak vidékünkre vonatkozó adatait nem érkeztünk felkutatni.

A XV. században megjelennek az egyes országokat, országrészeket ábrázoló térképek. A Magyarországot ábrázoló első térkép 1528-ban jelent meg: ez a térkép a XVI. század legkiválóbb országtérképe, tartalma rendkívül gazdag és részletes. Ezt, a szakirodalomban egyszerűen csak „Lázár térképe”-nek nevezett munkát a XVI. században Velencében, Bécsben és Rómában is kiadták, és a későbbi térképkészítők is forrásul használták fel. Ezen a térképen Zentát is megtaláljuk „Zentha” néven, s ezt a nevet azután következetesen átveszik a későbbi térképrajzoló is: WOLFGANG LAZIUS (1556), DOMENICO ZENOI (1566), MATHIAS ZYNDT (1567), JOHANNES SAMBUCUS (Zsámboki János, 1570), ABRAHAM ORTELIIUS (1570), GERHARDUS MERCATOR (1585), JOHN SPEED (1626), JOAN BLAEU – Nádasdy Ferenc (1664) és FREDERIK DE WIT (1688) is (OSZK, M 136., TM.). A XVI. század végén megjelennek az első vár-, illetve felülnézeti városábrázolások; ezeket rendszerint külföldi hadmérnökök készítették. Ebbe a kategóriába tartoznak a különféle erődítményeket, valamint az ostromokat, csatákat megörökítő rajzok is; így a zentai csata rajzai is, táborozási helyszínrajzok, valamint a Tisza melletti sáncok (sajnos, ezek között Zenta nincs) látkép-, illetve alaprajzai. E térképek és helyszínrajzok a bécsi hadilevéltár (Kriegsarchiv) térképgyűjteményében (Kartenabteilung) található. (Kutatandó lenne még L. F. MARSIGLI hagyatéka Bolognában.) Az 1697. évi zentai csatáról készült, a győzelmet ünneplő metszetek, érmék és rézkarcok a részletekre vonatkozólag nem forrásértékűek.

A török hódoltság korára természetesen magyar, latin és német nyelvű forrásokat is találunk: birtokadományozásra vonatkozó okleveleket, végvári tisztek jelentéseit és levelezését, szerződéseket, kamarai elszámolásokat, követek, portai megbízottak jelentéseit, jobbágyfalvak panaszleveleit (zentai jobbágyok panaszairól adatok a Koháry család beszercebányai levéltárában található: Statni oblastny archív v Banskoy Bystrici. Rodovi archív Koháry-Coburgocov, Cast V., nr. 7029, 15278), majd a bécsi háború idejéből ismét hadijelentéseket és naplókat, amelyek közül Zenta története szempontjából kiemelkedően fontos forrás *Lotharingiai Károly naplója* (HHS AW, H-L, 50-51. D. 830-991.) és *Savoyai Jenőnek I. Lipót császárhoz 1697. szeptember 15-én írt tudósítása*. (Eredetije a bécsi Kriegsarchivban, jelzetét nem ismerjük; egyébként a felszabadító háború európai levéltári forrásait lásd: Buda expugnata 1686.). Az első zentai csatát (1686) követően mind gyakrabban a magyar(országi) területi igazgatás levéltári fondjaiban találunk adatokat, ahol a legfontosabb forrásokat a *Budai Kamarai Adminisztráció fondjai* (1686-1709), illetve ezeken belül is a *szegedi kamarai hivatal tiszttartójának iratai* tartalmazzák – immár az 1686-1699. évi időszakra – Zentára vonatkozóan is még fel nem tárt adatokat (MOL, E 279-286.)

Zentai levéltári források

A XVIII. század kezdetével az egyes oklevelek, levelek, összeírások mellett megjelennek az egy hivatal, család, személy folyamatos működése révén létrejött írott források, a „levéltári iratok”, amelyek keletkeztek ugyan a korábbi időben is, de nem itt. A nem itt keletkezett, de Zentára vonatkozó egyes iratokat, illetve adatokat tartalmazó levéltári források a központi kormányzati és a területi közigazgatási szervek iratai: a bécsi, a budai és a belgrádi képviseleti testületek és kormányhatóságok levéltárai, illetve ezeken belül az egyes ágazati hivatalok, minisztériumok, azokon belül osztályok, alosztályok, irodák iratai. A közigazgatási hierarchia középszintjén voltak a tartományok, bánságok, megyék, körzetek, kerületek és járások, illetve ezek szerveinek és hivatalainak iratai. Ezek több irat-folyókilométert tesznek ki, és bennük a kutatás csak akkor indokolt, ha az elsődleges forrásanyag (Zenta város levéltárában) nem maradt fenn. A levéltári intézmények ezekről az iratokról, forrásokról általános ismertetőket, fond- és állagjegyzékeket, illetve részletesebb tájékoztatókat, kalauzokat, fondrepertóriumokat adnak ki.

Zenta város levéltárát több katasztrofális károsodás érte: 1769-ben az addig keletkezett iratok a városi tűzvészben elégték, 1849-ben ismét jelentős károsodás érte a városi levéltárát, de ami megmaradt (és keletkezett), azt 1947-ben „selejtezték”. Ma Zenta város levéltárát a következő fondok alkotják:

Kiváltságlevelek gyűjteménye (1651-1907)	F:001	0,10 ifm
Kéziratok és eredeti okmányok gyűjteménye (1694-)	F:002	2,80 ifm
Zenta kiváltságos mezőváros iratai (1751-1849)	F:560	10,50 ifm
Oklevelek gyűjteménye (1803-1975)	F:006	0,10 ifm

Zenta rendezett tanácsú város iratai (1850-1918)	F:003	93,70 ifm
Opština grada Senta (Zenta városközség iratai, 1919-1941)	F:071	92,00 ifm
Zenta megyei város katonai parancsnoksága iratai (1941)	F:097	0,20 ifm
Zenta megyei város iratai (1941-1944)	F:108	30,90 ifm
Komanda mesta Senta (Zenta katonai parancsnoksága, 1944)	F:109	1,00 ifm
Narodni odbor opštine Senta (Zenta község népbizottsága iratai, 1944-1972)	F:121	514,00 ifm

Zenta község és települései történetére fontos adatok találhatóak még a következő fondokban:

Zentai r. katolikus plébániahivatal (1795-1895)	F:005	2,40 ifm
Plakátgyűjtemény (1795-)	F:010	0,40 ifm
Srpska pravoslavna parohija Senta (Szerb-görögkeleti plébániahivatal iratai, Zenta, 1825-1937)	F:007	1,05 ifm
Pecsétgyűjtemény (1888-)	F:041	0,10 ifm
Narodni odbor opštine Tornjóš (Tornjos község népbizottsága iratai, 1946-1955)	F:194	1,30 ifm
Dokumentumfilmek gyűjteménye (1968-)	F:239	0,15 ifm
Fényképgyűjtemény	F:251	2,20 ifm
Mikrofilm-gyűjtemény	F:252	0,40 ifm
Kataszteri hivatal Zenta (1797-1918)	F:278	7,20 ifm
Zentai járási szolgabíróság iratai (1850-1918)	F:300	8,60 ifm
Térképek, tervrajzok és vázlatok gyűjteménye (1556-)	F:315	0,70 ifm
Tiszai korona-kerület előljárósága iratai, Óbecse (1751-1872)	F:360	21,50 ifm
Zentai munkásmozgalmi iratgyűjtemény (1861-1945)	F:370	2,25 ifm
Joca Vujić gyűjteménye (1770-1932)	F:381	1,95 ifm
Zentai napi- és hetilapok gyűjteménye (1875-)	F:385	1,00 ifm
Hasonmások gyűjteménye	F:743	0,20 ifm
Dudás Gyula irathagyatéka (1851-1911)	F:013	0,10 ifm

A zentai Történelmi Levéltár megalakulása (1952) óta gyűjti a Zenta városra vonatkozó, más levéltárakban fellelhető levéltári források hiteles másolatait, hasonmásait vagy mikrofilmjeit, a helyi lapokat, kiadványokat és egyéb nyomtatványokat, mindazt, ami megfelel az „írott adathordozó” mai fogalomkörének. Ezek a források, valamint az 1952 óta alakult, megszűnt és létező iratképző szervek (sőt azok levéltári értékű iratai) pontos nyilvántartása képezi a község napjainkig haladó történeti forrásbázisának gerincét.

A ZENTA MONOGRÁFIÁJÁNAK ELŐMUNKÁLATAIKÉNT 1999-IG MEGJELENT KIADVÁNYOK

Zentai Monográfia Füzetek

1. Dr. Szeli István: *Zenta írói*. 1964.
2. Dobos János: *Srednje škole* [Középiskolák]. 1965.
3. Fábri Nándor: *Zenta földrajza*. 1965.
4. Fábri Jenő: *Zenta története 1526-ig*. 1965.
5. Dr. Vigh Ágoston: *A zentai kórház története*. 1966.
6. Huszágh László: *A zentai gyógyszerterek története*. 1966.
7. Dobos János: *Okmányok az 1897. évi zentai földmunkásmegmozdulások történetéhez*. 1967.
8. Fábri Jenő: *Szenta a török uralom alatt*. 1967.
9. Dr. Szeli István és dr. Božidar Kovaček: *Pisci Sente, Zenta írói*. 1967.
10. Rác Vince: *Poljoprivreda u Senti* [Zenta mezőgazdasága]. 1967.
11. Erdélyi István, Katona Pál: *Adalékok Zenta művelődési életéhez*. 1968.
12. Guelmino János: *Zenta és környékének növényei I. (Virágosok)*. 1968.
13. Guelmino János: *Zenta és környékének növényei II. (Virágtalanok)*. 1973.
14. Dobos János: *Kommunista szervezkedés Zentán*. 1969.
15. Tolmácsy Géza: *Pénzügyi élet (Bankok és részvénytársaságok)*. 1969.
16. Rác Vince: *Klimatológiai vizsgálatok Zentán*. 1970.
17. Rác Vince: *Pedológiai vizsgálatok Zentán*. 1970.
18. Tolmácsy Géza: *Pénzügyi élet (A tőkésvilág magánvállalkozóinak cégjegyzéke)*. 1970.
19. Szekeres László: *Zenta és környéke története a régészeti leletek fényében*. 1971.
20. Tolmácsy Géza: *A zentai sport és testnevelés krónikája*. 1971.
21. Tolmácsy Géza: *A zentai társadalmi egyesületek 1918-ig (I-II. kötet)*. 1972.
22. Katona Pál: *A zentai mozik története*. 1973.
23. Tolmácsy Géza: *Testnevelés és sport a két háború között (I-II. kötet)*. 1973, 1978.
24. Rác Vince: *Šećerna repa* [Cukorrépa]. 1975.
25. Katona Pál: *Istorijat razvoja narodne vlasti u Senti* [A néphatalom fejlődésének története Zentán]. 1979.
26. Tóth Péter: *Felekezeti elemi iskolák Zentán*. 1979.
27. Tolmácsy Géza: *Zenta társadalmi élete a két háború között (I-II. kötet)*. 1980, 1981.
28. Fehér Lajos: *A kevi-tornyosi tűzoltóság ötven éve*. 1987.
29. Tripolsky Géza: *A Zentai Ipartestület száz esztendeje*. 1988.
30. Tolmácsy Géza: *A Vajdasági Bank – Zentai Alapbank 30 éve*. 1988.
31. Szloboda János: *A Zentai Kommunális Munkaszervezet 40 éve*. 1989.
32. Kókai Sándor: *Andruskó Károly* (Katalógus és bibliográfia). 1991.
33. Fehér Lajos: *Tornyos múltja és jelene*. 1990.
34. Guelmino János: *Zenta és környékének állatvilága I. (Gerinces állatok)*. 1991.
35. Fodor István, Kalmár Károly: *A zentai malomipar története*. 1994.
- 35.a. Istvan Fodor, Karolj Kalmar: *Istorijat mlinske industrije u Senti*. 1994.
36. Barta László, Balassy Ildikó: *A zentai csata (Két tanulmány)*. 1995.
37. Szloboda János: *A zentai sajtó története*. 1995.
38. Tari László: *Zenta villamosítása*. 1995.
- 38.a. Laslo Tari: *Elektrifikacija Sente*. 1995.
39. Kalmár Károly: *A zentai elemi iskolák története II*. 1995.
40. Szloboda Ilona: *A zentai óvodák története*. 1996.
- 40.a. Ilona Sloboda: *Istorija senčanskih zabavišta*. 1996.
41. Guelmino János: *Zenta környékének állatvilága, Gerinctelen állatok*. 1996.

42. Dobos János: *Zenta pecsétje és címere*. 1997.
 43. Dobos János: *A zentai gimnázium száz éve (1876–1976)*. 1998.
 44. Szloboda János–Molnár Tibor: *A zentai kommunális munkaszervezet 50 éve* (kétnyelvű). 1999.
 45. M. Čurčić, Tari L., Vigh Á.: *A zentai kórház története (1833–1998)*. 1999.
 45.a. M. Čurčić, L. Tari, A. Vig: *Istorijat senčanske bolnice (1833–1998)*. 1999.

Zentai Füzetek

1. Szeli István (szerk.): *Thurzó emlékfüzet*. 1960.
 2. Erdélyi István (szerk.): *Adalékok Zenta könyvtáréletének történetéhez*. 1961.
 3. Szeli István: *Egy versíró szocialista a század elején*. 1961.
 4. Erdélyi István (szerk.): *Štampa o Slikarskoj koloniji* [A sajtó a Művésztelepről]. 1962.
 5. Szeli István: *Majtényi Zentán*. 1962.
 6. Erdélyi István: *Zentai témák*. 1962.
 7. Dr. Burány Béla: *Zenta-vidéki népballadák*. 1964.
 8. Dr. Burány Béla, Fábri Jenő, Tripolsky Géza: *Száraz kútgém, üres válú*. 1966.
 9. Dr. Burány Béla, Fábri Jenő: *Két szívárvány koszorúzza az eget*. 1969.
 10. Dr. Burány Béla, Fábri Jenő, Tripolsky Géza, Bodor Géza: *Rukkolnak a szép zentai legények*. 1972.
 11. Dr. Burány Béla: *Hej, széna, széna* (Gyermekjátékdalok). 1973.
 12. Erdélyi István (szerk.): *Istorijat mostova kod Sente* [A zentai hidak története]. 1963.
 13. Hanák László (szerk.): *Választások Zentán 1963, 1967*. 1965, 1969.
 14. *Privredni i turistički vodiči* [Gazdasági és turisztikai útmutató]. 1969, 1970.
 15. Milivoje Gašović, Erdélyi István: *Jovan Muškatirović*. 1963.
 16. Erdélyi István: *Zentai kiadványok bibliográfiája*. 1965.
 17. Erdélyi István, Vojislav Janković: *A zentai írók bibliográfiája (I.-II. füzet)*. 1968, 1969.
 18. Ivan Đorđević (szerk.): *Zenta 1216–1966*. 1966.
 19. Dobos János: *Zenta az árutermelés és polgárosodás kialakulásának időszakában*. 1967.
 20. Tripolsky Géza, Andruskó Károly: *Ady*. 1967.
 21. *Zentai helyismereti képek*. 1968.
 22. Andruskó Károly: *A zentai amatőr festők ex librisei*. 1968.
 23. Dobos János: *Zentai kommunisták (1919–1944)*. 1969.
 24. Tripolsky Géza: *Zentától Hangonyig*. 1970.
 25. Székely Ilona: *Halálra ítélve*. 1971.
 26. Katona Pál: *Meggyőződésből tettem*. 1972.
 27. Rác Vince: *Földosztások Zentán*. 1979.
 28. Szloboda János (szerk.): *Virradat* (Visszaemlékezések Zenta felszabadulásának napjára). 1981.
 29. Lövei Mihály: *Önéletrajz*. 1982.
 30. Đorđe Kablar: *Crvena kolonija* [A vörös kolónia]. 1985.

Irodalom

- Babinger, Franz: *Die Geschichtschreiber der Osmanen und ihre Werke* [Török történetírók és munkáik]. Leipzig, 1927.
- Bariska István, Haraszti György, Varga J. János (szerk.): *Buda expugnata 1686. Europa et Hungaria 1683-1718*. A törökök kiűzésének európai levéltári forrásai. I-II. Budapest, 1986.
- Dobos János: Senta in Maletić, M. (szerk.): *Vojvodina znamenitosti i lepote* [Vajdaság látványosságai és szépségei]. Beograd, 1968.
- Dobos János: *A Zenta városi Állami Levéltár alapítása*. Istorijiski arhiv u Senti – Történelmi Levéltár Zentán 1952-1977. Zenta, 1977.
- Dudás Andor: *Zenta rövid története*. Zenta, 1903.
- Dudás Endre: *A Tiszán inneni koronakerületnek rövid múltja, jogviszonya és a Korona mint földesuráivali dézma pere*. Szeged, 1868; újabb kiadását lásd: Dokumentumok, források Kanizsa monográfiájához in Kanizsa monográfiája (szerk. Dobos J. et al.). Magyarkanizsa, 1991. (fotoprint).
- Dudás Endre: *Zenta város történetének vázlatja*, in *Bácska*, 1872. nov. 16–dec. 7-i (46-49.) sz., Szabadka.
- Dudás Gyula: *Zenta és Zsigmond király 1389-ben*. Zentai Közlöny, 1904. dec. 25.
- Dudás Gyula: *A zentai csata*. Monográfiái részlet Zenta város történetéből. Előszóval bevezette Szilágyi Sándor. Zenta, 1885.
- Dudás Gyula: *A zentai ütközet és Szeged visszavétele*. Zenta, 1886.
- Dudás Gyula (szerk.): *Bács-Bodrogh vármegye monográfiája* I-II. Zombor, 1896.
- Erdélyi László: *A pannonhalmi Szent Benedek rend története* I. Budapest, 1902.
- Érszegi Géza: *Adatok Szeged középkori történetéhez*. TCSMT, VI. 1982.
- Fábri Jenő: *Zenta 1526-ig*. Gradja za monografiju Sente 3. füzet. Zenta, 1965.
- Fejér, Georgius: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* [Magyarország egyházi és világi oklevéltára]. VII/3. Budae, 1835, Nr. 19.
- Foltinyi I.–Korek J.: *A csecstói középkori templom és temetők*. Az Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve I/1944-1945. Szeged, 1946.
- Gavrilović, Slavko–Jakšić, Ivan: *Izvori o Srbima u Ugarskoj s kraja XVII i početkom XVIII veka* [Források a magyarországi szerbekről a XVII. század végén és a XVIII. század elején] I. Beograd, 1987.; II.: Gavrilović, Slavko. Beograd, 1990.
- Gárdonyi Albert (szerk.): *Budapest történetének okleveles emlékei* (Csánki Dezső gyűjtése) I. Budapest, 1936.
- Gyetzvai Péter: *A Tiszai korona-kerület telepítéstörténete*. I. könyv: *A Tiszai korona-kerület története és újkori magyar népességének eredete*. Kalocsa, 1992.
- Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* I. Budapest, 1963.
- Hegedűs Antal: *A bácskai jobbágyok a török hódoltság végén (1660–1680)*. Létünk, XI/1981.
- Istvánffy, Nicolaus: *Regni Hungariae historia ... libri XXXIV* [Magyarország története...] Coloniae Agrippinae, 1724.
- Iványi István: *Bács-Bodrogh vármegye földrajzi és történelmi helynévtára* I-V. Szabadka, 1889-1907; reprint kiadás: I-II., III-V., Szabadka, 1991.; Zenta: IV.
- Karácson Imre: *Evlia Cselebi török világotutató magyarországi utazásai 1664–1666*. Török–magyar kori történeti emlékek. Írók. Budapest, 1908.
- Katona P.: *Adatok a Múzeum történetéhez*. Bilten kulturnog života Sente III/1967.
- Katona Pál: *Istoriijat pisanja monografije Sente* [Zenta monográfiája megírásának története]. *Gradja za monografiju Sente*, 11. füzet, *Kulturni život* III. Senta, 1968.
- Knauz, Ferdinandus: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis partem secundum edita* I. Strigonii, 1874. [Az esztergomi egyházi kútfők két részben kiadva I. Esztergom].

- Korek J.: *Zenta középkori templomhelyei*. Kalangya, XII/1944.
- Kölcsey Dezső: *Kölcsey, másképp Szenie-Magócs nemzetség*. Budapest, 1930.
- Monumenta Hungariae Historica. Scriptorum. [Magyarország történetének kútfői. Az írók.]. MTT, XII/1863 – Magyar Történelmi Társ., XII. Pest, 1863.
- Monumenta Vaticana*. Tizedjegyzék a vatikáni levéltárban I. Rationes collectorum pontificorum in Hungaria 1281-15 [Vatikáni kútfők. A magyarországi pápai adószedők számadásai 1281-1375.]. Budapestini, 1887.
- Muhoray Andor: *Városunk múltjából* III. közlemény. Zentai Közlöny, 1891. 08.17.
- Nagy István, Fábiánné Kiss Erzsébet: *A Magyar Kamara és egyéb kincstári szervek*. Budapest, 1995.
- Örvény István: *Zenta város közegészségügyi viszonyai*. A Zenta Városi Közs. Gymnasium értesítője az 1893/94. tanévről. Zenta. 1894.
- Reizner János: *Szeged története* IV. Szeged, 1900.
- Szerémi György: *Magyarország romlásáról*. MHHS, I., Pest, 1856.; Magyar fordítása Geréb László: *A hazai osztályharcok irodalma 1526-1660*. Budapest, 1955.
- Szűcs Lajos: *A Zenta Városi Közs. Gymnasium alapításának és 19 évi működésének története*. A Zenta Városi Közs. Gymnasium értesítője az 1894/95. tanévről. Zenta, 1895.
- Tanulmányok Csongrád Megye Történetéből. Szeged, I/1977-XXII/1995.
- Thúry József: *Török történetírók I. Kemalpaszade: Mohács-name* (felhasználva Pavet de Courteille francia nyelvű fordítását). Budapest, 1893.
- Verancsics Antal m. kir. helytartó, esztergomi érsek összes munkái. *Memoria rerum*. Közli Szalay László. MHHS, II. 3. Pest, 1857.
- Wenzel Gusztáv: *Árpád-kori új okmánytár* VI. Pest, 1870.

Levéltári források

- BAI (Basvekalet Arsivi Istanbul), Defter-i mufaszal-i liva-i Szegedin [A szegedi szandzsák részletes összeírása]; Defter-i dzsizje-i gebran-i vilajet-i Szegedin [A szegedi szandzsák fejadó-összeírása].
- BNP (Bibliothèque Nationale Paris), Mts (Manuscripts turcs, supplement).
- BNW (Bibliothek National Wien), THM (Turcs. Hass. Mxt.).
- CSML (Csongrád megye Levéltára), Sz.v.t.l. (Szeged város titkos levéltára), 34. sz. oklevél. A budai káptalan és Szeged város megállapodása a Zentán fizetendő vám ügyében.
- EFL (Esztergomi Főkáptalan levéltára) AS (Acta saecularia sorozat), jelzete: Ladula U, fasciculus 4., Nr. 93.
- HHSAW (Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien), Lotharingiai Károly fővezér hadinaplója.
- MOL (Magyar Országos Levéltár Budapest), Dl. (Mohács előtti gyűjtemény), Df. (Oklevelek fényképgyűjteménye)
- Dl. 5539. Az 1367-ben megejtett adorzáni határjárásról kiadott oklevél.
 - Dl. 37163/III. A kalocsai egyházmegye tizedjegyzéke; Csongrád vm. 1522.
 - Dl. 72374. A mikolai Mikolay familia eredetét illető régiebb levelek. pag. 248-252.
 - Dl. 45765. A Chechtow halastó és a hozzátartozó föld visszaadása a budai káptalannak 1282. okt. 26.
 - Dl. 106083/340. Az óbudai káptalan protokolluma.
 - Df. 106028. Zenta 1506. febr. 1-i, királyi városi státusról kiadott kiváltságglevele (fotó).
- E 279 - E 286. A Budai Kamarai Adminisztráció (Ofner Cameral Administration) fondjai.
- OSZK (Országos Széchényi Könyvtár Budapest), Apponyi-gyűjtemény (M 136), Térképtár (TM).
- ZTL (Történelmi Levéltár, Zenta),
- F:013.3. Dudás Gyula személyi fond, Zenta történetének kézírata.
 - F:003.36. Zenta rtv. kt. jkve (rendezett tanácsú város képviselő-testületének jegyzőkönyve) 1889. 10.21./274. sz. határozat
 - F:003.44. Zenta rtv. kt. jkve 1897.07.21./567. sz. határozat.

TERMÉSZETI FÖLDRAJZ

A község földrajzi helyzete	45
Földtani viszonyok	47
Domborzat	52
Éghajlat	59
A levegő hőmérséklete	59
A levegő páratartalma	63
A légnyomás	65
A szél	66
A légköri csapadék	69
A határ talajtípusai	75
A talaj és a talajképző tényezők	75
VÍZRAJZ	87
A talajvíz	87
A Tisza	89

A KÖZSÉG FÖLDRAJZI HELYZETE

Zenta, a Tisza menti kisváros a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság és Szerbia Vajdaság Autonóm Tartományának északi részén, a jugoszláv–magyar határtól 42 kilométerre délre, Újvidéktől 100 km-re északkeletre, Szabadkától 40 km-re délkeletre fekszik. Zenta község, tehát a város és a városhoz tartozó közigazgatási terület a Bácska északkeleti részén, a Tisza folyó jobb partján terül el. Legészakibb pontja az északi földrajzi szélesség 45° 47'-én található. A határ szélső nyugati, illetve keleti koordinátái: keleti földrajzi hosszúság 19° 50', valamint 20° 08'. A nagyjából téglalap alakú terület 283,5 km², észak-déli irányban 13 km széles, míg kelet-nyugati irányban 28,5 km hosszú. Észak-nyugaton Csantavérrel, Dušanovóval, északon Magyarakanizsával határos. Keleten a Tisza képez természetes határt Zenta és Csóka között. Déli szomszédja Ada, nyugaton pedig a Csík-ér völgye választja el Topolyától. A mai közigazgatási határok 1947-ben alakultak ki. A Szanáddal kötött egyezség szerint a Tisza szabályozásakor kanyarátvágással a Bánságba került részeket közigazgatásilag is oda csatolták, a Csík-értől nyugatra fekvő részek is azóta tartoznak Topolyához.

A város közlekedés-földrajzi jelentőségét a rajta áthaladó regionális Szeged–Zenta–Újvidék és Topolya–Zenta–Csóka–Nagykikinda műutak határozzák meg. A település az utóbbin keresztül kapcsolódik be más régiók közlekedésébe a Budapest–Belgrád autópálya igénybevételeivel. Az észak–déli irányú Horgos–Magyarkanizsa–Zenta–Óbecse–Újvidék vasúti szárnyvonalon évtizedekkel ezelőtt megszüntették a közlekedést. Felújítására most készülnek a tervek. A Szabadka–Zenta–Csóka–Karlova–Temesvár, illetve –Belgrád vasútvonal a zentai vasúti-közúti hídon halad át a Tiszán. A korszerű vashíd és a vasúti közlekedéssel összekapcsolt folyami konténer-kikötő teszi Zentát regionális közlekedési csomóponttá. Sajnos a vasúti és folyami szállítási lehetőségek, valamint a kikötői kapacitások kihasználtsági foka nagyon alacsony.

A községhez tartoznak Felsőhegy, Tornynos, Kevi és Bogaras falusi jellegű települések.

Zenta első lakói nem véletlenül választották megtelepedésre a mai Szép utca és Tópart városrészeket. A középkori domborzati és vízrajzi adottságokat egybevetve a mai állapotokkal megállapíthatjuk, hogy huszonöt kilométeres körzetben nincs még egy olyan lokáció, amely oly mértékben eleget tenne az otthonteremtés, annak védelme, az élelem biztosítása, valamint a más vidékekkel való kapcsolatteremtés lehetőségeinek, mint ez. Itt közelíti meg legjobban a Telecskai- vagy Észak-bácskai-plató a Tiszát, amelynek keleti peremén, az Oromparton húzódott a középkorban a Szeged–Becse országút. Ennek egy 5 km hosszú leágazása a Nagyrét és a löszterasz határán

haladva érte el a Tiszát, ahol a középkori határbejárások és adománylevelek tanúsága szerint rév, átkelőhely volt a folyón. Ezt Györffi György is megerősíti az Árpád-kori *Magyarország történeti földrajza* című munkájában, hivatkozva az 1247 és 1572 közötti időszakból fennmaradt adománylevelekre azzal, hogy Zyntharew Zentával szemközt, a rév csanádi oldalán alakult ki. A település védelmét keleten a Tisza, északon a Nagyrétben lévő mocsarak és tavak: a Csésztó, a Fényes, a Zanoga biztosították. Nyugaton az Orompart alatt és délnyugaton a teraszon a Hosszú-szék, Kerek-szék, Fekete- és Vas-szék erekkel összekapcsolt szövevényes rendszere tette lehetetlenné a település rajtaütésszerű megközelítését. Ezeket az állapotokat az I. katonai felmérés is rögzíti, sőt a III. katonai felmérés 1896-ban kiadott javított változata is ábrázolja a székeket, változatlan kiterjedésben, annak ellenére, hogy a rét és a Nagy-lapos csatornázása már megkezdődött.

A három domborzati szint, a Tisza és a hozzájuk kapcsolódó felszíni és felszín alatti hidrológiai adottságok minden időben biztosították a lakók élelem- és vízellátását. A folyók, tavak és mocsarak a halászat és a vadászat alapját képezték. A platót borító ősgyepen állattenyésztéssel foglalkoztak, ami a füves puszták feltörése és a gabonatermesztés térhódításának előrehaladtával a 19. század elejétől kezdve egyre inkább le-szorult a teraszon és a rétben kialakított járásokra.

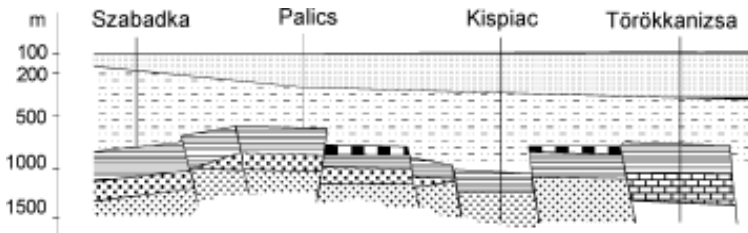
Zenta helyzete és közlekedési kapcsolata a környező településekkel

A későbbi korok is igazolták Zenta kedvező fekvését. Az 1903-as összeírások szerint Zentának és környékének 28 000 lakosa volt, mindössze ezerrel kevesebb, mint Zombornak, illetve Újvidéknek.

Földtani viszonyok

Zentának és környékének a földtani szerkezetét csak az Alföld, ezt pedig az egész Kárpát-medence földtani fejlődésének megismerésével közelíthetjük meg. A Kárpát-medence viszont a Kárpátok mellett az Alpok és a Dinaridák keletkezésének problémaköréhez vezet, ugyanis a Kárpát-medence kialakulása szoros összefüggésben van a peremet képező hegységek kialakulásával.

A Kárpát-medence mai helyén a földtörténeti középkortól (mezozoikum) az újkorig mély tengermedence terült el, amelyben vastag, üledékes kőzetrétegek halmozódtak fel. A medence alját kristálypalák alkotják, amelyek korát 356 millió évesre becsülik. Ezek a kőzetek képezik az alapját a Felsőhegy közelében lévő Gombosfalunál végzett szénhidrogén-kutatófúrás alkalmával 996 m mélységben meglelt mészkőrétegeknek. A kristálypalák felgyűrődésével alakultak ki a Variszkuszi-hegység vonulatai. Több mint három évtizeddel ezelőtt a Csésztó-parton is végeztek mélyfúrást, és ott hévizre bukkantak. Később ezt a furatot teljesen felszámolták. Napjainkban a város közvetlen közelében, a Tornyosi út mellett fejeztek be egy furatot. Sajnos ez utóbbiak adatai teljesen ismeretlenek előttünk, ezért közöljük az *Opština Kanjiža* című természetföldrajzi monográfiából a Szabadka-Törökkanizsa közötti mélységi rétegek szelvényét.

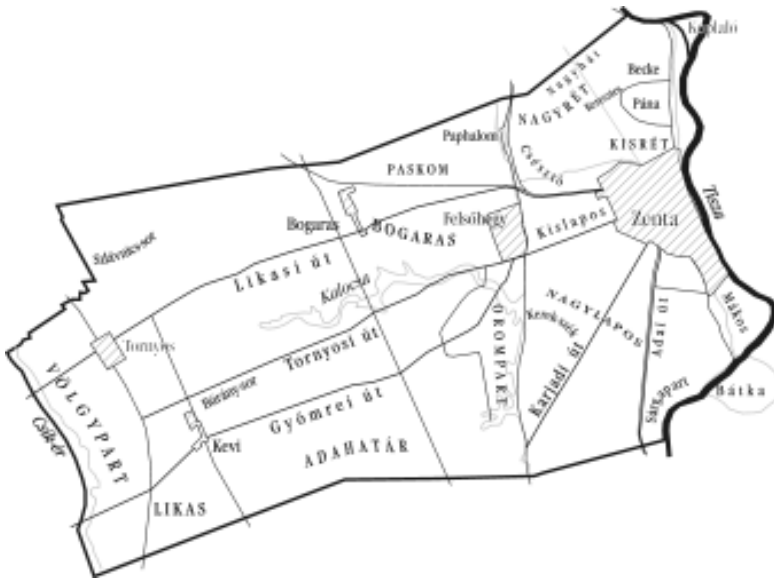
Földtani viszonyok a Szabadka-Törökkanizsa vonalon*

*A Varisztikus-hegység széttörredezett, lesüllyedt tömbjeinek alapját paleozoós gránit, kristályos palák képezik. Erre települt a triász-kori mészkő és dolomit, homokkő, agyagos palák, márga, majd az alsó jurából származó mészkő. A miocénban kialakult Kárpát-medence állandóan süllyedt. A harmadkor vége felé sekély vízű beltérszer borította; ennek üledékei az agyag, homok, kavics, amelyekre a Duna-Tisza közén 180-200 m, folyóvíz és szél szállította hordalék települt.

A **triász** mészkő-, dolomit-, dolomitos márga-, valamint homokkő-konglomerátumokkal és breccsával van képviselve a Velebit és Zenta melletti mélyfúrásokban. Hasonló kőzetösszetek Tompánál 400-500, Ásotthalomnál 1102-1257 m mélységben található. Jelentős szintkülönbségek, valamint a breccsa jelenléte intenzív kéregmozgásokra utalnak, amelyeknek a felszínen is érezhető kísérőjelenségei a földrengések. A Tisza törésvonala napjainkban is szeizmikus övezetnek számít. A zentai Történelmi Levéltár 381-es fondjában több följegyzésre bukkantunk a Tisza mentén észlelt földrengésekről. A legkorábbi 1763. június 16-ra datálódik, ezt követi az 1810-i földrengés észlelése. Hasonló jelenséget regisztráltak 1906-ban, majd 1913-ban és 1914-ben Zentán, illetve Óbecsén is.

A **jura** időszakából a Duna-Tisza között megkülönböztetünk egy sekélyvízi üledéksort, amely Bácska déli részén zátonyok-öblök jelenlétére utal. Itt egymástól kis távolságra jelentős eltérés mutatkozik az üledékképződésben. Ez idő tájt elkezdődik az Alpok, a Kárpátok és a Dinaridák felgyűrődése.

A **kréta** időszak, amely a földtörténet mintegy 10 millió évét foglalja magába, főleg mészkő-felhalmozódásairól nevezetes. A megkezdődött kéregmozgások a medence fenekének kiemelkedésével folytatódnak, számos sziget alakul ki. A Dinaridák és a Dunántúlon bauxittelepek keletkeztek. A Duna-Tisza között azonban egy északkelet-délnyugati irányú tektonikus márga-, mészkő-, homokkő-konglomerátum halmozódott fel. A homokkőrétegek zavarai erőteljes tektonikus mozgásra utalnak, elkezdődik az alpesi orogén fázis. Dél-Bácskában és a Bánságban a krétakori üledékek tetejére vulkáni eredetű kőzetek: szerpentin és trachit települt.

Zenta község határrészei

A **földtörténeti újkor** (kainozoikum) 60-70 millió évig tartott. A Kárpát-medence területén beltenger jött létre. Partszegélyén lignit- és barnakőszéntelepek alakultak ki. Délkelet felől, a Rodopi-masszívum folytatásában kiemelkedés történik, így a Bácska egy része és a Dunántúl szárazfölddé válik.

A Kárpátok külső peremén lévő homokkő öv ebből az időből való. Az eocén végén, az oligocén elején erőteljes hegyképződés megy végbe, amely a Dinaridák térségéből áttérjed az Alpok területére is – ez a szávai orogén ciklus. Az intenzív kéregmozgásokat vulkáni tevékenység kíséri különösen a Kárpátok belső peremén, valamint a Stara Gora hegység területén. A Keleti-Kárpátok területén még ma is megfigyelhetők utóvulkanikus tevékenységek. A vulkanikus tevékenységek nyomai a Bácska és a Bán-ság déli részén, valamint Bugyi térségében is fellelhetők, a tufa korát 17-18 millió évesre becsülik.

A **miocénben** a Kárpátok medencéje ismét megsüllyedt. A süllyedés nem volt mindenhol azonos mértékű. A beltenger először a mélyebb részeket árasztotta el, majd később az egész térség víz alá merült. A medence alját saktáblaszerűen törésvonalak szabdalják fel. Az ezek mentén lesüllyedt tömbök között voltak olyanok is, amelyek vagy kevésbé süllyedtek, vagy helyben maradtak. Az ilyen képződmények tetején a fiatalabb üledékekből kupolaszerű boltozatok alakultak ki, amelyek felfogják és összegyűjtik a felfelé törő földgázt és ásványolajat. A hegykoszorú peremén kialakult öblök, lagunák kedvező helyei lettek a sófelhalmozódásnak és további lignittelepek kialakulásának.

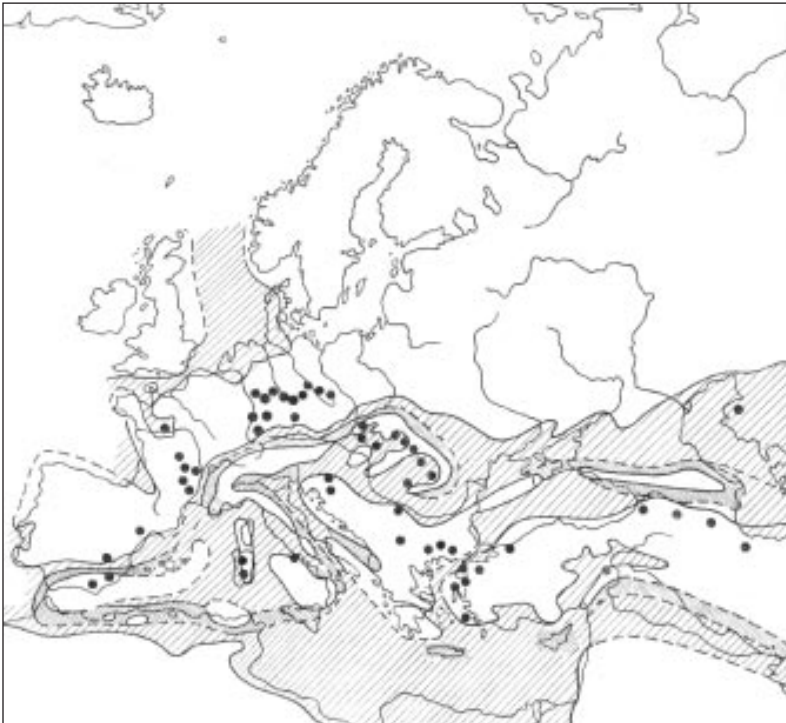
A **pliocén** végén a tenger visszahúzódik, egyre nagyobb területek válnak szárazfölddé. A hajdan egységes tenger kisebb medencékre tagolódik, amelyek sajátos körülmények között fejlődnek tovább. A Kárpát-medence pereméről lefutó vízfolyások hatására a víz kiédesedik, élővilága megváltozik. A hegykoszorúról eredő vízfolyások a kőzetaprózódás és -mállás termékeivel mindinkább feltöltik a medencéket. A Pannon-tó vízszintje J. Cvijić szerint 800-850 m magasságban lehetett, ahonnan szakaszosan húzódott vissza, s ezt a Kárpát-medence déli peremén található abrázios teraszok lépcsőzetes elrendeződése igazolja. A Kazán-soros szakaszos mélyülésével a víz egyre apadt, míg végül a medence alján a folyami hordalékokból lapos halmok, közöttük pedig mocsaras árterek alakultak ki. Ebből az időből tarkaagyagok maradtak vissza, amelyek jellegzetes tulajdonsága, hogy apró darabkába töredeznek szét. Ezt a tulajdonságukat a jégkorszakot megelőző lehülések váltakozó fagyhatásának köszönhetik. Ezek a rétegek helyenként 200 m vastagságot is elérnek. Nem tökéletes vízzárók, de nem is jó víztartó rétegek.

A **pleisztocén**, más néven jégkorszak, geológiai múltunk mintegy 1 millió évét foglalja magába. E viszonylag rövid idő alatt a szárazföldeken igen jelentős változások mentek végbe. Tanulmányozva a domborzati formákat, meglepő volt a nagy területeket beborító hordalék mennyisége, valamint az, hogy a jellegzetesen lekoptatott óriási kőtömbök több száz kilométerre kerültek eredeti helyüktől. A magyarázatot könnyen megérthetjük, ha közelebről megismerjük a jég térszínalakító munkáját

A jégkorszak idején az eurázsiai és észak-amerikai kontinensek északi részeit, valamint a magasabb hegyeket jégtakaró borította. A jégárak (gleccserek) lassan mozog-

nak, áramlanak, feltartóztathatatlan erejükkel kisebb lejtőkön még a lejtéssel szemben is képesek mozogni. A sarki jégtakaró vastagsága a 2000 m-t is elérte. A hegyekről leomló jégárok az Alpok völgyeiben tekintélyes törmelékanyagot (morénát) hagytak maguk után. A jégárok kialakulását a hidegebbre fordult éghajlat váltotta ki. E változás okait a Föld Nap körüli pályájának módosulásával, valamint a földtengely a keringés síkjával bezárt hajlásszögének a változásával magyarázhatjuk meg. A szárazföldön felhalmozódott jég képződéséhez szükséges víz a világóceánok és tengerek szintjét mintegy 200 m-rel csökkentette.

A jégkorszakban nem volt állandóan egyformán hideg. Az Alpok területén négy eljegesedési és három köztes időszakot különböztetünk meg. A lehülés időszakában a moréna anyagából a szelek a legfinomabb porszemcséket messze vidékekre szállították el. A lehulló poranyagból sárgásfehér színű lösztakaró alakult ki, míg a köztes időszakokban a melegebb és csapadékosabb éghajlat hatására növényzet fejlődött a lösztakaró felszínén, és az újabb eljegesedési időszakig meg is maradt. A növényi anyag bomlásával a lösztakaró barnás-vöröses vályogzónákba megy át. A vályogzóna kövületei és a radioaktív szénizotópos kormeghatározás alapján meghatározható a lösz-

Európa a fiatal harmadidőszakban (Papp, Brinkman nyomán)

• - vulkáni tevékenység, /// - tenger

képződés ideje. A Kárpát-medence területén megkülönböztetünk szárazföldi, mocsári és átmosott lösz. Anyagát tekintve 60-70% kvarc, 5-25% mészkő és 5-20% földpát, turmalin, cirkon, olivin alkotják.

Vidékünkön a nyugati szelek először futóhomokot hoztak a folyók partjairól. A futóhomok jellegzetes felszíni formákat, buckákat, buckasorokat alkotott, és erre a homokrétegre települt később a lösz. A lösz felhalmozódása az éghajlat változásának megfelelően, szakaszosan történt.

A legújabb földtörténeti korokban felhalmozódott különböző színű és minőségű homok, agyag, iszap, ritkábban kavicsrétegek elhelyezkedéséről a Fő téri (ma Tito marsall tér) és az Újtemplom téri (ma Népfront tér) artézi kutak fúrásakor (1900 táján) készült mélységi szelvények szolgáltatják az első adatokat. Ezeket egybevetve a Rébten lévő északi, illetve a löszterazon elhelyezkedő déli artézikut-rendszer szelvé-

A jégkorszak Közép-Európában

nyeivel megállapíthatjuk, hogy esetenként két, egymástól alig néhány száz méterre lévő kút szelvénye is jelentős szerkezeti eltérést mutat, ami a rétegek gyakori áttelepítésére utal. Mindez alapvetően a Tisza-árok süllyedésére vezethető vissza.

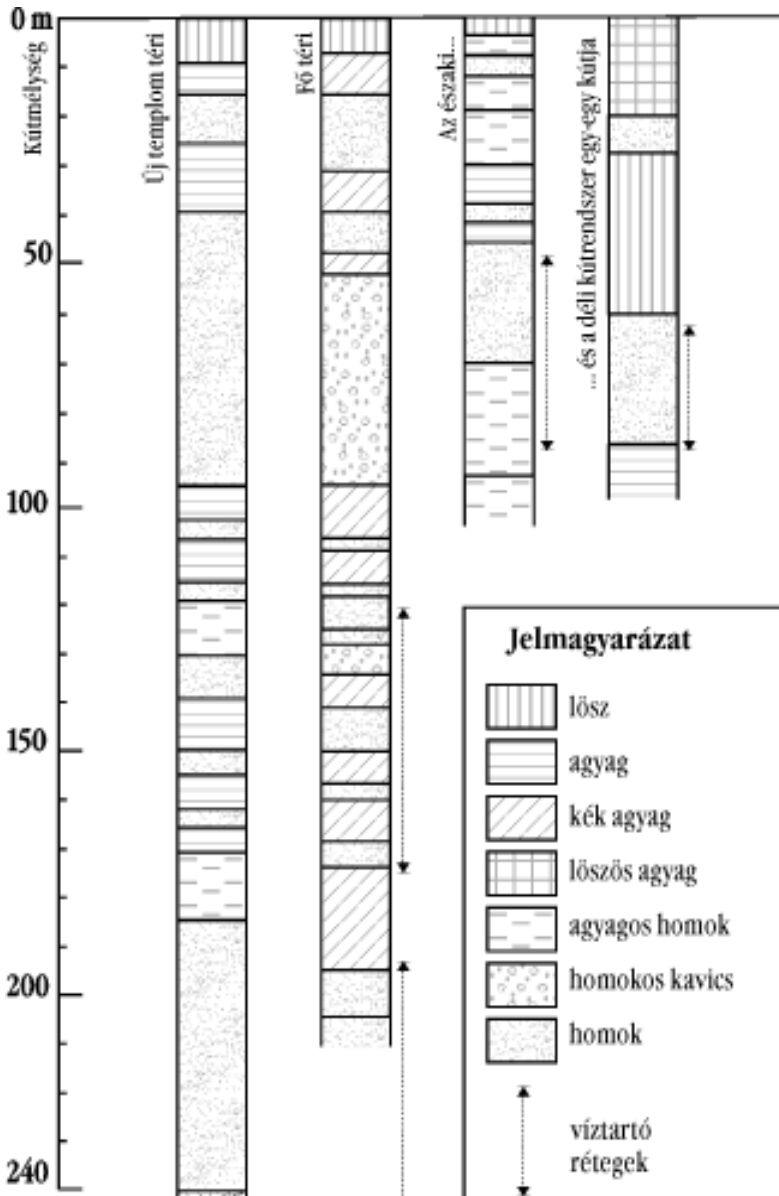
Domborzat

Zenta község területét domborzatilag három egységre tagolhatjuk: a Tisza folyó alluviális síkságára, a löszteraszra és a löszplatóra.

A Tisza alluviális síksága a folyó jobb és bal partján terül el. Tengerszint feletti magassága a Tisza közelében 78 m, kelet felé enyhén emelkedik. Nyugati határát az Adorján településnél kezdődő löszterasz képezi, majd eltávolodva a Tiszától megközelelti a Zenta-Magyarkanizsa vasútvonalat, magába foglalja a Beckét, a Nagyrétet, aztán keletnek fordul, s a Tópartot követve Zenta északi peremén, a hídnál eléri a folyó partját. Délebbre, a régi kompjárástól déli irányban fokozatosan kiszélesedve és az Alsó-Tiszapartnál átszelve a vágóhíd árkát, tovább folytatódott egy 500 m hosszú, 3-4 méter magas, meredek fallal, amelynek tövében a harmincas években még a Tisza holtága helyezkedett el, elválasztva a löszterasztól az Eugen-szigetet. Ma már a Kompjárástól a sziget végéig homokkal töltötték fel, részben a lakótelep számára, részben pedig itt építették ki a kikötőt, és bővítették a cukorgyár udvarát. A cukorgyártól délre a Mákos területe valójában a Tisza alluviális síksága, amelyet gyakran árasztott el a folyó. Ilyenkor a folyómederhez közel homok, míg a medertől távolabb egyre finomabb szemcsézetű iszap ülepedett le növelve a terület magasságát.

Az alluviális síkság kialakulása a Tisza eróziós tevékenységének következménye. A folyó a szabályozás előtt nagy kanyarokat, meandereket alakított ki, amelyek gyakran változtatták helyüket. A mederváltoztatás nyomai különösen a bánási oldalon kifejezettek. Hajdan a Tisza medre mintegy 5-7 km-rel keletebbre volt. A folyó az általa felhalmozott hordalékba – amely anyagát tekintve agyagos, homokos lösz keveréke – mélyítette medrét. Mivel a meder esése kicsiny, Szegedtől a torkolatig mindössze 4,8 m, gyakoriak voltak a mederváltozások. Ha a folyó sodra megközelelti a partot, azt alámossa, szaggatja. Ezáltal a kanyar növekszik, és eltolódik a vízfolyás irányába. Gyakori jelenség, különösen Zenta közelében, a kettős kanyarok, „nyolcasok” kialakulása Szanádnál és Bátkánál. Az említett pánai kettős kanyar átvágását 1823-ban, míg a bátkai átvágást 1856-ban végezték el megrövidítve a meder hosszát, növelve annak lejtését. A domború partszakasz az akkumuláció színterévé válik jellegzetesen lankás parttal. A meder így végigvándorol a völgy alján jellegzetes ív vagy patkó alakú mederszakaszokat hagyva maga után. Ezen mederszakaszok a szél szállította porral, a csapadékvíz mozgatta talajszemcsékkel lassan feltöltődnek.

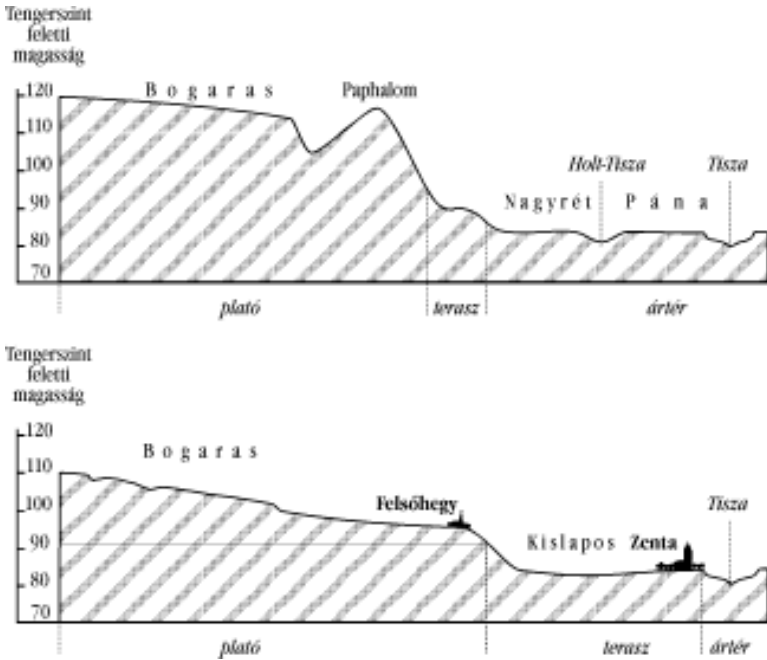
A Tisza völgyének kialakulására a folyó eróziós munkája mellett a Coriolis-féle erő is hatott. Ezen hatásnak a következménye, hogy a Tisza nyugati, azaz jobb partja zömmel meredek, alámosott.

A Fő téri és az Új templom téri kút, illetve az északi és a déli kútrendszer egy-egy kútjának szelvénye

A Tisza medrének szabályozása, a veszélyeztetett partszakaszok kövel történő megerősítése, az árvízvédelmi töltések megépítése meggátolta a folyót, hogy az alluviális síkságot magas vízálláskor elárasssa, és újabb iszap- és homokréteget terítsen le rá.

A törökbecsei vízlépcső megépítése azonban új folyamatot indított el. A vízfolyás sebességének csökkenése a meder eliszaposodásához vezetett, amelynek közvetlen következményei az élővilág megváltozása és a meder feltöltődése, ami az árvízveszélyt növeli. Annak ellenére, hogy az árvízvédelmi töltést magasították, ez csupán egy időre jelent megoldást.

Zenta és környéke domborzatának nyugat-keleti irányú metszete

A löszteraszt nyugatról a lösztábla, keletről a Tisza folyó alluviális térsége határolja. Északról keskenyülő szalagként indul a Magyararkanizsát és Zentát összekötő út mentén. Határa itt kelet felé fordul, és Zenta város peremén ívszerűen haladva éri el a hídnál a Tiszát. Innen kezdve déli irányban a Tisza partját követi, ahol gyakorlatilag a folyó által szaggatott partot képez. A régi kompjárattól (a közelmúltig még létezett e terület) déli irányban egészen a Mákosig követi a folyót. A homokkal történő feltöltés előtt még megvolt az Eugen-sziget, ahol a zentai csata szerény emléktáblája húzódott meg a nyárfásban. A sziget és a meredek part közötti mederszakaszban a 30-as években még víz volt, amit a Tisza magas vízálláskor megújított, illetve pótol, ugyanis a vizet a közeli bolgárkertészetek öntözésre is hasznosították. A löszterasz határa széles ívben megkerüli a Mákoszt és a Tiszához jut el.

A löszterasz, amelyen maga a város is épült, anyagát tekintve többnyire átmosott lösz. Tengerszint feletti átlagos magassága 84 m. Helyenként egy-két méter magas halmok emelkednek a térszint fölé, alapjukban néhányszor tíz méteres átmérővel, de a külső erők és az emberi tevékenység hatására belevesznek környezetükbe. A térszint déli irányban, valamint helyenként kelet felé is enyhén lejt.

A löszterasz felülete nem teljesen sík. Legszembetűnőbb felszíni forma a hosszan elnyúló, kanyargós medrek vonulatai, amelyek a talajművelés és a külső erők hatására mind jobban beleolvadnak környezetükbe.

A rét, a terasz és a plató találkozása

A löszterazon, a lösztábla lábánál néhány deciméter mély, elszélesedett lapályok vannak. A lösztábla porózus anyaga átengedi a csapadékvíz egy részét, ami a lösztábla alsó rétegeiben található homokon, homokos löszön át helyenként időszakos forrás alakjában kiszivárog a felszínre. Nyáron a lapályok vize elpárolog maga után hagyva az ásványi sókat. A szikesedés folyamatát most a talajvíz sókészlete táplálja, mert szintje a talajfelszínhez közel van. A hajszálcsovesség révén a talaj felszínére került víz elpárolog, a sziksó pedig visszamarad. A szikesedő depressziók jellegzetes növényzete viszont lehetőséget ad a szél munkájának, amely a szik kristályzemcséit és a finom porszemcséket is elhordja. A legismertebb szikesek: Kerekszék, Háromszék, Hosszúszék, Vakszék, Feketeszék.

Zenta község területének kétharmad része a Telecskai-löszplatóhoz tartozik. E domborzati egység nyugati határa a Csík-ér, a keleti határa pedig a plató-terasz határvonala, amely északon a Paphalomtól indul, és délen a Horti-tanyáig terjed. E nagyjából téglalap alakú terület északi határa mentén 110 m, Paphalomnál 107 m, Tornyospusztán

106 m, míg a Horti-tanyánál 94 m a tengerszint feletti magasság. A terület északnyugatról délkeleti irányban lejt.

A lösztábla felső rétege a jégkorszak végén, az utolsó eljegesedés időszakában halmozódott fel tipikus szárazföldi körülmények között a szelek által szállított poranyagból. Felületét fekete színű talaj borítja 30-40 cm vastagságban, e réteg alatt a felsőhegyi téglagyár elhagyott bányájában 3,7 m vastag lösz található, míg a vasúti löszfalnál az 5 m-t is eléri. Ez alatt 0,5 m vastag, barnás-vöröses vályogzóna következik. Alatta ismét szárazföldi lösz található 3 m vastagságban, e réteg pedig apró szemű homokra települt.

A terület legterebélyesebb felszíni formája a **Kalocsa-völgy** a hozzá kapcsolódó oldalvölgyekkel. A Kalocsa-völgy a felső-zentai szállások területéről indul 107 m tengerszint feletti magasságról. Három kilométer hosszan délkelet felé tart, itt a völgy 3 m mélységet ér el. A völgy keletnek fordul, fokozatosan mélyül, és 16 km megtétele után 17 m eséssel 86 m tengerszint feletti magasságon a Kerek-széknél éri el a löszteraszt. Innen kelet felé a Tiszának tart, majd délnyugatnak veszi útját, kanyarogva megközelíti a lösztáblát, s a peszéri, tatárszellői földeken át a Budzsák időszakos vízfolyásaként a Tiszába vezet a hóolvadás és a tavaszi esők vizét.

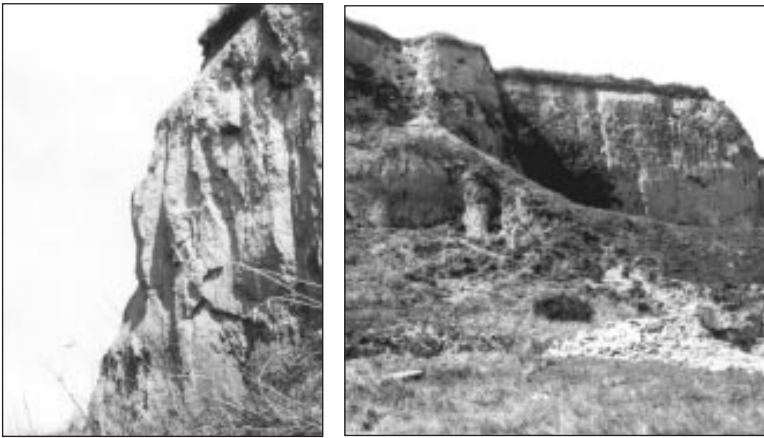

Kerekszék

A völgyoldalak lankásak, művelés alatt vannak, tehát időszakosan kultúrnövénytakaróval borított, lazított talaj képezi a völgy oldalait. A lehullott légköri csapadék évi mennyisége elégtelen ahhoz, hogy állandó vízfolyás alakuljon ki. Csak kifejezetten csapadékos években vagy kiadós nyári zápor után található vízfolyás a völgy alján húzódó csatornában. Északnyugat felől két oldalvölgy kapcsolódik még hozzá a középzentai szállások területéről. A Kalocsa-völgy részben a löszre jellemző mészkőkioldás és a folyóvíz együttes munkájával alakult ki. Torkolatától mintegy 6 km-nyire a völgy

kiöblösödik és kimélyül. E jelenség a víz mészkőoldó hatásával és a folyó víz folyamatosan mélyülő medret kialakító munkájával magyarázható.

A lösztábla felszínén jellegzetes bemélyedések, löszdolinák találhatók. Elrendezésük északnyugat-délkeleti irányultságot mutat, amit a lösztakaró felhalmozódása előtti futóhomok buckáinak tulajdoníthatunk. A lösz felhalmozódását ugyanis folyami eredetű homoktakaró előzte meg, amely bár nem volt vastag, de mégis elégséges ahhoz, hogy egyenetlenné tegye a felszínt, amelyre a lösz ülepedett. Ily módon a lösztakaró alsó rétegei már egy eleve hullámos térszínre települtek. A lösz felhalmozódása az egyenlőtlenégeket tompította, s részben a szél, részben a csapadékvíz a kiemelkedésekről a bemélyedésekbe sodorta az anyagot. Napjaink éghajlata pedig elindította a lepusztulás (erózió) e területre jellemző felszíni formáinak a kialakulását.

A löszpart karrosodásának jellegzetes formái Felsőhegyen a volt Bírótéglagyárban (a mai Napredak szövetkezet udvarában)

A lösz anyagának 5-20%-át mészkő alkotja, amely a lösztakaró felszínére hulló, már némi széndioxidot tartalmazó csapadékvíz hatására oldódni kezd. Átszivárogva a lösz borító növénytakaró lebomlásakor keletkező avarrétegen belőle újabb széndioxidot vesz fel, és az így létrejött szénsavas víz még erőteljesebben oldja a mélyebb rétegekben lévő mészkövet. Ezáltal vízben oldott kalciumbikarbonát keletkezik. Noha kis mértékben, de a felszín egyenlőtlenégei is befolyásolják a víz mennyiségét. A folyamat során a lösz anyagából kioldott mészkő egyre fogy, ezért a lösz anyaga porózussá válik, az anyagátrendeződés következtében mintegy megroggyan, s így egyre mélyülő és terebélyesedő, kör alakú vagy elliptikus bemélyedések jönnek létre. A löszön a mélyebb rétegekbe átszivárgó vízből a hajdani elkorhadt növények gyökerei mentén keletkezett vékony csövecskék falaira a kalciumhidrokarbonátból finom lepedék formájában kicsapódik a mészkő. A mészkő kiválás a lösztakaró alsó rétegében a leginten-

zivebb, itt különféle alakú és méretű löszbabák képződnek. A lösztakaró lepusztulási folyamata a karrosodással közeli rokonságot mutat.

A löszformák fejlődését a csapadék évi mennyisége, a beszivárgás nagysága, a lösztakaró vastagsága és a talajvíz szintjének magassága befolyásolják. Ezen a területen a mezőgazdálkodás (szántás, kultúrnövény-termesztés) a talaj vízháztartásában jelentős eltolódást okoz, de nem hagyható figyelmen kívül a szél felszínalakító tevékenysége sem, különösen nyár végén, őszelön, amikor a talaj száraz. Ilyenkor talajművelés közben terebélyes porfelhő keletkezik, amit a szél elfúj, és a szélárnyékban halmoz fel.

Löszmélyút a Templom-hegyen keresztül

A lösztáblának a löszteraszra ereszkedő része enyhén indul, majd a lejtő feléig a lejtésszög egyre növekszik. Innen tovább haladva a lejtés irányában a lejtésszög egyre csökken. Így a lejtő felső szakaszán domború, míg alsó szakaszán homorú, megközelítőleg 15-20°-os. Ezen a löszparton a természeti tényezők és az emberi beavatkozás következtében többféle domborzati forma alakult ki. Legnagyobb természetes képződmény közülük a Kalocsa-völgy. Helyenként mélyutak találhatók, amelyeket az emberi tevékenység, a közlekedés, valamint az itatóra hajtott állatok patái hoztak létre. Ezek főleg a lejtő felső szakaszán mélyültek ki. Megfigyelhető, hogy a lejtő ezen a szakaszon világosabb színű talajjal van borítva, ami arra enged következtetni, hogy a szekerek kerekei és a paták által kitaposott növényzet nem védve tovább a térszínt, utat engedett a szél, de különösen a csapadékvíz leöblítő hatásának, a hordalék pedig a vízlefolyás irányában távozott. Mivel a lösz anyaga világosabb színű, könnyen megkülönböztethető a fekete színű talajtól. Mélyutak találhatók a Kalocsa-völgyet keresztező

utak mentén is. Mesterségesen, földmunkával kimélyített bevágás található a Zenta-Szabadka vasútvonal mentén Felsőhegynél, ugyanígy a Zentát Topolyával összekötő műút mentén is. A löszpart a felsőhegyi téglagyárak bányáinál fel van tárva, s ott a löszfennsík szerkezete barnás-vöröses színű vályogrétegeivel együtt jól látható.

Éghajlat

Egy helység vagy terület éghajlatának (klímájának) meghatározásához szükséges az adott helység vagy terület feletti légtérben végbemenő folytonos állapotváltozásokat megfigyelni és hosszabb időn át figyelemmel kísérni. A légköri állapotok változásának folyamatát, a meghatározott terület feletti sorrendjét, gyakoriságát, törvényszerűségeit éghajlatnak, klímának nevezzük. Az eddigi megfigyelések alapján Zenta éghajlata kontinentális, a minden tájra külön-külön jellemző mikroklimatikus eltérésekkel. Zentán több az évi napfényes órák száma, mint más hasonló elhelyezkedésű és természeti adottságú településen.

Zenta területén már elég hosszú ideje végzik az időjárás változásának, az éghajlati elemeknek a megfigyelését és azok rendszeres feljegyzését. Az éghajlati elemekre vonatkozó feljegyzéseket DUDÁS ANDOR kezdte meg. A helyi sajtó már 1898 végétől kezdve közölte az általa észlelt és feljegyzett időjárás adatokat. Az ő munkáját BALOG JÁNOS, városi főkertész folytatta, tőle 1904-ből származnak az első adatok. Az úttörőket RÁCZ VINCE mezőgazdasági mérnök követte a sorban, aki nemcsak időjárás megfigyeléseket végzett, hanem Zenta környékének talajtípusait is nagy alaposággal vizsgálta. Több évtizedes kitarató munkájának a Zentai Monográfia Füzetek sorozatában közölt eredményeit a Monográfia e fejezete teljes mértékben felhasználta. Ma a Mezőgazdasági Kombinátunk mind a nyolc területi üzemegeységén működik egy-egy kis meteorológiai állomás, ahol naponta kétszer, 7 és 14 órakor ellenőrzik és feljegyzik a levegő hőmérsékletét és páratartalmát, a légnyomás értékét, a szél irányát és sebességét, a felhőzetet, a lehullott csapadék mennyiségét stb. Ezek a megfigyelések rendkívül érdekes és értékes adatokat nyújtanak a községünk éghajlatát tanulmányozni kívánó mezőgazdasági szakembernek, gazdasági tervezőnek vagy akár a műkedvelő meteorológusnak is.

A levegő hőmérséklete

A levegő hőmérsékletét napjában háromszor mérik, 7, 14 és 21 órakor. A mérési eredmények átlagolása alapján kapjuk meg a mezőgazdaság és a mindennapi élet számára hasznosítható dekádonkénti havi és évi hőmérsékleti középértékeket.

Az extrém hőmérsékleti értékeket sokáig emlegetik egy-egy vidék lakói. A szakemberek pedig az abszolút minimum és maximum hőmérsékleti értékek esetleges periódusos előfordulásából a mezőgazdaság, a közlekedés számára dolgoznak ki hosszú távú előrejelzéseket. Vidékünkön 1964 és 1996 között jegyezték fel a következő szélső értékeket:

A levegő hőmérsékletének havi középértékei 1965 és 1996 között

Év	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	évi khm
1965.	0,6	-3,1	5,9	9,3	14,6	19,6	21,4	18,9	18,1	9,7	4,1	3,2	10,2
1966.	-3,6	5,7	6,6	13,1	16,7	19,9	21,4	21,6	17,6	16,4	5,6	2,2	11,9
1967.	-3,9	1,9	7,6	11,0	16,8	19,7	23,1	21,5	18,8	13,6	6,1	-0,3	11,3
1968.	-1,4	3,7	6,2	13,4	18,4	20,8	21,1	19,6	16,4	11,2	7,7	-0,4	11,4
1969.	-3,4	0,3	4,3	19,2	18,9	10,8	20,8	22,2	17,9	11,4	9,7	-1,5	
1970.													
1971.	-0,7	2,5	3,1	12,3	19,1	19,4	21,7	23,0	14,7	9,8	5,7	2,7	11,1
1972.	-0,1	4,2	8,5	13,4	17,2	21,3	21,8	20,0	14,1	9,0	6,1	1,8	11,4
1973.	0,3	3,0	5,6	10,4	18,0	20,1	21,8	21,5	18,6	10,1	3,2	0,6	11,1
1974.	1,4	6,0	8,4	10,8	15,1	18,2	20,6	22,2	17,5	8,4	5,9	3,1	11,5
1975.	2,6	0,7	9,4	11,9	18,7	20,2	21,8	21,1	19,5	11,0	4,5	1,2	11,9
1976.	0,5	-0,3	2,9	12,5	16,4	18,9	22,1	18,3	16,3	12,5	7,7	1,7	10,8
1977.	1,6	6,3	9,6	10,0	16,9	20,5	21,1	20,4	14,7	11,8	6,2	-1,6	11,4
1978.	0,7	0,9	8,1	10,9	14,8	18,9	20,6	19,3	15,4	10,9	1,4	2,6	10,4
1979.	-1,5	2,5	9,2	10,3	17,7	22,4	19,7	19,9	17,6	10,2	6,4	4,6	11,6
1980.	-3,4	1,6	5,8	9,0	14,2	19,3	21,1	20,7	15,9	12,0	4,9	0,4	10,1
1981.	2,3	1,2	8,0	10,6	16,2	20,6	20,5	21,1	17,2	12,4	4,5	-0,5	11,2
1982.	-2,9	-0,7	5,3	8,1	17,5	19,6	21,3	21,1	20,0	13,0	5,3	3,9	10,9
1983.	3,4	2,2	7,2	13,3	18,3	19,4	23,3	21,3	16,5	10,6	2,0	0,03	11,6
1984.	0,7	1,3	5,0	11,1	15,9	18,3	19,3	20,2	17,5	13,1	5,9	0,1	10,7
1985.	-5,5	-5,1	4,4	11,4	17,9	16,9	21,3	21,7	16,4	10,6	4,4	4,7	9,9
1986.	0,5	-2,5	4,0	13,7	18,9	19,4	20,1	23,1	16,0	10,9	5,2	-0,7	10,8
1987.	-3,7	1,0	-0,1	11,0	14,2	19,8	22,8	18,8	19,7	11,8	7,5	1,4	10,4
1988.	3,1	4,1	5,3	10,5	16,9	19,6	23,4	22,1	16,8	10,6	-0,1	1,7	11,2
1989.	-0,7	4,9	8,8	14,0	16,5	17,6	21,8	21,2	16,3	11,4	0,7	1,6	11,2
1990.	0,3	5,5	8,9	11,3	17,0	20,1	21,3	21,1	14,8	11,5	6,3	1,1	11,6
1991.	0,6	-2,5	7,6	9,9	13,2	20,5	22,9	20,6	17,9	10,8	6,6	-1,5	10,5
1992.	0,6	3,6	7,1	12,6	17,6	20,5	22,8	25,8	17,1	11,5	6,9	0,5	12,4
1993.	0,8	-0,5	6,6	11,5	19,6	20,6	21,7	22,1	16,9	13,0	2,4	3,1	11,5
1994.	2,9	2,7	9,0	12,1	17,5	21,2	24,5	23,3	20,1	10,4	6,4	1,8	12,7
1995.	-0,3	6,5	5,7	11,7	16,5	19,9	24,7	21,1	15,4	8,8	2,0	2,5	11,2
1996.	-0,8	-1,9	2,6	12,1	17,4	21,4	20,4	20,8	13,5	11,7	8,4	1,5	10,6

Abszolút minimum és maximum hőmérsékletek °C-ban

Év	Hónap	Nap	Minimum	Hónap	Nap	Maximum
1964.	II.	15	-11,0	VI.	22	32,0
1965.	II.	12	-12,3	V.	26.	35,3
1966.	I.	21	-17,0	V.	14.	29,0
1967.	I.	20	-20,1	VII.	5.	34,9
1968.	I.	10	-13,0	VI.	9.	37,2
1969.	I.	12	-17,5	V.	19.	35,0
1970.	XII.	27	-13,9	IX.	12.	33,5
1971.	I.	13	-17,0	VII.	7.	37,4
1972.	I.	17	-13,4	VII.	10.	35,3
1973.	XII.	4	-14,5	VI.	17.	35,9
1974.	I.	15	-8,0	VII.	3.	36,4
1975.	II.	9	-8,3	VII.	11.	32,5
1976.	II.	9	-16,4	VI.	20.	34,1
1977.	XII.	6	-12,4	VI.	31.	34,0
1978.	II.	21	-19,9	VII.	8.	33,2
1979.	I.	5	-12,5	VII.	3.	35,3
1980.	I.	15	-18,4	VII.	5.	34,2
1981.	I.	15	-13,4	VII.	3.	36,0
1982.	I.	11	-12,5	VI.	22.	32,7
1983.	XII.	13	-13,5	VI.	20.	34,2
1984.	XII.	27	-12,5	VI.	13.	34,6
1985.	I.	13	-19,8	VI.	29.	35,5
1986.	II.	28	-16,0	VII.	18.	34,0
1987.	III.	5	-18,0	VI.	24.	35,5
1988.	II.	10	-10,2	VI.	5.	38,9
1989.	XII.	11	-11,5	VI.	9.	34,0
1990.	I.	7	-11,5	VI.	31.	34,7
1991.	II.	1	-18,6	V.	17.	35,3
1992.	XII.	30	-11,0	VII.	28.	37,5
1993.	II.	1	-15,5	VII.	23.	36,0
1994.	I.	22	-10,5	VII.	2.	37,0
1995.	I.	18	-11,0	VI.	13.	35,0
1996.	XII.	31	-20,5	VI.	8.	36,0

A tanulmányozott időszak alatt -20°C -nál alacsonyabb hőmérsékletet Zentán 12 januárban, 9 februárban és 2 decemberben mértek.

-10°C -tól -19°C -ig terjedő hőmérsékletet 32 januárban, 28 februárban, 11 márciusban, 1 októberben és 26 decemberben mértek.

0°C -tól -9°C -ig terjedő hőmérsékletet 19 januárban, 24 februárban, 48 márciusban, 39 áprilisban, 4 májusban, 2 szeptemberben, 28 októberben, 51 novemberben és 32 decemberben mértek.

1°C -tól 9°C -ig terjedő hőmérsékletet 39 januárban, 20 februárban, 2 márciusban, 18 áprilisban, 54 májusban, 37 júniusban, 10 júliusban, 25 augusztusban, 57 szeptemberben, 31 októberben, 4 novemberben és 33 decemberben mértek.

10°C -tól 19°C -ig terjedő hőmérsékletet 18 januárban, 40 februárban, 44 márciusban, 9 áprilisban, 2 májusban, 22 júniusban, 50 júliusban, 35 augusztusban, 1 szeptemberben, 9 októberben, 53 novemberben és 27 decemberben mértek.

20°C -tól 29°C -ig terjedő hőmérsékletet 15 márciusban, 53 áprilisban, 48 májusban, 12 júniusban, 4 júliusban, 8 augusztusban, 50 szeptemberben, 51 októberben és 6 novemberben jegyezték fel.

30°C -nál magasabb hőmérsékletet 1 áprilisban, 12 májusban, 48 júniusban, 56 júliusban, 52 augusztusban és 10 szeptemberben mértek és jegyezték fel Zentán, a DTD csatorna Zenta körzeti üzemének megfigyelő állomásán. Ebből is láthatjuk, hogy a hőmérséklet milyen nagy ingadozásokat mutat. Hány januárban és februárban mértek $10-19^{\circ}\text{C}$ -ig terjedő meleget, viszont hány májusban, júniusban és júliusban még 9°C alá is süllyedt a levegő hőmérséklete!

Maximális és minimális hőmérsékletek átlagai és a feljegyzett legmagasabb és legalacsonyabb hőmérsékletek $^{\circ}\text{C}$ -ban 1964 és 1996 között

Hónap	Átlag max.	Átlag min.	Ingadozás	Absz. max.	Absz. min.	Ingadozás
I.	7,3	-13,7	21,0	14	-29	43
II.	10,1	-12,4	22,5	18	-28	46
III.	17,6	-5,7	23,3	23	-15	38
IV.	23,0	-0,9	23,9	29	-5	34
V.	27,7	4,0	23,7	36	4	40
VI.	31,6	8,2	23,4	40	3	37
VII.	33,1	11,1	22,0	41	8	33
VIII.	31,7	9,9	21,8	39	6	33
IX.	27,6	5,1	22,5	36	-9	45
X.	22,1	-0,3	22,4	29	-10	39
XI.	15,2	-5,0	20,2	28	-13	41
XII.	9,7	-9,9	19,6	19	-22	41
Teny. időszak	29,1	6,2	22,9			
Évi	21,4	-0,8	22,2			

A zentai Történelmi Levéltár már emített 381-es fondjában az időjárás műszeres megfigyelése előtti időszakból is vannak a hőmérsékletre vonatkozó feljegyzések. E közvetett adatok a nagy hőség, a kemény telek élővilágra gyakorolt hatásának leírásából állnak. Íme néhány érdekesebb feljegyzés:

1707 tele kifejezetten meleg, míg a rákövetkező 1708-ban, Szent Mihály napján hirtelen beállt tél olyan kemény, hogy őrtálló katonák fagynak meg. Nem enyhébb az 1709-es év tele sem, amikor a kiöntött víz azonnal jéggé fagy.

Az 1722. és az 1727. év tele viszont enyhe. Úgyszintén az 1736. évé is, amelyet – mint egész Európában – forró nyár követ. Az 1740. év tele rendkívül hideg, sok állat és ember fagy meg. Az 1754–55-ös telek is kegyetlenül hidegek, viszont 1759 tele olyan enyhe, hogy a legyek már február 12-én röpködnek, és megtörténik az első fűkaszás. 1783 után három enyhe, majd három kemény tél következik. 1778-ban Pál-fordulókor a gyerekek a szabadban fürödnek, januárban szántanak, a fák levelezni kezdenek. Hasonlóan 1792-ben is. 1794-ben aszályos a nyár, amit szűkös esztendő követ. 1828-ban enyhe a tél kezdete. 1829–30: kemény tél. 1836: hűvös, sőt hideg év. Nem terem a kukorica, nagy az ínség. 1845-ben, nagyszombat napján szánkóval jönnek a tanyákról a feltámadásra. 1852-ben rendkívüli a szárazság. 1866-ban országszerte nagy a fagykár, ami főleg a szőlőt teszi tönkre. 1885-ben PEITY IVÁN szállásán 86 kisbárány, valamint 12 személy fagy meg.

A fagyos napok száma (1905-1964).

Év/hó	I.	II.	III.	IV.	V.	IX.	X.	XI.	XII.	Évi
1905-1914	293	227	138	33	1	-	27	143	223	1089
1915-1924	214	214	98	14	-	2	12	144	186	884
1925-1934	290	239	188	43	-	-	24	94	252	1130
1935-1944	284	226	180	40	1	-	20	132	236	1118
1945-1954	259	239	167	16	2	-	35	113	214	1045
1955-1964	235	192	142	16	-	-	3	55	170	813

Egy XIX. századra vonatkozó összefoglalóra is rábukkantunk. Eszerint: ebben a században öt olyan esztendő volt, mikor a tél hó helyett virágokkal hintette meg a maga útját. Ilyen volt 1806, 1824, 1843, 1863 és 1872 tele. Ezzel szemben az 1812., az 1829., az 1840., az 1855., az 1870. és az 1879. esztendőben kemény zimankót jegyeztek.

A levegő páratartalma

A levegő abszolút páratartalma azt fejezi ki, hogy hány gramm vízpára van 1 m³ levegőben, relatív páratartalma pedig azt a viszonylagos értéket határozza meg, hogy a levegő az adott hőmérsékleten mennyire van vízpárával telítve; azaz egy meghatározott hőmérsékletű levegő telítettségéhez szükséges vízpárának hány százalékát tartalmazza.

A levegő relatív nedvességének (páratartalmának) maximális értéke 100%. Ebben az esetben a levegő telített. A levegő lehűlésével a relatív páratartalom növekszik, melegedésével pedig csökken. A relatív légnedvesség napi változása ellentétes a sugárzás okozta felmelegedéssel. A nedvesség napi görbéje egy hajnali maximumot és egy dél körüli minimumot mutat. A relatív nedvesség évi menetében is a hőmérséklettel való ellentétet látjuk.

Az 1951-1965 közötti tizenöt év rendelkezésünkre álló adatai szerint a levegő átlagos relatív páratartalma Zentán 79,8% volt.

A levegő relatív páratartalmának évi alakulása Zentán 1951 és 1965 között (%)

Hó/év	1951.	1952.	1953.	1954.	1955.	1956.	1957.	1958.	1959.
I.	88,8	-	-	78,9	90,0	89,4	88,2	90,0	87,2
II.	81,3	88,4	86,9	77,8	88,2	80,0	91,0	87,8	84,5
III.	84,0	77,9	69,6	88,3	82,9	81,1	78,2	87,3	88,1
IV.	79,3	66,7	74,8	73,4	79,2	74,9	76,8	88,6	77,4
V.	78,9	70,0	76,5	74,8	69,6	81,8	88,5	72,4	77,4
VI.	75,6	63,6	82,0	80,6	73,2	77,0	75,4	-	80,0
VII.	73,2	58,7	71,6	72,2	80,1	69,4	78,3	66,3	77,6
VIII.	75,1	65,9	-	72,8	88,7	77,3	74,7	71,5	79,2
IX.	76,1	79,2	74,3	74,8	82,2	66,0	80,9	75,1	75,0
X.	76,5	86,8	75,6	87,3	90,1	76,5	88,3	82,2	76,1
XI.	82,2	92,7	79,6	90,1	87,9	88,7	88,9	91,9	87,4
XII.	87,9	93,8	82,3	89,2	91,7	89,7	92,2	90,3	89,0
Évi	79,7	76,7	77,3	79,6	82,8	78,9	82,6	81,7	81,6

Hó/év	1960.	1961.	1962.	1963.	1964.	1965.	Átlag	Ingás	
I.	86,3	85,6	90,7	78,0	90,5	87,2	86,8	12,7	
II.	86,2	87,2	86,2	81,1	88,5	92,0	86,3	14,2	
III.	81,2	74,7	88,6	76,5	87,2	77,0	80,8	19,0	
IV.	78,7	75,4	73,5	71,5	77,8	76,8	76,0	16,9	
V.	78,1	88,1	70,3	72,9	81,4	75,1	76,4	13,9	
VI.	71,8	73,8	73,1	73,6	68,8	76,5	74,6	18,4	
VII.	74,3	70,0	77,2	73,2	69,4	71,6	72,2	21,4	
VIII.	72,7	69,9	71,1	-	71,7	68,7	73,4	17,8	
IX.	78,6	66,7	76,4	-	73,7	-	75,3	16,2	
X.	88,3	73,8	79,6	84,9	76,5	-	81,0	16,3	
XI.	91,6	88,9	89,5	81,3	80,9	-	88,9	13,1	
XII.	91,1	86,7	85,2	89,7	92,2	-	89,5	11,5	
Évi	81,2	78,1	80,1	78,2	79,5	78,4	79,8	6,1	

A légnyomás

A levegő nyomását felfoghatjuk úgy is, mint a légoszlopnak 1 cm² felületre nehezező súlyát, de úgy is, mint a levegőnek 1 cm²-re gyakorolt nyomóerejét. A légnyomás kis mértékben a nedvességtől is függ.

A normál légnyomás 0°C hőmérsékletű higanyoszlop mm-ben kifejezett magassága a tenger szintjében a 45. szélességi fokon (760 mm = 1000 millibar).

A légnyomás napi menetében két maximum és két minimum mutatkozik. A maximumok délelőtt 9-10 óra és este 21-22 óra körül, a minimumok pedig hajnali 4 és du. 16 óra körül észlelhetők.

A légnyomás tízéves átlagai mm-ben 1905 és 1964 között

Hó/év	1905-14.	1915-24.	1925-34.	1935-44.	1945-54.	1955-64.	Átlag
I.	770	768	771	764	763	766	767
II.	767	766	769	762	762	764	765
III.	765	763	766	763	761	764	764
IV.	764	762	764	761	761	762	762
V.	764	766	764	762	759	762	763
VI.	764	762	764	762	760	762	762
VII.	764	763	764	761	759	762	762
VIII.	762	763	765	763	758	762	763
IX.	766	765	766	764	761	765	764
X.	768	766	767	763	763	766	766
XI.	766	766	767	765	763	765	766
XII.	768	766	768	764	762	764	765
Átlag	765	765	765	763	764	764	764

Nap	Normális légnyomás mm.	Hőmérsék Celsius szerint			Normális légnyomás %	Csapadék mm.
		r. 7	d. 2	e. 9		
18	765	0.6	5	3	82	—
19	57	3	11	3	84	—
20	54	4	5	0	86	—
21	58	-1	2	3	74	nyoma
22	64	-5	-1	-6	65	—
23	70	-10	-2	-5	73	—
24	73	-4	0	-2	67	—

A zentai meteorológiai állomás időjárás-jelentése a helyi sajtóból 1898-ból

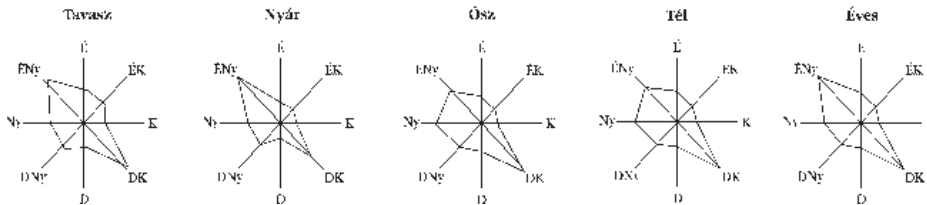
Zentán a 60 éven át mért légnyomás legmagasabb havi középértéke januárban van, ez 767 mm. Utána október és november következik 766, majd február és december 765 mm-rel. Legalacsonyabb a légnyomás áprilisban, júniusban és júliusban, a tavaszi és nyár eleji ciklonok idején: 762 mm. Májusban és augusztusban 763, márciusban és szeptemberben 764 mm a 60 éves átlag. Az egyes hónapok átlagai közötti legnagyobb ingadozás 5 mm, a 10 éves átlagok között viszont mindössze 2 mm.

A légnyomás 60 éves átlaga (mm).

Hónap	Légnyomás	Hónap	Légnyomás
I.	767	VI.	762
II.	765	VII.	763
III.	764	IX.	764
IV.	762	X.	766
V.	763	XI.	766
VI.	762	XII.	765
		Átlag	764

A szél

A levegő mozgását szélnek nevezzük, amit a magas (anticiklon) és az alacsony (ciklon) közötti légnyomáskülönbség idéz elő. Minél nagyobb a légnyomáskülönbség, és minél közelebb van egymáshoz a ciklon és az anticiklon, annál sebesebb a levegő áramlása. A szél sebességét régebben a Wild-féle „szélzászlóval” Beaufort-fokokban 0-12-ig, azaz a szélcsendtől az orkániig, míg újabban km/óra sebességben fejezik ki. Irányának nevét arról az égtájról kapja, amely felől fúj. A megfigyelésekből kitűnik, hogy Zentán az északnyugati szélirány az uralkodó. A gyakoriság és a szélirány figyelembe vételével szerkesztjük meg a szélrózsát.

A szélirány évszakos és éves gyakorisága

A szélirány gyakorisága Zentán
(az 1951-1968 közötti 18 év átlaga abszolút számokban)

Hónap	E	EK	K	DK	D	DNY	NY	ENY	Szélcsend
I.	9	8	7	15	8	11	12	16	7
II.	8	4	6	18	9	9	12	14	6
III.	7	5	5	19	8	10	13	17	9
IV.	8	6	6	13	13	10	11	16	7
V.	11	8	5	11	5	8	11	23	11
VI.	7	7	5	11	5	9	10	22	14
VII.	6	6	4	9	5	8	10	28	17
VIII.	7	6	5	9	5	8	14	22	17
IX.	6	6	4	14	6	10	11	17	16
X.	5	6	8	20	7	9	12	14	12
XI.	7	4	8	24	6	9	12	12	8
XII.	9	6	6	19	9	9	13	14	8
Evi átlag	90	72	69	182	86	110	141	215	132

A szélirány gyakorisága Zentán
Az 1951-68. közötti 18 év átlaga (%).

Hónap	É	EK	K	DK	D	DNY	NY	ENY	0
I.	10	8	8	16	8	12	13	17	8
II.	9	5	7	21	10	11	14	16	7
III.	8	6	6	20	8	10	14	18	10
IV.	9	6	7	15	14	11	12	18	8
V.	12	9	5	12	5	8	12	25	12
VI.	8	8	6	12	5	9	11	25	16
VII.	7	6	4	9	6	8	11	30	19
VIII.	7	6	6	10	6	9	14	24	18
IX.	7	7	5	15	7	11	12	19	17
X.	6	6	8	21	8	10	13	15	13
XI.	8	4	9	26	7	10	13	14	9
XII.	10	7	7	21	9	9	14	15	8

A szeles napok: északnyugati szelek átlag 215-ször fordulnak elő, ami egyenlő az évi összes megfigyelések 20%-ával. Utána a délkeleti szél következik évi 182 előfordulással, amely az összesnek 17%-a. A nyugati szél évi 141 előfordulással 13%, majd a szélcsend következik 132-szer, ez 12%.

A szél átlagos erőssége Zentán 1951-68 közötti 18 év átlaga Beaufort-fokokban.

Hónap	E	EK	K	DK	D	DNY	NY	ENY	Átlag
I.	2,0	2,1	2,2	2,0	1,9	1,9	2,5	2,3	2,1
II.	2,8	1,7	1,6	2,5	1,6	2,5	2,3	2,4	2,2
III.	2,9	1,8	2,0	1,8	1,8	2,2	2,7	2,5	2,2
IV.	2,2	1,9	2,1	2,1	2,0	2,0	2,0	2,2	2,1
V.	2,6	1,9	2,0	2,5	2,3	2,0	2,3	1,9	2,2
VI.	2,5	1,7	1,6	1,6	1,7	1,6	2,1	2,0	1,8
VII.	1,8	1,5	1,4	1,9	2,1	1,6	2,2	1,7	1,8
VIII.	1,5	1,6	2,2	1,7	2,2	1,7	2,2	2,0	1,9
IX.	1,6	1,6	1,5	2,0	1,7	1,5	2,1	1,8	1,7
X.	1,6	1,6	1,6	2,0	1,9	1,9	2,1	1,9	1,8
XI.	1,9	2,3	2,0	2,7	1,8	2,3	1,9	2,0	2,1
XII.	1,7	1,7	1,4	2,0	2,1	1,7	2,2	2,2	1,9
Evi átlag	2,1	1,8	1,8	2,1	1,9	1,9	2,2	2,1	2,0

A nagy szelek, viharok esővel, villámlással, hóval párosulva hatalmas károkat okozhatnak. Az emberi figyelmetlenség is sok baj forrása volt már viharok idején. A szél által kiváltott csapásokról is vannak feljegyzéseink. 1816. január 29-31. között óriási téli orkán dühöngött. A hózivatar 60 órán át tartott. Tornyokat, nagy házakat nyomott össze a magas hó. Emberek, állatok fagytak meg az ítéletidőben. Különben egész január hóolvadással telt el, és csak a végére köszöntött be a borzasztó vihar. Ugyanabban az évben gyertyaszentelő napján is nagy vihar volt.

1827. január közepén még több szokatlan légköri jelenség követte egymást rövid idő alatt; 9-én és 11-én délelőtt szivárvány volt látható, 12-én hajnalban pedig óriási égháború kerekedett, mint nyár közepén szokott lenni. A legérdekesebb az volt, hogy a legnagyobb villámlás és szél közepette a hó szakadatlanul esett.

Az egész Tisza-vidéket 1842. július 22-én óriási szél lepte meg. A városban tűz ütött ki, amelyben 11 ház leégett. A szállásokon öt pernyésgödörben hamvadó parázs izzott fel. Ez több gazdasági és lakóépület pusztulását okozta.

Feljegyzéseiben nagy szelekről tudósít még Dudás Andor 1864-ből, 1865-ből és 1910-ből is.

A légköri csapadék

Légköri csapadéknak azt a vízmennyiséget nevezzük, amely a légkörből a földre hull, tekintet nélkül annak alakjára, halmazállapotára. Cseppfolyós csapadék az eső, az ólmos eső, a ködcsitálás, a harmat; szilárd halmazállapotú a hó, a jégeső, a dara, a zúzmara.

A lehullott csapadék mennyiségét milliméterekben fejezzük ki, ami azt jelenti, hogy milyen vastagon borítaná a vízszintes felületet a víz, ha nem folyna el, nem szivárogná be a talajba, és nem párologna el. Az 1 m²-re hulló 1 mm csapadék egy liter vizet jelent.

A csapadékhullás intenzitása is fontos tényező, ennek főleg a talajerózióra van nagy hatása, különösen a lejtős térszíneken.

A csapadék mérése 7 órakor történik, így az előző napi mennyiséget mérjük reggel 7 órától másnap 7 óráig. A csapadéknak napi, havi és évi össz mennyiségét szokták kifejezni.

Éghajlatunk egyik sajátossága a csapadék évi eloszlásának szeszélyessége. Általában két csapadékos és két szárazabb időszakot különböztetünk meg. Az első minimum január-február (34-36 mm), a tavasz végi-nyár eleji főmaximum (62-64 mm); a második minimum augusztus-szeptember (46 mm), majd ezt követi a második maximum novemberben (59 mm). Legcsapadékosabb a június (átlag 64 mm), a legszárazabb pedig a január 34 mm csapadékkalalgal).

Meteorológiai házikó

A csapadék évi eloszlása hónapanként

Év	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	évi menny.
1965.	53,0	27,5	25,5	74,0	118,0	95,5	625	25,5	305		115,5	84,0	711,5
1966.	77,0	100	14,5	35,0	54,0	96,0	66,0	25,0	20	120	520	63,0	506,5
1967.	16,5	27,5	56,5	57,5	64,5	66,0	44,5	9,0	285	21,0	5,5	500	447,0
1968.	480	33,3	122	23,4	45,8	24,7	63,6	111,4	96,6	14,1	49,0	25,7	547,8
1969.	26,5	119,1	27,4	27,9	55,9	161,9	47,6	54,3	9,1	11,2	47,4	1180	706,3
1970.	49,2	625	581	35,1	47,8	107,3	485	129,9	31,0	302	33,1	44,2	678,9
1971.	63,3	11,9	503	17,2	584	586	45,2	23,2	37,4	204	482	25,1	459,2
1972.	100	39,0	7,4	56,9	480	49,6	86,1	121,7	386	107,4	75,6	05	6408
1973.	14,8	25,3	11,2	71,6	27,7	79,4	326	323	126	688	31,6	429	4708
1974.	23,7	180	26,2	282	128,5	165,3	45,9	64,3	186	115,1	304	39,8	699,0
1975.	107	6,0	29,9	320	114,9	622	784	93,1	26,5	280	17,4	8,6	507,4
1976.	43,3	2,6	420	429	41,4	76,4	47,9	54,8	91,1	29,7	26,1	53,1	551,3
1977.	281	69,3	34,4	65,8	46,9	56,1	47,2	93,8	53,5	6,5	785	388	618,9
1978.	15,7	47,4		37,5	1480	153,7	605	586	61,2	25	4,3	43,1	632,5
1979.	588	26,8	23,7	31,2	23,5	103,2	46,2	61,1	26,2	34,7	49,5	11,7	496,6
1980.	225	27,7	43,0	64,9	628	122,6	127	29,4	103	45,7	1025	33,2	677,3
1981.	321	227	67,6	76,6	226	75,5	45,7	39,0	76,0	59,3	24,3	156,5	697,9
1982.	34,3	14,6	482	49,4	49,9	79,9	47,5	71,5	7,6	29,8	221	47,8	472,6
1983.	26,4	189	27,0	321	49,6	66,8	17,2	36,1	587	17,2	16,3	16,2	382,5
1984.	681	46,8	182	33,5	121,0	53,0	286	41,7	380	47,6	36,5	21,8	554,8
1985.	33,6	57,9	39,2	382	84,6	82,2	31,1	83,4	3,3	11,8	97,1	16,9	579,3
1986.	49,8	789	33,5	33,6	49,9	603	309	36,7	03	289	27	283	433,8
1987.	93,5	1,8	43,7	57,2	137,9	93,1	21,1	428	104	5,0	624	25,6	594,5
1988.	36,0	73,4	63,3	39,9	24,9	903	16,5	103	51,6	17,4	13,4	31,5	468,5
1989.	09	103	14,1	77,0	59,0	1628	16,1	806	63,5	27,7	681	21,7	608,8
1990.	6,9	23,7	321	17,8	281	429	55,3	21,9	43,5	33,2	29,6	587	393,7
1991.	9,4	17,5	35,1	69,7	86,5	16,0	86,2	81,5	34,9	130,1	44,9	189	628,7
1992.	5,1	19,7	7,8	21,3	11,1	682	27,0	4,1	24,4	106,5	76,9	39,7	406,8
1993.	15,8	780	425	308	5,4	15,4	44,2	17,4	49,1	36,1	63,1	96,6	494,4
1994.	34,3	33,9	16,5	328	26,0	37,1	285	56,4	34,3	380	14,5	37,9	390,2
1995.	427	37,8	43,0	327	482	114,4	47,5	51,2	87,8	6,2	56,5	96,9	664,9
1996.	481	26,1	287	35,0	684	45,4	54,7	626	1002	123	51,0	87,9	6204

A csapadék szélső értékeinek ingadozása

Hónap	Havi közép	Maximum	Minimum	Ingadozás
I.	34	114,5	3,5	111,0
II.	36	129,5	2,8	126,7
III.	41	137,5	3,0	134,5
IV.	54	151,2	7,0	144,2
V.	62	173,0	7,6	165,4
VI.	64	187,8	9,3	178,5
VII.	52	160,1	9,0	151,1
VIII.	46	182,2	5,0	177,2
IX.	46	152,1	2,0	150,1
X.	48	137,7	2,0	135,7
XI.	59	161,1	1,5	159,6
XII.	47	107,5	7,1	100,4

A legesősebb hónapok A legszárazabb hónapok(mm)

I.	1917.	114,5
II.	1955.	129,5
III.	1962.	137,5
IV.	1942.	151,2
V.	1957.	173,0
VI.	1914.	187,8
VII.	1955.	160,1
VIII.	1913.	182,2
IX.	1906.	152,1
X.	1918.	137,7
XI.	1952.	161,1
XII.	1952.	107,5

I.	1924.	3,5
II.	1949.	2,8
III.	1961.	3,0
IV.	1946.	7,0
V.	1920.	7,6
VI.	1946.	9,3
VII.	1958.	9,0
VIII.	1962.	5,0
IX.	1961.	2,0
X.	1961.	2,0
XI.	1926.	1,5
XII.	1924.	7,1

A csapadék évi eloszlását tekintve láthatjuk, hogy az igen szélsőséges. Jelentkeznek kifejezetten csapadékos évek, de az aszályos évek sem ritkák, amikor a sokévi átlagnak csak 45%-a hullik. Még kifejezettebb az eltérés a hónaponkénti eloszlásnál. Az aranyat érő májusi eső 1957-ben 173 mm volt, míg 1920-ben csak 7,6 mm.

A csapadék eloszlásában horizontálisan viszonylag kis távolságokon belül jelentős eltérések tapasztalhatóak. A mezőgazdasági birtok területén egymástól 2-5 km távolságra levő esőmérők 465, illetve 618,8 mm-t mértek. Különösen tapasztalható e jelenség jégeső esetén, amikor a határ egy adott részét úgyszólván letarolja, míg tőle kis távolságra a kártétel jelentéktelen.

A hótakaró megfigyelése nem volt rendszeres, így az adatok fenntartással fogadhatók el. A feljegyzésekből megállapítható, hogy az 50 tél közül 5 alkalommal nem volt hótakaró, 7 évben 10 cm, 31 alkalommal 10-50 cm, 7 alkalommal pedig meghaladta az 50 cm-t. Két alkalommal, 1918-19 telén 93 cm, 1941-42 telén 97 cm vastag hótakaró alakult ki.

A csapadék fontosabb jellemzői

Zenta sokévi csapadékátlag	589 mm
Zenta sokévi tenyészidőszaki csapadékátlag	324 mm
Az évi maximum	891 mm
Az évi minimum	386 mm
A legnagyobb ingadozás	505 mm
Anomália +	+302 mm
Anomália -	-203 mm
Legesősebb hónap a június - átlag	63,9 mm
Legszárazabb hónap a január - átlag	34,2 mm
Egyhavi abszolút maximum	187,8 mm
Egyhavi abszolút minimum	1,5 mm
A Zentai Mezőgazdasági Kombinát 5 éves évi átlaga	557,8 mm
A Zentai Mezőgazdasági Kombinát 5 éves tenyészidőszaki átlaga	329,7 mm

Annak ellenére, hogy a májusi eső aranyat ér, a nagy területeket érintő, tartósan hulló csapadék - főként, ha szélsőséges hőmérsékleti értékekkel párosul - az embe-

Száraz sztyepp

rek életét hosszú távon befolyásoló katasztrófákat okozhat. E történeti beszámolóban ilyen csapásokról is közreadunk néhány rövid összefoglalót.

Különösen esős volt az 1707., 1708., 1871. esztendő. Az utóbbival kapcsolatban megjegyezte a krónikás, hogy a másfél évi esőzések miatt a lakóházak igen megrongálódtak, és a város sok téglát adott el építkezési célokra.

Sok hó esett 1709-ben, 1816-ban, 1829-ben, 1845-ben, 1858-ban, 1883-ban és 1885-ben. Két évről érdemes kicsit bővebben is szólni, amikor a több időjárási elem szerencsétlen egybeesése más tényezőkkel párosulva járványokat, katasztrófákat okozott.

1709 volt az az év, amelynek kezdete rendkívül nagy hóval, hallatlan erős hideggel, tavasza iszonyú vízáradásokkal, nyara pedig a Guga-halálnak nevezett dögvészes ragállyal lett nevezetessé.

1829-ben november 19-én esett le az első hó, és 1830 március közepén olvadt el. A vizeket jégpáncél borította, a halak majdnem mind megfulladtak. Dögletes tájék volt akkor Zenta. A Tisza vize, a csókai és zentai rétek, az Orom alatti völgyek és mocsarak rettenetes sok elpusztult hallal voltak tele. Ugyanabban az évben (1830-ban) a kukoricások leveleit veszedelmes gombák lepték el, minek következtében az egész Délvidéken nagy marhavész ütött ki. 1831. július 25-én kolerajárvány kezdődött. Hat hét alatt 1700-an haltak meg. A rákövetkező évben majdnem minden harmadik asszony ikreket szült.

Száraz évként tartják számon az 1779., az 1794/95., az 1852. és az 1863. éveket. 1779-ről a következőket jegyezték fel: a tél igen száraz volt, hasonlóképpen az egész év utána. Miklós naptól Szent Györgyig egy napon sem esett se hó, se eső. Kevés gabona termett, de a bor jó volt.

A HATÁR TALAJTÍPUSAI

A talaj és a talajképző tényezők

A talaj a szilárd földkéreg legfelső, laza takarója. VASZILIJ DOKUCSAJEV, a modern talajtan megalapítója szerint a talaj az összetett talajformálók és az anyakőzet kölcsönhatásának terméke. Először ő határozta meg az öt talajalakító tényezőt, amelyeket az egész tudományos világ még ma is elfogad: 1. az anyakőzet, 2. a klíma, 3. a szerves élővilág, 4. az idő, amely alatt a talaj kialakult, 5. a domborzat.

A talaj a talajképző tényezők hatására a kőzetből kialakult természetes képződemény. Mivel a tényezők az idők folyamán változnak, a talajképződés dinamikus rendszer. Nagyrészt szilárd fázisból áll, de a szilárd részecskék közötti hézagokat, pórusokat a talajoldat (cseppfolyós fázis) és a talajlevegő (légnemű fázis) tölti ki.

A talaj a szerves és a szervesetlen anyagok keveréke. A sötét színű szerves anyagok, növényi és állati maradványok összességét humusznak, a szervesetlen anyagok összességét ásványi részeknek nevezzük. Ahhoz, hogy a kőzetből talaj képződjön, két folyamatnak kell végbemenni: az egyik a mállás, a másik a talajképződés. A mállásnak meg kell előznie a talajképződést, mert az apró élőlények behatolása a kőzetbe lehetetlen, mégis a két folyamat csaknem párhuzamosan halad.

A növényföldrajz szerint az éghajlat szabja meg a növényi takaró formáját, a növénytenyészet összessége pedig átalakítja a földet, amelyen virul. A Vajdaság kontinentális, félszáraz klímájában Zenta az átlagnál is szárazabb szigetet képez.

A talajképződési tényezők közül a **klíma** az első. A különböző éghajlatok alatt más és más növényi formációk alakulnak ki, a kőzetek eltérő módon mállanak, ami a talajképződésre is kihat. Az egyes éghajlati elemek közül a csapadék, a hőmérséklet és ezeknek függvénye, a párolgás gyakorol legnagyobb hatást a talajképződésre. Az éghajlat hatására alakul ki egy vidék növényvilága, mely által az éghajlat közvetve hat a talajképződésre. Szabályozza a szerves anyag képződését és az elbomlást. Így a talaj magán viseli annak a növényi formációnak a bélyegét, amely alatt képződött.

A mi éghajlati viszonyaink között a talajból elpárolgó víz több a lehullott légköri csapadéknál. Télen sem ázik be mélyebben a talaj. A felső szintből a kolloidokat nem mossa be a mélyebb rétegekbe, ezért nincs felhalmozódási „B” szint, csak sötét humuszos „A” és ez alatt ennek az alapkőzetnek a keveréke, az „AC”, majd alatta a „C” alapkőzet. Ettől az általános szelvényképlettől csak helyenként mutatkozik kisebb eltérés a domborzat és ennek függvénye, a talajvíz hatására. Ilyen éghajlati viszonyok között

alakult ki az a szárazságtűrő, füves formáció, ősgyep, amelyben a fenyérfű és a sikárfű dominál. Ezek gyökérzete úgy átszötte a talajt, hogy az nem képes mélyen beázni. A nyári szárazság idején lesült növényzet elbontása nagyobb részén aerob, de váltakozva anaerob körülmények között is végbement, és így képződött az értékes, nagy molekulájú humusz.

A talajképző kőzet is lehet domináns tényező a talajképződésre. Ilyenkor anyakőzetnek is szokás nevezni. A nagy területeket borító zonális talajoknál a talajképző kőzet szerepe kisebb. Ebben az esetben alapközetről beszélünk, mivel a talaj alapját képezi, de a szelvény genetikájában nincs nagy szerepe. Ha a szelvény mélyén egy olyan réteg van, amelynek semmi köze a szomszédos szinthez, ha pl. löszréteg homokkőre települt, úgy ezt ágyazati kőzetnek nevezzük.

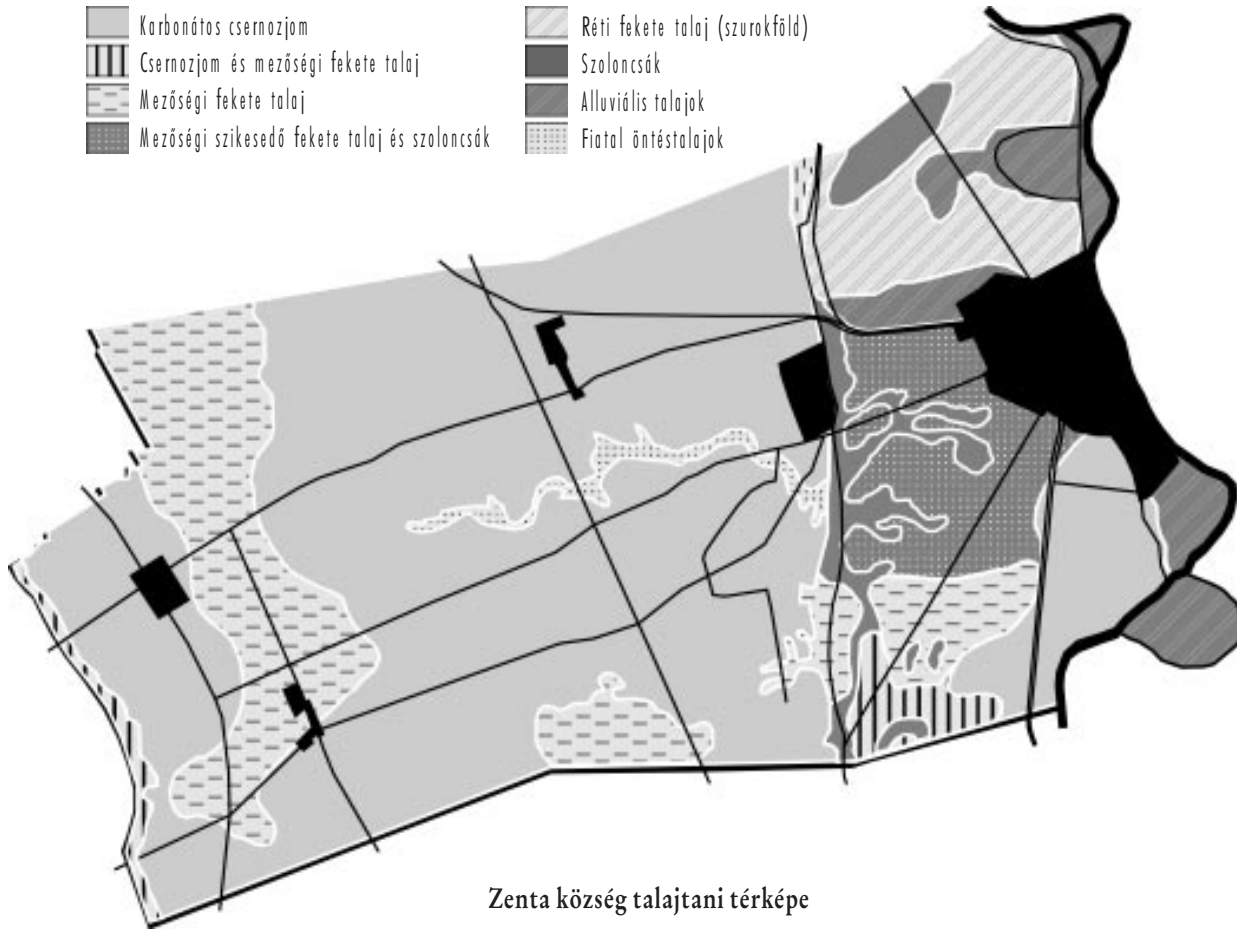
A fizikai mállás során a kőzet felaprózódik, a levegő és a víz számára átjárhatóvá válik. A kémiai mállás terméke az agyag, amely a talaj homok- és porszemcséit morzsákká ragasztja. A morzsák belsejében megy végbe az anyag- és levegőcsere. Így jön létre a talaj vízvezető és víztartó képessége, valamint szellőződése. A kémiai mállás oldható állapotba hozza a növényi tápanyagokat.

A talajképződés biológiai folyamatában a mállástermékeken baktériumok, gombák, zuzmók, mohák és magasabb rendű élő szervezetek telepednek meg. Ezek az oldott tápanyagból kiválasztják azokat, amelyekre szükségük van. A mikrobiológiai tevékenység szerves anyagokat is létrehoz, amelyeket humusznak nevezünk, ebben halmozódnak fel a növényi tápanyagok. A baktériumok a szerves anyagokból lassan és egyenletesen fölszabadítják a vízben oldható növényi tápanyagokat. Megfelelő körülmények között annyit, amennyit a növényzet gyökerei fel tudnak venni, s így nem áll fenn annak a veszélye, hogy az esővíz a tápanyagokat a talajból kimossa.

A növényzet is a Dokucsajev-féle talajképző tényezők egyike. A makroflóra – a hozzá tartozó mikroflórával és faunával együtt – komplex talajképző. Hatásának bélyegét kitörölhetetlenül rányomja az alatta alakuló talajra.

A mi erdőssztyepp-övünkben erdő csak a magasabb talajvízszint hatására képződött. A klíma hatásának hű kifejezőjét, a régi, természetes füves vegetációt csak az ún. „felső földeken” találjuk. Itt a mélyen található talajvíz nem hatott a növényi formáció kialakulására. Hogy milyen lehetett a zentai puszták ősi növényvilága – a legelőfeltörések előtt –, arra a volt idős pásztorok elbeszéléséből és némely régi utak (Likasi, Tornyosi, Gyömrei út) kevésbé háborgatott széléin, meg vasútvonalak mentén található növényállomány-töredékekből lehet következtetni. Az ősi gyep maradványai: sárkeres lucerna (*Medicago falcata*), orvosi somkóró (*Melilotus officinalis*), lóhere (*Trifolium pratense*), tarka koronafű (*Coronilla varia*), zászlós csűdfű (*Astragalus onobrychis*), Parlagi (vetési) tuskemag (*Torilis arvensis*), ördögcsékér (*Eryngium campestra*), murok (*Daucus carota*), ebfojtó müge (*Asperula cynanchica*), vajszínű ördög szem (*Scabiosa ochroleuca*), magyar kutyatej (*Euphorbia pannonica*), sarlós gamandor (*Teucrium chamaedrys*), illatos macskamenta (*Nepeta cataria*), borzas repkény (*Glechoma hederacea*), ördögcérna (*Lycium halimifolium*), fekete csucsor (*Solanum nigrum*), csattanó maszlag (*Datura stramonium*), osztrák ökörfarkkóró (*Verbascum austriacum*), harasztos (nyúlánk) káposzta (*Brassica elongata*), közönsé-

	Karbonátos csernozjom		Réti fekete talaj (szurokföld)
	Csernozjom és mezőségi fekete talaj		Szoloncás
	Mezőségi fekete talaj		Alluviális talajok
	Mezőségi szikesedő fekete talaj és szoloncás		Fiatál öntéstalajok

Zenta község talajtani térképe

ges cickafark (*Achillea millefolium*), mezei katáng (*Cichorium intybus*), réti zörgőfű (*Crepis biennis*), homoki keserűfű (*Polygonum arenarium*), madárkeserűfű (*Polygonum aviculare*), pusztai csenkesz (*Festuca sulcata*), taréjos búzafű (*Agropyron cristatum*), csillagpázsit (*Cynodon dactylon*), élesmosófű (*Chrysopogon gryllus*), fenyérfű (*Andropogon ischaenum*).

A XIX. századbeli legelőfeltörések, majd az 1882-ben bekövetkezett „járásosztás” után az ősi gyepet felszántották. Csak itt-ott maradtak kisebb mocsaras területek, amelyek azóta is szüntelenül fogynak. A gyepek helyét természetgazdasági kultúrnövények és szántóföldi gyomnövények foglalták el. Utóbbiak közül tömegesek, s legtöbb gondot és kárt okoznak a termelőknek a libatopfélék (*Chenopodiaceae*), a mákfélék (*Papaveraceae*) közül a pipacs (*Papaver rhoeas*) és a különböző zsászfajok (*Lepidium* sp.). A harmadik terasz déli részén, a kapásnövények között gyakori a varjúmák (*Hibiscus trionum*), és foltokban előfordul még a hamvas szeder alfaja (*Rubus caesius* ssp. *arvalis*) is.

A **mikro- és makrofauna** is nagy hatással van a talaj fejlődésére. Az egysejtű ostorosoknak, gyökérlábúaknak és csillósoknak fontos szerepük van a szerves anyagok lebontásában éppúgy, mint a parányi fonálféregnek és kerekese féregnek is. A földigiliszták már nemcsak aprítják a szerves anyagokat, hanem túrásaikkal porhanyítják a talajt, járataik pedig növelik a légjárhatóságot. Hasonló szerepük van az apró ászkarakoknak, ugróvillásoknak és más ízeltlábúaknak is. Az állatkák elpusztulásával növekszik a talaj szervesanyag-tartalma; a csigák mészváza pedig kalciumkarbonátban is gazdagítja a talajt. Ezek az állatkák a nedvesebb talajokban tömegesek.

A **domborzat** legmagasabb része a harmadik terasz, a másodikonál 15-20 méterrel magasabb löszplató. A harmadik teraszon a legkevésbé érezhető a domborzat hatása a talajképződésre. Itt főleg csernozjom talajok vannak. A talajképző kőzetben eljegesedésre utaló, kékes-szürke folt csak egy-két szelvényben található. De eddig a mélységig sohasem repedezett be a talaj, oxidációs folyamatokra nem került sor, így vörös ferri-vegyületek nemigen találhatóak benne. Kisebb szikfolt is csak a Csík-ér és a Kalocsa völgyében fordul elő.

Az első és a második terasz szintjeiben a magasabb talajvíz hatására a gyakori redukációs folyamatok kisebb mélységekben mentek végbe. A vizes tavaszokat követő száraz nyarakon mély repedések képződtek, amelyek teljes mélységéig lehatolt a leve-

A Kalocsa-völgy az első katonai felvételen

gő. Így a redukciós folyamatok oxidációs folyamatokkal váltakoztak, s ennek hatására a második vagy a harmadik szintben vasborsók képződtek.

A löszplatón a talaj igen egyöntetű. Kivételt képeznek a területnek jelentéktelen részét kitevő mély völgyek, amelyekben a pangó víz és a mocsári növényzet hatására a környezettől eltérő talajtípusok és azok változatai alakultak ki. Nagy általánosságban azt mondhatnánk, hogy a harmadik teraszon a domborzat hatása leginkább csak az „A” szint mélységében és a humusz gazdagságában jut kifejezésre. A kisebb tengerszinti magasságokon mélyebb „A” szintek képződtek nagyobb humusztartalommal. A kiemelkedő, magasabb részekben az „A” szint sekélyebb, és humusztartalma lényegesen kevesebb. Mivel a talajvíz ezen a teraszon 6-10 m mélyen van, a domborzatnak nem ez az első számú talajalakító függvénye. Itt a szél és a csapadékvíz hordja le, koptatja a kimagasló részek humuszos felső szintjét, amit a mélyebben fekvő részekben lerak.

A második teraszon sokkal kisebb domborzati szintkülönbségek is nagy elváltozásokat okoznak a talajképződés folyamatában. Itt a domborzat függvényeként a talajvíz hatása sokkal jelentősebb. Normális körülmények között átlag 2-3 m mélyen van a talajvíz. Csapadékos tél és tavasz hatására annyira megemelkedik, hogy sokszor a kisebb depressziókat is kitölti. A talajvízben feloldott sók a mélyebb rétegekből a felszínre vagy a felszínhez közel kerülnek. Nyáron a víz elpárolog, és a felhozott sók felhalmozódnak. A második terasz szikesei főleg így képződtek. Ez a folyamat különösen szembetűnő az Orompart közelében, ahol a lépcsőszerűen emelkedő harmadik terasz lábánál a talajvíz szintje magasabb, sőt a parthoz közel időszakosan szivárgó források is találhatóak.

DR. VIKTOR NEUGEBAUER professzor szerint a talajvíz hatására történt legjellegzetesebb elszikesedések a bácskai löszteraszok depresszióiban találhatóak. Bácskában a löszteraszokon, azokon a területeken, amelyeket folyóvizek soha el nem öntöttek, jellegzetes szoloncsákok képződtek. Legtöbb szikes a Telecskai-dombok lábánál található. E szikesek alatt a vízben sok a bikarbonát, a nátriumklorid, és kevés a szulfát. A talajunkat elszikesítő sók forrása lehet a felszínre vagy a felszínhez közel került üledékes anyakőzet is.

Az idő hatása a talajképződésre akkor lenne pontosan felmérhető, ha a többi talajképző tényező állandó lenne.

Határunkban a harmadik terasz talaja a legöregebb. A tengerszint feletti nagy magasság lehetővé tette, hogy a talajképződés folyamata itt leghamarabb megkezdődjön. A második és főleg az első teraszt akkor még víz borította. A XIX. században folyó nagy vízszabályozások hatására – főleg a Nagyrétben – észrevehetően megindult a sztyeppesedési folyamat. A magasabb, szárazabb részeket a réti csenkesz foglalja el. Hosszú időre van szükség a növényi formáció kialakulásához, de ahhoz is, hogy a növényi formáció a zonális talajt kialakítsa.

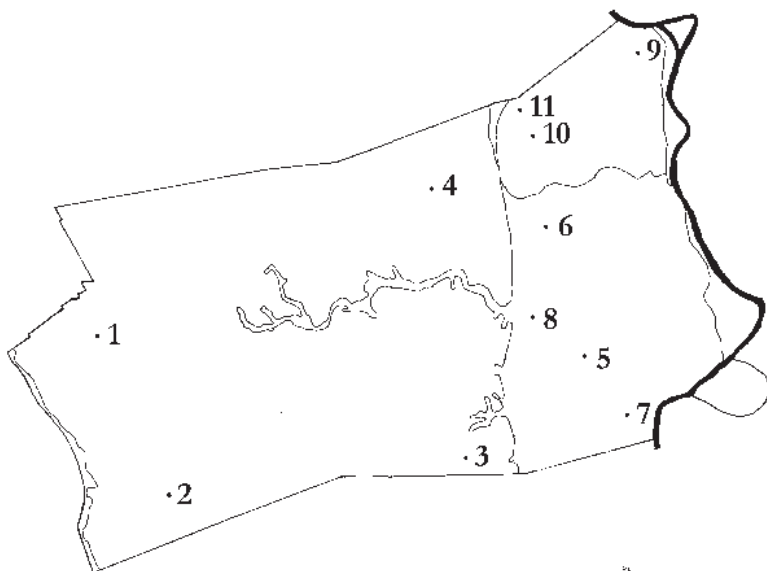
A talaj szemcseösszetételétől nagyban függ annak kötöttsége, szerkezete, mechanikai sajátosságai és vízgazdálkodása. Rácz Vince 1960 és 1970 között 34 talajszelvényt nyitott meg Zenta határában. Ezek részletes vizsgálati eredményeit a *Mezőgazdaság III.* című munkájában jelentette meg. Ebből közöljük a következő tizenegy szelvényre vonatkozó adatokat.

A talaj szemcseösszetétele, szerkezete és mechanikai sajátosságai

Szelvény- szám	Szint (cm)	Durva homok	Finom homok	Izlap	Agyag	Fizikai agyag	Térfo- gatsúly	Fajpóly	Poroz- itás	K _n
1.	A=38	0,16	60,84	25,50	13,50	39,00	1,31	2,66	50,8	33,1
	A=46	0,34	51,66	28,50	19,50	48,00	1,30	2,63	50,8	
	C	0,32	58,68	27,00	14,00	41,00	1,37	2,70	49,3	
2.	A=56	0,25	48,75	30,00	21,00	51,00	1,22	2,59	52,8	33,0
	A=27	0,30	45,70	30,00	24,00	54,00	1,20	2,56	53,8	
	A=25	1,57	46,93	25,50	26,00	51,50	1,23	2,66	53,7	
3.	C	1,68	55,32	25,00	18,00	43,00	1,33	2,66	50,2	34,5
	A=64	0,18	54,32	28,50	17,00	45,50	1,20	2,59	53,7	
	A=30	0,35	49,65	27,50	22,50	50,00	1,22	2,56	52,4	
4.	A=42	0,68	42,32	34,00	23,00	57,00	1,30	2,66	51,0	36,6
	C	0,61	55,88	28,50	15,00	43,50	1,51	2,66	43,2	
	A=35	0,22	51,78	26,50	21,50	48,00	1,38	2,53	47,6	
5.	A=55	0,18	50,32	27,50	22,00	49,50	1,34	2,56	49,3	44,4
	A=45	0,39	47,11	29,00	23,50	52,50	1,29	2,66	51,4	
	C	0,68	55,32	26,00	18,00	44,00	1,35	2,70	50,1	
6.	A=18	0,41	67,04	27,40	5,15	32,55	1,34	2,63	49,0	44,4
	A=38	0,46	54,09	33,06	12,40	45,45	1,33	2,59	48,6	
	B=27	0,39	72,56	29,80	21,40	27,06	1,33	2,43	45,3	
7.	B=C=22	0,48	63,09	34,06	2,40	34,45	1,35	2,73	41,7	44,4
	Cg=65	0,44	87,11	11,30	1,15	12,45	1,33	2,73	41,7	
	C	0,63	88,67	6,80	3,90	10,70	1,32	2,56	48,2	
8.	A=70	0,79	51,21	27,50	20,50	48,00	1,37	2,59	47,3	44,4
	A=58	1,56	41,44	30,00	27,00	57,00	1,26	2,66	52,5	
	C	0,28	48,22	31,50	17,00	51,50	1,53	2,77	44,9	
9.	A=70	0,23	47,76	28,00	24,00	52,00	1,30	2,63	50,7	44,4
	A=55	0,19	42,30	26,00	31,50	57,50	1,59	2,63	39,6	
	C	0,14	52,36	26,00	21,50	47,50	1,55	2,70	42,7	
10.	A=3	1,30	65,00	24,10	9,60	33,70	1,25	2,43	48,5	43,7
	A=45	0,40	51,15	34,35	14,10	48,45	1,34	2,46	45,5	
	B=32	0,72	67,33	28,30	30,65	58,95	1,28	2,73	53,1	
11.	C	0,81	77,49	17,80	3,90	21,70	1,31	2,70	51,5	59,2
	A=75	0,06	35,49	20,25	44,20	64,45	1,36	2,59	47,5	
	A=40	0,12	57,67	13,25	28,95	42,20	1,41	2,77	49,1	
12.	Cg	0,02	40,77	39,80	19,40	39,45	1,36	2,70	49,6	46,2
	A=36	0,06	67,45	22,06	12,25	34,50	1,30	2,56	49,2	
	A=44	4,28	67,22	22,00	5,50	27,50	1,35	2,59	47,9	
13.	Cg	3,15	72,10	16,00	8,75	24,75	1,39	2,63	47,1	33,0
	A=30	0,32	64,98	20,25	14,45	34,70	1,28	2,59	50,6	
	A=40	0,68	84,62	12,25	2,45	14,70	1,43	2,77	48,4	
14.	D=30	2,41	83,89	12,75	0,95	13,70	1,46	2,81	48,0	33,0
	C	3,97	61,58	31,00	3,45	34,45	1,27	2,73	53,5	

A talaj **vízgazdálkodásának** tanulmányozása a kapilláris vízelelés és vízkapacitás, valamint a holt víz meghatározására irányul. A kapilláris vízelést üvegsőbe helyezett, vízzel érintkező talajoszlopban, meghatározott idő elteltével mérjük, és mm-ben fejezzük ki. A kapilláris vízelés időbeli lefolyása ugyanaz, mint a beázásé vagy víznyelésé. Ha a talajban több a nagyobb szemcsefrakció, úgy gyorsabb a kapilláris vízelés, amiből a talaj szemcseösszetételét megközelítőleg meg tudjuk állapítani. Az adszorbeált nátrium és az oldható nátriumsók a kapilláris vízelést nagy mértékben csökkentik. A lassú kapilláris vízelkedés jellemző a szikes vagy agyagos talajokra. Azt a vízmennyiséget, amelyet a talaj szabad vízfelszínnel érintkezve felvesz, kapilláris vízkapacitásnak nevezzük. Ez a mennyiség legközelebb áll a talaj természetes vízkapacitásához. A talaj kapilláris vízkapacitását egyezményesen a 10 cm magas, szabad vízfelszínnel érintkezésben levő talajoszlop pórushálózatában felemelkedő víz mennyiségével jellemezzük. Ennek meghatározására meg nem bolygatott talajmintát alkalmazunk, melynek 150 mikronnál kisebb sugarú pórusai megtelnek vízzel. Az ezeknél nagyobb pórusok részben vagy teljesen üresek maradnak. Ez a vízkapacitás elsősorban a talaj mechanikai összetételétől függ. A humusztartalom nagyban emeli a vízkapacitást. A jó szerkezetű talaj vízkapacitása nagyobb a rossz szerkezetűénél.

A talaj nedvességének azt a részét, amit a növények hasznosítani tudnak, fölvehető víznek, ezzel szemben azt a vízmennyiséget, amelyet olyan erő köt a talajrészecskékhez, hogy gazdasági növényeink 10-15 atmoszféra szívóerejű gyökerei fölvenni nem képesek, holt víznek (HV) nevezzük. Mindkét mennyiséget térfogatszázalékban fejez-

A Zenta határában megnyitott talajszelvények helye

zük ki. A holt víz mennyiségét legpontosabban vegetációs kísérlettel lehet meghatározni. Amikor a talaj vízmennyisége annyira lecsökken, hogy a hervadó növény páratelt levegőben sem emelkedik fel, akkor beszélhetünk holt vízről. A mi csernozjomunk felső humuszt tartalmazó szintjében a holt víz általában 12-14 százalékos körül van.

A talajok vízkapacitása, hasznosítható víz- és holtvíz-tartalmának átlagos értékei (súlyszázalék):

	VK	DV	HV
Homoktalaj	12	9	3
Vályogtalaj	24	15	7
Agyagtalaj	36	9	25

(VK = természetes vízkapacitás, DV = diszponibilis vagy hasznosítható víz, HV = holt víz)

Réti kötött talaj téli szántás után

A kapilláris vízemelés, a kapilláris vízkapacitás és a holt víz meghatározása

Szelvény- szám	Szint (cm)	10'	30'	1 _h	5 _h	Kapilláris vízkap.	Holt víz (%)
1.	A=38 A=46 C	41 45 65	63 78 114	82 98 158	175 200 317	46,9 47,4 45,2	
2.	A=56 A=27 A=25 C	30 31 18 31	44 48 28 48	56 66 39 66	100 130 84 120	47,5 48,1 45,9 42,9	13,20
3.	A=64 A=30 A=42 C	34 36 27 40	51 52 64 70	70 74 88 98	158 188 200 232	46,6 48,3 44,8 39,3	12,08
4.	A=35 A=55 A=45 C	25 28 40 33	44 45 65 56	60 61 87 75	134 122 172 145	45,3 45,5 45,9 43,8	14,00
5.	A=18 A=38 B=27 B=22 Cg=65 C	48 35 22 26 29 31	75 53 32 38 43 47	218 69 39 49 58 61	143 80 95 112 119	25,5 31,9 44,1 37,7 38,0 36,9	11,64
6.	A=70 A=58 C	38 18 32	55 28 45	78 40 60	178 96 136	43,3 41,9 40,3	
7.	A=70 A=55 C	32 28 27	45 40 40	62 55 52	144 116 104	43,6 36,3 38,4	
8.	A=3 A=45 B=32 C	22 15 15 15	33 19 21 21	38 20 23 23	69 25 38 43	33,5 37,3 44,2 -	12,28
9.	A=75 A=40 Cg	13 32 36	21 48 62	29 71 86	50 131 144	43,1 30,8 39,0	19,60
10.	A=36 A=44 Cg	15 27 53	42 63 106	72 93 168	128 152 298	26,5 27,8 31,2	12,68
11.	A=30 A=40 D=30 C	55 80 78 44	90 139 140 79	120 328 188 110	210 328 293 245	23,1 23,5 28,3 41,9	10,72

A kapilláris vízemelés meghatározásánál megfigyelhető, hogy a harmadik, de nagy részben a második terasz csernozjom talajainál is a „C” szintnek legjobb a vízfelszívó képessége, így valószínű, hogy a vízáteresztő képessége is. Alig van egypár elgléjesedett szint, amely kivételt képez. A vízfelszívó képesség általában leglassúbb a 2. és a 3. szintben, valószínű, hogy a kolloid nagyságú szemcsefrakciók és egyéb vízmozgásgátló anyagok fölhalmozódása miatt.

A kapilláris vízkapacitás a csernozjom talajoknál nagyon szűk határok között mozog. A legkisebb 39,3, a legnagyobb 52,3 százalékal. A sok leiszapolható részt tartalmazó réti talajok és a szikések kapilláris vízkapacitásában nagy az eltérés. Ezek között a legkisebb érték 12,7, a legnagyobb pedig 49,2 százalékal.

A holt víz a csernozjom talajoknál átlag 11-12%. A legkisebb érték 9, a legnagyobb 14%. A talaj leiszapolható részének növekedésével a holt víz is növekszik. A nehéz réti talajokban 20% körül mozog, de a legnehezebb agyagtalajban még 25%-on felül is előfordul.

A talaj kémiai tulajdonságainak fő tényezője vidékünkön a mész. A talajokban a mész leggyakrabban kalciumkarbonát formájában van jelen. A mész nemcsak mint növényi tápelem fontos, hanem mennyisége szabályozza a talaj pH viszonyait is, és így döntő szerepe van a talajszerkezet kialakításában, amitől nagyban függ a talaj levegő- és vízgazdálkodása. Ugyancsak hatással van a növényi sejt vízgazdálkodására és anyagforgalmára is. A helyes biokémiai egyensúly kialakításához megfelelő mész- és káliumarány szükséges. A finoman elosztott, nagyobb felületű mész (fiziológiai mész) a növények számára könnyen felvehető. Ezért is nem mindegy, hogy talajainkban a mész milyen formában van jelen. A kisebb-nagyobb konkréciókba tömődött mészből a növényeknek nem sok hasznuk van. Nálunk az anyaközetet alkotó lösz elég sok meszet tartalmaz. Helyenként még 40%-ot is találunk. A csernozjom talajaink felső „A” szintjében is 10%-nál több a mész, sőt olyan részeken, ahol a domborzati viszonyok miatt az erózió hatására a lösz közelebb jutott a felszínhez, a 20%-ot is meghaladja. Az első terazon található kivételek, mert a felső „A” szintben kevés, vagy helyenként nincs is mész, mivel az időközönként a talajt elborító vizek a könnyen oldható meszet feloldották, és magukkal vitték.

A Tisza volt árterén feltárt szelvényekben kevés a mész, átlagban 10%, de vannak olyan helyek, ahol az 5%-ot sem éri el. A mélységgel ez még csökken is.

A löszplatón lévő csernozjom felső rétegének „A” szintje semleges, mélyebben lúgos kémhatást mutat. A löszplató lábánál a szikések lúgos, míg a réti fekete talajok enyhén savanyú kémhatásúak. A legtöbb gazdasági növényünk a közömbös kémhatású talajt kedveli.

A talajokban előfordulnak olyan vegyületek (sók), amelyek kedvezőtlenül befolyásolják a növények életműködését. Ez tapasztalható a szikéseken, ahol a talajból elpárolgó vízből szikós halmozódik fel a felszínen. Azon utak mentén, amelyeket jégtelenítés miatt sóznak, az útmenti talaj konyhasó tartalma egyre növekszik. Ezen talajokon egyre több sótűrő növény telepedik meg.

A tápanyag-ellátottság különleges tényezője a humusz, amely nemcsak tápanyagforrás a növény számára, hanem nagy jelentősége van a talajszerkezet kialakításában is. Befolyásolja a talaj víz-, levegő- és hőgazdálkodását.

A valamikori vajdasági csernozjom humusztartalma a 8-9%-ot is elérte. A régebben művelés alá vont szántók humusztartalma 4-6%. Ma már még ennél is kevesebb. Az elmúlt 100-150 év alatt a mi csernozjomunk humusztartalma a felére csökkent. Különösen az utóbi évek fejlettebb agrotechnikája és a nagy terméseredmények következményeképp talajunk humusztartalma mind kisebb lesz. Mivel a talaj nitrogéntartalmának legnagyobb része humuszból származik, ezért a mennyiségét általában ebből számítjuk ki. A talaj fogyó humusztartalmát növénymaradványok (szalma, szár) leszántásával és istállótrágyával lehet pótolni.

Humuszban a Nagyvíölgy északkeleti lejtői szegények, mert a szél és a csapadékvíz a humuszt mélyebben fekvő depressziókban halmozta fel. A löszplató talajai átlag 4-5% humusztartalmúak, ami 0,2-0,3% nitrogéntartalomnak felel meg. Nitrogénben gazdagok az árterek öntéstalajai.

A növények zavartalan életműködéséhez a foszfor nélkülözhetetlen.

A foszfortrágyázás a termés minőségét és mennyiségét növeli. Ezen felül – ahogy az utóbbi évek tápanyagellátási kísérletei mutatják – a kellő foszforellátás alapja a biztos és egyenletes terméshozamnak is. Ha a talaj foszforban szegény, a növényeken különféle betegségek jelei mutatkoznak.

Talajaink foszforellátottsága a löszplatón és a teraszon jónak-közepesnek mondható, míg a réti fekete és az öntéstalajokon gyenge. Általában a mélységgel csökken.

A kálium növeli a cukortartalmat, fokozza a növények fagyállóságát, ezáltal több és jobb minőségű termést biztosít. Különösen a répafélék és gyümölcsök igényelnek sok káliumot.

Oldhatóság és a növények általi felvehetőség szempontjából talajunkban a kálium három alakban fordul elő: vízes oldatban (mint salétrom-, foszfor- és szénsavak sója), a talaj adszorbtív komplexusában (lekötött kálium), valamint szilikát alakban.

Ez utóbbi az előfordulás leggyakoribb alakja. Ez képezi a talaj káliumtartalmát, ebből szabadul fel fokozatosan az oldható kálium.

Talajaink közül káliummal a löszplató és a terasz talajai jól, míg a szikesek gyengén vannak ellátva.

VÍZRAJZ

A talajvíz

A térszínre hulló légköri csapadék azonnal elkezdi párologni, és egy része visszajut a légkörbe. A másik része a térszín lejtésének irányában a felszínen lefolyik, vízfolyásokat alkot. A lefolyás nagysága a csapadékhullás intenzitásától, a csapadék halmazállapotától, a térszint lejtésszögétől, a növénytakarótól, valamint a kőzetek tulajdonságától - szemcsézettségétől - függ. A növényzetnek kifejezetten jelentős a szerepe, mert fékezi a lefolyó víz sebességét, ezáltal a talaj elhordását is. A csapadék harmadik része a talaj szemcséi között a vizet át nem eresztő rétegig hatol le. A talaj szerkezetétől függően a laza - homokos - talajok gyorsan elnyelik a felszínükre hullott légköri csapadékot, így kevesebb víz tud elpárologni, illetve elfolyani.

A mélybe szivárgott víz a vizet át nem eresztő réteg felett felhalmozódik, majd az oldalnyomás következtében a réteg lejtésének irányában lassan elfolyik. Ezt a vizet nevezzük talajvíznek, amely áramlása során oldja a kőzetek ásványi sóit.

A löszplatón lehullott csapadékvíz a lösz anyagán átszivárog, és 8-10 m mélységben létrehozza a talajvizet, amely lassan áramlik a Csík-ér és a Tisza medre felé. Kifejezetten csapadékos években még a Kalocsa-völgy alján is megjelenik gyér vízfolyást alkotva.

A talajvíz tükreinek szintje állandóan változik, követi a csapadékhullás idényjellegét. Általában tavasszal a hóolvadás és a tavaszi esőzés következtében magas, nyáron - minthogy a növénytakaró vízfogyasztása ilyenkor a legnagyobb, és ugyanakkor kevés csapadék hull - a talajvíztükör mélyebbre süllyed. A megfigyelések alapján a talajvíztükör a löszplató területén 8-10 m, a löszterasz területén 1-2 m mélyen helyezkedik el általában, de előfordultak évek, amikor a löszterasz bemélyedéseiben felgyülemlt - feltört a talajvíz, mint 1942-ben. A Kiszéret és a Nagyszéret területén átlagos évet véve alapul 0,5-2 m között ingadozik. Annak ellenére, hogy a talajvíztükör szintje magas van, állandó források nincsenek. A Tisza-meder szabályozása és az árvízvédelmi töltések megépítése után belvízelvezető csatornahálózat kiépítése vált szükségessé. Ezen tevékenység még ma is tart állandó karbantartás és korszerűsítés mellett.

A csatornarendszer kettős célt szolgál: elvezeti a felesleges légköri csapadékot, csökkenti a talajvíz szintjét, nyáron pedig lehetővé teszi a csatornapartok mentén az öntözéses növénytermesztést. A talajvíz igen magas ásványisó-tartalma miatt erre kevésbé alkalmas, minthogy:

CO ₃	2,52	mg/l-t
HCO ₃	21,35	„
Cl	3,13	„
SO ₄	2,92	„
Ca	3,36	„
Na + K	16,32	„ tartalmaz.

Ennek ellenére a löszplátón az ásott kutakból nyert vizet még ma is ivóvízként, valamint az állatok itatására is használják. Az utóbbi évtizedek alatt - amióta a hengerkerék helyett elterjedtté vált az elektromos üzemeltetésű szivattyúk alkalmazása - növekedett a felhasznált víz mennyisége; számos tanyán a régi ásott kutakban a víz annyira leapadt, hogy a zavartalan vízellátás céljából a kutakat mélyíteni kellett.

Zenta területén úgyszólván minden házhoz ásott kút tartozott, ami biztosította a háztartás számára a vízszükséglet jelentős részét. Már 1898-ban 24 artézi kút volt, ami jelentősen megjavította az ivóvíz minőségét, lehetővé tette a gőzgépek elterjedését, s így hatással volt Zenta város iparosodására is. Az artézi kutak mélysége elérte a 240 m-t is, noha zömmel 50 m mélységűek voltak. A szaporodó artézi kutak vize, különösen a törpevízvezeték-hálózatok, majd az egységes vízhálózat víztermelése a talajvíz szintjének változását eredményezte. Míg a löszplató területén a megnövekedett vízkiemelés következtében süllyedt a vízszint, addig a város területén egyre magasabbra emelkedett, mert a szennyvizet nem volt mód elvezetni, csupán a beltéren volt egy föld alatti szennyecsatorna, ami a „Korzó” végénél torkollott a Tiszába. A város területéről a csapadékvíz, valamint a szennyvizet is zömmel nyitott árkokban vezették el. Az így összegyűjtött víz az Eugen-szigettől (Poronty) északra ömlött a Tiszába. A talajvíz problémája 1942-ben mutatkozik meg drasztikusan, amikor is a város alacsonyabb fekvésű részein a lakóépületek vályogból és földből döngölt falai megfelelő vízszigetelés hiányában felnedvesedtek, majd megrepedeztek, és végül ledőltek. Ez különösen a város szegényebb negyedeit sújtotta (Kertek, Gödrök, Ipartelep).

Az állandó pénzhiány és az értetlenség gátolta a szennyvízcsatorna-hálózat kiépítését. Az első fedett csatorna a Dobogó utcai (ma: Dózsa György utca) volt, igaz, csupán deszkával borítva. A rajta történő járás keltette hang után kapta az utca a nevét. Majd a két világháború között az Adai (ma: Lenin és Karađorđe) utcán épült téglából a beltér és a tyúkpiac, majd a kaszárnya között fedett csatorna. Helyi hozzájárulás bevezetésével kezdődött el a szennyvíztisztító- és a gyűjtőcsatorna-rendszer megépítése, ami jelenleg is tart.

Időközben az ásott kutak szerepe is megváltozott. Eddig a nélkülözhetetlen vizet adták, majd a vezetékes víz térhódításával szennyvízelnyelőkké váltak. Ezt a szerepet csak egy rövid ideig töltötték be, mert a talajvíz szintjének emelkedésével és a talaj pórusainak elzáródásával az emésztőgödrök tartalma kibugyog. Az emésztőgödrökből nemcsak a lebomló anyagok kerülnek, hanem a háztartásokban használatos vegyszerek is. A talajvíz egyre több vegyszermaradékot tartalmaz, így a még megmaradt ásott kutak vizét már a kertek öntözésére sem ajánlatos használni.

A város területén a megemelkedett talajvíz a talaj elszikesedéséhez vezet, mert a hajszálcsovesség révén a felszínre került víz elpárolgása után visszamaradnak az ásványi sók, amelyek megtámadják a földben lévő fémtárgyakat, így a vízvezetékcsöveket, a kábelek védőköpenyét, az artézi kutak csövét is. Komoly károk érték azokat az épületeket, amelyek szigetelése nem volt tökéletes. Nem ritka látvány az ablak aljáig felnedvesedett házfal, amely száraz időben fehéres lepedékkel vonódik be, ami nem más, mint a fali salétrom, amely tönkreteszi a vakolat anyagát, és előidézi annak mállását.

Mindezt tetézi környezetünk növényzetének a változása is. A hajdani idők akác-lombos utcái eltűnnek, a sárguló levelű növények, a korai lombhullás, az elszáradt ágak, a sótűrő gyomok térhódítása jelzi a bekövetkezett nemkívánatos változást. A csatornarendszer folyamatban levő építése hivatott a kiváltó ok, a talajvíz szintjének csökkentése által mindezt meggátolni.

A Tisza

A Tisza vízgyűjtő területét tekintve a Duna legnagyobb, vízhozama szerint a Duna második legnagyobb mellékfolyója. 1800 m-en a tengerszint felett, a Máramarosi-havasokban két ágból, a Fehér- és a Fekete-Tiszából ered. Titelnél ömlik a Dunába 977 km megtétele után 79 m tengerszint feletti magasságon.

Vízgyűjtő területe 157 186 km², amelyből Ukrajna területére 12 500 km², Romániaéra 75 000 km², Szlovákiaéra 15 500 km², Magyarországra 46 500 km², Jugoszláviaéra pedig 8000 km² jut. A felsorolt adatokból kitűnik, hogy a Tisza nemzetközi jellegű folyó, így védelme a szennyezéstől nemzetközi összefogást igényel. A vízgyűjtő terület egészében a hóhatár alatt van, magasság szerint a következőképpen oszlik meg:

0-200 m-ig	73 069 km ²	46,5%
200-600 m-ig	54 119 km ²	34,4%
600-1600 m-ig	28 961 km ²	8,4%
1600-2511 m-ig	1 037 km ²	0,7%

A Tisza hossza szabályozás előtt 1429 km volt. A kanyarok átvágásával 977 km-re rövidült. Ebből 160 km-es szakasza Jugoszlávia területén folyik át, és 12 km-es szakaszával határfolyót képez.

Bal oldali mellékfolyók vízgyűjtő területe:

Szamos	15 111 km ²
Körös	26 588 km ²
Maros	29 777 km ²

Jobb oldali mellékfolyók vízgyűjtő területe:

Bodrog	13 188 km ²
Sajó	12 058 km ²
Zagyva	5 737 km ²

A Tisza 266 km-es szakaszát a folyó eredetétől a Szamos torkolatáig felső szakasznak nevezzük, itt a meder átlagos esése 6 ezrelék. Középső szakaszának hossza a Szamos és a Maros torkolata között 525 km, a meder átlagos esése 0,06 ezrelék. Alsó szakasza a Maros torkolatától a Tisza torkolatáig, azaz Titelig tart. Ezen a 175 km-s szakaszon a folyó átlagosan 0,035 ezrelék esésű. A folyómeder esése befolyásolja a folyóvíz sebességét, az árhullámok levonulását és annak időtartamát, valamint a hordalékszállítását.

A folyót tápláló csapadékvíz a vízgyűjtő területén a következőképp oszlik meg: a Kárpátokban 1000-1600 mm, míg az Alföldön 550-600 mm, átlagban 680 mm (VITUKI adatai).

A csapadék évi eloszlása május-júniusban mutat maximumot, másodlagos a maximum az őszi hónapokban, a hóolvadás március-május időszakra tevődik.

A Tiszán 1860-tól végeznek megfigyeléseket, méréseket. A vízállást a vízmérőn olvassák le 7.30 órakor. A vízmérő Zentánál a torkolattól számított 123. folyókilométernél van, nulla pontja 72,80 m-rel az Adriai-tenger szintje felett.

A napi mérések alapján határozzák meg a folyó vízjárását, amely Zentánál évi két maximumot és két minimumot mutat. A sokévi megfigyelések alapján a közép-európai rezsimű folyók csoportjába sorolják; maximuma április-májusra (márciusra), a minimum szeptemberre (augusztusra) esik (S. ILEŠIĆ).

A Tisza vízjárására az óbecsei duzzasztógát megépítése előtt jellemző volt a májusi „zöldár” a Duna magas vízállása miatt. A gát megépítése főleg a nyári kisvizeket befolyásolja.

A kisvizek jelentősége több szempontból is fontos. Még napjainkban is számtalan település és iparvállalat egyáltalán nem vagy csak részlegesen megtisztított szennyvizet bocsát a folyóba, és ha a vízhozam kicsi, az állandó mennyiségű szennyvíztől a folyó szennyezettsége megnő, amit az élővilág már nem tud elviselni, és bekövetkezik a halak tömeges pusztulása.

Nyaranta ismétlődő jelenség a békalencse megjelenése a Tisza úgyszólván teljes szélességében. Ilyenkor a szabad strandok elnéptelenednek, s még a legvérmesebb sporthorgászok is felhagynak a horgászattal. E jelenségek nem hatnak kedvezően a folyó nyújtotta idegenforgalmi lehetőségek kiaknázására.

A folyami áruszállítás egyre csökken, messze kihasználatlanok a lehetőségek. Egyedül az építőanyag – homok kitermelése és a kavicsszállítás bír kisebb jelentőséggel.

A Tisza vizét öntözésre is használják. Az Adorján melletti szivattyútelep látja el vízzel azt a csatornát, amely a velebiti halastavakat, a Csík-ér melletti öntözőrendszert (a Kisbosznia, Csantavér és a Svetičevo melletti akkumulációs tavak), valamint a bajmoki, tavankúti, topolyai és bajsai víztározókat táplálja. A Ludasi- és a Palicsi-tó is innen kapja vízutánpótlását. Az óbecsei gát megépítése az energiatermelés mellett öntözővizet biztosít Dél-Bánát számára.

Az óbecsei gát jelentősen megváltoztatta a Tisza kisvizet. 1977 óta nem csökken a vízszint 100 cm alá, míg 1905 és 1975 között öt alkalomtól eltekintve -100 cm, 1946-ban pedig -198 cm abszolút minimumot mértek. Zentánál a legmagasabb vízállás 1970. június 2-án 907 cm volt, ami egyben az abszolút maximum is. A víztükör ingadozása 11,05 m volt a becsei gát megépítése előtt, ez 7,5 m-re csökkent.

A Tisza vízállásának maximumai és minimuma Zentánál 1965-től 1996-ig (cm)

Év	Hónap	Maximum	Hónap	Minimum
1965.	V.	759	XI.	-86
1966.	III.	757	X.	8
1967.	IV.	757	XI.	-50
1968.	IV.	580	XII.	-70
1969.	III.	614	XI.	-92
1970.	V.	907	I.	29
1971.	I.	486	IX.	-62
1972.	XII.	581	I.	-81
1973.	V.	466	X.	-126
1974.	V.	748	I.	-98
1975.	VI.	696	III.	-5
1976.	IV.	615	XI.	81
1977.	III.	746	I.	100
1978.	V.	653	I.	160
1979.	II.	764	XI.	193
1980.	VII.	714	I.	171
1981.	III.	881	VI.	224
1982.	I.	672	II.	181
1983.	IV.	528	VII.	200
1984.	V.	498	III.	166
1985.	V.	668	II.	235
1986.	IV.	567	XII.	210
1987.	IV.	626	II.	195
1988.	IV.	708	XII.	212
1989.	V.	573	XI.	207
1990.	V.	339	XI.	221
1991.	V.	494	II.	185
1992.	IV.	470	X.	228
1993.	IV.	518	XII.	207
1994.	IV.	565	XII.	212
1995.	V.	497	XI.	210
1996.	I	620	XI.	206

A Tisza vízhozama 1962-ben (jég alatt) $80 \text{ m}^3/\text{sec}$, az 1931-1970 közötti időszakban $707 \text{ m}^3/\text{sec}$ átlagban (P. S. JOVANOVIĆ átlagban $995 \text{ m}^3/\text{sec}$ -ot említ), 1970. június 2-án viszont $3700 \text{ m}^3/\text{sec}$ volt! A víz sebessége kisvíznél $15\text{-}20 \text{ cm}/\text{sec}$, míg nagyvíz esetén megközelíti az $1 \text{ m}/\text{sec}$ -ot.

A Tisza vize átlag $0,29 \text{ g}/\text{liter}$ hordalékot szállít. A hordalék mennyisége a víz sebességétől és a vízhozam nagyságától függ, vele egyenesen arányos. A lebegtetve szállított hordalékot $5\,398\,400 \text{ t}/\text{év}$, míg a görgetett fenékhordalékot $81\,800 \text{ t}/\text{év}$ mennyiségre becsülik. A hordalék 30%-a homok, 62%-a por finomságú, és 8%-át agyagszemcsék képezik.

A mellékfolyókból, valamint a partok omlásakor a folyóba kerülő hordalék egy része a meder alján zátonyok formájában vagy az ívszerű kanyarok domborulatánál halmozódik fel, ahol a víz sebessége lecsökken (mint a „Nagykanyarnál” a $129+480$ és a $131+700$ folyókilométernél, valamint a 116. és a 120. folyókilométerek között, a Mákosnál).

A hordalék nagy része a Tisza medrét tölti fel, s ennek következménye a nagyvizek szintjének emelkedése, ha a felhalmozódott üledéket kotrással vagy a vízszabályozás megfelelő módszereivel nem távolítják el. Számolni kell tehát azzal, hogy a jövőben az 1970. évi árvíz alkalmával mért 907 cm -es vízállás még magasabb szintet fog elérni. Megállapították ugyanis, hogy az 1970-es árvíz $40\text{-}60 \text{ cm}$ -rel volt magasabb, mint az előző árvizek azonos vízhozam esetén. A Tisza vízállásaira hatással vannak az árvízvédelmi töltések átépítései, megfelelő hullámterek kialakítása, valamint a vaskapui erőmű, amelynek kiépítése a Tisza víztükrének szintjét kisvíz esetén 10 cm -rel emelte.

Az árvizek levonulása a kanyargós folyón számos tényezőtől függ. Mindenekelőtt a folyó keresztaszélynyétől, amely Zentánál nem éppen a legkedvezőbb. Ugyanis a folyó jobb és bal parti árvízvédelmi töltései közel vannak egymáshoz, valamint a Bácskát a Bánsággal Zentánál összekötő vashíd pillérei közötti távolság szűkületet képez az árvíz levonulásának útjában.

A gátakkal szabályozott folyó kisvizeinek szintemelkedése befolyásolja a talajvíz szintjét is, ami a talajfejlődés alakulását nemkívánatos irányban módosíthatja.

Magas vízállás esetén, amikor a folyó kilép a medréből, és előnti hullámterét, a zavaros vízből a folyómederhez közel fekvő övezetben a durva szemcsészetű homok, a medertől távolabb pedig mind finomabb hordalék ülepedik le. Ezt a folyamatot elősegíti az ártéri növényzet, ugyanis csökkenti a vízfolyás sebességét. Fékező hatása arányos a növényzet sűrűségével. Ezért kell az ártéri erdőt gondozni, az aljnövényzetet gyéríteni, hogy az ár minél kisebb ellenállással vonulhasson le.

A Tisza vizének felmelegedése részben a sűrűlódás termelte hőnek, de többnyire a napsugár energiájának a következménye. A felmelegedés mértéke elsősorban a napsugarak beesési szögétől, a víz átlátszóságától és a napsugárzás időtartamától függ. A megfigyelések adataiból kitűnik, hogy a Tisza vizének hőmérséklete júliusban, ritkában augusztus első felében éri el maximumát, sokévi átlagban $23,57 \text{ }^\circ\text{C}$, de 1967. augusztus 6-án a folyó felszíni vízrétegében $28 \text{ }^\circ\text{C}$ hőmérsékletet mértek. A folyóvíz hőmérséklete a levegőnél valamivel később éri el a maximumot, ez a hőtehetetlenség és a víz magas fajhője miatt van így. A hideg beálltakor a víz lassabban hűl, mint a

Zenta és környéke az első katonai felvételen

levegő, így az első fagyok után még nem jelentkezik jég a víz felületén. A jégképződés feltétele, hogy a víz hőmérséklete $0\text{ }^{\circ}\text{C}$ alá csökkenjen, és hogy a vízben lebegő szemcsék legyenek, amelyek elindítják a jégkristályok képződését.

Jég a Tiszán leggyakrabban december derekán képződik, de kivételesen megjelenhet már december elején is, mint 1902-1903 telén (december 1-től február 23-ig), vagy 1908-1909 telén, amikor szintén december 1-jén jelentek meg a zajló jégtáblák, majd beállt a folyó, és csak március 16-án indult meg a zajlás, és 24-én ért véget. Hasonló volt az 1931-1932. év tele is. Ezzel szemben 1920-1921 és 1950-1951 telén nem észleltek jeget a Tiszán. Különösen kemény telek alkalmával a jég vastagsága elérheti a 25 cm-t is, mint pl. 1972. január 29-én.

A jégzajlás látványos jelenség, mert a jégtáblák roppant erővel nyomódnak egymáshoz, harsogva töredeznek kisebb darabokra. Félelmetes is a jégtáblák iszonyatos ereje, amikor fatörzseket roppantanak ketté, fenyegetően csúsznak fel a partra elsodorva mindent, ami útjukba kerül. A jégzajlás a Tisza alsó folyásán indul meg, mintegy helyet adva a felső szakaszcsozól érkező jégnek. A vaskapui és az óbecsei gátak megépülése után lassult a víz folyása, így előbb kezdődik a jég beállása, valamint később kezdődik el a zajlás, ami komoly problémák okozója lehet főleg az Al-Dunán, de hatással lehet a Tisza mentére is.

Zenta község nyugati részén 9,2 km hosszúságban a Csík-ér képezi a határt. A vízfolyás nevét a benne élő csíkhálról kapta. A Csík-ér Csikériánál ered, a Duna-Tisza közötti homokpuszta és a Telecska löszplató elmosódó találkozásánál, 128 m tengerszint feletti magasságon. Nagyjából délkeleti irányú völgy, 97,5 km hosszú, 76 m tengerszint feletti magasságon éri el torkolatát Péterrévénél.

A Csík-ér felszíni vízgűjtő területe 88,5 km², amely 150-200 m széles övezetet képez a völgy mindkét oldalán. Vízét a felszínen lefolyó, valamint a lösz alatt található homokrététegből kapja. Tavasszal, hóolvadás és esőzés alkalmával mutat magas vízállást, ilyenkor a vízhozama elérheti a 9,9 m³/sec-ot. A magas vízállás 6-7 napig tart, megelőzve a Tisza maximumát, ami igen kedvező. A Csík-ér vize 8,4 pH értékű volt, illetve 1012 mg/lit kalcium-hidrokarbonátot tartalmazott, ami nem tette lehetővé öntözővízként történő felhasználását.

A Csík-ér ma már jelentősen és jellegében is megváltozott az emberi kéz természetátalakító munkájának hatására. 1907-ben 3,9 km hosszúságú mesterséges meder elkészítésével torkolatát áthelyezték mai helyére. 1942-ben vízelvezető csatornaszakaszokat ástak, ezt 1945-ben is folytatták. Ez idő tájt az ármentesítés volt a legfőbb gond. 1980-ban kidolgozták a végleges tervet, amely Észak-Bácska vízellátását hivatott megoldani. Ekkor létesültek a Csík-ér víztározói, amelyek közül a sveticévi a község délnyugati zugában, a község határán foglal helyet.

Így a hajdani vízfolyás lépcsőzetesen elhelyezkedő mesterséges tavak láncolatává vált lehetőséget teremtve az öntözéses mezőgazdálkodás kibővítésére. Mint az észak-bácskai vízrendszer része a Ludas- és Palicsi-tavak vízháztartását is biztosítja, és főleg tavasszal elvezeti a felesleges vizeket.

A Csík-ér völgye a lefolyó csapadékvizek és a szénsavas víz mészkőoldó hatására alakult ki a Kalocsa-völgyéhez hasonlóan.

Irodalom

- Bacsó Nándor, dr.: *Bevezetés az agrometeorológiába*. Budapest, 1966.
- Dudás Gyula: *Bács-Bodrog Vármegye egyetemes monográfiája*.
- Fekete-Hargitai-Zsoldos: *Talajtan és agrokémia*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1964.
- Halaváts Gyula: *Az Alföld Duna-Tisza közötti részének földtani viszonyai*. Budapest, 1895.
- Kreybig Lajos, dr.: *A talaj*. Budapest, 1928.
- Milosavljević, dr. Marko: *Klimatologija* [Klimatológia]. Beograd 1959.
- Miljković, dr. Nikola S.: *Karakteristike vojvodanskih slatina* [A vajdasági szikések jellegzetességei]. Novi Sad, 1963.
- Najgebauer, dr. ing. Viktor: *Činioci stvaranja zemljišta u Vojvodini* [A talajképződés tényezői a Vajdaságban]. 1952., Novi Sad.
- Najgebauer, dr. ing. Viktor: *Livadske crnice* [Réti csernozjomok].
- Pedologija*, Umnožene beleške studenata Poljoprivrednog fakulteta III godine po predavanju prof. dr. ing. V. Najgebauera [Talajtan, A Mezőgazdasági Kar harmadéves hallgatóinak sokszorosított jegyzetei prof. dr. ing. V. Najgebauer előadásai nyomán] 1959/60.
- Pešić, dr. B., Manojlović, ing. St.: *Praktikum iz agrohemijske*, Skripta Saveza studenata Poljoprivrednog fakulteta, [Agrárkémiai gyakorlatok, A Mezőgazdasági Kar Hallgatói Szövetségének jegyzetei], Novi Sad, 1961.
- Rác Vince: *Mezőgazdaság II. rész* (Klimatológiai vizsgálatok Zentán). Građa za monografiju Sente. Senta, 1969.
- Stojković, ing. Lazar: *Opšte ratarstvo* [Általános növénytermesztés]. Skripta Poljoprivrednog fakulteta, Novi Sad, 1962.
- Talaj- és trágyavizsgálati módszerek*. Budapest, 1962.
- Zentai Monográfia Füzetek: *Poljoprivreda II* [Mezőgazdaság II.]

ÉLŐVIL`G

VIDÉKÜNK ÉLŐVILÁGÁNAK KIALAKULÁSA ÉS FEJLŐDÉSE 99

VÍZI ÉLŐHELYEK 101

A Tisza 101

Róti csatornák, holtágak, mocsarak 108

SZÁRZFÖLDI ÉLŐHELYEK 111

Hullámtór 111

Erdők 112

Rétek, legelők, parlagok 117

Megművelt területek 123

Lakott területek és parkok 130

Háziállatok és hobbiállatok 137

Épületek, lakások állatai 139

Tájékoztató a növény- és állatfajokról 141

VIDÉKÜNK ÉLŐVILÁGNAK KIALAKULÁSA ÉS FEJLŐDÉSE

Élővilágunk természetes kialakulását döntően befolyásolták a földrajzi helyzetünkben a csapadéghajlati, vízrajzi, domborzati és talajviszonyok; illetve ezek változásai a földtörténet folyamán; részben pedig egyes fajok spontán betelepülése is. A későbbi változások már mesterséges, emberi beavatkozások következményei.

A sós vízű Pannon-tenger, majd utóda, az Édesvízű Levantei-tó kiszáradását követően több mint főszeresére nőtt a jégkorszak hidegebb és enyhébb éghajlatú időszakáinak váltakozása folyamán az élővilág is több ízben cserélődött területünkön. Hol fenyvesek és nyíresek, hol füves rétek és mocsarak; máskor fősivatagos homokpuszta rétek és szikések, majd tölgyerdők és fűz-nyír ligetek váltakoztak – persze a megfelelő állatközösségekkel együtt. Múzeumunk írja a hajdan itt is élt, de már kihalt mamut (*Elephas Mammuthus primigenius*), az őri ősszarvas (*Cervus megaloceros – Megaloceros giganteus*), az ísbőlöny (*Bison priscus*); valamint az északi sarkvidéken ma is élő jévkorszaki ősszarvas (*Alces alces*) maradványait.

A jégkorszaki északi szelek által ide hordott vastag löszrétegeken az utóbbi évezredek kontinentális éghajlata alatt lassan kialakult a füves puszták; a Tisza mentén a bokorfűzes, árterén pedig a nádas mocsárvilág életközössége. A löszrétegek megőrizték a korabeli csigák és rágcsálók maradványait.

Később a szaporodó lakosság felszántotta a füves pusztákat, hogy haszonnövényeket termeszthessen; majd erdő sített, folyót szabályozott, ármentesítette a rétet. A XX. század második felében már az urbanizáció, az iparosodás, a vegyszerhasználat stb. környezetszennyező hatása is fokozottan észlelhető.

VÍZI ÉLŐHELYEK

Vizekben egykor gazdag területünkön már csak az agyonszabályozott Tisza-szakasz és a régi csatornahálózat maradt, mert kiszűradt a régi halastó, a békai Holt-Tisza, a szikes mocsárvilág és más kisebb vízi élőhely, de a pénei holtág kis maradványa és a Csík-ér hozzánk tartozó szakasza is csak haldokló, kotort csatornává zsugorodott.

A Tisza

A Tisza mintegy 20 folyókilométer hosszan köpezi közsögünk keleti határát. A szabályozások után töltések közül szorítva, ki sarkantyektól és partvédi kövezésektől terelgetve folyik; a törökbecsei vízlepcső megőpítése (1977) után viszont posványosodó vízterezéseket szolgál.

Víznek minősége romlik: csökken benne az oldott oxigén, növekszik az ammónia, a nitritek és egyes fémionok mennyisége; de időről időre kiolaj, foszfortartalmú mosószer és más vegyszerek szennyezése is terheli.

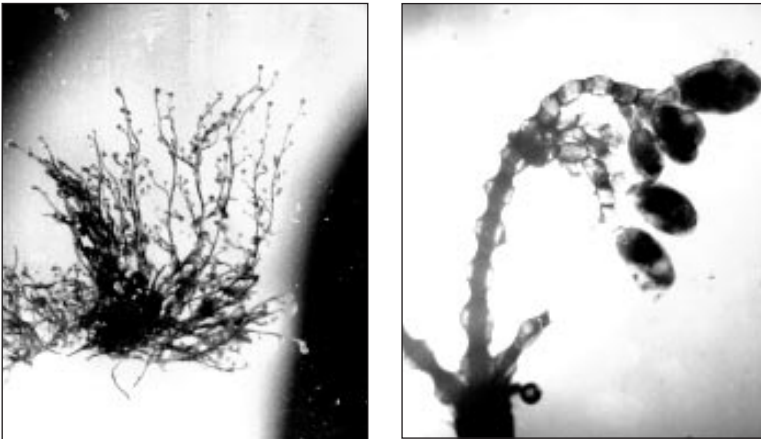
Életközösségei: a lebegő plankton, a fenéklakó bentosz és az észő szervezetekből álló nekton.

A növényi plankton (fitoplankton) alkotói főleg zöldmoszatok (*Actinastrum hantzschii*, *Ankistrodesmus falcatus*, *Crucigenia quadrata*, *Eudorina elegans*, *Pediastrum duplex*, *Scenedesmus opoliensis* stb.); kovamoszatok (*Asterionella formosa*, *Diatoma elongata*, *Fragilaria crotonensis*, *Melosira granulata*, *Nitzschia acicularis*, *Synedra acus* stb.); kékmoszatok (*Aphanizomenon flos-aquae*, *Lyngbia limnetica*, *Microcystis aeruginosa* stb.), egyébb moszatfajok (*Euglena acus*, *Strombomonas fluviatilis*, *Trachelomonas planctonica*, *Dinobryon divergens*, *Synura uvella*, *Mallomonas caudata* stb.) és néhány baktérium főleg a szennyvízcsatorna-torkolatok környékén (*Citrobacter freundii*, *Bacillus subtilis*, *Bacillus cereus* és néha az emésztőszervi kórokozó *Escherichia coli*).

Az állati plankton (zooplankton) alkotói főleg az egysejtű élőlények (*Bodo celer*, *B. globosus*, *Amoeba vulgaris*, *Diffugia limnetica*, *Paramecium aurelium*, *Tintinnopsis lacustris*); kerekesszárúak (*Filina longiseta*, *Polyarthra dolichoptera*, *P. vulgaris*, *Asplanchna priodonta*, *Lecane closterocerca*, *Brachionus angularis*, *B. calyciflorus*, *Keratella cochlearis*, *K. quadrata*, *Kellicottia longispina* stb.); vízi bolhák (*Bosmina longirostris*, *Daphnia longispina*); kandicsok (*Acanthocyclops vernalis*, *Cyclops vicinus*, *Eudiaptomus gracilis* stb.).

A plankton a halivadékok és más állatok nélkülözhetetlen tápláléka; a hatalmasra növi busák viszont életükben planktonevők. Nyáron és nyárutón a növényi planktonszervezetek egyedszáma egy liter vízben 2-3 millió is lehet, az állati planktonszervezeteké viszont legfeljebb 1-2 ezer. Az esztendő többi ide szakában számuk jóval kevesebb.

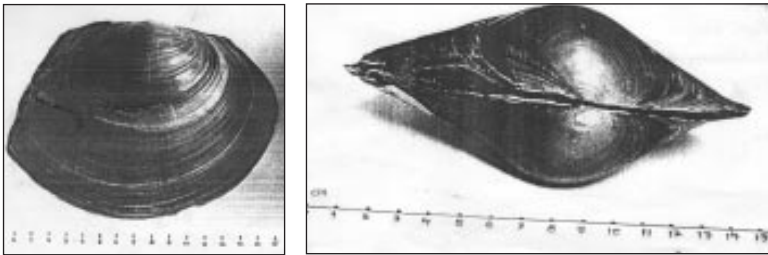
A vízfentéken élő szervezetek összessége a *bentosz* (most ide soroljuk a víz alatti növényekre, kövekre stb. tapadt szervezeteket is). A szervesanyag-maradványokkal terhelt vízszakaszokon gyakoriak a lebontó baktériumok (*Beggiatoa alba*, *Clostridium pectinovorum*, *Zoogloea ramigera*); a mikrogombák közül a *Leptomités lacteus*. Előbbiek szürkös-barnás, bolyhos tömeget vagy bevonatot képeznek. Sekély vízben élnek a zöldmoszatok (*Ankistrodesmus angustus*, *Coelastrum microsporum*, *Scenedesmus acutus*, *Ulothrix tenuissima* stb.); a kovamoszatok (*Ceratoneis arcus*, *Cyclotella meneghiniana*, *Cymbella prostrata*, *Diatoma vulgare*, *Fragilaria capucina*, *Navicula crytocephala*, *Rhoicosphenia curvata*, *Surirella elegans* stb.); az egysejtű moszatok közül pl.: *Oscillatoria tenuis*, *Closterium moniliferum* s mások. Vízbe merült vagy ászó tárgyakon (pl. csónakokon) hosszú fonalakat alkot a *Cladophora glomerata* és az *Ulothrix tenerrima*. Az egysejtű zöld színű moszatok nyárutón már barnák a rájuk rakódott *Melosira*, *Diatoma* stb. kovamoszatsfajoktól.

Bunkós polipocská telepe és bunkósférgecske

A fenéklakó állatok zöme partközeli, iszapos homokban vagy kővön; esetleg növényekre, állatokra tapadva él: pl. a csillós harangállatka (*Vorticella similis*), a törékeny szivacs (*Spongilla fragilis*); a szabadon élő fonelférgek közül a piros szemű *Chromadorina viridis* és a tancsoló fonelférgek (*Monchystera villosa*). Partvidéki kövezősen él a kis, fekete bődöncsiga (*Teodoxus fluviatilis*) és a vöröscsíkos házú fialócsiga (*Viviparus acerosus*). Köveken és víz alatti gallyakon, selymes fonalaival megtapad a kisméretű, tengeri eredetű véndorkagyló (*Dreissena polymorpha*), míg a kövek alatt

nem ritka az apró, fehér pontusi bolharék (*Dicero gammarus haematobaphes*) és a költőrepos bolharék (*D. villosus*). Melyekben a növényi és állati maradványokat eltakarító folyami rák (*Astacus fluviatilis*) tanyázik; a vízi növényzet között pedig szitakötő- és tegzeslárvák vadászhatnak. Az iszapos-homokos mederfenékek legfontosabb állatkéi közül tartoznak a kevés sertőzsb gyűrésfűrgék, a csoportosan élő imbolygó főreg (*Limnodrilus hoffmeisteri*), a csí vőjő főreg (*Tubifex tubifex*) és a *Dero obtusa*. Tavasszal tömeges az érvaszényog (*Chironomus*) lárva. A parttól távolabb található az utóbbi övekben szaporodó tavi kagyló (*Anodonta cygnea*), míg a festi kagyló (*Unio pictorum*) inkább a homokosabb aljzatot választja. Külön említem a köves aljzaton élő, a Duna-delta felsős vízöböl idekerült, telepeket alkotó bunkós polipocskét (*Cordylophora caspia*) és az amerikai eredetű bokrosfűrgécskét (*Urnatella gracilis*), valamint az iszapban élő, hatalmasra növi, az iszapkeleti folyóiból behurcolt amuri kagylót (*Anodonta woodiana*). E három faj jugoszláviai első fordulását elsőként a zentai Tisza-szakasról sikerült kimutatni.

Amuri kagyló

Főjő szívvel említem a tiszavirág (*Palingenia longicauda*) korábban mérhetetlen tömegű rajzásait. Ez a kőröszóriás, bár más folyókban is él (ölt), de mindig a Tiszában rajzott legtömegesebben. Talán csak a nagy kínai Sárga-folyóban él hozzá hasonló faj. Minden jénus derekán, mindig dőlután, az agyagos meder üregeiből kirajzottak a lárva, felésztek a víz színre és pillanatok alatt elbújtak belük a sárga testű, szürkös-kék szárnyú, hosszú farsertőket viselő tiszavirág. A hímek még nem teljes fejlettségben érkeztek (szubimágó); ezért partra, bokrokra, fákra repültek, majd megvedlettek. Ekkor veltak csak szaporodóképessé. A nőstények ivaróretten bújnak ki a lárva-öbölbe, s a kavargó tömegben pörögtek, majd vízbe raktak mintegy 6-7000 petőjüket, s mire a Nap nyugovóra tőrt, az egész rajzó tömeg holtan fekűdt a vízen. Nagyon megható létvőny volt a Tisza virágzása, s őges táplálékot nyújtva halaknak, madaraknak, bőkéknek egyaránt. A szárnyas kőröszök létszólagos rövid öletőnek egyik oka, hogy az ivarórett állatok emőszti szerve elkorcsosult, tehát nem táplálkozhatnak, a lárvakorból hozott energia pedig a rajzásban gyorsan elhasználódik. A tiszavirág egész ölettartamát figyelembe vőve ölete nem rövid, hiszen a víz alatt töltött lárvakor három övig tart. A rajzás rendszerint 7-8 napig tartott, mert naponta újabb újabb lárvatömeg kelt ötra, hogy ötalakulását követő en eleget tegyen fajfenntartó ösztönöknek. Az

1970-es jéniusi ár (Zenténél 908 cm) elpusztította a kirepülésre készülő Iárvákat; a törökbecsei gát megépítése után (1977) pedig a lelassult víz és a sok iszap miatt nem kedvez a tiszavirágnak; 2000. jéniusában mégis volt rajzás.

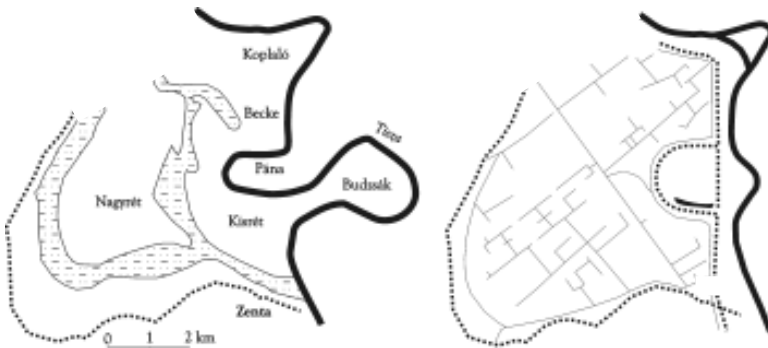

Vedlésre készülő tiszavirág (hím)

Az 1970-es évben tömegesen jelentkezett a Tisza mentén egy pæpos szænyog (*Boophthora erythrocephala*), melynek vörsvívesa nyomán közsögnkben több százan, Vajdaságból több ezren orvosi kezelésre szorultak.

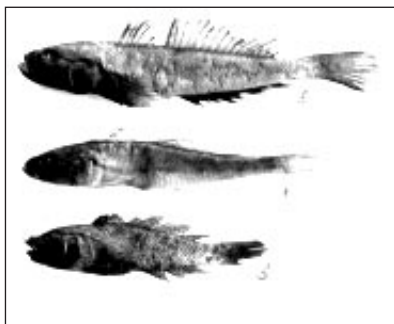
A XX. század utolsó ötvtizedeiben Magyarországról minden nyáron poshadt víz hoz rengeteg bõkalencst, rontva a Tisza vízminiségét.

A nektont fõleg halak alkotják. Korábban a Tisza tavaszkonként elöntötte az ártérét, kiváló feltételeket nyújtva a halak szaporodásához. Ez idõben telt közismert volt a Tisza halgazdagsága, melyet csak növeltek a Fekete-tengerben évente felászó természetes tokfõlõk rajai. A folyamszabályozás, majd a vaskapui vízierõmû és a törökbecsei gát megépítése korlátozza a halak vándorlását. Folyamszakaszunkon korábban gyakori volt a

A Tisza és a rét Zentától északra a folyamszabályozás előtt és azt követően

kecsege (*Acipenser ruthenus*), a ponty (*Cyprinus carpio*), a mőrna (*Barbus barbus*), a paduc (*Chondrostoma nasus*), a balin (*Aspius aspius*), a dővőrkeszeg (*Abramis brama*), a bagolykeszeg (*A. sapa*), a laposkeszeg (*A. ballerus*), a karikakeszeg (*Blicca bjoerkna*), a jősz (*Leuciscus idus*), a kősz (*Alburnus alburnus*), a fenőkjőró kőlli (*Gobio gobio*) ős a halvőnyfoltő kőlli (*G. albipinnatus*), a harcsa (*Silurus glanis*), a fogassőllő (*Stizostedion lucioperca*), a vőgő durbincs (*Gymnocephalus cernuus*), a szőles durbincs (*G. baloni*), a selymes durbincs (*G. schraetzer*), a magyar bucó vagy „barőthal” (*Zingel zingel*), a vőgőcsők, valamint az őrőkő kőborlő garda (gallakeszeg) (*Pelecus cultratus*). Ritka volt a menyhal (*Lota lota*) ős az angolna (*Anguilla anguilla*).

Folyami gébek (fent), tarka géb (lent)

A XX. szőzad elejőn eljutott hozzőnk is az őszak-amerikai törőpeharcsa (*Ictalurus nebulosus*), majd a naphal vagy „napkőrső” (*Lepomis gibbosus*). Az 1950-es ővekben a Tővol-Keletri I betelepítettők az ezőstkőrsőt (*Carassius auratus gibelio*), melynek ővekig csak ikrősz pőldőnyai voltak. Ezek összeővtak a pontyfőllők hímjeivel, csőkkentve ezen fajok termőszetes szaporulatőt. Az 1960-as ővektő I kezdve betelepítettők a nővőnyevi fehőr amurt (*Ctenopharyngodon idella*), a planktonevi pettyes busőt (*Aristichthys nobilis*) ős a fehőr busőt (*Hypophthalmichthys molitrix*); mikőzben behurcoltők a kőnai razbőrőt (*Pseudorasbora parva*). A törőbecsei duzzasztógőt megőpőitőse őta a vőzfolyőt kedveli (reofil) halfajok (kecsege, mőrna, paduc, bucók, kőlli k stb.) majdnem eltőntek folyőszakaszunkről; viszont betelepőlt az aprő tarka gőb (*Proterorhinus marmoratus*) ős a folyami gőb (*Neogobius fluviatilis*). Tisza-szakaszunk halőllomőnyőrlő tanőskodnak a zentai Halőszati Gazdasőg fogőtői eredmőnyei 1956-ból: harcsa 21,6%, ponty 19,7%, kecsege 11,5%, sőllő 1,9% ős egyőb fajok 45,3%.

Halaink őllő skődi i kőzöl emlőtheti a kopolyőfőreg (*Dactylogyrus vastator*) ős a horgas mőtely (*Gyrodactylus elegans*). Halak bő rőn szővőrt a pontytetőnek nevezett rőkocska (*Argulus foliaceus*) ős a halpőca (*Piscicola geometra*). A keszegfőllők hasőregőben őllő a szőjfőreg (*Ligula intestinalis*), s mellette gyakran tőbb piros fonőlfőreg (*Phylometra ovata*) is megtelepszik.

A part mentőn űs a hínŕmezı kőn gyakori a kecskebőka (*Rana esculenta*) űs a tavi bőka (*Rana ridibunda*). Rŕjuk vadŕszik a vızisiklő (*Natrix natrix*). A Tiszŕn egősz űvben lŕthatő a kőzelben kőltı dankasirŕly (*Larus ridibundus*), az itt főszkelı szın-pompŕs jőgmadŕr (*Alcedo otthis*); tavasztól ı szig a telepesen főszkelı parti fecske (*Riparia riparia*). Idı nkőnt megjelenik egy-egy vidracsallŕd is (*Lutra lutra*).

Dankasirály

Vonulŕskor folyőszakaszunkon tőmeges a tı kősz rőce (*Anas platyrhynchos*), nőha a csőrgı rőce (*Anas crecca*), ritkŕbb a szŕrcsa (*Fulica atra*) űs a billegeti cankő (*Trynga hypoleucos*). Kőborol itt az ezősirŕly (*Larus argentatus*), a kőszvŕgő csőrr (*Sterna hirundo*) űs a kormos szerki (*Chlidonia niger*). A vız szőlőn gyakran vadŕszgat a szőrke gőm (*Ardea cinerea*), egy-egy kiskőcsag (*Egretta garzetta*), az esti őrŕkban les a bakcső (*Nicticorax nicticorax*). Tőli vendőg a kisvőcsők (*Podiceps ruficollis*) űs a bŕbos vőcsők (*P. cristatus*). Nőha megpihen egy-kőt őnekes hattyő (*Cygnus cygnus*) vagy egy-egy ŕttelŕli őreg nagykőcsag (*Egretta alba*). Ritka ŕtvonulő a feketenyakő űs a vőrősnyakő vőcsők (*Podiceps nigricollis* űs *P. griseigena*). Nagyon ritka az őszaki űs a sarki bŕvŕr (*Gavia stellata* űs a *G. arctica*). Mŕr tőlutőn megjelenik a parton a barŕzdabillegeti (*Motacilla alba*).

Amikor a Tisza mőg szabadon folyt, minden tőlutőn a hőolvadŕsből eredi „jeges ŕr”, majd a tavaszi esı zősek nyomŕn a „zöld ŕr” előntőtte a folyőmeder űs az ŕrmentesıti tőltősz kőzötti hullŕmteret. Ilyenkor ott rengeteg aprő szŕrafzöldi ŕllat elpusztult, de helyükben őj, vızı őlet serkent.

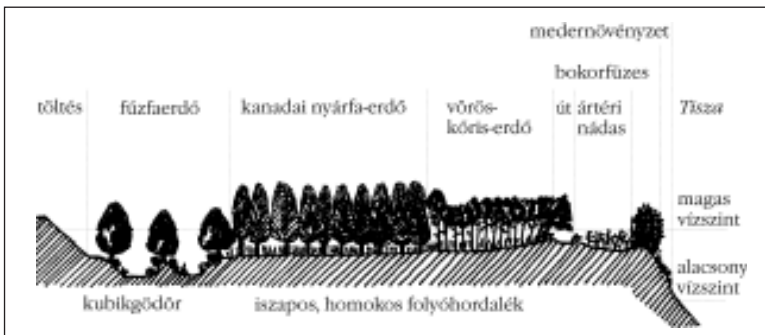
Az elŕrasztott kubıgődrőkben gyorsan szaporodott a plankton űs a hınŕnővőnyzet. Itt keltek ki a győtrı szŕenyog (*Aedes vexans*) űs az erdei szŕenyog (*A. cantans*) elı zı űvben talajra rakott petői, megjelent a vidőkünkőn ritka nyŕri pajzsosrŕk (*Triops cancriformis*), valamint szŕmos vızıpoloska- űs bogŕrfaj. Az őreg fızfŕk elŕrasztott törzsőn rı t szınb, dŕs jŕrulőkos győkrőzet („szakŕll”) nı tt, jő ıvŕsi feltőteleket kınŕlva a ponty űs szŕmos keszegfaj, nőha a harcsa űs a törpeharcsa szŕmŕra; de szaporodtak

Jégmadár

itt a bókák és a gyökök is, költött a vízityék (*Gallinula chloropus*) és a szarcsa (*Fulica atra*).

Az 1940-42-es években a folyó tavaszi vízszintje meghaladta a 800 cm-t, s elöntötte az alacsony „nyári töltéssel” védett Mékost. Azokban az években ott, az en. „Szipeintóban” rengeteg volt a pontya, a sárga kérész és a törpeharcsa. Később ezt a belvizet lecsapolták. A hasonló magas víz mindig felfrissítette az akkor még szintén csak alacsony töltéssel védett békai holtág, valamint a pénei holtág medermaradványának vizét is.

A hullámtér metszete Zentától északra

A XX. század második felében megkezdődtek a Tisza második, nagy szabályozásának munkálatai, melyek – a korábbi előírásnak – nem a víz gyors elvezetését, hanem a térfogat megtartását célozták ki. A magyarországi vízlépcső kiépítését követte. Azóta ezen a folyószakaszon a víz csak ritkán önti el a hullámtérrel, mely fokozatosan veszíti évszakos vízi öli helyi jellegét. A felduzzasztott folyóvizet ugyanis a békai csatornarendszerekbe vezetik el.

Az egykori nagy kiterjedésű ártéri ívóhelyek a XIX. század közepétől a szűkre szabott hullámtérre korlátozódtak, majd később ez is elveszett a halak számára, ezért folyószakaszunkon alig maradt önfenntartó növényzet és halfaj.

Halpusztulás volt...

Tisza-szakaszunk 011 világra az utóbbi évtizedekben szennyezők és mérgezők pusztítják. "mezőny adat: a Zentától alig 12 folyamkilométernyire levő Adorján ki olajtároló és ártóltó állomásánál 1971. július 2-án kb. 40 tonna; 1977. szeptember 26-án kb. 105 t; 1986. július 23-án kb. 60 tonna nyers ki olaj ömlött a folyóba. Ismeretlen eredetű szennyezés 1990. augusztus 14-e és 23-a között nagy halpusztulást okozott; 1992. augusztus 4-0n Adorjánnál nagy mennyiségű foszfortartalmú mosószer került a Tiszába, és mintegy 25 km-es folyószakaszon elpusztította az egész halállományt és sok más állatot; 1994. augusztus 6-a és 8-a között részleges halpusztulás volt. Kettő ezer február elején csemmérgezős pusztított a folyón. Mindez az emberi tudatlanság és hanyagság szomorú mementója!

Róti csatornák, holtágak, mocsarak

A róti csatornaelőzet régebben az összegyűjtött felesleges vizet vezette a Tiszába, most a duzzasztott folyó vizet vezeti a szomszédos földekre; hasonlóan, mint a Zenta–Ada közötti határcsatorna. A terjedelmes békai holtág és a szikes Kerekszők a méltó ugyan, de érdemes róluk megemlíkezni. A pénei holtág déli mederrésze – egy keskeny, kotort csatorna kivételével – mocsár, és ilyen jelenleg a Csík-ór zentai szakasza is.

A csatornák sekély vizében gyakori az észö bökalcse-hínér. Alkotói a legapróbb virágos növények: apró bökalcse (*Lemna minor*), bojtos bökalcse (*Spirodela polyrrhiza*), vízdara (*Wolffia arrhiza*). Csatlakozik hozzájuk a rucaöröm (*Salvinia natans*) és éjjabban a moszatpéfrény (*Azolla filiculoides*).

Víz közt lebegő hínárnövövények: hálószat (*Hydrodictyon utriculatum*), keresztbókalencse (*Lemna trisulca*), az állatfogó tömlőcsökét viselő közönséges rence (*Utricularia vulgaris*) és az űrdes tócsagaz (*Ceratophyllum demersum*). Gyökerezi hínárnövövények: gyűrűs süllő hínár (*Myriophyllum verticillatum*), észó bókaszóli (*Potamogeton natans*), fodros bókaszóli (*P. crispus*), vidra keserűbó (*Polygonum amphibium f. aquaticum*) – utóbbiak már a Tisza szőlívízében is. Kiveszi ben a bókátutaj (*Hydrocharis morsus ranae*), a tavirózsa (*Nuphar lutea*) és a fehér virágú tündörrózsa (*Nymphaea alba*), mely még a volt róti halastó kis teletetű tavában tengi dik.

A sekélyebb csatornák vízűt gyakran ellepik a hínáros víziboglárka (*Batrachium trichophyllum*) és az egynevezett „bókanyélat” alkotó fonalas moszatok közül a (*Spirogyra nitida*), valamint a *Mougeotia* és a *Zygnema* fajok. Máshol az aljzatot befedi a kellemetlen szagú csillárkamoszat (*Chara foetida*), a partot pedig a kuszó boglárka (*Ranunculus repens*).

A mocsárvilág virágos növényei: virágkék (*Butomus umbellatus*), nyílfő (*Sagittaria sagitifolia*) – mindkettő már a Tisza szőlőn is –, ágas bókabuzogány (*Sparganium erectum*), bókáliliom (*Hottonia palustris*), vízi kényafő (*Rorippa amphibia*), víziment (*Mentha aquatica*), sárga ní szírom (*Iris pseudacorus*). Termetesebb fajok: vízi mőtelykóró (*Oenanthe aquatica*), bókakorsó (*Sium latifolium*), mocsári aggófő (*Senecio paludosum*), szőleslevelű és keskenylevelű gyököny (*Typha latifolia* és *T. angustifolia*), tavi kék (*Schoenoplectus lacustris*), nád (*Phragmites communis*) és az öntözővízzel immár a partos földekre is eljutó mocsári növények.

Évszázadokkal ezelőtt a halban és madárban gazdag nádas mocsárvilág ölelmet, őpíti anyagot és tüzelőt szolgáltatott az akkor még kis lélekszámú lakosságnak, de meddőket is nyújtott a tájárjárás és a török pusztítások idején.

A szikes-mocsaras területeken a kiszáradást is elviselő növények közül említhető: a sziki kék (*Schoenoplectus tabernaemontani*), a zsióka (*Bolboschoenus maritimus*), a mocsári csetkék (*Eleocharis palustris*), a rókasás (*Carex vulpina*) stb. A kiszáradt szikes mocsár talaját beborítja a moszatokból (*Cladophora*, *Lyngbia*, *Oscillatoria*) kőpzi dött „meteorpapír.”

A sekély belvizek gerinctelen állatai: a víz felszínön futkérozó molnárpoloska (*Gerris lacustris*), a keringő bogár (*Gyrinus substriatus*), a víz felszínön időnként lőlegzetvőtelre megjelenő hanyattészó poloska (*Notonecta glauca*), szegőlyes csíkbogár (*Dytiscus marginalis*), őriéscsibor (*Hydrous piceus*) stb. Hínárban őli k: egysejtű kűrtállatka (*Stentor polymorphus*), zöld hidra (*Hydra viridis*), őrvőnyfőrgék (*Planaria*), orvosi pióca (*Hirudo medicinalis*), mocsári csiga (*Limnaea stagnalis*), nagy tőnyőrcsiga (*Planorbarius corneus*), víziészka (rék – *Asellus aquaticus*), botpoloska (*Ranatra linearis*), víziskorpió (*Nepa cinerea*), vörös víziatka (*Hydrachna geographica*). Mőlyebb vízű csatornákban fejli dnek a sávós szitakötű (*Calopteryx splendens*), a szőp lőgivadész (*Agrion puella*), a gyakori acsa (*Aeschna affinis*), a vízipésztor (*Orthetrum cancellatum*) stb. lőrvéi; az imágók pedig a víz felett vadésznek.

A csatornák halai: bodorka (*Rutilus rutilus*), vőrosszárnyú keszeg (*Scardinius erythrophthalmus*), ezűtkérész (*Carassius auratus gibelio*), compó („cigányhal” – *Tinca tinca*), naphal (*Lepomis gibbosus*), róti csík (*Misgurnus fossilis*). Rőgben

gyakori volt a törpeharcsa (*Ictalurus nebulosus*), most is van csuka (*Esox lucius*), éjjelben kínai razbora (*Pseudorasbora parva*). A Csík-Örben még megírta a sárga kárász (*Carassius carassius*) és a szivárványos ökle (*Rhodeus sericeus amarus*).

Egyéb állatok. Nagyon megritkult a pettyes gólya (*Triturus vulgaris*) és a tarajos gólya (*T. cristatus*); gyakoriak a Tiszánál említett tavibóka és kecskebóka. Molyebb csatornákban él a mocsári teknőshéj (*Emys orbicularis*), a dél-európai kőzsupócok (vízipocok) (*Arvicola terrestris*) és a pöszmapocok (*Odantra zibethica*).

A békái Holt-Tiszán az 1950-es években költött még a kis vöcsök (*Podiceps ruficollis*), a bakcsó (*Nycticorax nycticorax*), a vízityék (*Gallinula chloropus*), a Tiszánál említett tőkös rőce és szarcsa. Vonuláskor sok volt a sárszalonna (*Gallinago gallinago*).

A szikes Kerekszőken nemrég még költött a piroslebbence cankó (*Tringa totanus*), a pettyes vízicsibe (*Porzana porzana*), a guvat (*Rallus aquaticus*) és a kormos szerki (*Chlidonia niger*). A szikes mocsarakon vonuláskor nagy rajokban pihentek a cankók, godák, pólik, rőcefőlők és egyéb vízhez kötődő madarak. A pénei Holt-Ég nádasában nemrég még költött a bölömbika (*Botaurus stellaris*). Mindez a múlté.

Végül, a volt róti halastó nádasában ma is költ a törpególya (pocgólya – *Ixobrychus minutus*), a barna rótihólya (*Circus aeruginosus*). A vizek melletti nádasokban költ még a nádi tücsökmadár (*Locustella luscinioides*), a cserregő nádi poszáta (*Acrocephalus scirpaceus*), a nádirigó (*Acrocephalus arundinaceus*), a nádi sármány (*Emberiza schoeniclus*). A nádasok jó pihenő helyet nyújtanak egyes vonuló fajoknak is. Szélesebb nádasokban szívesen tanyázik a róka (*Vulpes vulpes*), a törpecickány (*Sorex minutus*), a nagyon ritka hermelin (*Mustela erminea*). Gyakori itt a természetes barna varangy (*Bufo bufo*) is.

SZ` RAZFÖLDI ÉLŐHELYEK

A domborzatilag jól elkülönült három teraszon az adott sÆgoknak megfelelõ életkõssõgek találhatók.

Az I. terasz a vÆrostól Øszakra Øs dØlre hÆzódó egykori ÅrtØr. Északi rØsze benyælík a III. terasz lÆbÆig, dØlen keskenyebb. Ezt a teraszt az ÅrvØdelmi töltØs kØt sÆvra osztja. A belsi sÆv a folyómeder Øs a töltØs közötti keskeny hullÆmtØr, melynek iszapos-homokos öntØstalajÆn az ültetett erdi sÆvok között Øszakon megbæjlik nõhÆny gyümölcsõskert Øs a HalÆszcsÆrda-üdülõ telep. A koplalói kanyar ÅtvÆgÆsÆig (1989) szÆntófõldek is voltak erre; a levÆgott sziget viszont gondozatlan terület.

A folyómeder idi nkØnt szÆrazon maradó, szakadozott, meredek rØszØn bedi lt fÆk Øs cserjØk haldoklanak. A lankÆs, tÆblÆsan repedezett iszapos helyeken viszont gyakori a gombostbfejmoszat (*Botrydium granulatum*), a selymes tapintÆsø zöldmoszat (*Vaucheria terrestris*), a mÆjmohÆk közül pedig a *Riccia frostii* Øs a *Marchantia polymorpha*.

A padkÆs, szigetszerb lerakódÆsok iszapos homokjÆn (pl. szÆzadunk vØgØn a HalÆszcsÆrda alatti „szigeten”) a virÆgosok közül gyakori a mØrgezi torzsika boglÆrka (*Ranunculus sceleratus*), a vidra keserbfb szÆrazföldi vÆltozata (*Polygonum amphibium var. terrestre*), a lapulevelb keserbfb (*P. lapathifolium*), a vörös libatop (*Chenopodium rubrum*) Øs mÆs rokonfajok, a henye pimpó (*Potentilla supina*), a gyapjas iszapgyopÆr (*Gnaphalium uliginosum*), a varangyszittyó (*Juncus bufonius*), a csomós palka (*Chlorocyperus glomeratus*), a kis iszapkÆka (*Dichostylis micheliana*), a kakaslÆbfb (*Echinochloa crus-galli*).

MÆshol kialakul a gyakori elÆrasztÆst kedvelõ bokorfüzes.

A folyómeder egyes rØszeit ki burkolat vØdi a víz rombolÆsÆtõl (pl. a vÆros eli tt), de a köves lejtõn bujÆn ni az ÅrtØri növények többsØge, a peremen pedig uralkodó a hosszø zsurló (*Equisetum ramosissimum*).

HullÆmtØr

A hullÆmtØr fÆtlan, homokos rØszein (pl. a hídtól Øszakra) gyakori az orvosi somkóró (*Melilotus officinalis*), a fehér somkóró (*M. albus*), a keserb ØdesgyökØr (*Glycyrrhiza echinata*), a parlagi ligetszØpe (*Oenothera biennis*), az olasz szerbtõvis (*Xanthium italicum*), a nagy aranka (*Cuscuta campestris*), a sertØs zörgi fb (*Crepis setosa*), a homoki ballagófb (*Salsola kali ssp. ruthenica*) stb.

Az állatok közül itt található a kis partiholyva (*Paederus fuscipes*), az öves futrinka (*Cicindela hibrida*), a parti homokfutrinka (*Cylindera arenaria viennensis*), a közönséges izzapfutó (*Elaphus riparius*). A laza homokban kőszíti fogótölcsőrtűt a nögyfoltos hangyalesi (*Formicoleon tetragrammicus*) lárvaéja, kapar ivadókbölcsűket a sárgatorca bányászomó (*Andrena albicans*), s vadászik a homoki farkaslógy (*Philonicus albiceps*).

Napsütötte, nedves helyeken gyakran tömegesen szívogatnak a repcelepke (*Pieris napi*) vagy a fogyatkozó kardoslepke (*Iphiclides podalirius*), de itt gyűjtik a fűszekőpítő alapanyagát a fűsti fecskék és a molnárfecskék is. A part mentőn nemrég még gyakran látható volt a menyő (*Mustela nivalis*).

A mederperem közelében nhol megjelenik a nád, a siska nádtippan (*Calamagrostis epigeios*) és a pntlikafű (*Typhoides Baldingera arundinacea*). Szomszédsgukban található a mezei zsurló (*Equisetum arvense*), a tekert csűdfű (*Astragalus contortuplicatus*), a fnyes kutyatej (*Euphorbia lucida*), a vízi peszörce (*Lycopus europaeus*), az erdei és az osztrék kényafű (*Rorippa silvestris* és *R. austriaca*); nhol – talén a régi kertek maradványaként – az elvadult közönséges torma (*Armoracia lapathifolia*), szamos libatopfaj (*Chenopodium album*, *Ch. ficifolium* s. m.), a fodros lórom (*Rumex crispus*), a közönséges bojtorján (*Arctium lappa*) stb.

Erdi k

A hullémtör taji jellegűt azonban fí leg az erdi határozza meg. A Tisza-völgy kialakulása óta vidékünkön a folyót bokorfűzes, majd fűz-nyér ligeterdi szegélyezi. Erről már a XIII. századból találunk adatokat. A XVIII. században az érvizes területekre fűzfét ültettek, s az ültetett fűk rongélésért 32 botütös és pőnzbírság jért. Budzsék, Poronty és Békta erdeiben 1854-ben kivégjék a fűzfét, és helyőbe nyérfét, kocsányos tölgyet és kúrisfét ültetnek. A századfordulón és a XX. század elején Mákosban és Békán az erdi tsi lí skertek veltjék fel. Mákosban korábban tölgyerdi volt, s ezt a területet egyes írók Makkos nőven említik.

Századunk utolsó ötizedében a hullémtör hromfőle erdi sővja közül a töltőst vődi fűzes a legöregebb; a töltőspítő utén ültették a XIX. század második felében. Az értő szőlesebb rőszein századunk derekén vörös kúris (*Fraxinus pennsylvanica*) erdi sővot telepítettek, az 1960-as ővekben pedig többfelő is gyorsan női kanadai nyérfa (*Populus canadensis*) hibridjűt ültették.

A fűzes faállományét eredetileg feőr fűz (*Salix alba*) és csőrege (törőkeny) fűz (*S. triandra*) kőpezte, de kősi bb betelepült a feőr és a fekete nyérfa (*Populus alba* és *P. nigra*), s í t más fafőlők is. Rőgen a fűzest gondozták, nögyővenkőnt gallyazták, a rí zsekőtegetek kazlakban í riztők a töltős koronőja mellett, hogy magas víz esetőn a töltős vődelmőhez, ill. partkővezőskor ően. „szí nyeg” kőszítősőre felhasználjék.

A fűzes cserjeszintjőben legtőmegesebbek: a gyalogakéc (*Amorpha fruticosa*), a szomszódos kúriserdi facsemetői és a hamvas szeder (*Rubus caesius*). Egy-egy csenevősz feőr eperfa (*Morus alba*) vagy mezei szil (*Ulmus campestris*) is található.

A késző szűre növények közül a parti szőlő (*Vitis riparia*) és a süntök (*Echinocystis lobata*) nőlhol a cserjőket és a fák is teljesen beborítják, míg a sövönyszulák (*Calystegia sepium*) csak a cserjőkre kapaszkodik.

Az erdő szélén gyakori a vőrehulló fecskefő (*Chelidonium majus*), a fekete nadálytő (*Symphitum officinale*), a farkasalma (*Aristolochia clematitis*), az orvosi ziliz vagy feőr mőlyva (*Althaea officinalis*), a gillisztafői varődics (*Chrysanthemum Tanacetum vulgare*), a fekete üröm (*Artemisia vulgaris*), az utak mentőn is kellemetlenkedő nagy csalán (*Urtica dioica*), nőlhol a nagy aranyvessző (*Solidago serotina*). Nedvebb helyeken nő a közönsőges lizinka (*Lysimachia vulgaris*), a sődkenyer (*Eupatorium cannabinum*) stb.

Süntők lepte el a füzes

Az elhanyagolt erdő sővben gyepszint mőer csak a kisebb tisztásokon vagy a kiszűradt kubikgődrőkben található. Nővényei: rőtő és ragadós galaj (*Galium rubioides* és *G. aparine*), mocsőri kutyatej (*Euphorbia palustris*), pemete győngyajak (*Leonurus marrubiastrum*), foltos őrvacsalán (*Lamium maculatum*), iszaplakó veronika (*Veronica anagalloides*), vízi csillaghőer (*Stellaria aquatica*), keskenylevelő és szelíd keserőfő (*Polygonum minus* és *P. mite*), mezei rozsnok (*Bromus arvensis*), ligeti perje (*Poa nemoralis*), szőlkős tarackbőza (*Agropyron caninum*) és a nemrőg megtalált szegfőbogyó (*Cucubalus baccifer*).

A kő riserdő ben fő leg csak e faj győksarjai és facsemetőei található. Ezt az erdő sővot 1995-ben több felő kivőgték.

A nyőrfős aljnővényzető gyalogakőc, hamvas szeder, nőlhol kő rislevelő juhar (*Acer negundo*) elvadult csemetőei alkotják. A tarvőgősos kitermelőst követő en tömeges itt a ligeti seprence (*Stenactis strigosa* – *S. annua* ssp. *strigosa*), az elvadult komló (*Humulus lupulus*), a sokmagvő libaparőj (*Chenopodium polyspermum*), a nagy csalán és mős hullēmőri növény.

*

A virőgtalan növények és az állatok sokasőga fő leg az őreg füzesben található. A baktőriumok és a parőnyi gombák zőme a talajban, az avarban és a korhadő tőnkőkben (tuskókban) ől, s a szerves maradvőnyok lebontősőval segíti az anyag körforgalmét.

Baktériumok: *Pseudomonas* fajok, *Vibrio fulva*, *V. vulgaris*, *Cellfalcicula mucronata*, *Micrococcus granulosis*, *Cellulomonas flavigena*, *Bacillus viridans*, *Clostridium sporogenes*, *Beneckea chitinovora* stb.

Mikro- és más apró gombák: *Fuligo septica*, *Diderma spumarioides*, *Mucilago spongiosa*, *Arcyria denudata*, *Chetonium elatum*, *Lachnea scutellata* stb. Erdei növényeken őli skódi k: *Bremia sonchi*, *Peronospora alta*, *P. lamii*, *Erysiphe artemisiae*, *E. galli*, *E. urticae*, *Sphaerotheca fuliginea*, *Uncinula salicis*, *Sebacina laciniata*, *Phragmidium rubi*, *Uromices polygoni*, *Puccinia absinthii* stb.

A fák törzsén őli nagygombák és kalapos gombák közül említhetők (jelzős: x = ehető, ! = mérgező): pisztrícgomba (*Polyporellus squamosus* x), sárga gővagomba (*Grifola sulphurea* x), nyérfatükegomba (*Pholiota destruens*), lepketapló (*Trametes versicolor*), sárga kőnviréggomba (*Hypholoma fasciculare* !), vörhenyes ízlébgomba (*Lepiota helveola* !), tőli füli kegomba (*Collybia velutipes* x) és más füli kők, kősi i laskagomba (*Pleurotus ostreatus* x), nyérfagomba (*Panus tigrinus* – *Lentinus t.*), hasadtlemezbőg. (*Schizophyllum commune*); erdei szőlőn, tisztásokon nő a gyapjas tinta-gomba (*Coprinus comatus* x).

Sárga gévagomba

Kőreglakó zuzmók: *Polyblastiopsis fallaciosa*, *Pertusaria leptospora*, *Lecanora umbrina*, *Lecania dimera*, *Xanthoria parietina*, *Physcia aipolia* stb.

Nedves talajon őli mohák: seprőmoha (*Dicranella rubra*), körtikemoha (*Physcomitrium pyriforme*, *Pottia truncatula*), csi rös m. (*Eurhynchium swartzii*). Őreg fák törzsén található a kerekeshőreg-lakta méjmoha (*Frullania dilatata*), a lapos méjmoha (*Madotheca platyphylla*), a *Syntrichia latifolia*, a folyóparti moha (*Leskea polycarpa*), a selyemmoha (*Camptothecium sericeum*) stb.

A fűzes vizenyi s talajában őli a kőtőlitő giliszta (*Eisenella tetrandra*) és a vörös giliszta (*Lumbricus rubellus*). Ilyen helyen találjuk az aljnövényzeten a törökényhéző borostyéncsigákat (*Succinea oblonga* és *S. putris*).

Avarban űs korhadűkban űl k: szemetes fonűlfűreg (*Panagrolaimus rigidus*), pamatos soklűbűe (*Polyxemus lagurus*), bordűs gűmbűlyke (*Gervaisia costata*), vaspondrű (*Julus austriacus*), tűrpe szűzlbűe (*Monotarsobius aeruginosus*), űrtűri rinya (*Geophilus longicornis*).

Kidil t fűk alatt nem ritka a nagy pűfűgi bogűr (*Brachynus crepitans*), a lapos testű kis szarvasbogűr (*Dorcus paralelloipedus*).

Szűrazabb helyek lűgy szűrűe nűvűnyeiű űl a berki csiga (*Fruticola fruticum*), a bokorcsgia (*Euomphalia strigella*) űs a ritka műrvűnyozott csiga (*Arianta arbustorum*). Rovarok: kutyatej-kariműspoloska (*Dicranocephalus albiceps*), tarka csalűnbodobűcs (*Scolopostethus affinis*), pűzsitpoloska (*Megalocoleus exsanguis*), csalűn-levűlbolha (*Trioza urticae*), galaj-levűlbolha (*T. galii*), csalűn-levűltetű (*Aphis urticae*), ligeti lűgybogűr (*Cantharis pellucida*), nadűlyti fűnybogűr (*Meligethes symphyti*), sűrgahasű nyakszarvűbogűr (*Notoxus monoceros*), tormabolha (*Longitarsus nasturtii* – nadűlyti n is), lizinkaorműnyos (*Tapinotus sellatus*).

lleti tetemeken megjelenik a dűgűsz holyva (*Creophilus maxillosus*) űs az arany-sujtűsos holyva (*Staphylinus caesareus*), a dűgjűrű sutabogűr (*Hister cadaverinus*) űs a fekete sutabogűr (*H. unicolor*), de ide petűzik a fűmzűld dűglűgy (*Lucilia caesar*) is.

Az erdi talajűn vadűszik a szűrke farkaspűk (*Lycosa cinerea*) űs a földi farkaspűk (*Trochosa terricola*), műg a hamvas keresztespűk űs a vűllas keresztespűk (*Araneus circe* űs *A. angulatus*) a cserjűken szű nek nagy, kerek fogűhlűt. Kisebb, vízszintes hlűl szű a bokor-vitorlapűk (*Lynipia frutetorum*). Ragadozűk a tevenyakű fűtyolkűk is (*Raphidia ophiopsis* űs *R. flavipes*), valamint a lűgyrablű csi rűsdarűzs (*Bembix oculata*).

Az erdi t jűrűk szűműra kellemetlen a gyűtri szűnyog (*Aűdes vexans*) űs az erdei szűnyog (*Aű. cantans*), az esi thozű pi csik (*Haematopota pluvialis*), a nyűri bűgűly (*Tabanus solstitialis*), a földben fűszkelű űs nagy melegben tűmadű kedvű nűmet darűzs (*Paravespula germanica*). Szűzadunk utolsű űvtizedűben erdi nkben elszaporodott a kűzűnsűges kullancs (*Ixodes ricinus*).

A lombkorona szintben szűvogat a fűz-recűskabűca (*Myndus musivus*) űs a fűzfajtajtűkoskabűca (*Lepyromia coleoprata*). Az 1980-as űvekben a cukorgyűr tűjűn, az űreg fűzfűkrűl műg hallatszott a kűzűnsűges űnekeskabűca (*Tibicina tibialis*) reszeli s cirpelűse (kűsi bb ezeket a fűkat kivűgtűk). Fűzfűn űl a talpas pattanűbogűr (*Synaptus filiformis*), rezes űs zűldes színvűltozatban a pűzsmacincűr (*Aromia moschata*), a takűcscincűr (*Lamia textor*), a tűrpe fűzlevelűsz (*Plagiodera versicolor*) űs a kűzűnsűges fűzlevelűsz (*Phyllodecta vulgatissima*), az űkes fűzbolha (*Chalcoides aurata*). A ki risbogűr (*Lytta vesicatoria*) jelenlűtűt messzirű l elűrulja a kellemetlen szaga.

Fűz- űs nyűrfűk tűrzsűn, a fűsodott gűva-, laska- űs taplűgombűkban űl a nűgyfoltos űs a fekete sajkabogűr (*Scaphidium quadrimaculatum* űs a *Scaphosoma agricinum*).

Korhadű fűkban fűszkel a kartonűpűti hangya (*Lasius fuliginosus*), a lűdarűzs (*Vespa crabro*) űs a kis fadongű (*Xylopa cyanescens*).

A nappali lepkűk kűzűl műr kora tavasszal repűl az erdi ben a nappali pűvaszem (*Inachis io*), majd a kis rűkalepke (*Aglais urticae*), az atalanta lepke (*Vanessa atalanta*), a pűkhűlűs lepke (*Araschnia levana*) űs a nagy űkűrszemlepke (*Maniola janira*).

Nappali pávaszem

Ezek hernyói légy szára növényeken fejlődnek. Félkon fejlődik, többnyire este, őjjel repül. Lepkék: füzfarontó lepke (*Cossus cossus*), közönséges lombbagoly (*Cosmia trapesina*), füzfa-zöldbagoly (*Halias chlorana*), piros (vörös) övesbagoly (*Catocala nupta*) s más övesbagoly, amerikai fehér medvelepke (*Hyphantria cunea*), melynek szíves hernyói főleg a füzös a kis rislevelű juhar lombját pusztítják; nyárfaszender (*Amorpha populi*).

A füzfék hajtásain nől füzrózsa-gubacsot okoz a *Rhabdophaga rosaria* (szenyog) petőzse, a nyárfalevőlynek csavarodott daganatában fejlődik a *Pemphigus spirothecae* gubacsot, a parti szőlő levelein tömeges az *Eriophyes vitis* nevű atka zacskógubacs.

Gerinces állatok: erdei boka (*Rana dalmatina* – ritka), zöld leveliboka (*Hyla arborea*). Itt főszelel madarak: egerőszölyv (*Buteo buteo*), őrvös galamb (*Columba palumbus*), erdei fülesbagoly (*Asio otus*), macskabagoly (*Strix aluco*), szalakóta (*Coracias garrulus* – fenti öt fajból csak 1-2 pár). Gyakoribbak: zöld küllő (*Picus viridis*), tövisszerű góly (*Lanius collurio*), berki tücsökmadár (*Locustella fluviatilis*), foltos nádiposzáta (*Acrocephalus schoenobaenus*), halvány geze (*Hippolais pallida* – vidékünkön 1928-tól őszlett), kerti poszáta (*Sylvia borin*), mezei poszáta (*S. communis*), kis poszáta (*S. curruca*), szürke lógykapó (*Muscicapa striata*), kerti rozsdafark (*Phoenicurus phoenicurus*), vörösbegy (*Erithacus rubecula*), fülemüle (*Luscinia megarhynchos*), feketerigó (*Turdus merula*), 1 szapó (*Aegithalos caudatus*), kék cinege (*Parus caeruleus*), szőncinege (*P. major*), függő cinege (*Remiz pendulinus* – ritka), erdei pinty (*Fringilla coelebs*), zöldike (*Carduelis chloris*), tengelic (*C. carduelis*), seregély (*Sturnus vulgaris*), szarka (*Pica pica*), dolmányos varjú (*Corvus corone cornix*), ősa főszelet nem őpíti kakuk.

Étvonulók, kóborlók, tölvi vendőgek: erdei szalonka, karvaly, nyaktekercs, fekete harkály, közpő kis tarkaharkály, csonttoll, erdei szürkebegy, sisegi füzike, kormos lógykapó, nagy fülemüle, csuszka, rövidkarmú fakusz, citromsármény, meggyvágó stb.

Sajnos, a nemrég még nagyon gazdag madárvilág mind jobban kiszorul a beépült, zajos, füstös hullámtórról is.

Emlő: vakondok (*Talpa europaea*), erdei cickány (*Sorex araneus*), korai denevő (*Nyctalus noctula*) – odvas félban, erdei pocok (*Clethrionomys glareolus isticus*),

törpeegér (*Micromys minutus*) – magasabb légszűrő növényekre épít ökolni, zárt fészket), közönséges erdei egér (*Apodemus sylvaticus*).

A közeli szántóföldekről, nádasokból nőha az erdőbe beveződik a fűcica, a mezei nyel, az íz és a róka.

Az 1972-ben létesült Halászszerda – üdülői telep területén megtalálhatók az erdőszélek növényei; de néhány platánfa; sorfaként ültetett, 1950-es gyönyörű sárgára, pirosra színezi diólombujjas juhar (*Acer palmatum*); egyes telkeken lucfenyő, tuja, birsalma, diófa, szilvafa, mogoró, dísznád, pampafű, kerti „virág” s más is.

Az I. terasz területén tengődik még néhány kisebb erdőfolt: pl. az Adorjánimentő az egykori Keresztes-erdő maradványa, északra egy öreg fűz 7-8 fásora és rengeteg korhadó tuskója, köztük szabályos sorokba ültetett vadrózsabokrokkal (a Nagyerdő ezen része talán erről kapta a Vrbica nevet). A régi halastó szélén megmaradt még egy kisebb nyérfás, nyugatabbra egy akác, melyben sok csiperke és nagy ízlebeg-gomba terem.

Atalanta lepke

A város déli szélétől a Mákosig mindössze néhány öreg fűz élve marad, a Porontyon pedig 1967-ben kivégezték a nyérfát. A Mákos kezdetben a hullámtóren kanadai nyérfá-ültetvény volt, majd a lenyestett homokparttól keskeny fűzvezékhez csatlakozott a békai kompjérszig; innen pedig csak a meredek, magas part néhány becsúszásánál láttak kisebb bokorfűzest.

Rétek, legelő, parlagok

Rétek, legelő, parlagok növényei. A hajdan nagy kiterjedésű gyeppek a XX. században a másra már nem hasznosítható területekre szorultak vissza (ármentesítő töltések lejtői, vízenyelés, szikesedő laposok). Vidékünkön a rétfogalmat és elnevezést általában értelmessé (pl. Zentától északra: Kisré, Nagyré), függetlenül a növénytakarótól.

A töltések lejtőin a kezdeti füvesítést követően szűz kaszálórót alakult ki. Kellő gondozás híján fokozatosan elgyomosodik, egyre több benne a gyalogakác, a nád, a mezei aszat és a nem szőnőbe való gyomnövény. Az idei járás véltözésével az őv folyamán a rőt növényzete is véltözik. A túlutói-koratavaszi aspektusban többnyire apró, rövid életű, gazdaságilag jelentéktelen növények jelentkeznek.

Jó szénát ad a töltés

Gyakoribbak: korai sás (*Carex praecox*), pongyola pitypang (gyermekléncfő – *Taraxacum officinale*), veronikák (*Veronica praecox*, *V. verna*, *V. hederifolia*, *V. triphyllos*); tavaszi ködvirág (*Erophila verna* – *Draba v.*), salétgalambbegy (*Valerianella locusta*), gallóros tarsóka (*Thlaspi perfoliata*), matyó (*Calepina irregularis*), törpe érvécska (*Viola kiteibeliana*), borzas ibolya (*V. hirta*), parlagi nefelejcs (*Myosotis arvensis*), bürök gómró és gerelyes gómró (*Erodium cicutarium* és *E. ciconium*) stb.

Prilliban-májusban virítók: borsos varjőháj (*Sedum acre*), ötszöli zsézsza (*Lepidium draba*), zsomborok (*Sisymbrium altissima*, *S. officinale*, *S. orientale*, *S. polymorphum*); fehér here (*Trifolium repens*), vörös here (lóhere – *T. pratense*), takarmány lucerna (*Medicago sativa*), takarmány baltacim (*Onobrychis viciifolia*), bükkönyök (*Vicia angustifolia*, *V. cracca*, *V. hirsuta*, *V. villosa*); szarvaskerep (*Lotus corniculatus*). Pázsitfűvek: gumós perje (*Poa bulbosa* f. *vivipara*), keskenylevelű rőt perje (*P. pratensis* ssp. *angustifolia*), rőt ecsetpázsit (*Alopecurus pratensis*), csomós ebír (*Dactylis glomerata*), rőt csenkesz (*Festuca pratensis*), rozsnokok (*Bromus arvensis*, *B. mollis*, *B. sterilis*, *B. tectorum*). Fű leg a fenti pillangósok és pázsitfűvek szolgáltatják az első kaszálás szőnjének őrtökös rőszőt. A lekaszított növények java újra sarjad, de kisebb nyáriak is csatlakoznak hozzájuk (ezek többsége már durvább szőre és levelű).

Nyáron virágzó: sarlófű (*Falcaria vulgaris* – fű leg mákos dőli rőszőn), pasztinák (*Pastinaca sativa* ssp. *pratensis*), murek (*Daucus carota* – több helyen uralkodó),

mezei varfű (*Knautia arvensis*), terji ke kigyószisz (*Echium vulgare*), bakszakáll (*Tragopogon dubium*), ligeti zsály (*Salvia nemorosa*), közönséges gyéjtoványfű (*Linaria vulgaris*), lándzsás étifű (*Plantago lanceolata*), fehér mőcsvirág (*Melandrium album*), sertős zörgi fű (*Crepis setosa*), mezei katáng (*Cichorium intybus*), mezei sóska (*Rumex acetosa*) stb.

Szárz gyepfoltokat találunk a szabadkai vasútvonal mentőn, a paphalmi vadászmező (volt Kesserling-tanya) környékőn ő a vasúti töltőseken. A korábban már említett növényeken kívül ezekrő a helyekrő a emlőtheti k: csabaire vőrfű (*Sanguisorba minor*), sárga iglice (*Ononis pusilla*), zészlős csüdfű (*Astragalus onobrychis*), közönséges ebnyelvűfű (*Cynoglossum officinale*), orvosi atracő (*Anchusa officinalis*), gyászos apőcavirág (*Nonea pulla*), sarlós gamandor (*Teucrium chamaedrys*), parlagi pereszőny (*Satureja acinos*), közönséges kakukkfű (*Thymus glabrescens*), rekenyő (*Rapistrum perenne*), vadrezeda (*Reseda lutea*), lyukaslevelű orbőncfű (*Hypericum perforatum*), nyőparőj (*Chondrilla juncea*) stb.

Paphalomnő: földi tömjőn (*Pimpinella saxifraga*), hegyi len (*Linum austriacum*), magas kigyószisz (*Echium italicum*), hamuka (*Berteroa incana*), egőrcsenkesz (*Vulpina myuros*), tarőjos bőzafű (*Agropyron cristatum*), fenyőrfű (*Andropogon ischaemum*).

Töltősek tövőben nőhol csoportosan nő a selyemmőlyva (szőpasszony tenyere, *Abutilon theoprasti* – *A. avicennae*), a selyemkőró (*Asclepias syriaca*), szőtszőrtan az orvosi ziliz vagy fehér mőlyva (*Althaea officinalis*).

A töltős koronőjőn taposőst tőri növények őlnek: porcsin keserűfű (madőrkeseűfű) (*Polygonum aviculare*) heverő szárő vőltőzata, nagy őtifű (*Plantago major*) ő a ki perje (*Sclerochloa dura*).

Libalegelő (a bikaistálló közelében)

Kakukk

Nedves talajú gyepek növényei: egérfarkfű (*Myosurus minimus*), rőt boglárka (*Ranunculus acer*), kászó boglárka (*R. repens*), libapimpó (*Potentilla anserina*), eperhere (*Trifolium fragiferum*), kecskeruta (*Galega officinalis*), borzas fűzike (*Epilobium hirsutum*), fűnyes kutyatej (*Euphorbia lucida*), közönséges gyíkűz (*Prunella vulgaris*), lómenta (*Mentha longifolia*), szelíd és szőrös csorbóka (*Sonchus oleraceus* és *S. asper*), szélas saláta (*Lactuca saligna*), fülemüle szittyó (*Juncus articulatus*), sovány perje (*Poa trivialis*), rőt csenkesz (*Festuca pratensis*), angolperje (*Lolium perenne*) s mészok. Ilyen rőt sávok hæződnek az érmentesítõ töltõsek mellett, a Nagyrõt nyugati részõn, valamint a II. teraszon levõ szikések szõlõn; a III. teraszon pedig a Kalocsavölgy és a Csík-Õr mentõn. A Nagyrõt õszakkeleti részõn és az Orompart alatt viszont lægos kõmhatæs szoloncsék területek talælhatók, de a Nagyrõtben mészol is õszlelni a szikeseõs jeleit. Ezeket a területeket részben kaszælókõnt, mæsrszt legeli kõnt hasznositjæk (ahol lehet).

Rõggeben az ællattartæsban jelentõ sebb volt a rendszeres legeltetõs, ezõrt különkülön legeli kre hajtottæk ki a hízóõkrõket, a teheneket és borjakat, a sertõseket, a juhokat és libækat. Ma viszonylag kevés juhfalca járja a szikeseõ vagy szikes legelit, a tarlõt, az utak és a csatornæk szõlõt.

A szikések és a legeli k növényei: csiperkegombæk (*Agaricus bitorquis* x, *A. campester* x, *A. macrosporus* x); tarlõ zlæbgomba (*Lepiota naucina* x – nõha a töltõsen is jelentkezik); közönséges szegfûgomba (*Marasmius oreades* x), ördõgszekõr laskagomba (*Pleurotus eryngii* x), põfeteggombæk (*Lycoperdon coelatum* – *Calvatia coelata* x), *L. hiemale* x és *Bovista plumbea* x – aprõ. Mõrgezi gombæk: særgulõ és tintaszæg csiperke (*Agaricus xanthoderma* és *A. meleagris*!), parlagi és mezei tölcsgomba (*Clitocybe corda* és *C. dealbata*!), fekete nedûgomba (*Hygrocybe conica*!) és mæs jelentõktelen parænyi termõ testû faj. A zuzmók közül a *Cladonia rangiformis*; a mohæk közül a Nagyrõt õszakkeleti részõn talælt nagyon ritka *Cephaloziella starkei*, a gyakori *Ceratodon purpureus*, *Phascum acaulon* és *Pottia lanceolata*. Virægösök: villæs boglárka (*Ranunculus pedatus*), tövises iglice (*Ononis spinosa*), komlõs lucerna

(*Medicago lupulina*), egyvirágú here (*Trifolium ornithopoides*), mezei iringó (ördög-szekér – *Eryngium campestre*), vajszínű ördög szem (*Scabiosa ochroleuca*), farkas kutyatej (*Euphorbia cyparissias*), csombormenta (*Mentha pulegium*), sziki buvákfű (*Bupleurum tenuissimum*), vékony étifű (*Plantago tenuiflora*), felemés zsézsza (*Lepidium perfoliatum*), szőrös szerbtövös (*Xanthium spinosum* – irtásérett 1904-ben nyilvános érverést tartottak); sziki í szirózsa (*Aster tripolium ssp. pannonicum*), orvosi székfű (kamilla – *Matricaria chamomilla*), sziki üröm (*Artemisia maritima*), pusztai cickafark (*Achillea setacea*), közönséges cickafark (*A. millefolium*), sziki pozdor (*Podospermum canum*), sziki pitypang (*Taraxacum bessarabicum*), ragadós mőcsvirág (*Melandrium viscosum*), mezei fetyolvirág (*Gypsophila muralis*), sziki madérher (*Cerastium dubium*), szárnyasmagvú budavirág (*Spergularia media – S. marginata*), sziki libatop (*Chenopodium chenopodioides – Ch. botryoides*), bérnyaró (*Champhorosma annua*), sziksófű (*Salicornia europaea*), égás sóballa (*Suaeda maritima*), sziki ballagófű (*Salsola soda*), Sziki sóvirág (*Limonium gmelini*), sziki lórom (*Rumex stenophyllus*), pusztai sárma (*Ornithogallum gussonei*), sziki szittyó (*Juncus gerardi*), cséts sás (*Carex divisa*), közönséges mőzpészit (*Puccinellia distans*), sziki érpá (*Hordeum hystrix*), hernyópészit (*Beckmannia eruciformis – ritka*), bajuszpészit (*Crypsis sculeata*) stb

Csiperkegombák nyárutón

Parlagok növényei: tejoltó galaj (*Galium verum*), szőrös gyöngyajak (*Leonurus cardiaca*), belőndek (*Hyoscyamus niger*), fekete csucsor (*Solanum nigrum*), maszlag (*Datura stramonium*), szőszös ökőrfarkkóró (*Verbascum phlomoides*), бүдös zsézsza (*Lepidium rudemale*), szapora és magyar zsombor (*Sisymbrium officinale* és *S. altissima*), betyérkóró (*Erigeron canadense*), parlagi pipitör (*Anthemis arvensis*), ötszöli bogéncs (*Carduus acanthoides*), sáfrányos imola (*Centaurea solstitialis – ritka, pl. a Békai et mentőn*), mezei keserűgyökör (*Picris hieracioides*), pipacslevelű zörgi fű (*Crepis rhoeadifolia*); libatopok (*Chenopodium hybridum, Ch. urbicum* és *Ch. murale*), fehér disznóparó (*Amaranthus albus*), fakó muhar (*Setaria glauca*); nedvesebb helyeken pedig a mőrzei бүrök (*Conium maculatum*) és a hőjakét mőcsonya (*Dipsacus laciniatus*) stb. Bolygatott területeken tőlutőn virít a martilapu

(*Tussilago farfara*); trégyűs helyeken tömeges a szí rös disznóparó (*Amaranthus retroflexus*). Sertőstelepi parlagokon (pl. Bogaras) nı az őriűs pőfeteggomba (*Langermannia gigantea* – *Calvatia maxima* x).

Rőtek, legeli k, parlagok állatai. Nedves rőtek talajában ől a laposfarkű giliszta (*Dendrobaena platyura*); talajon a kępos csiga (*Zonitoides nitidus*), ugróvillűsok közül az *Isotoma viridis*, a *Lepidocyrtus curvicolis* űs a *Sminthuroides pumilus*; a mezei tűcsök (*Gryllus campestris*), a hűtas rőtisűska (*Chortippus dorsatus*), a közönsűges mezeipoloska (*Miris dolobratus*), a mőregzöld kabóca (*Cicadella viridis*), a kis tajtűkoskabóca (*Neophilaenus minor*), a szegűlyes lűgybogűr (*Cantharis lateralis*), a katicabogarak (*Coccinellidae*) szűmos faja űs színvűltozata, fehűrpettyes űlcsűngű lepke (*Amata phegea*), nagy sűrgafűbagoly (lepke – *Triphaena pronuba* – *Noctua p.*), rezedalepke (*Pontia daplidice*), közönsűges lűszűnyog (*Tipula paludosa*), tarka darűzsűlűgy (*Sphaerophoria scripta*), műhekre is vadűszű fehűr karolűpűk (*Thomisus onustus*, *T. albus*). Rűgebben gyakori volt a lyukakban őlű nagy szongűriai cselű pűk (*Lycosa singoriensis*). Mocsarak menti nedves rűten ől a vőrűshasű unka (*Bombina bombina*), kűlt a korűn űrkezi bűbic (*Vanellus vanellus*).

Imádkozó sáska

Sűfraz rűtek gyakoribb állatai: tonnacsiga (*Imparietula tridens*), bűbcsgiga (*Pupilla muscorum*), csuklyűs ugrűka (*Lepidocyrtus paradoxus*) űs testvűrfaja, a *L. lignorum*, szeműlcsevi szűcske (*Decticus verrucivorus*), szalagos sűska (*Oedaleus decorus*), csűkos pajzsospoloska (*Graphosoma lineatum*), vűltozű tajtűkoskabóca (*Philaenus spumarius*), rűt lűgybogűr (*Cantharis rufa*), szerecsenbogűr (*Podonta nigrita*), nagy torzcsűpű bogűr (*Cerocoma schreberi*), közönsűges nűnűke (*Meloe proscarabaeus* – ritka), űprilisi cserebogűr (*Rhisotrogus aequinoctialis*), fekete űs nyolcsűvos gyalogcincűr (*Dorcadion aethiops* űs *D. scopoli*), murokcincűr (*Phytoecia ictERICA*), rűti tarkalepke (*Melita cinxia*), műrges dajkapűk (*Chiracanthium punctorium*), fűrge gyűk (*Lacerta agilis*), homoki gyűk (*L. taurica* – ritka), vakondok (*Talpa europaea*).

Szikeseken, legeli kőn talűlhatók: *Entomobrya lanuginosa* (ugrűvillűs), olaszűska (*Calliptamus italicus*), sisakos sűska (*Acrida hungarica*), marokkűi sűska (*Doclostaurus*

maroccanus), sziki kabóca (*Paramesus nervosus*), cickafark-díszbogár (*Anthaxia millefolii*), barnáshétes ganójbogár (*Aphodius erraticus*), díszes darázsincőr (*Chlorophorus varius*), tőzmozoly (*Pyrausta aurita*), közönséges tőzlepke (*Lycaena phloea*), kutyatejszender (*Celerio euphorbiae*), közönséges gyöngyházlepke (*Issoria latonia* – évente több nemzedékben), sziki szénylepke (*Aedes dorsalis*), foltos zengőlőgy (*Lasyopticus pyrastris*), cickafark-virágűlőgy (*Oxyna flavipes*), fűnyes legelőlőgy (*Musca osiris*), díszes ugrópók (*Pellenes campylophorus*), kicsiny vitorlapók (*Linyphia pusilla*), szegélyes kullancs (*Dermacentor marginatus*), mezei pacsirta (*Alauda arvensis*), sárga billegető (*Motacilla flava*), mezei pocok (*Microtus arvalis*). Gyakori a legelőn a vetősi varjú, a hamvas (dolmányos) varjú és a sáskapusztító seregély. Enyhe és szelíd különös létvény az „ökörnyél” – a hosszú pókfonalakon utazó apró pókok serege.

Bogáncslépké

Parlagok állatai: kőröcsiga (*Helicella obvia*), imédkozó sáska (*Mantis religiosa*), olajosbogár (*Galeruca tanacetii*), zöld pajzsbogár (*Cassida viridis*), vörös cickánybogár (*Apion minutum*), közönséges medvelepke (*Arctia caja*) – fű leg fekete szű hernyója, a „papmacska” létható. Tejoltó galajon fejlődik az egyetlen nappali szender, a kacsafarkú lepke (*Macroglossum stellatarum*). Továbbiak: bogáncslépké (*Vanessa cardui*), hajnalpír lepke (*Anthocharis cardamine*) stb. Nagyobb parlagokon költ a sordóly (*Emberiza calandra*), a rozsdás csaláncsöcs (*Saxicola rubetra*), de itt él a nagyon megritkult állományú ürge (*Citellus citellus*), valamint a mezei göröngy (*Mustela aversmanni*).

Megművelt területek

A megművelt területek (szántóföldek és vegyes kertek) közsűgűnk ösztterűle-
tűnek nagyobb rűszűtű kűpezik. A szántűfűldek tűbbsűge a II. és fű leg a III. teraszon, a
gyűmölcsűskertek viszont az I. teraszon talűlhatűk, bűr űjabban a Tűsza mentűn, dű-
len, a magas partokon is szaporodnak a kertek.

Szántóinkon korábban főleg bázett és kukoricát; kevesebb árpat, kölest, zabot, rozst, lucernát, cirkot, kendert és dohányt termesztettek. Az élelmiszeripar fejlődésével a XIX. század második felében növekedett a napraforgó, a cukorrépa, a szója, éjjabban az olajrepece vetésterülete. Korábban a burgonya és a paprika, valamint a dinnye természetesen is előg jelentős volt; most a rózsatövek természetesen terjed. A XX. század második felében a szántóföldi növénytermesztásban nagy változásokat hozott a gőpesítés, a vegyszerhasználat, az öntözés, az ipari növények törhódítása, valamint az éjjabbnál éjjabb fajták és hibridek sokasága. Utóbbiakat főleg a bázéknél és a kukoricánál kínálják a nemesítésk színté övnté.

A termesztett haszonnövények jellegzetes károsítókat a talajban és felette sokféle mikro- és makroszervezet segíti vagy pusztítja a vetéseket. A jó minőségű trágyázott termőföld minden grammjában több tízmillió baktérium, alga, mikrogomba és sokezer parányi állat él. A virágos növények gyökérövezetében (rizoszfóra) – gyökérvladkok vonzására – sajátságos mikroflóra, főleg baktériumok sokasága tömörül, és kölcsönhatásban segíti a gyökérszet életemködését.

A talajbaktériumok közül anaerob cellulózbontók pl. a *Clostridium omelianskii*, *Cl. pasterianum*, *Sorangium septatum* és *S. spumosum*. Aerob cellulózbontók a *Cytophaga hutchinsonii*, a *Cellvibrio flavescens*, a *Cellfalcicula fusca* stb. A levegő nitrogénjét lekötö a szabadon élő *Azotobacter chroococcum*, *Azotomonas insolita* és a pillangós virágúak gyökérgümöiben élő *Rhizobium leguminosarum* (*Bacterium radicicola*), *Rh. meliloti*, *Rh. phaseoli* s mások. Fehőrjebontó (ammonifikáló) baktériumok a *Micrococcus citreus*, a *Bacillus subtilis* (szőnabacilus), a *Proteus vulgaris*. Az ammónia-vegyületeket nitrattékké alakítja a *Nitrosomonas europaea* és a *Nitrosococcus nitrosus*, majd a nitrátéket nitrátokké oxidálja a *Nitrobacter winogradskii*. A fehörjők lebontásában részt vesz a mikrogombák közül a fejespenősz (*Mucor mucedo*), az *Aspergillus fumigatus*, a *Penicillium lilacinum* stb. A kőnvegyületek lebontását és éttalakítását a *Serratia marcescens*, a *Clostridium sporogenes*, a *Desulfovibrio desulfuricans* stb. végzik.

A mikroflóra fajai között sok a kórokozó is. A vírusok főleg mozaikbetegségeket okoznak a leveleken (kukoricán, rőpén, burgonyán és rokonain); a baktériumok levőlfoltosságot, lőgyrothadást és szőrothadást (paprikán, dohányon, mákon); míg a mikrogombák levőlfoltosságot, üszögbetegségeket, gyökérfekélyt, lisztharmatot, fensédést, szőkerothadást, peronoszporás betegségeket stb. okoznak.

Sbró sortévé gabonaföldök gyomjai: mezei tarsóka (*Thlaspi arvense*), európai kunkor (*Heliotropium europaeum*), mezei győngyköles (*Lithospermum arvense*), tavaszi aggófő (*Senecio vulgaris*), vetősi boglárka (*Ranunculus arvensis*), nyári hőrics (*Adonis aestivalis*), keleti és mezei szarkaláb (*Consolida orientalis* és *C. regalis*), bükkönyök (*Vicia sativa*, *V. angustifolia*, *V. pannonica*); pipacs (*Papaver rhoeas* – nőha tömeges), parlagi füstike (*Fumaria schleicheri*), vadrepe (*Sinapis arvensis*), vetősi gomborka (*Camelina microcarpa*), kők bázavirág (*Centaurea cyanus*), a megritkult konkoly (*Agrostemma githago*), ticszem (*Anagallis femina*), zöld muhar (*Setaria viridis*), valamint a mindenhol otthonos és már említett apró szulák, mezei aszat, veronikák stb. Gyomnak tekintjük az elızı évben termesztett növényre jelentkező pöldényait is.

Rögebben a learatott tarlót pihentették, az őjra sarjadó növényeket legeltették, esetleg kaszálják is. Most az aratást tarlóhántás követi, de ha a tarlót nem kőszítik el, másodvetésre, akkor megjelennek egyes gyomok, pl. kandilla (*Nigella arvensis*), tarlóvirág vagy tisztesfű (*Stachys annua*), kalinca infű (*Ajuga chamaepytis*), varjémelek (*Hibiscus trionum*), tarló kutyatej (*Euphorbia falcata*), tarlóhere (*Trifolium arvense*), közönséges torzon (*Polycneum arvense*) s mások.

Szűles sortéves vetések (kapás növények) gyomjai: az elızıekben említett gyomok közül jó néhány itt is jelentkezik. Rajtuk kívül említhetjük a kukorica között: papsajt mályva (*Malva neglecta*), közönséges vasfű (*Verbena officinalis*), tétos (*Caenorhinum minus*), cseplesz tétika (*Kicxia elatine*), sokmagvú libatop (*Chenopodium polyspermum*) s más libatopfajok; disznóparójk (*Amaranthus ascendens*, *A. crispus*, *A. blitoides* stb.); kis tippán (*Eragrostis poides*), csillagpézsit (*Cynodon dactylon*), fenyőrcirok (*Sorghum halepense*), tarackbéza (*Agropyron repens*).

Napraforgó között: napraforgó kutyatej (*Euphorbia helioscopia*), napraforgó vajvirág (szédorgó) (*Orobanche cumana*), tinóóróm (*Vaccaria pyramidata*); dohányon a dohányfajító vajvirág (*Orobanche ramosa*); cukorrépa között a békonyos érvacsalk (*Lamium amplexicaule*), a bujdosómék (*Papaver dubium*), a hullémtőren már említett nagy aranka, a kukorica gyomjai stb. Nedvesebb talaj földéken a kapásnövények között nem ritka a mezei zsurló, a hamvas szeder heverı szérő alfaja (*Rubus caesius* ssp. *arvalis*), őjabban a parlagfű (*Ambrosia elatior*).

A lucernavetések sajátos jellege, hogy talajukat ővekig nem szentjük, ősz az adott parcellán 4-6 ővig ugyanaz a növény terem. Ez kedvez a talajban őli fűregék vagy ott béközödő rovarok elszaporodásának. A vetés sűrűsége, talajborítása ősz a többszörös kaszálás viszont nem kedvez a gyomnövényeknek. A kők virágú, közönséges vagy takarmánylucerna (*Medicago sativa*), melyet nálunk tővesen „here” néven említenek (hereföld, hereszőna, hereliszt stb.), talajjavító növény, mert gyökérőn nitrogőnlekötő baktériumok őlnek. Gyomnövényei fı leg a kaszálást tőri, alacsony termetű pongyola pitypang (*Taraxacum officinale*), a már máshol említett porcsin keserű ősz lëndzsés őtifű, a korai veronikék stb. A fiatal vagy a kiőregedő lucernavetésekben megjelenik a vëndorvirág (*Helminthia echinoides*) ősz a már említett vetési gyomok szémos faja.

Széntőföldek őllatai: őrdes amőba (*Amoeba terricola*), szürke csillós (*Glaucoma scintillans*), a parányi földtőreg (*Anaplectus granulatus*), a széntőföldi giliszta (*Allolobophora antipai*); vaspondrók (*Julus austriacus* ősz *J. hungaricus*, *Blaniulus guttulatus*), a barna szélőbő (*Lithobius forficatus*) s mások. Ezek hasznosak.

A kőrtévi k közül a gabonavetésekben legveszélyesebbek a bözőrelő tripsz (*Haplothrips tritici*), a szőpolypoloska (*Aelia acuminata*), a gabona-levőletű (*Rhopalosiphon graminum*), a gabonaszőpoly (*Anisoplia tempestiva*), a vetősfőhőritő őrpabogő (*Lema melanops*), a mezei gabonamoly (*Sitotroga cerearella*) ősz a csıkoshőte bözalőgy (*Chlorops pumilionis*). A kukoricaföldéken fı leg a mezei pattanóbogő (*Agriotes ustulatus* – őrvőja a drőtőreg), a kukoricabarkó (*Tanymecus dilaticollis*), a kukoricamoly (*Ostrinia nubilalis*), szémos bagolylepke hernyója ősz a fritőgy (*Oscinella frit*). A cukorrépa-vetésekben kőrosít a rőpafőreg (*Heterodera schachtii*), a sőroshőte böz

gér (*Opatrum sabulosum*), a fekete rőpabarkó (*Psallidium maxillosum*), a hegyesfarkú rőpabarkó (*Tanymecus palliatus*) és a lisztes rőpabarkó (*Bothynoderes punctiventris*); a rőpa-levőtetű (*Doralis fabae* – *Aphis f.*), a rőpabolha (*Chaetocnema tibialis*), a rőpaaknázó moly (*Gnorimoschema ocellatellum*), a gammalepke (*Autographa gamma*), a nagy sárgafűbagoly (*Triphaena pronuba*). A dohányt fű leg a dohánytripsz (*Thrips tabaci*) és a muszkamoly (*Loxostege sticticalis*) veszélyeztetik. Lucernavetősbenn károsít a lucernafőreg (*Ditylenchus dipsaci*), a lucernapoloska (*Adalphocoris lineolatus*), a hamvas vincellőrbogár (*Otiorrhynchus ligustici*), a lucernabogár (*Phytodecta fornicata*), a lucernaöde (*Subcoccinella 24-punctata*), a lucernaormenyos (*Phytonomus variabilis*), a lucerna-csipkőzi bogár (*Sitona humeralis*), valamint számos bagolylepke faj. A II. világháború utáni ővtizedben a Tisza-menti rőteken oly sok volt a kártékony bagolylepke, hogy Zentén is hordószem gyűjtöttök és őgettök el a hernyóikat és bábjaikat.

Kiveszőben az ürge

Az 1960-as években végzett vajdasági vizsgálatok kimutatták, hogy a mező gazdasági növénytermesztés szempontjából legfontosabb hűt bogárcsalád egyedeinek sűrűsége a lucernaföldeken a legnagyobb, alig kevesebb a legelői kőn és sokkal kevesebb a bolygatott talaj és vegyszerezett szántóföldeken. A lucernaföldeken legtömegesebbek az orményosbogarak (*Curculionidae*).

A kártévi rovarok természetes ellenségei és pusztítói a szárlábúak, a selymes futrinka (*Harpalus pubescens*), a sutabogarak (*Hister quadrimaculatus*, *H. unicolor*, *H. fimetarius*); a katicabogarak közül a 13 pettyes (*Adonia variegata*), a hűtpettyes (*Coccinella septempunctata*) és a kőtpettyes katicabogár (*Adalia bipunctata*); az utóbbi ővtizedekben terjedt, bagolylepkehernyókra petőzi fürkőszilgy (*Echinomyia fera*).

Rovarparazita fűrőkös darazsak: bagolylepkerontó fűrőkös (*Meteorus scutellator*), fűbagolyfűrőkös (*Rhogas dimidiatus*), halvány sárga sarlósfűrőkös (*Paniscus opaculus*), nagy sarlósfűrőkös (*Ophion luteus*), sárgagubós hernyógyilkos (*Apanteles congestus*), a milliméternyi is kisebb pirosszemű petefűrőkös (darázs – *Trichogramma evanescens*), a mezei farkaspók (*Trochosa ruricola*) s mészok.

Hasznosak a virágok beporzását segítő rovarok is, pl.: a lucerna bányászmadár (*Andrena ovatula*), a lucerna földiméh (*Melitta leporina*), a házi méh (*Apis mellifera*), a lucernaméh (*Eucera clypeata*), a mezei poszméh (*Bombus agrorum*), földi poszméh (*Bombus terrestris*) stb.

Télen is itt él a fogoly

A gerinces állatok közül a szántóföldeken kisebb kárt okozhatnak a friss vetéseken a galambok, napraforgó őrősekor a mezei verőb (*Passer montanus*), a legelői kőbics is említett mezei pocok, a gözü egér (*Mus musculus spicilegus*), a ma már ritkán látható ürge (*Citellus citellus*) és az időnként elszaporodó hörcsög (*Cricetus cricetus*). Kisebb kárt okozhatnak néha a mezei nyulak és az ízek is.

Hasznosaknak tekinthetjük a zöld varangy (*Bufo viridis*), lazább talajú földeken a nem túl gyakori észbika (*Pelobates fuscus*), a rőtkező mész említett fűrgye gyík és a vakondok, a madarak közül pedig a fogoly (*Perdix perdix*), a fűj (*Coturnix coturnix*), a fűcica (*Phasianus colchicus*), a mezei és a bős pacsirta (*Alauda arvensis*) és a (*Galerida cristata*); friss szántásokban a kiforgatott pajorokat, egereket, pockokat szedegető fehér gólya, vetési varjú (*Corvus frugilegus*) és a tömegesen gyülekező dankasirály. A ragadozó madarak közül a főleg rovarokra vadászó kőkörvencse (*Falco vespertinus*), a pockokat, egereket irtó vörös körvencse (*Falco tinnunculus*), egerészölyv (*Buteo buteo*); a gyöngybagoly (*Tyto alba*), a macskabagoly (*Strix aluco*), az apró

kuvik (*Athene noctua*) és az erdei fülesbagoly (*Asio otus*), melynek megfogyatkozott állományát jelentősen növelik az 1. szel őzkezi őszaki rajok.

Az emlősök közül hasznos rovarpusztítók: a keleti sünn (*Erinaceus europaeus romanicus*), a mezei cickány (*Crocidura leucodon*) és a keleti cickány (*C. suaveolens*); települések, tanyák közelében a denevőrek. A rágcsálókat irtja a mezei göröngy (*Mustela eversmanni*).

Kóborló sünn

Kertek növényei állatai. Az 1. terasz könnyebben művelhető területein 400-500 növényzöngöles (zentaiasan: 4-5 kvadrátos), jórészt urbanizálódott hőtvégi vegyeskertek létesültek. A bekerített, árammal, vízzel ellátott kertekben kisebb-nagyobb házak és melléképületek, pl. palkafalú kamrák épültek. Ezekben a kertekben mindenféle gyümölcsfa és gyümölcsstermi cserje, szilva, konyhakerti vetemény és díszfánövny megtalálható. Néhány keves, de gondozott pászit is maradt.

Gyümölcsfák: alma, birsalma, körte, meggy, cseresznye, szilva, kajszibarack, szibarack, mandula, dió. Gyümölcs-cserjék: naspolya, mogyoró, nemes szeder, málna, kerti ribizke (ribizli), köszmőte (egres, piszke), szilva, füge. Lágyszárú gyümölcs a szamóca (földieper).

Konyhakerti vetemények: borsó, bab, káposztafélék és veltőzatosok, burgonya, paradicsom, paprika, tojásgyümölcs (padlizsán), sárgarépa, petrezselyem, zeller, retek, tök, uborka, vörshagyma, fokhagyma, néhány csicsóka (*Helianthus tureosus*), spenót (paraj), saláta.

Fűszernövények: kapor, lestyén, borsikafű, citromfű, ejobban az éniszra emlőkezteti illatú ödeskömvény (*Foeniculum vulgare*).

Századunk utolsó évtizedeiben a gyümölcsök és a fűzelőkörök körében igen sok fajta vagy veltőzat jutott el hozzánk (fű leg alma-, szibarack-, káposzta- és tökfélék). Ugyanakkor jelentősen csökkent a korai (primár) fűzelőkörök és a dísznövnyek fóliaszerű termése. A dísznövnyekről majd a települések elővilágánál szönlünk.

A rendszeresen gondozott vegyeskertekben keves a gyom. Kora tavasszal az apró veronikák, a bősáros árvacsalán (*Lamium amplexicaule*), majd a pásztorfűska

(*Capsella bursa-pastoris*), a pitypang (*Taraxacum officinale*), de fí leg a tyékhér (*Stellaria media*) és nyérutón a kicsiny gombvirág (*Galinsoga parviflora*) találhatók.

Sajnos, a gyakori permetezéssel sem lehetett kiirtani a kórokozó baktériumokat és mikrogombákat, sem az állati kártevőket.

A csonthéjasok és az orgona hajtásainak fekete elhalását okozza a *Pseudomonas syringae* (baktérium). A mikrogombák közül a cseresznyefén „boszorkányseprít” okoz a *Taphrina cerasi*, míg a *T. deformans* az 1 szibarackon levőlfodrosodást, a *T. pruni* pedig „tűskésodást” okoz a szilvén. Almán rothadást okoz az *Aspergillus niger* és a *Colletotrichum frutigenum*, míg a *Sclerotinia* fajok és konidiumos alakjaik, a *Monilia* fajok almán és csonthéjasokon időznek el: moniliás rothadást. Almafa, birsalma és körtefa levelén, termésén okoznak foltosságot, varasodást, rozsdát a *Mycosphaerella sentina* és konidiumos alakja, a *Septoria piricola*; a *Venturia inaequalis* és a *V. pirina* (Fuziklédium), a *Fabrea maculata* és konidiumos alakja, az *Entomosporium maculatum*, valamint a *Gymnosporangium* fajok.

Szőlő károsítók a *Plasmopara viticola* (szőlő peronoszpóra), az *Uncinula necator* és konidiumos alakja, az *Oidium tuckeri* (szőlő lisztharmat), továbbá a szürkepenész (*Botrytis cinerea*). Diófa levelén és termésén okoz foltosságot a *Gnomonia leptostyla*, szilvén a *Polystigma rubrum*.

Málnavesszőn gyakori a *Didymella applanata*, köszmőtőn a lisztharmat (*Microsphaera grossulariae*), földiepren a *Mycosphaerella fragariae* és konidiumos alakja, a *Septoria fragariae*.

Paradicsomon károsít a *Pseudomonas tomato*, az *Endomyces lactis*, a *Didymella lycopersici* és a *Septoria lycopersici*; burgonyán a *Phytophthora infestans*; káposztán a *Peronospora brassicae*; babon, borsón a *Corynebacterium flaccumfaciens* és az *Ascochyta*-fajok; dinnyén, tökön, uborkán a *Pseudoperonospora cubensis* és a „fenésedést” okozó *Colletotrichum*-fajok.

Gyümölcsökön, szőlőn mindig megtalálhatók az erjesztő őslesztő gombák, pl. a *Saccharomyces ellipsoideus* (borőslesztő).

A gyümölcsfák leggyakoribb kártevői: bundásbogár (*Epicometis hirta*), levélormenyos (*Phyllobius piri*), bimbólikászó bogár (*Anthonomus pomorum*), almaeszelőny (*Rynchites bacchus*), recés körtepoloska (*Stephanitis piri*), füstösszárnyú levélbolha (*Psylla pruni*), almafa-levélbolha (*Psylla mali*), körtefa-levélbolha (*P. pyrisuga*), 1 szibarack-levéltetű (*Phorodon – Myzus – persicae*), fekete cseresznyefa-levéltetű (*Myzus cerasi*), almafa levélpirosító tetű (*Dysaphus devector*), almafa-vértetű (*Eriosoma lanigerum*), piros körtepajzstetű (*Epidiaspis leperi*), kaliforniai pajzstetű (*Quadrispidiotus perniciosus*), pókhélos szilvamoly (*Hyponomeuta padellus*), barackmoly (*Anarsia lineatella*), nyerges szőlőmoly (*Clysia ambiguella*), almálonca (*Adoxophyes reticulana*), gyapjaslepke (*Lymantria dispar*), amerikai fehér medvelepke (*Hyphantria cunea*), vörös atka (*Metatetranychus ulmi*), cseresznyelögy (*Rhagoletis cerasi*). Az őrett gyümölcsöket megrágja a kecskedarázs (*Paravascula vulgaris*); a seregőly (*Sturnus vulgaris*) is megcsipkedi a szőlőt; fiatal fák kőrgőt megrágja a mezei nyél (*Lepus europaeus*), vagy leöntja agancsával az 1 z (*Capreolus capreolus*).

A konyhakerti növények közötti: káposzta levőtetű (*Brachycolus brassicae*), burgonyabogár (kolorádóbogár) (*Leptinotarsa decemlineata*), borsóormányos (*Aoromius quinquepunctatus*), csíkos káposztabolha (*Phyllotreta undulata*), kis káposztabolha (*Ph. vittula*), borsózsízsík (*Bruchus pisi*), babzsízsík (*Acanthoscelides obtectus*), káposztalepke (*Pieris brassicae* – igen megritkult), rőpalepke („kis káposztalepke” – *P. rapae*), repcelepke (*P. napi*). A lepkék virágeltogatók, de a hernyóik károsítanak, őppögy, mint a hagyma-aknázó (*Dizygomyza cepaea*) lárvéja. Káros a nyáron zöld, ísszel vörös közönséges takácsatka (*Tetranychus urticae*), a kerti meztelencsiga (*Agriolimax agrestis*) és a lőtűcsök (lőtű – *Gryllotalpa gryllotalpa*).

Tengelic („stiglic”)

A hasznos állatok közül soroljuk itt a mőheket, a zengi legyeket, a szentőföldetű I mőr említett bogarakat, fürkőszdarazsakat, pókokat, bókákat, cickányokat. Az apró őnekesmadarak a zajos, gyakran permetezett hőtvégi kertekben nem találhatnak főszeleltősi lehetőséget. Nőha belétogató a bősos banka (*Upupa epops*), a mezei poszta (*Sylvia communis*), feketerigó (*Turdus merula*), szőncinege (*Parus major*), tengelic (stiglic – *Carduelis carduelis*) és a sárgarigó (*Oriolus oriolus*).

Lakott területek és parkok

Zenta a II. teraszon, a falvak, „sorok” és a megfoghatkozott szélleások, valamint a mezei gazdasági kombinált egységei és telepei főleg a III. teraszon találhatók. A településeket összekötő utak mentén a XIX. század elejétől zömmel fehér eperfa (*Morus alba*) ültettek felsőbb utasításra, selyemhernyó-tenyésztés céljából. Zentán 1800-ban létesült epreskert (faiskola) a mai kórház területén. Az utak mentén nőhol fekete eperfa (*Morus nigra*), fehér akácok (*Robinia pseudo-acacia*), jegenyenyérfék (*Populus nigra ssp. pyramidalis*) is sorakoztak. Közsi főleg az amerikai fehér medvelepke terjedése miatt az eperfákat jórszt kivégték, s helyettük vörös kőröst és kanadai nyérfét, nőhol feketefenyőt ültettek.

A falvakban, a város peremrészsein és a tanyákon ma is gyakori a jó szerszámfűt adó fehér akác, a könnyű fűjű – jérom készítésre használt – bálványfa (ecetfa – *Ailanthus altissima* – *A. glandulosa*), a gyógynövényként is használt fekete bodza (*Sambucus nigra*) és a kevés gondozást igénylő gyümölcsfák (meggyfa, diófa stb.) kíséretében.

A város és a falvak utcáinak, tereinek szervezett fűsítésakor rögzebben gömbakácot (*Robinia inermis*), platánfűt (*Platanus hybrida*), hűrsűkát (*Tilia platyphyllos*, *T. argentea*, *T. cordata*), japánakácot (*Sophora japonica*), ostorfűt (*Celtis occidentalis*), nőlhol szurkos akácot (*Robinia viscosa*) ültettek. Szűzadunk utolsó öt tizedeiben juharfák (*Acer platanoides*, *A. pseudoplatanus*, *A. saccharinum*); szivarfa (*Catalpa bignonioides*), mezei szilfa (*Ulmus minor*), közönséges nyírfa (*Betula pendula*), fekete diófa (*Juglans nigra*), göcsörtös fűzfa (*Salix matsudana f. tortuosa*), feketefenyő (*Pinus nigra*), őlefa (*Biota orientalis*); legéjjabban márf csörgi fa (*Koelreuteria paniculata*, *Ulmus pumila* – *U. sibirica*), csere galagonya (*Crataegus oxyacantha* magas törzsű veltózata – *Evodia hupenensis*) és a svéd berkenye (*Sorbus intermedia*) is megjelentek utcáinkon. A hűzak elı tti szűlesebb pűzsítokon nem ritka egy-egy vűrszilva (*Prunus cerasifera var. atropurpurea* és *P. c. ssp. nigra*), hamisciprus (*Chamaecaparis lawsoniana*), lógó fűgű fehérűz (*Salix alba ssp. vitelina var. tristis*), a Homok városnegyed elı tt törökmogyoró (*Corylus colurna*), a Tisza-parti hűzak elı tt csak egyetlen pűldűnyban egy szűpen fejlett Atlasz-cűdrus (*Cedrus atlantica*) és közelűben egy csűszűfa (*Paulownia tomentosa*). Itt-ott, de fı leg az iparnegyedben, lucfenyű k (*Picea abies*) és ezűstfenyű k (*P. pungens*) is dűszlenek.

Az utcákon lűthátó cserjűk közül gyakoribbak: a fagyal (*Lygustrum vulgare* – sövűny, és *L. ovalifolium*), a hógyűngy (*Symphoricarpus rivularis* – *S. racemosus*), a gyűngyvesszi (*Spiraea van-houttei*), a tamariska (*Tamariscus tetrandra*), a puszpűng (buzsus) (*Buxus sempervirens*), a borűka (*Juniperus communis* és *J. horizontalis*), a tűztűvis (*Pyracantha coccinea*).

Utcai pűzsítban gyakori az angolperje (*Lolium perenne*), rűti és nyűri perje (*Poa pratensis* és *P. annua*), egűrűrpa (*Hordeum murinum*), zűld muhar (*Setaria viridis*). Márf kora tavasszal virít a gyermeklűncűz (*Taraxacum*), a szűzsorszűp (krajcűrka – *Bellis perennis*), a veronika, a tyűkhűr, a nagyon veltózatos levűlalakű aprű szűlűk, a mezei katűng stb. ˘ rookban gyakori a borzas sűs (*Carex hirta*), fűkok szűlűn a papsajt műlyva (*Malva neglecta*); taposott helyeken a nagy tűtifű és a porcsin keserűz. A Tisza-parti sűtűny pűzsítűz szikeseűrű l telepítettűk ide gypszi nyeg forműjűban. Ezűrt benne tavasszal gyakori a pusztai madűrtej (*Ornithogallum gussonei*), kűsi bb a pusztai cickafark (*Achillea setacea*).

A város hűza elı tti parkban az utcai sorűk és cserjűk egyes fajait hűrom ginkgűfa (*Ginkgo biloba* – egy termű s) és több cserje, pl. tiszafa (*Taxus baccata*), sűskafa (*Berberis vulgaris*), mahűnia (*Mahonia aquifolium*), japánbirs (*Chaenomeles lagenaria*), rűzsa és aranyfa (*Forsythia*) egűszűti ki. Nemrűg műg egy természetes mamutfenyű (*Sequoia gigantea*), jűdűsfa, borsűfa, lilaakűc és olajűz tette veltózatosabbű a park nűvűnyűlloműnyűt, de ezek márf hiűnyoznak.

A Tisza partűn levű S. Sremac-szobor kűrűl műg tengű dik kűt ezűstfenyű (*Picea pungens var. glauca*), a cserjűk közül pedig most cserszűműrűe (*Cotinus coggygria*)

és madárbirs (*Cotoneaster horizontalis*) terebélyesedik. Korábban itt is volt egy kis mamutfenyő.

A Tisza-parti öreg sőtényon fehér- és piros virágú vadgesztenyefék (*Aesculus hypocastanum* és *Ae. carnea*) sora küzd az elméléssel, bár a kiöregedett példányokat (1905-ben ültették) éjjakkal pótolják.

Zenta nagy parkja – a Nőpkert – a város központjának közelében ugyan, de az alacsonyabb fekvésű I. teraszon található. A Tisza szabályozását és a vödöltés megőritését követően a városi közgyűlés 1866-ban elhatározza a park létesítését, majd KNEZNY FERENC helybeli kertész díjnyertes terve alapján 1867-ben megkezdik a kijelölt 34 holdnyi terület körülkerítését és betelepítését. A Nőpkertbe fahidont lehetett eljutni. A munkálatok elvégzésére a hatóság felszólította az 1863/64-es inszögés években segítséget, hogy viszonzásul föl napszeműrt dolgozzanak a Nőpkert létesítésén. A fa- és cserjésekét a keresztési faiskolából telepítették, és kezdetben csak a Nőpkert déli részét rendezték, az északi („új nőpkert”) fésítésére és a két kis díszítő kiállításra az I. világháború után, GALLÉ VIKTOR fi kertész vezetésével került sor.

A zuzmarás főtéri park

A Nőpkert mai faállományát pusztuló öreg kocsányos tölgyek (*Quercus robur*), magas és hegyesfogú kőrísiek (*Fraxinus excelsior* és *F. oxycarpa*), néhány öreg platán, vadalmafa, vadkörtefa, vadszilvafa, vasfa (*Gymnocladus dioica*) és a város utcai lombos sorfaiknak számos faja; valamint feketefenyő, erdeifenyő, lucfenyő; az északi részen még fehér nyírfa, vörös kőrís és virginiai boróka (*Juniperus virginiana*) köpezi. Sajnos, az utóbbi években sok őrtörkes fa a jogtalan favágók áldozata lett (pl. a lombhullató vörösfenyő – *Larix decidua*, gyertyánfa – *Carpinus betulus*, galagonyák, fenyő k stb.).

A cserjők közül előg sok a narancseper (*Maclura aurantiaca*), tatárkony (*Lonicera tatarica*), jézmín (*Philadelphus coronarium*), nőhány csenevész egybibős galagonya (*Crataegus monogyna*), egy szőp ezüstfa (*Eleagnus angustifolia*) és az utcákról említett cserjők. Egyre nagyobb gondot okoz a terjedő gyalogakác (*Amorpha fruticosa*). A kászó szűre növények közül borostyén (*Hedera helix*) és kislevelű metőng (*Vinca minor*) található. A légy szűre növények közül említhetők: az erdei gyömbörgyökör (*Geum urbanum*), a koloncos legyező fű (bajnóca – *Filipendula vulgaris*), az orvosi tisztesfű (*Stachys officinalis*), szűmos imolafaj (*Centaurea*), a hölgyműfajok közül a *Hieracium pilosella*, *H. auriculoides* és a *H. cyamus*, a rőt kakukkszegfű (*Lychnis flos-cuculi*), a szeplős szegfű (*Dianthus armeriaca*), nőhány vadontermő hagymafaj (*Allium vineale*, *A. scorodoprasum* és *A. carinatum*); a pűzsitűvek közül a rezgő pűzsitű (*Briza media*) és a cincor (*Cynosurus cristatus*); rőgebben a hagyműsok közül az 1. szí kikerics (*Colchicum autumnale*) és tavasszal jelentkező forműja (*f. vernalis*) volt tömeges. Sajnos, az őrtökesebb és ritkűbb fajok ővrű lűvre fogynak.

Vadgesztenye-fasor

Az öreg fűk törzsn sok a zuzmó és a moha. A zuzmók közül gyakoriak az *Arthonia*-, *Lecidea*-, *Pertusaria*-, *Lecanora*-, *Parmelia*-, *Evernia*-, *Ramalina*-, *Xanthoria*- és *Physcia*-fajok. Műjmohűk: *Radula complanata*, *Madotheca platyphylla*, *Frullania dilatata*. Lombosmohűk: *Syntrichia* fajok, *Lescea polycarpa*, *Amblystegium serpens*, *Hypnum cupressiforme*. A padnak hasznűlt rűgi hídlűb ki tömbjein gyakori zuzmó a *Lecanora campestris*, a mohűk közül a *Tortula muralis* és a *Funaria hygrometrica*.

A Nűpkert pűzsitűban magasabb talajvizű ővekben rengeteg (volt) a gomba. Csak kalapos és taplógombűkből több mint 50 fajt jegyeztűnk. Közűlűk említhetűk: több tinóru faj (*Boletus*), csiperkűk (*Agaricus* – *Psalliota*), tí kegombűk (*Pholiota* és *Kuehneromyces*), tölgyfűk alatt a gyilkos galóca (*Amanita phalloides*), nyíltabb terepen ehetű rokona, a selyemgomba (*A. vaginata*); nagy 1. zűbgomba (*Macrolepiota procera*), pereszűkűk (*Tricholoma*), tőlen fűli kűkű (*Collybia*), nőha műrhetetlen tö-

megben a vörös és zöldes kalapú galambgombák (*Russula*), ritkábban az őrtökes kucs-magomba (*Morchella esculenta*). Taplógombák a *Trametes* és *Dedalea* fajok, míg az ötmenti sövények alatt gyakori a gumószerű léltrifla (*Scleroderma aurantium*).

A Nőpkertben ma már egyre több a sportlétesítmény (labdarúgó- és atlétikai stadion, teniszpályák, kosárlabdapálya, három medence, tekepályák a vendéglő mellett, pionírotthon), így a fák és cserjék kiszorulnak. Rőgen szőp rószalugasok és virágégyés-sok díszlettek, de akkor még volt a kertben vörös kertész és csí sz.

Fürtös gyöngyike

A Keresztes is hasonló sorsra jutott, bár egy kis része ma is faiskola (fi leg örökzöldek), de a rögebbi félékből már csak néhány öreg fenyő, szil, vöröstölgy és egy törökgyöngy maradt. A vödelemre javasolt kőt nagy sajmeggyet (*Cerasus mahaleb* = *Prunus mahaleb*) már kivégtek. A Keresztes szomszödségében, a beckeigéti rhéznel is áll még kőt kocsényos tölgy (kb. 170 évesek) és egy 100 éves magyar kiris (*Fraxinus angustifolia* var. *oxycarpa*). Ezeket is vödeni kellene öppégy, mint a Nőpkertet, a Tisza-parti vadgesztenyesort, a Vrbicét és a Vadászslak környöki i sgyepmaradvényt.

A temeti két rögen ördögörna-bozót hatérolta, egyet jö bövöhelyet nyújtva az apró madaraknak. Temeti ink jellegzetes növényei a tuja (*Thuja occidentalis*) és az öletfa (*Biota - Thuja - orientalis*). Gyepszintjökben a röti növényeken kívül megtalálható az illatos ibolya (*Viola odorata*), fürtös gyöngyike (*Muscari racemosum*), mezei tyéktaró (*Gagea pratensis*), sörmafajok (*Ornithogallum*), varjöhéjfajok (*Sedum*), borostyén (*Hedera helix*), kis tölizöld (metöng – *Vinca minor*), vajszínö ördög szem

(*Scabiosa ochroleuca*), Őkes vasvirág (*Xeranthemum annuum*). A tőglakeretes, betonozott sírokon, sírköveken zuzmók telepsznek meg; pl. *Lecanora albescens*, *Lecania erysibe*, *Candelariella aurella*, *Caloplaca*- és *Gasparinia*-fajok. Az alsóvörösi rk. temető egyik sírjáról került elő a magyar moha (*Funaria hungarica*) első példánya. Ez a faj korábban nem volt nyilvánítottva Jugoszlávia területén.

Magyar moha

A felső vörösi köztemető ritka növénye a hegyi len – *Linum austriacum*. A temető k gyakori állata az őti csiga (*Helix pomatia*).

A régi tőglagyárak területén is sok zuzmófaj él: *Verrucaria calciseda* és *V. nigrescens*, *Endocarpon pusillum*, *Collema crispum* stb.

Az új jövevény-növények közül érdekes megemlíteni a tengerparti ődeskömönnyt (*Foeniculum vulgare* – az ipari őt mentő) és az őszak-amerikai prőrikri l az ívét (*Iva xanthiifolia*); a hulladékfelvételő régi telepén 1984-ben tömeges volt.

A magánházakhoz gyakran terebőlyes udvarok, kertek tartoznak, melyekben a már említett gyümölcsfákon és konyhakerti növényeken kívül gyakran láthatók: fekete bodza, orgona (*Syringa vulgaris*), japán vadsz l (*Parthenocissus tricuspidatus*); nőlhol pedig ődesgyökőr (*Glycyrrhiza glabra*) és csicsóka (*Helianthus tuberosus*).

Az eddig nem említett kis virágoskertekben róza, bazsarózsa, fukszia, kerti mályva, muskátli, hajnalicska, verbőna, levendula, zsálya, bazsalikom, petőnia, szívvirág, viola, estike, rezeda, ibolya, érvácska, l szirózsa, kokárdavirág, krizantóm, körömvirág, szegfő, liliom, gyöngyvirág, jácint, hóvirág, nőr cisz, sőr frény, n l szírom, kardvirág stb. szemét gyönyörkődtető vagy illatos növényt termesztnek. Nőha – mőg az utcákon is – hatalmas ricinusbokor díszlik.

Udvarok nyirkos tőgláin nem ritka a májmosha (*Marchantia polymorpha*); őreg tőglafalakon nőlhol kövirózsa (*Sempervivum tectorum*), ritkén apró hólyagpőr frény (*Cystopteris fragilis*), kövi fodorka (*Asplenium ruta-muraria*) és pikkelypőr frény

(*Ceterach officinarum*) ni. Cserőpteti n *Verrucaria* zuzmófajok, fali őshézteti mohá (*Tortula muralis* ős *Syntrichia ruralis*), valamint ezüst körtémoha (*Bryum argenteum*) a gyakoriak.

Utak mentőn, utcákban, telepőlosek kertjeiben, parkokban őli állatok. Nagyobb utak fasoraiban ős mezi vődi erdi sővokban költ a szarka (*Pica pica*), a dolmányos varjő (*Corvus corone cornix*), a kis írgőbics (*Larus minor*). Nőhol a nagy főszekeket elfoglalja a vőrősvőrcse (*Falco tinnunculus*). A fők alatti füves terepen tanyézik a földi pocok (*Pitymys subterraneus*), a sőrganyakő egő (*Apodemus flavicollis*) ős a kislőbő egő (*A. microps*).

Utca, parkok, nagyobb kertek fők költ nőhőny ővtizede a balkőni gerle (*Streptopelia decaocto*) ős a balkőni tarkaharkőly (*Dendrocopos syriacus balcanicus*); gyakori a hőkzi rozsdafarkő (*Phoenicurus ochruros*), a kisposzta (*Sylvia curruca*), a csicsőrke (*Serinus serinus*), a zőldike (*Carduelis chloris*).

Őpőleteken telepszene meg a következi k: a sarlős fecske (*Apus apus*), a fűsti fecske (*Hirundo rustica*), a molnőrfecske (*Delichon urbica*), a hőkzi verőb (*Passer domesticus*); nagyobb padlősonkon, tornyokban az elvadult hőkzigalambok („vadőcok”), nőhol a csőka (*Coleus monedula*), a győngybagoly (*Tyto alba*). Mellőkőpőletek padlő-sain költ a kuvik (*Athene noctua*). Hasonló helyeken hőkződnak meg a denevőrek: a hegyesorrő d. (*Myotis blythi*), a kősei d. (*Eptesicus serotinus* – nőha a magasabb őpőletek ablakredő nyőnek tokjőban is), a szőrke hosszőfülb d. (*Placotus austriacus*), míg a törpedenevő (*Pipistrellus pipistrellus*) mellőkőpőletek, hőtívőgi hőkzak padlő-sainak zugaiban talők menedőket. Mindezek a helyeken befőszkelő dik a hőkziegő nők-lunk őli alfaja, a mezi kön őli gőzű egő is, de fi leg a kukoricagőrkban gyakori. Tanyőkra belőkogot a közőnsőges gőrőny (*Mustela putorius*); őlelmiszerraktőkak közė-lőben nem ritka a vőkndorpatkőny (*Rattus norvegicus*). Tanyőkön ős mezi gazdasőkgi udvarokban (szalmakazlak alatt stb.) tanyézik a keleti cickőkny (*Crocidura suaveolens* – hasznos rovarėvi), kőmőnyen főszeke a fehő gőlya.

A gerinctelen állatok közől utcőkinkon, parkjainkban mők tőlutőn tőmeges a vőrősv ős fekete foltos verő költő bodobők (*Pyrrhocoris apterus*), a pitypang bőknyőkzmőh (*Andrena taraxaci*), virőkző hőkőfőkön a tavaszi ős a kerti bőksonylőgy (*Bibio marci* ős *B. hortulanum*), akőkcon a hőkzi mőh, vadgesztenyefőkön a földi ős a kerti poszmőh (*Bombus terrestris* ős *B. hortorum*). Rőgebben nem volt ritka az orrszarvő bogők (*Oryctes unicornis*) ős az őriők tő rősdarők (*Megascolia flavifrons haemorrhoidalis* – lőkővőkja őppen az orrszarvő bogők lőkővőkő őli skődik).

A sorfők kőktervi i: a főkfarontő lepke (*Cossus cossus*) ős az almafarontőlepke (*Zeuzera pyrina*) hernyői, vadgesztenyefőkön a pőzsmacincő (*Aromia moschata*) lőkővőkja. Szilfők levelein zacskőgubacsokat okoz a *Byrsocripta gallarum* levőltetb, hőkőfők levelőn tőlőkőgubacsot okoz a *Eriophyes tiliae* gubacsatka. Virőkző bodzacserjőkben gyakori a fekete levőltetb, de ellensőge, a katicabogők is. Magasabb őpőletek sima cementhabarcsos falők feketősv foltocskőkban lapul a parőknyi vőkrosi hamvaspők (*Dictyna civica*).

A Nőkperk őreg tőlgyfők kőkrosit a hők scincő (*Cerambyx cerdo*) lőkővőkja, de a gubacsokozók hada is. A buzőkőny fejőre emlőkzetti nagy magyargubacsot az *Andricus hungaricus* parőknyi darők őkozza, őppőkgy, mint a makkon fejli dik suskagubacsot

(zsirosgubacsot) az *A. quercuscalicis*. Fiatal hajtásvégteken kemény golyógubacs okozja az *A. kollari*, a levőlen fejli dí, pirosas, hæsos golyószivacsot a *Cynips quercusfolii* nevű parányi darázs okozza (benne fejli dik a lãrvãja.) Ezekon kívül tölgyfãen õs mæs fãkon mg több gubacsflesg is kpzi dik, tetb, atka vagy szænyog szærsa, ill. petzse nyomãn. A makktermseket a tlgymakkormãnyos (bogãr – *Curculio glandium*) kãrosítja. Lucfenyi kn gyakran okoz ananãszra emlkezteti tobozgubacsot a *Sacchiphantes abietis* levltetb.

Utcãinkon, parkjainkban tlidi ben sok az õszakrl rkezi madãr. Nyírfãkon csoportosan pihennek az erdei flesbaglyok, kutat a zseze (*Acanthis flammea* – *Carduelis f.*); mæs fãkon a csíz (*Carduelis spinus*), a meggyvãg (*Coccothraustes coccothraustes*), a csonttollã (*Bombycilla garrulus*); ostorfãkon, vadszi lã n rajokban tãplãikozik a fenyi rig (*Turdus pilaris*), nha egy-kt szã lã rig (*T. iliacus*). Vizenyi s rten tli vendg a nagy õs a kis lilik (*Anser albifrons* õs *A. erythropus*). Bokorfzesben tanyãzik tlen a karvaly (*Accipiter nisus*), rten vadãszik a kkes rtihja (*Circus cyaneus*) õs a gatyãs lyv (*Buteo lagopus*).

Zordabb tlidi ben a kiskerteket õs a madãreteti ket felkeresik az ãlland madarak is: a szncinege, a kkcinege õs a stiglic; utcãinkra pedig be-belãtogat a pipiske (bæbos pacsirta – *Galerida cristata*).

Hãziãllatok õs hobbiãllatok

Gyorsan vãltoz vilãgunkban egy kzsg õs egy korszak kolgiai jellemzsekor nem melli zheti a hãzi- õs a hobbiãllatok, ill. li skdi ik emltse sem. Mezi vãrosunkban, falvainkban õs a tanyãkon tereblyes udvarok knãtak leheti sget hasznãllatok tartãsãra, de szinte sehonnas sem hiãnyzott a hãzi rzi eb õs az egerszã macska sem. A szarvasmarha-ãllomãny az utbbi vszãzadokban sokat vãltozott mennyisgileg õs sszettelben is. A kezdetlegesebb fldmvels idejn a feji stehenek õs borjak mellett sok volt az igãs kr, de a hizlalt kr (gbly) is. Az 1862-es sszefãs adataiban a szarvasmarhãk szãma 6613, ebbi l 2835 kr õs bika. Az 1942-es adatok mãr nem emltik az krket, de a nagyobb tanyãkon mg 98 bivalyt jegyeztek fel. Nãlunk a vrstarka szimentãli szarvasmarhãt tartottãk, de ksi bb feketetarka Holstein-friz fajtãt is telepítették. A tehenek õs borjak szãma a XX. szãzad vgn mintegy 3500.

A XX. szãzad els felben a lovak szãma mg elrte a ngyezret, õs az 1950-es vekben is lovak vontattãk a ment kocsit, a tszoltk szerkocsijait, fiãker szãllította az utasokat a vastãllomãsra. F leg nniusz fajtãt tartottak, de volt nhãny testesebb murakzi l is. Ksi bb a gpesits kiszorította a lovat, ppgy, mint a szamarat õs az szvrt. A kt vilãghãbor közötti id ben a villanyhãlzat karbantarti mg szamarfgaton jãrtãk az utcãkat, a hadsereg helyi rsgnek istãlliban pedig elg sok volt a lszvr (mulus).

Bivaly õs lszvr ma mãr nem lãthat; szamãr is alig; a lovak szãma pedig 1991-ben csak 430 volt.

A juhok (fi leg racka ősz cigaja) száma 1862-ben több mint negyvenezer volt, de az 1863-as aszélyos ősz insőges ővben az egész állomány megfelezői dótt. A XX. században a merinói keresztézősz terjedt el, de a juhok száma csak 5-6000.

A XVIII. ősz a XIX. századbeli adatok viszonylag kevés sertőst említene (fi leg mangalica zsirsertőst), de 1942-ben számuk már 33 060 volt. A mangalicát mindinkább kiszorították a hősos ősz „sonkás” fajták (elí bb a Yorkshire ősz a Berkshire, majd a Cornwall, Landras s más fajták). Számuk 1991-ben jelentősen megcsappant, de kősi bb ismét 30 000 fölé emelkedett. A Mező gazdasági Kombinátnak sertőstelepe van.

Hézi nyulat viszonylag kis számban tartottak közösgőnkben. Fi leg az őj-zőlandi, a kaliforniai ősz a csincilla fajták keverőkei találhatók, de a II. világháború követi en gyakori volt az angóranyél is.

Az 1970-es ővekben terjedt a nutria (hódpatkány) tenyőszőse, de a szármé mini-sőgőnek leromlása ősz a felvéserlés szervezetlensőge miatt ez a faj ma már alig található.

A baromfiállományról nem találni rőgebbi adatokat; az 1981-es ővi ősszeirés 78 018 baromfit említ. Számuk 1991-ben 55 873-ra csökkent, majd az 1995-ös hivatalos becslősz szerint előrté a 75 ezret. Legtöbb a tyék, míg győngytyék, pulyka, kacsza, liba jóval kevesebb. A parlagi tyékot a II. világháború utáni ővekben felfrissítette a Leghorn fajta, majd a testesebb Rhode-Island, a New-Hampshire fajták, kősi bb a tojóhibridek ősz a brojler pecsenyecsirkők tartása terjedt el.

A galambtartás rőgebben a háshaszna, esetleg nőhény díszgalamb fajtára korlátozódtó. Az utóbbi ővtizedekben viszont – fi leg a versenyek hatására – elterjedt a sportgalamb-tenyőszősz. A keringők (magasszállók) között elismert lett a zentai galamb; a postagalambok pedig tővrepőlsben jeleskedtek.

A hobbiallak köző sorolhatjuk az akváriumi halak sokaságát, az őkszeretkni st, a díszmadarakat (fécénok, pintyek, kanérik, papagájok stb.), majd az aranyhőrcsögő ősz a tengerimalacot. Az utóbbi tíz őv a kutyaajták sokaságának jegyőben zajlik. Ma már státtusszimbólum a fajkutyatartás a kis selyempincsi ősz a bernáthegyi fajtáig. Közösgőnk területőn ővente mintegy 5000 ebet oltanak.

Az állattartással együtt jár az istálló, ől, ketrec, dőc, takarmány, alom, trágyadomb; s mindez lehető sőget nyőjt növényi ősz állati mikroszervezetek, főrgék, rovarok megtelepedőszőre. Trágyadombban sok a lebontó mikroszervezet (a szántőfőldeknől említettük), földben a trágyagilisza (*Eisenia foetida*). Sertőstrágyában ősz környőknőn gyakori a ganajholyva (*Ontholestes murinus*), a bordás ősz vőltőzókony ganőjbogár (*Heptaulacus sus* ősz *Aphodius varians*), nőhény sutabogárfaj (*Hister*), de itt fejli dik a házi őgy (*Musca domestica*) lőrvéja is.

Istállótrágyában fejli dik a vőrszívó szuronyos istállóőgy (*Stomoxys calcitrans*), az állatok orrán, szemőn nyalakodó tanyai őgy (*Musca autumnalis*); emősző gödőrbőn fejli dik az őrnyőkszőklőgy (*Fannia scalaris*), a házi viráglőgy (*Paregle cinerella*) ősz a herelőgy (*Eristalomyia tenax*). Az ilyen udvarban rengeteg az állatok ürőlkővel kijutó őli skődi főrgék petője is.

Épületek, lakások állatai

Istállóban, fészkamrában, pincében Ől az Őrdes pincefészka (*Porcelio scaber*), a bŕz-bogŕ (*Blaps lethifera*), a fali kaszŕpók (*Opilio parietina*); ablakok elŕtt nagy, kerek hŕlŕt szŕ a koronŕs keresztеспók (*Araneus diadematus*), de nem ritka a mŕr emlŕtett meztelencsiga sem. Sok Őlŕ skŕdŕ (fŕreg, tetŕ, kullancs stb.) marad vissza a fecskŕk, verebek, gŕlyŕk elhagyott fŕszkŕben, egerek jŕrataiban is.

Lakŕsokban rŕgebben gyakori volt az ŕgyi poloska (*Cimex lectularius*), ŕreg bŕtorokban a kis kopogŕbogŕ (*Anobium striatum*). Szekrŕnyekben ma is kŕrosŕt a ruhamoly (*Tineola biselliella*), szŕ rmeffŕlŕkben a szŕcsmoly (*Tinea pellionella*), bosszant bennŕnket az udvar kis vizeiben fejŕlŕ dŕ dalos szŕenyog (*Culex pipiens*), tŕlen a hŕzi szŕenyog (*C. molestus*). A hŕzilŕgyen kívül nem ritka a lŕmpŕk kŕrŕl rŕpkŕdŕ kis hŕzilŕgy (*Fannia canicularis*), konyhŕban a hŕslŕgy (*Sarcophaga carnaria*), a gyŕmŕlcsŕkre gyŕlekezi muslica (*Drosophila melanogaster*). Fŕrdŕ szobŕkban futkos a cukroska (*Lepisma saccharina*), egyes konyhŕkban, kamrŕkban a svŕbbogŕ (*Blatta orientalis*); ŕjabban a kŕzponti fŕtŕsŕ tŕrsashŕzakban az aprŕ, sŕrga fŕraŕhangya (*Monomorium pharaonis*). Őreg kŕnyvekben, ŕjsŕgokban megtelepszik a kŕnyvtetŕ (*Troctes divinatorius*); szŕ nyegben, kŕrpitban a portetŕ (*Trogium pulsatorium*).

Élelmiszer- ŕs kŕszletkŕrosŕtŕ baktŕriumok pl. a tej ŕs tejtermŕkek romlŕsŕt okozŕ *Pseudomonas taetrolens*, *Alcaligenes marshallii* ŕs az *A. viscolactis*. Bor, gyŕmŕlcsŕlŕ ecetesedŕsŕt okozza az *Acetobacter aceti*. Szŕraz hŕsŕrun, sonkŕn kŕkes-zŕldes bevonatot kŕpez a *Photobacterium phosphoreum*, kolbŕszŕrun a *Lactobacillus virideus*, de az ŕtelmŕrgezŕsek tŕbbsŕgŕt a *Clostridium botulinum* okozza. A mikrogombŕk kŕzŕl a *Candida mycoderma* ŕn. borvirŕgot (hŕrtyŕt) okoz. Szŕmos penŕszgomba (*Mucor*, *Aspergillus*, *Penicillium* fajok) okoz fekete, fehŕr, zŕld színŕ bevonatot kenyŕren, gyŕmŕlcsŕn, gondosan lekŕtŕtt vagy lezŕrt befŕttŕn, savanyŕsŕgon, lekvŕron vagy akŕr a nedves falakon is.

Rovarok kŕzŕl gyakoriak a fogasnyakŕ gabonabogŕ (*Oryzaephilus surinamensis*), a lisztbogarak (*Tenebrio molitor* ŕs *Tribolium confusum*), a mŕr emlŕtett zsiszŕkek, a lisztmoly (*Anagasta kuehniella*) s mŕsok.

Szobanŕvŕnyeinke rŕtalŕlnak a pajzstetvek, a parŕnyi fehŕr lepkŕre emlŕkeztetŕ liszteske (*Trialeurodes vaporariorum*), virŕgcserepek fŕldjŕben elszaporodŕ ugrŕvilŕsok. Padlŕson egyŕlŕpŕ fŕszket ŕpŕt a bŕkŕs francia darŕzs (*Polistes gallicus*), kusza hŕlŕt szŕ a zugpók (*Tegenaria domestica*), ŕ szŕdŕben az ablakszŕrnyak kŕzŕt mendedŕket keres a bŕzŕs bencepoloska (*Raphigaster nebulosa*), a legyeket pedig elpusztŕtja ŕs az ŕvegre ragasztja egy fehŕr penŕsz (az *Empusa muscae*).

A hŕziŕllatok ŕs az ember kŕrokozŕi, Őlŕ skŕdŕi kŕzŕl vŕrusok okozzŕk a kŕbor ebek veszettsŕgŕt, a borjak ŕs a sertŕsek tŕdŕ gyulladŕsŕt, a nyulak myxomatosisŕt, a fiatal ebek szopornyicŕjŕt, a baromfipestist ŕs baromfihimlŕt, de a tyŕkok fertŕzŕ lŕgcsŕ-gyulladŕsŕt ŕs fehŕrvŕrŕsŕgŕt is; az ember betegsŕgei kŕzŕl a bŕrŕnyhimlŕt ŕs a rŕzsa-himlŕt, a jŕrvŕnyos fŕltŕ mirigy-gyulladŕst ŕs a sŕrgasŕgot (mŕjgyulladŕs), influenzŕt

(grippe), kanyarót, herpeszeket, szemölcsöket, nŕthŕt stb. Baktŕriumok okozta gyakoribb betegsŕgek: tehenek, juhok elvetŕlŕsŕt okozza a *Vibrio foetus*, lovaknŕl a *Salmonella abortivoequina*; sertŕsorbŕncot okoz az emberre is veszŕlyes *Erysipelothrix insidiosa*, tyŕkfŕlŕknŕl tuberkulŕzist okoz a *Mycobacterium avium*, szarvasmarhŕnŕl a *M. bovis*; embernŕl gyulladŕsos betegsŕgeket ŕs szamerkŕhŕgŕst okoz a *Bordatella pertussis* (*Haemophilus p.*), tuberkulŕzist a *Mycobacterium tuberculosis*, vŕrhast a *Shigella dysenteriae*, jŕrvŕnyos agyhŕrtyagyulladŕst a *Neisseria meningitidis* (*Micrococcus intracellularis*), paratífuszot egyes Salmonella-fajok, szifiliszot a *Treponema pallidum* (*Spirochaeta p.*), kankŕt a *Neisseria gonorrhoeae* (*Micrococcus g.*). A mikrogombŕk kŕzŕl egyes *Microsporon* ŕs *Trichophyton* fajok kutyŕn, macskŕn, lovon, szarvasmarhŕn szŕ rhullŕst (tarlŕsŕmŕr), tyŕkokon tarajpenŕst, emberen kopaszodŕst okoznak. Embernŕl a lŕgyŕktŕji bŕrvŕsŕdŕst ŕs a lŕbgombŕsodŕst az Epidermophyton floccosum, a kŕrmŕk gombŕsodŕsŕt a Kaufmannwolfia pedis okozza.

Hŕziŕllataink kŕlsŕ ŕlŕ skŕdi i pl. a kutya ŕs macska bolhŕja (*Ctenocephalides canis*), a szŕ rtŕszŕ atka (*Demodex canis*); a sertŕs, lŕ, juh, kecske, nyŕl, kutya rŕhatkŕja (*Sarcoptes*-fajok), a szŕ rrŕgŕ tetvek (*Bovicola*-fajok); hŕziszŕrnyasok tollrŕgŕ tetvei (*Menopogon gallinae* ŕs *Goniocotes hologaster*), galambokon a *Columbicola columbae*. Tyŕkok lŕbŕnak elmeszesedŕsŕt a *Cnemidocoptes gallinae* atka okozza. Tyŕkŕlokban tanyŕzik a vŕrszŕvŕ ovantag (*Argas persicus*).

Belsŕ ŕlŕ skŕdi k: az egysejtŕek kŕzŕl a *Trichomonas foetus* a tehŕn meddŕ sŕgŕt okozza, az *Eimeria*-fajok a nyulakban, az *Isospora*-fajok a kutyŕban, macskŕban ŕlŕ skŕdnek. A kullancsok ŕlŕtal terjesztett *Piroplasma canis* a vadŕszkutyŕkat betegŕti meg. A *Trichomonas gallinae* a galambok, a *Histomonas meleagridis* a pulykŕk ŕlŕ skŕdi je.

Vizenyŕ s legelŕ krŕ l kerŕl a kŕri dzŕ kbe a mŕjmtely (*Fasciola hepatica*); galandfŕrgek a *Taenia solium* (lŕrva a sertŕsben, fŕreg az emberben), *T. multiceps* – fŕreg a kutyŕban, lŕrva a juhban; *Echinococcus gambosus* a kutyŕban. Fonalfŕrgek: a sertŕs orsŕgiliszŕtŕja (*Ascaris suum*), a lŕ bŕlgiliszŕtŕja a *Parascaris equorum*, szarvasmarhŕban a *Toxocara vitulorum*, juhokban az *Ascaris ovis*, lovaknŕl az *Oxyuris equi* ŕs a *Strongylus vulgaris*, kutyŕban a *Toxocara canis*, macskŕban a *T. mystax*. Juhok tŕdi-fŕrgessŕgŕt okozza a *Dictyocaulus filaria*. A lŕbagŕcs (lŕgy – *Gastrophylus intestinalis*) lŕrvŕja a lŕ gyomorŕban, a juhbagŕcs (*Oestrus ovis*) lŕrvŕja a juh orrŕregeiben, a marhabagŕcs (*Hypoderma bovis*) lŕrvŕja a szarvasmarha bŕrŕben ŕl.

Hŕziszŕrnyasok bŕlfŕrgei az *Ascaridia galli* ŕs a *Heterakis gallinae*.

A hŕzimŕhŕ ŕlŕ skŕdi i: a gyomorvŕst okozŕ *Nosema apis*, a mŕhtetŕ (*Braula coeca*), a mŕhatka (*Acarapis woodi* ŕs a *Varroa jacobsoni*).

Az ember ŕlŕ skŕdi i az emberbolha (*Pulex irritans* – sertŕsen is!), a fejtetŕ (*Pediculus capitis*), a ruhatetŕ (*P. humanus*), a lapostetŕ (*Phthirus pubis*), a rŕhatka (*Sarcoptes scabiei*). Gyermekknŕl nem ritka a hegyesfarkŕ bŕlgiliszta (*Enterobius vermicularis* – *Oxyuris v.*), nŕ knŕl a *Trichomonas vaginalis*.

Szŕmos baktŕrium nŕlkŕlŕzhetetlen az ŕllatok ŕs az ember emŕszŕi szerveiben (hasznos bŕlflŕra). Ilyenek pl. a *Selenomonas*-, *Aerobacter*-, *Proteus*-, *Sphaerophorus*-, *Brevibacterium*-, *Butyribacterium*-, *Escherichia*-, *Lactobacillus*-, *Peptococcus*-, *Veillonella*-fajok stb. Hasznos baktŕriumok mŕg pl. a borecet kŕpzi dŕsŕt segŕti

Acetobacter aceti és *A. oxidans*; a tejalvadékot segíti a *Lactobacillus helveticus*, a joghurtkészítést a *L. bulgaricus*, savanyúság és silótakarmány készítését a *L. plantarum*; sajt, vaj készítését a *Streptococcus cremoris*. Kenderéztatásnál a rostok felszabadításában a *Clostridium pectinovorum*; kenyér, kalács kelesztésénél a pököllesztő gomba (*Saccharomyces cerevisiae*); szőlő, gyümölcs alkoholos erjedésénél is egyes *Saccharomyces* fajok segítenek; míg néhány *Penicillium*-faj gyógyszeripari alapanyag.

TÁJÉKOZTATÓ A NÖVÉNY- ÉS ÁLLATFAJOKRÓL

NÖVÉNYEK

Virágtalanok

Vírusok	62
Baktériumok	350
Mozzatok	422
Gombák	502
Zuzmók	100
Mohák	53
Harasztok	20
Összesen:	1509 faj

Virágosok

Nyitvatermők (ültetett)	22
Zárvatermők (vadontermők)	660
Termesztett és elvadult	315
Összesen:	1017 faj

Virágtalan és virágos faj mindösszesen: 2526

ÁLLATOK

Gerinctelenek

Egyszerűbb felépítésűek (egysejtű, főleg, puhatestű, rák stb.)	349
Rovarok (bogár 335, lepke 226, szennyog, lógy 139; darázs és mész 131; egyéb rovar 280 faj)	1111
Pókszabásúak	87
Összesen	1547 faj

Gerincesek

Halak	46
Kötéltek	11
Hüllők	4
Madarak (költ 92, átvonul 72, 1 szívtől vendég 23, kóborló és ritka 32, vitatható 9 faj)	228
Emlős (vadon 1)	35
Héziállatok	17
Összesen	341 faj

Gerinctelen és gerinces faj mindösszesen: 1888

Irodalom

Növények

- Dudás Gyula (szerk.): *Bács-Bodrog vármegye monográfiája*. Zombor, 1896.
- Galló L.: *Zuzmók Zenta és környékéről*. Acta Biologica. Szeged, 1935.
- Guelmino J.: *Zenta és környékének növényei*. Zentai monográfia-füzetek. I. Virágosok. 1968. II. Virágatlanok. 1973.
- Guelmino J.: *Prva nalazišta mahovine Funaria hungarica Boros u Jugoslaviji* [A magyar moha első leli helyei Jugoszláviában]. Matica srpska, Zbornik za prirodne nauke 39. Novi Sad, 1970.
- Slavniã, : *Adatok az Alsó-Tiszavidék flórájának ismeretéhez*. Botanikai Közlemények XL, 5-6. Budapest, 1943.
- Slavniã, : *Slatinska vegetacija Vojvodine* [A vajdasági szikesek növényzete]. Arhiv za poljoprivredne nauke i tehniku III, 4. Novi Sad, 1948.
- Slavniã, : *Pregled nitrofilne vegetacije Vojvodine* [Vajdasági nitrogénkedvelő növényzetek áttekintése]. Naučni Zbornik Matice srpske, Serija prir. nauka, 1. Novi Sad, 1951.
- Slavniã, : *Nizinske šume Vojvodine* [Vajdasági ligeterdei]. Zb. Mat. s., Ser. prir. n. 2. N. Sad, 1952.
- Slavniã, : *Vodena i barska vegetacija Vojvodine* [Vajdasági vízi és mocséri növényzete]. Zb. Mat. s., Ser. prir. n. 10. N. Sad, 1956.
- Szabados M.: *Data to the Knowledge of the Microorganisms of the Yugoslav reaches of Tisza and the „Danube-Tisza Canal”* [Adatok a jugoszláv Tisza-szakasz és a DTD-csatorna mikroorganizmusainak ismeretéhez]. Acta Biol. Szeged, 1965.

Állatok

- Adamoviã, . R.: *Pregled vrsta Mantodea i Saltatoria nadjenih u SR Srbiji* [A Szerb SzK területén talált fogóképes és egyenesszernyű fajok áttekintése]. SANU, Zbornik radova o entomofauni SR Srbije, I. Beograd, 1975.
- Bo a, P.: *Prilog poznavanju cecidofaune zeljastih biljaka Vojvodine*. [Adatok a gubacsokozóinak ismeretéhez]. Mat. s., Zb. za prir. n., 65. Novi Sad, 1983.
- Bo a, P.: *Prilog poznavanju cecidofaune Vojvodine* [Adatok a Vajdasági gubacsokozóinak ismeretéhez], II [X]. Zb. rad. Prir. mat. fak. Univ. N. Sad, Ser. biol. 13. N. Sad, 1983.
- Csornai R., Szlivka L., Antal L.: *Adatok a Bácska és Bánát madárvilágához*. Aquila, LXV. Budapest, 1958.
- enadiã, D., Polinskij, A.: *Stanje ribarstva na ribolovnim vodama u Vojvodini*. [A halászat helyzete Vajdasági halasvizsein]. Stanica za ribarstvo AP Vojvodine. Novi Sad, 1967.
- Guelmino J.: *Potvrda nalaza hidroidnog polipa Cordylophora caspia Pall. u reci Tisi* [Bunkós polipcska leli helyei a Tiszában]. Matica s., Zb. za prir. n. 56. N. Sad, 1979.
- Guelmino J.: *Urnatella gracilis Laidy nalazi se i na teritoriji Jugoslavije* [A bokrosfűgécské Jugoszláviában is megtalálható]. Matica s. Zb. za prir. n. 66. N. Sad, 1984.
- Guelmino J.: *Anodonta woodiana woodiana Lea 1834 (Mollusca, Bivalvia) prvi nalaz u donjem toku Tise*. [Az amuri kagyló első lelete a Tisza alsó szakaszán]. Matica s., Zb. za prir. n. 80. N. Sad, 1991.
- Guelmino J.: *Zenta és környékének állatvilága*. Zentai monográfia-füzetek. I. Gerinces állatok. 1991. II. Gerinctelen állatok. 1996.
- Mikeš, M.: *O ekoparazitskoj fauni miša humkaša (Mus musculus hortulanus Nordm.)* [A gözűegőr külső élősködői]. Arhiv biol. n. XVIII, 3-4. Beograd, 1966.

- Petrik, A., Jovaniæ, M.: *Prilog poznavanju najčešćih sovica (Noctuidae) Vojvodine* [Adalók Vajdaság leggyakoribb bagolylepkőinek ismeretéhez]. Zbornik Matice s., Serija prir. n. 3. N. Sad, 1952.
- Pujin, V., Ratajac, R., —ukiæ, N.: *Zusammensetzung und dynamik des Zooplanktons in der Bodenfauna des unteren Theisslaufs* [Az Alsó-Tiszaszakasz zooplankton és fenékfauna összetétele és dinamikája]. Tiscia, XIX. Szeged, 1984.
- Šimiæ, S., Vujiæ, A.: *The Syrphid Fauna (Diptera) of the Tisa Basin in Yugoslavia* [Zengi legyek a Tisza-medence jugoszláv szakaszán]. Tiscia, XXIII. Szeged, 1987.

ZENTA A RÉGÉSZETI LELETEK TÜKRÉBEN

Korábbi régészeti kutatások	147
Paleolitikum (őskőkor)	149
Mezolitikum, átmeneti kőkor	151
Neolitikum, újabb kőkorszak	152
A rézkorszak	159
A bronzkorszak	161
A vaskorszak	168
A szarmata korszak	170
A népvándorlás kora	176
A középkor	188

Korábbi régészeti kutatások

A Tisza évezredeken át volt életet adó, építő-romboló, szeszélyes folyó. Dinamikusan méltóságos magatartásával az alföldi tájnak örökösen ismétlődő refrénje. Körülötte és vele zajlott, hozzá kapcsolódott a partjain élő emberek sorsa. Így van ez ma is, és hatványozottan így volt a régmúltban, amikor mellékén a mainál kevésbé fejlett termelői viszonyok között éltek az egyes társadalmak. A folyónak – látszólagos halk közömbössége ellenére is – minden mozdulata parancsoló volt, törvényeket szabott, és szabályokat bontott. Környezetének alkalmazkodnia kellett hozzá, és küzdenie kellett vele. Hatalmának a nagyságára mi sem jellemzőbb, mint azoknak az egykor óriási, áradásokkal fenyegető „hurkoknak” a maradványai, amelyek mélyen fekvő kaszálókká szelidülve a Magyarkanizsa, Zenta és Csóka alatt fekvő kiterjedt rétegekben láthatók.

Időnkénti kiszámíthatatlan zabolátlansága ellenére ez a jellegzetes folyó állandóan nagy vonzerőt gyakorolt a különféle népekre. Elég csak egy pillantást vetni a Zentai Múzeum régészeti térképére, hogy erről meggyőződhetünk, hogy fogalmat alkothasunk a folyónak az ember életére gyakorolt befolyásáról, ami leginkább abban nyilvánul meg, hogy számos különböző, ősi kultúra régészeti tárgyakba sűrített maradványa található itt meg, ami legalább ugyanannyi ismert vagy ismeretlen eredetű, nevű és nyelvű nép jelenlétének bizonyítéka ezen a tájon. A régészeti leletek sűrűsége a természetes átkelőhelyek, Óbecse, Ada, Zenta, Magyarkanizsa, Szeged környékén a legnagyobb, habár régóta ismert tény, hogy az Orompartnak szinte bármelyik pontján vágja bele ásóját a földbe a kubikos, vagy ereszti ekevasát a szántóvető mélyebbre a felszín kérgébe, mindenütt különös cserepek, ismeretlen rendeltetésű tárgyak, rögök, téglák és emberi csontok sokasága bukkan elő. Néha még csak le sem kell hajolni, elég, ha egy magasabb pontról körülnézünk, és máris szemünkbe tűnnek a rég elporladt, névtelen ősök ténykedésének nyomai – a halmok. Megannyi titokzatos építmény mind a laikus, mind – helyenként – a kutató szakember számára is. Az eddig összegyűjtött számos régészeti lelet ismeretében magunk elé képzelhetjük a régieket, az ősoket, akik errefelé úzték az ártér vadját, lesték a zsombékok szárnyasait, merítették hálóikat az élő folyóba vagy elárvult morotvákba, hogyan futottak, menekültek lélekszakadva hevenyén összekapkodott ingóságaikkal más vidékek felé különböző csapásoktól, tűztől, víztől, éhínségtől, ellenségtől szorongatva; vagy miként éltek egyszerű, belső regulák és külső elemi erők szabályozta, egyszerű életüket a békés, nyugodt időszakokban.

Szűkebb környezetünk történetének legkorábbi szakaszaiban ma még sok ismeretlen részletet találunk. Egész fejezeteket fed még homály, noha a problémák megoldásán már ide s tova száz éve serénykednek a kutatók, meg azok is, akiknek nem kenyere a régészet. A munka azonban olyan óriási és összetett, hogy a mostani kutatási tempót látva még elég sokáig nem fog a helyzet lényegesen változni. A gyűjtögetés mellett folyamatos, tervszerű feltárási tevékenységre lenne szükség és – természetesen – a mostaninál több szakemberre. Szembetűnő, hogy a szakirodalomban fellelhető adatok többsége régebbi keletű. Az első világháborút követően kevés közlemény, tanulmány foglalkozott a Zenta-vidéki leletekkel. Az első részletesebb összefoglalás csak 1971-ben jelent meg, amely a Zentai Múzeum akkori gyűjtőterületét ölelte fel Horgostól Moholig. Mivel időközben megjelent Magyarkanizsa monográfiájának első kötete is, amely a városnak és környékének a történetét és régmúltját tárja fel, ezúttal feleslegessé vált ismét foglalkozni azzal a térséggel, így kitekintésem most lényegében a Tisza jobb partjára, csak Zenta környékére korlátozódik azzal a kivétellel, hogy Csóka is helyet kapott a tárgyalt lelőhelyek között. Csóka ugyanis – bár a folyó túloldalan – mégis Zenta tözsomszédságában van, és az első világháborút megelőző években ott lefolytatott feltárások (MÓRA FERENC ásatásai) a város művelődési életének kapillárisain keresztül rendszerint éreztették hatásukat.

Az alábbiakban lényegében a Zenta környéki leletekről lesz szó, de érthető okoknál fogva a szintézis folyamán támaszkodni kell majd szélesebb értelemben vett környezetünk, az Alföld területén, illetve a Balkán-félszigeten elért régészeti eredményekre is.

Mondanivalónk nem lenne teljes, ha röviden nem vázolnánk a Zenta környéki régészeti kutatás történetét.

Az 1799-ben napvilágra került, páratlan becsű aranyedényekből álló (ma Románia területén fekvő) nagyszentmiklósi lelet mély nyomot hagyott a korabeli emberek képzeletében. DUDÁS GYULA adata szerint a bátkai dombot a múlt században megbolygatták, „a harmincas években nemcsak a vármegye, de a Királyi Helytartó Tanács figyelmét is felkeltette a hír, hogy e halomban több kincs között egy ezüstkoporsó találtatott volna. A hivatalos investigatio akkor egy ide kiküldött főispáni biztos által nyomban meg is indított, de csakhamar kiderült a nagy port felvert hír valótlanága.” Ugyancsak Dudás Gyula feljegyzéséből tudjuk, hogy a zentai városházán már 1848 előtt régészeti gyűjtemény létezett, és itt-ott elejtett megjegyzések alapján értesülünk arról is, hogy a helybeli gimnáziumban is alakulóban volt egy régiséggyűjtemény.

A millenniumra való készülődés éve alatt az országban sorra alakultak a történelmi társulatok, indultak folyóiratok, és jelentek meg monográfiák. Zenta környékéről is ebből az időszakból kapjuk a legtöbb régészeti hírt. Nem utolsósorban azért, mert Dudás Gyula, Zenta szülötte, a nagy tudású történész nem kis hévvel és felkészültséggel kapcsolódott be a kutatómunkába. Őt illeti a legelső, Bácska régészeti emlékeit összefoglaló mű megírásának dicsősége, és ő volt a szerkesztője az 1896-ban Zomborban megjelent vármegyei monográfiának is.

A két világháború közötti időben és a második világháború alatti magyar közigazgatás idején is történtek meddő kísérletek egy zentai múzeum létesítésére. Komoly

lépéseket azonban csak a háború befejezése után tettek ebben az irányban, és 1946-ban meg is alakult a Városi Múzeum, amelybe összegyűjtötték a régebbi leleteket, és folyamatosan gondoskodtak az állandóan szaporodó újabb keletű régészeti anyagról.

Paleolitikum (őskőkor)

A sík vidékek őskőkorának kutatása a hegyvidéki területek őskőkorának kikutatottságához mérten nagy hátrányban van, mert a korabeli ember jelenlétének a barlangokban koncentrált anyagi bizonyítékait könnyen fel lehet kutatni. Ennek ellenére kérdés nem fér ahhoz, hogy a jégkorszak tartama alatt errefelé is éltek emberek, amire néhány környékbeli lelőhely szolgáltat bizonyítékokat: Ludas-Budzsák, Szeged-Öthalom, Felgyő, Topolya-téglagyár, Oromhegyes-iskola. A sík vidékeken azonban a ma alkalmazott régészeti módszerekkel és a régészek rendelkezésére álló szűkös anyagokkal nem lehetséges tervszerű, kimondottan paleolitra összpontosító feltárásokat végezni, mert a leleteket a szélhordta, vastag földrétegek alól nagyon költséges kiásni, az egykori, rendszerint mélyebb földrétegekben elhelyezkedő telephelyeket körülményes lenne megközelíteni még akkor is, ha előre tudnánk azok pontos helyét. Szabály, hogy véletlen által vezérelt szerencsére van szükség, hogy a jégkorszaki ember nyomait megtaláljuk. Leggyakrabban téglagyári és más, nagyméretű földmunkák során lehet célt érni. Zenta közvetlen környékén csak egy helyen, Oromhegyesen találtak ebből a korszakból leleteket.

*

Mindennapi elfoglaltságaink mellett nem vagyunk teljesen tudatában annak, hogy egy állandóan változó világban élünk. Nem a sztereotip szólásmondásra kell gondolni, hanem arra a tényre, hogy a mai emberiség ugyanúgy egy dinamikus geológiai korszakban él, mint azok az elődei, akik a mi tudományos megállapításunk szerint a „jégkorszakban” éltek. Hogy némileg érzékelhessük azt, hogy az egykori és a mai éghajlat, az egykori növény- és állatvilág megjelenési formái között mekkorák a különbségek, röviden vázolni kell a régmúlt emberének környezetét.

Körülbelül egymillió évvel ezelőtt a földet körülvevő levegőburok középfőmérséklete fokozatosan olyan mértékben süllyedt, hogy bekövetkezett a geológiai negyedkor (kvarter), vagyis a jégkorszak. Európát északi irányból fokozatosan hatalmas jégtömegek borították el, amelyeknek a déli határa – legnagyobb kiterjedésük idején – elérte a London–Berlin–Varsó–Moszkva vonalat. Következésképpen a délebbi, szabadon maradt területek éghajlata, növény- és állatvilága teljesen megváltozott. Összesen négy, hosszan tartó, hidegebb szakasz követte egymást, amelyek közé három – újszintén hosszan tartó – melegebb időszak ékelődött. A lezajlott folyamatokat a geológusok százezer években mérik. A rettenetes mennyiségű jég súlya összemorzsolta, és az olvadáskor keletkezett víz porrá törte a kikotort kőzeteket, a keletkezett púderszerű anyagot pedig a hideg szakaszokban állandóan aktív északnyugati szél porviharok alak-

jában délebbi vidékekre sodorta, és ott üledékként rakta le. Ily módon keletkezett az a lösz vagy – közkeletű szóval – sárgaföld, amely nálunk jelentékeny vastagságú réteget képez. Amíg ez a réteg lassan formálódott, gyarapodott, a mindenkori felszínen az élet folyt tovább, és az időálló maradványokat betemette a folyamatosan érkező, újabb üledék. Innen van az a sokak számára érthetetlen jelenség, hogy érintetlen, mély löszrétegekben is gyakran lehet különböző állati maradványokat (csigahéjakat és nagyobb emlősök csontjait) találni. És ha elég szerencsések vagyunk, még emberek által hátrahagyott nyomokat, tűzhelyekre valló faszénmaradványokat és csont- vagy tűzkő szerszámokat is felfedezhetünk.

Az eljegesedések idején keletkezett, hatalmas jég tömegektől délebbre elterülő földszáv fáatlan, átfagyott talajú tundravidék volt. Déli irányban haladva ezt követte a fenyőerdők keskeny öve, majd ennél még délebbre a fenyővel vegyes lomberdők sávja. A Kárpát-medencén áthaladt a tundra- és ugyanakkor az erdőövezet is. Kontinentális éghajlat uralkodott, kb. $-10\text{ }^{\circ}\text{C}$ januári és $+10\text{ }^{\circ}\text{C}$ júliusi középhőmérséklettel. Magától értetődő, hogy itt az uralkodó éghajlatnak megfelelő állatvilág élt. A fosszilis csontleletek vidékünkön nem különösen számosak, és nem is változatosak, de megtaláljuk közöttük a hideg éghajlat legjellemzőbb képviselőit, így az utolsó eljegesedés két vezérfajának, a mamutnak és a taránszarvasnak a csontmaradványait. A Zentai Múzeumban őrzött, ide sorolható kövületek legnagyobb része a Tiszából, méghozzá két „csontbányából” származik. Az egyik a Magyarkanizsa feletti, a másik pedig az Adorján melletti Tisza-mederben található. Ezek a helyeken a Tisza olyan réteget mos, amelyben nagyobb mennyiségű csont hever. A kimosott csontokat azután a régebben még tevékenykedő halászok húzták ki fenékhálóikkal. Nem csak itt, más helyeken is megfigyeltek már a kutatók hasonló csont-koncentrációkat. A jelenségre több magyarázat is kínálkozik, amelyek között nem hanyagolható el az, hogy az egykorú vadászó embernek esetleg valamilyen köze van a dologhoz.

Az egyes eljegesedések közé ékelődő, melegebb időszakok idején a középhőmérséklet annyira megemelkedett, hogy a mainál is magasabb lett. A pollenvizsgálatok melegeket kedvelő növényvilágról tanúskodnak ugyanúgy, mint például az az orrszarvúlelet is, amelyet Szerémségben, a Duna-parton bontottak ki a löszből a két világháború közötti időben. A meleg periódusok idején nem volt újabb löszlerakódás, megszűntek a porviharok, és az akkori talajfelszínen a füves pusztát erdőtakaró váltotta fel. A lösz kilúgozódott és vályogosodott, s ekkor keletkeztek azok a barnásvörös agyagrétegek, amelyeket a lösz mélyebb rétegeiben, a téglagyári profilokban lehet megfigyelni. Ilyen agyagból készítik például Magyarkanizsán a kerámialapokat.

Az emberiség őstörténete lényegében a természettörténet folytatása. A filogenezis és a kulturális felemelkedés többé-kevésbé párhuzamosan haladt. Ezt fontos kiemelni, de mivel ebből a nagyon hosszú korszakból Zenta környékén csupán egy lelőhely ismeretes, és ez is annak csak a legvégéről, a jégkorszak befejező szakaszából származik, részletekbe nem bocsátkozhatunk. Annyit azonban fel kell jegyezni, hogy az ember a legkezdetlegesebb, „állati” fokozattól a *Homo sapiens*ig, az antropológiai értelemben vett modern emberig óriási utat tett meg. Olyan utat, amely minden tekintetben bővelkedett logikus és ugyanakkor váratlan fordulatokban is.

Az emberiség kulturális fejlődése (ha csupán anyagi kulturájának megőrzött részét [!] vesszük is tekintetbe) fizikai fejlődésével szemben gyakran lépéshátrányban volt. A jégkor végén egyrészt előttünk áll a fizikailag teljesen kialakult „ember”, aki viszont gazdasági és társadalmi fejlődésének útján úgyszólván még csak az első lépéseket tette meg. Kisebb csoportokba verődve élt, amelyeket – amennyire ma látjuk – inkább a külvilággal, a környezettel folytatott állandó küzdelem kényszerűsége tartott össze. Ezeknek a csoportoknak a mindennapjai főleg vadászattal, halászattal és gyűjtögetéssel teltek el. Létük a környezet nyújtotta pillanatnyi feltételek függvénye volt, életmódjuk ennél fogva szorosán idomult az állandóan mozgásban levő növényevő állatok vándorlási ritmusához, amire viszont az évszakok gyakoroltak befolyást. Mai értelemben vett lakhelyeik nem voltak, a régészek által eddig felfedezett telepeik inkább csak amolyan táborhelyek lehettek.

Ilyen tábor volt valamikor, hozzávetőlegesen mintegy 15 000 évvel ezelőtt azon a magas partoldalon, ahol ma az oromhegyesi általános iskola épülete áll. 1968 őszén, emésztőgödör ásása közben 4,3 m mélységben égett földet, faszénmaradványokat és néhány apró kődarabot találtak. A gyenge minőségű, atipikus kvarcitarabokat nem lehet kimondottan szerszámoknak nevezni – habár akként is szolgálhattak -, inkább gyártási hulladéknak kell őket minősíteni, amelyeket egy nagyobb magkő előkészítése vagy egy tervezett szerszám előállításánál során szórtak el a tűzhely közelében. Hasonló tűzhelyeket Észak-Bácska területén eddig még csak Topolyán, Ómoravicán és Pacséron tártak fel. Sajnos kísérő leleteket, szerszámokat ott nem találtak. Az 1951-ben Ludas-Budzsákon végzett próbaásatások során a két évvel korábban felfedezett tűzhelyek körül két darab, szürke kovakőből készített, szív alakú vakarót sikerült találni. A szeged-öthalmi ásatások alkalmával 4,5 m átlagmélységben állati csontok kíséretében már 12 darab kovakő szerszám került elő, és a Baja közelében fekvő Madarason is hasonló körülmények között ástak ki szerszámokat és más tárgyakat, amelyekkel az oromhegyesi lelet párhuzamba állítható. A jóval korábbinak tartott öthalmi leleteket kivéve ezek a lelőhelyek az úgynevezett keleti *gravetti* kultúra körébe sorozhatók. Annak a feltevésnek a helytállóságáról, amely szerint a ludas-budzsági szerszámok a *gravetti* szintet kb. 10 000 évvel megelőző szeletiben tartoznak, csak újabb ásatások és jobb bizonyítékok segítségével lehetne bizonyítani nyerni.

Mezolitikum, átmeneti kőkor

Tíz-tizenkétezer évvel ezelőtt a korábbi, jégkorszaki jégtakaró olvadásnak indult, messze északra húzódott vissza, és az addigi hideg éghajlatot ismét melegebb váltotta fel. A déli irányból terjeszkedő erdők elől észak felé húzódtak a hideg tundrák, sztyeppet kedvelő állatfajták, őket pedig azok a vadászcsoporthoz követték, amelyeknek leszármazottai a ma is élő sarkkörü népek: az eszkimók és a lappok. Ezeknek a helyét nyugati és délkeleti irányból még mindig csak vadászatból, halászatból, gyűjtögetésből élő, új, kisszámú csoportok foglalták el. Az újabb csoportoknak – egyöntetű anyagi kultúra hiányában – volt egy szembetűnő közös vonásuk, nevezetesen az, hogy az

általuk készített kovakő szerszámok egészen aprók, legtöbbször 3-4 cm-nél nem nagyobbak. Az idevágó lelőhelyek száma kevés. Az Alföld déli részén, a mai Vajdaság egész területéről csak két helyen találtak ebből a korszakból szórványleleteket. Az egyik, a jelentősebb a Ludas-tó partján fekszik, a Pörös-kaszálóból kiemelkedő egyik homokháton. Az ötvenes évek elején szedtek össze azon a helyen a föld felszínéről kovakőből készített apró tárgyakat, amelyek a *tardenoisien* kultúra jellegzetességeit viselték magukon. Voltak közöttük atipikus hulladékok, a tipikus darabok azonban trapéz alakúak voltak, vagy a nagy „D” betűre hasonlítottak. Feltehető, hogy ezeket az éles kovaköveket nyílhegyekként használták.

Miközben Közép-Európában még a paleolitikumból örökölt kulturális és gazdasági hagyományok szerint élő csoportok voltak találhatóak, a Közel-Keleten óriási jelentőségű vívmányok elsajátítása folyt. Kialakulóban voltak a legelső önellátó társadalmak, amelyeknek gazdasági alapja többé már nem csak a környezet nyújtotta lehetőségeken nyugodott, hanem új források kiaknázására törekedtek; a gyűjtögetésről fokozatosan áttértek az élelmiszer-termelésre, a korábban csak vadászott állatok egyes fajtáit pedig megszelídítették és háziasították. Megteremtették az emberiség gyorsabb fejlődésének az alapjait.

Neolitikum, újabb kőkorszak

A közép-európai régészeti kutatás a neolitikumtól kezdődően már sokkal több eredménnyel rendelkezik, mint a korábbi szakaszokból. Lényegesen több összefüggés megállapítására áll rendelkezésünkre szakszerűen begyűjtött régészeti dokumentációs anyag.

Az őstörténet ezen szakaszát a régebbi felosztás csiszoltkő-korszaknak nevezte, megkülönböztetésül a paleolitikumtól, amelynek folyamán a szerszámokat tűzkőből pattintották, és puhább kőzeteket nem alkalmaztak, csiszolással nem alakítottak. Ez a megkülönböztetés tényleg helyénvaló, de ennél sokkal lényegesebbek a fentebb már említett gazdasági vívmányok, amelyeket az élelemtermelés és az állattartás területén ért el az emberiség. Azzal, hogy megtanulták önállóan, tudatosan megtermelni azokat a táplálkozásra alkalmas magvakat, koncentráltan (kertben) termelni olyan terményeket, amelyeket korábban csak ötletszerűen gyűjtögettek össze, óriási lépést tettek a társadalmi fejlődés útján. Eközben magukhoz idomítottak egyes, korábban csak vadászott állatfajokat, amelyeket gazdaságosan tudtak kihasználni (tej, szőrzet, vontatóerő, „lábön tartósított” hús), ami által lerázták magukról az állandó vadászat időrabló és bizonytalan kimenetelű kötelezettségét. Következésképpen több idejük maradt olyan foglalatosságokra, amelyek a további haladás előfeltételei voltak. Nagyon fontos újításnak számított az, hogy megismerték a képlékeny agyag azon tulajdonságát, hogy kiégetve örökre megtartja kiformált alakját, más szóval felfedezték, vagy ha mástól tanulták: elsajátították az agyagedénygyártás tudományát. Óriási jelentőségű felfedezés volt ez mind az élelemtarolás, mind az ételkészítés szövevényes vegytanának továbbfejlesztése szempontjából is. Sorolni lehetne még az újításokat, de csak azt említsük

meg, hogy a neolitikum időszakában jöttek rá a fonálkészítés, illetve a szövés lehetőségére és a szövetnek mint ruházatkodási alapanyagának az előnyös tulajdonságaira!

Az új vívmányok új életmódot hívtak életre, állandó települések, falvak keletkeztek, új társadalmi viszonyok alakultak ki. A mediterráneum irányából érkező újdonságok, például az említett agyagedénygyártás és a textilkészítés titkai mellett más tapasztalatokat is elsajátítottak, amelyekkel újabb távlatok nyíltak a fejlődésre. A régi tapasztalatokat az újabbakkal párosítva fokozatosan egyre jobban használták ki a helyi adottságokat. Nem kétséges, hogy azokon a területeken, ahol gazdag vadállomány állt rendelkezésükre, ott a vadászat – úgy, mint korábban – továbbra is jelentős szerepet töltött be a közösségek ellátásában. Így az Alföld egykor vizekben és mocsarakban kivételesen bővelkedő területén, ahol mindig jelentős állatállománnyal kell számolnunk, a régészeti ásatások során felszínre került bizonyítékok tényleg ezt igazolják. Csak azt is számításba kell venni, hogy megfelelő éghajlati viszonyok mellett kitűnő termőtalaj állt itt rendelkezésre, és ez a tényező a későbbiekben folyamatosan döntő körülménnyé vált.

Neolitikumi kőbalta

Az ember alkalmazkodóképessége a letűnt évezredek során mindig és mindenféle bámulatossá volt (a sivatagoktól a jeges északig minden területen kezdetleges körülmények között is meg tudott élni), ami azt jelenti, hogy a változó környezeti feltételeknek megfelelően meg tudta változtatni életmódját és anyagi kultúráját is. Így az egyes történelmi korszakok, nevezetesen a neolitikum idején is hiába keresnénk itt nálunk, a neolitikus civilizáció bölcsőjében a Közel-Keleten kialakult műveltségek tükörképét. Pedig a növénytermelés és az állattenyésztés ismerete onnan terjedt el lassú hullámokban Európa lösszel borított, északibb tájai felé. A búza vadon termő ősei a Balkán-félsziget központi részeitől északabbra feltehetően nem fordultak elő. Hasonló elemeket mutat a háziasított állatfajták (juh, kecske, sertés, szarvasmarha)

terjedési iránya is. Csak az eb- és a lappoknál még ma is üzött rénszarvastartás esetében figyelhetünk meg kivételt.

A neolitikus kultúrák viszonylag gyors terjedésének menetéről és okairól a mi égaljunkon szakmai körökben több nézet alakult ki. A legvalószínűbb az, amely szerint vándorló családok vagy kisebb közösségek az errefelé talált vadászcsoportokkal együttesen törték fel a talajt. Ezeknek a korai „földműveseknek” terjeszkedését elősegítette az a körülmény, hogy a primitív művelés alá fogott földdarabok trágyázás híján hamar kimerültek, és azokat 2-3 év után el kellett hagyni, és távolabb fekvő, friss területeket kellett művelés alá fogni. Jelenlétük a vadon élő állatállomány egyensúlyát is megzavarhatta: egy okkal több, hogy továbblépjenek, új szállásterület után nézzenek.

Eképpen népesedtek be addig lakatlan, a kiindulópontoktól távol eső területek is, és ily módon jutottak el a Vardár–Morava völgyén át a Tisza vidékére az új kultúra letéteményeseinek első hullámai is. Ezek a korai csoportok szabály szerint a folyók mellékét szállták meg, mert azok jó szolgálatot nyújtottak a tájékozódás terén, de a hatalmas árterek halban és vadban gazdag vonulatai is erős vonzóerőt jelentettek a számukra. Az Al-Duna vaskapui szakaszán kialakult Lepenski Vir-i kultúra felfedezése után azt a változatot is bele kell építeni feltevéseinkbe, hogy az első neolitikus kultúrák meghonosodása idején területeinket délkeleti irányból is érthették hatások.

A neolitikum folyamán a helyhez kötött életmóddal természetesen kialakult egy olyan tendencia, hogy kisebb-nagyobb társadalmi csoportok meghatározott földrajzi területeken magukba zárókóztak, az életvitel különböző területein önálló megoldásokat találtak, használati eszközeik készítése terén új technológiákat fejlesztettek ki, és művelődési életük útjai is egyre jobban felismerhető különbségeket kezdtek mutatni. Egyre nagyobb mértékű divergencia mutatkozott minden téren. Szerszámaik készítése módja, alakja, rendeltetése, az agyagedények formái és főleg azok díszítési módjai idővel annyira specializálódtak, hogy a kutatók az egységes komplexumokat kultúrcsoportokba osztották. Most már egy és ugyanazon időben kisebb földrajzi területeken több kultúra hordozói is megjelentek. Közöttük azután kialakultak olyan kapcsolatok, amelyek cseretárgyak vagy kultúrjavak (edények díszítési módja) alakjában régészetileg ki is mutathatók, és ezek a bizonyítékok nagyon fontos útmutatói a kutatásnak, elsőrangú hírnökei két-három vagy több kultúrcsoport egyidejűségének.

A neolitikumnak a megelőző korszaknál sokkal összetettebb gazdasági rendszere nem épülhetett volna ki szorosabb társadalmi szervezet, együttműködés nélkül. Ez a szervezet meg volt ugyan terhelve tabukkal, mágikus szabályokkal, amelyek idővel visszahúzó szerepet játszottak, de írásbeliség híján az adott megkötések a technológiai és egyéb felfedezések akkumulálása, konzerválása és megőrzése során pótolhatatlan szerepet játszottak. Hogy a korabeli társadalmi szervezet felépítése pontosan milyen volt, nem tudjuk. Egyelőre elsősorban a néprajztudomány adattárából kérhetünk némi segítséget, és a mai természeti népek körében kereshetünk párhuzamokat.

A legkorábbi neolitikus kultúrcsoport hordozóinak felbukkanása a Tisza mellékén a Kr. e. VI. évezredre tehető; megmaradt tárgyegyüttesüket legjellemzőbb előfordulási helyeikről *körös-starčevói* kultúrcsoportnak nevezték el. A Dunához és a Szávához közelebb eső, délebbi vidékekre inkább a *starčevói*, míg a Tisza-vidékre a *Körös-*

kultúra a jellemző. Ennek a két csoportnak a találkozási vonala valahol Óbecse és Ada környékén húzódik, ahol közismerten nagy a különféle lelőhelyek koncentrációja. A határvonal pontos megvonására a mainál több adatra lenne szükségünk, bár egyes vajdasági kutatók szerint azt az Aranka folyó képezte. A bizonytalanság egyes okaira részben az a jellemző megjegyzés mutat rá, amelyet az Archaeológiai Értesítő 1908. évfolyamában találunk feljegyezve Móra Ferenc, a szegedi múzeum akkori munkatársa részéről. Így ír: „Október 1-én leutaztam Adára, és három napot töltöttem ott részint a lelőhelyek tanulmányozásával, részint próbaásatásokkal. A rendszeres ásatásokról le kellett mondanunk; valamennyi lelőhely téglaverő telep, a kubikolás őszidőben szünetel, s a tulajdonosok sem hajlandók megengedni a föld »összeturkálását«. Azzal vigasztaltak, hogy a földmunkák során úgylis minden előkerül, ami a földben van, s most már majd gondjuk lesz arra, hogy munkásaik – ha valamire akadnak – kellő figyelemmel bánjanak vele. Amibe kénytelen-kelletlen bele is törődtünk, annál inkább, mert az óriási kiterjedésű telepeken a mi szegényes államsegélyünkkel sokra úgylis mehetünk volna. Így legalább másutt tehettünk próbát a pénzecskénkkel, az adai lelőhelyek kincseit az isteni gondviselésre bízván, meg Nagy Lajos tanító úrra.” Móra Ferenc panaszát a későbbiekben számtalanszor és számtalan helyzetben leírhatuk volna, mert a kutatásokhoz való viszonyulás, bizony, nem sokat változott azóta sem. Kár, mert 1975-öt megelőzően a korai neolitikum jelenlétére Zentán csak a tiszai hídfő közelében talált néhány cserép, illetve éppen Adáról származó leletek alapján lehetett következtetni, a Zentai Múzeumba néhány jellegzetes, körömbenyomásokkal díszített agyagedény darabjai kerültek be valamelyik ottani téglagyárból. A határvonal meghúzása a Tisza bal parti részén sem lehetséges, mert bár több lelőhelyet regisztráltak, átfogó kutatásokra még ott sem került sor.

1975 őszén nagyméretű földmunkák folytak a zentai cukorgyár és a Bátka között elterülő Mákosban; árvízvédelmi gátat emeltek, és eközben eddig a mi vidékünkön még nem tapasztalt mennyiségű régészeti anyag került felszínre, amely ennek a területnek mintegy 7-8000 éves művelődési állapotáról szolgáltatott kitűnő keresztmetszetet.

A legkorábbi leletek a korai neolitikumból származnak, a legkésőbbiek pedig a zentai csata idejéből, vagyis a XVII. század végéről szolgáltatnak hézagpótló adatokat. A korai neolitikus leletek földbe mélyesztett „putrilakásokból” kerültek napvilágra, ezekben jellegzetes körömcsípekkel és applikált agyagcsomókkal díszített, a Körös kultúrára jellemző agyagedény-cserepeket találtak. A feltárt gödrök, bár tüzelőhelyeket találtak bennük, nem képezhettek állandó lakóhelyeket, mert a tíz évvel korábban Ludas-Budzsákon, egy hasonló korú telepen, valamint más lelőhelyeken (pl. Röske-Lúdváron) végzett feltárások során megállapították, hogy a korabeli telepek lakói némileg a földbe mélyesztett, de lényegében a föld felszínén épített, téglalap alakú házakban laktak, amelyeknek nyeregtetejük, vesszőből fonott és sárral tapasztott falaik voltak. Ilyet a Mákosban nem találtak, de nem lehet kétséges, hogy az itt lakók is hasonlókat építettek. A szóban forgó leletek csak a Bátkához közelebb eső szakaszon jelentkeztek nem nagy mennyiségben. Sajnos, mentőásatásról lévén szó, ez azt is jelentette, hogy csak a beruházó által kijelölt sávban lehetett kutatásokat végezni,

ennélfogva az ezen a területen lappangó korai településnek csak egy kisebb részét sikerült megvizsgálni. Sok, bizonyára lényeges adatot még ma is a föld takar. Egyébként szembevetendő, hogy a bánáti oldalhoz képest a bácskai oldalon lényegesen kevesebb koraneolitikus lelőhely ismeretes. Északkelet-Bácskában pillanatnyilag nyolc helyen találtak meg idevágó leleteket, Bánátban viszont negyvenhárom. Ennek a kultúrának a hordozói feltehetően jobban kedvelték a Tisza által gyakran elárasztott, mocsaras területekből kiemelkedő magaslatokat, mint a szárazabb, bácskai részeket.

A körös-starčevói kultúra virágzása és befejező szakasza idején a Tisza felső vidékén az *alföldi vonaldíszes kerámia kultúra*, a Dunától nyugatra eső területeken pedig a *dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrájának* a hordozói éltek.

A Kr. e. 3500. év körül, tehát mintegy 5500 évvel ezelőtt a kora neolitikus kultúrák helyén új, fejlettebb kultúra alakult ki. A körös-starčevói kultúra telepein is kihalt az élet, és a Tisza mellékét egy új kultúra (népesség?) foglalta el. Déli irányból erőteljes hullám érkezett, amely mai ismereteink szerint a bánáti oldalon egészen Szegedig, a Maros vonaláig hatolt, ahol a szintén előretörőben levő, alföldi vonaldíszes kultúra képviselőivel találkozott. A *vinçai kultúra* a bácskai oldalon csak Adáig jutott el. Könnyen megkülönböztethető, finom kidolgozású, vékony falú edényeiknek cserepeit (amelyeket a Zentai Múzeumban őriznek) valamelyik, ma már meg nem határozható adai lelőhelyen találtak. Ezek a cserepeken jól látható a vinçai kultúra formakincsére jellemző bikónikus forma, az edények falának éles szögben történő hajlása. Megjegyzendő, hogy ide vágó leleteink nem számosak, vagyis ebben az időben Zenta közelebbi környéke nem volt sűrűn lakott terület.

Csak mintegy 500 évvel az említett esemény után figyelhető meg újabb típusú leletek alapján újabb mozgolódás a Tisza középső szakaszának térségében. Megjelennek a *tiszai kultúra* képviselői. Ezt a kultúrát korábról hátramaradt, elszigetelt csoportok és déli irányból érkezett jövevények közösen alakították ki. Nagyjából az egész Tisza-mellék befolyásuk alá került, népes telepek keletkeztek, amelyek közül az egyik igen jelentős település Zenta és Csóka között, a Tisza árterületéből kiemelkedő magaslaton helyezkedett el. Ezen a lelőhelyen az első világháborút megelőző években Móra Ferenc nagy jelentőségű régészeti feltárásokat végzett.

Az egykori telep helyén néhány évtizeddel ezelőtt még egy jókora, hosszúkás földhát állt, amit Kremenýáknak (kremen=kovakő) neveztek. A Kremenýákon szedgették a gyufa elterjedése előtti időkben a csókaiak és a környező települések lakói a tűzgyújtáshoz szükséges kovakövet. A keresett tűzkövek mind kisebb-nagyobb őskori kovaszerszámok voltak, amelyeket a csókai „ősember” távoli vidékeken, az erdélyi folyóvölgyekben szedgetett össze, és belőlük pattintgatta azután itt vágószerszámait, vakaróit.

TODOR BRANOVAČKI, nyugalmazott zentai tanító kezdte szedgetni ezen a helyen a „régiségeket”. SZENTKLÁRAY JENŐ, a nagy tudású lelkész már ásatott is itt, és több ízben foglalkozott a hellyel történelmi tanulmányaiban. Dudás Gyula 1886-ban írt róla régészeti tárgyú munkájában. A stafétabotot tőlük MILLEKER BÓDOG (Versec), majd OROSZ ENDRE (Temesvár), GUBICZA KÁLMÁN (Bácsmonostorszeg), végül pedig Móra Ferenc, a szegedi múzeum igazgatója vette át. Az említettek mindannyian szerencsét próbáltak,

és ásásokat is végeztek a helyszínen, miközben hatalmas dokumentációs anyagot gyűjtöttek össze, amely különböző intézményekben lett felhalmozva. A leadott jelentések szerint Móra Ferenc egymaga kb. 10 000 cserepet, edénytöredéket szedett össze, és helyezte el Szegeden. A cserepeken kívül 1600 kő-, valamint 1200 csonttárgyat gyűjtött be. Felfedezett 13 korabeli sírt, 17 „putrilakást” és 5 darab apró réztárgyat is. Az általa megásott kultúrréteg vastagsága 1,5-3 m között váltakozott, amelyek alapján népes telepet kell feltételeznünk. A kultúrrétegekből előkerült állatsontmaradványok egy részét is összegyűjtötte, ezekből következtetni lehet az itt élt emberek étlapjának egy szegementumára. Ezek szerint a vadászott állatok mellett a szarvasmarha, a kecske, a juh, a sertés voltak azok a háziállatok, amelyek táplálékul szolgáltak. Mellettük hatalmas mennyiségű csigaház és sok halcsont árulkodott élelemszerzési tevékenységükről. A halcsontok között voltak olyan darabok is, amelyek a szakemberek szerint három méter hosszú példányokra vallanak.

Edény a neolitikumból

Az ásatók két agyagedényt is találtak, amelyeknek tartalma annak a kornak igen kiterjedt kereskedelmi kapcsolatait bizonyítják. Az egyik edényben márványból készített díszgombok (?) mellett vörös okkerfestéket találtak. A másikban pedig, egyebek között, több mint 400 darab kárdiumcsiga háza volt, amelyeket csak a Földközi-tenger mellékéről szerezhettek be. Ilyen és hasonló példák láttán magától vetődik fel az a kézenfekvő megállapítás, hogy már akkor „hivatásos” kereskedőkkel kell számolnunk.

A Csókán és más helyen végzett ásatási eredmények alapján nagyjából következtetni lehet a település külalakjára is. A „falu” négyszögletes alaprajzú, több osztatú házakból állt, amelyeknek a teteje kétereszű volt. Oromzatukon vagy eredeti szarvasmarha-koponya, vagy sárból alakított és égetett állatfej díszelgett. A házak sárvakolatába az agyagedényeken is ismételt meander-díszek voltak bekarcolva. A

ház bejárati részében a háziállatok voltak elhelyezve, beljebb volt az alvó- vagy tanya-hely, míg legbelül az élelemtárolásra alkalmas, fonott kasok és agyagedények, valamint a szerszámok (hálók, varsák, csonthorgok, szigonyok, íjak, kőbalták, kar alakú fadarabba illesztett kovapengékből álló sarlók, szövésnél alkalmazott kellékek stb.) álltak. Feltehetően itt voltak az agyagból (és fából?) készített idolk (bálványok) is. A tiszai kultúra leletanyagában ugyanis nagyon gyakoriak az olyan leletek, amelyek nagyon fejlett istenkultuszra utalnak; a kultusz középpontjában a termékenységet megtestesítő női szobrocskák álltak. Egy ilyen ruhátlan, alacsony zsámolyon ülő és ölében nagy, fordított kúp alakú edényt tartó női istenséget Törökbecse közelében találtak.

A mai értelemben vett mesterségek még csak csírájukban voltak meg, mindenki maga gondoskodott szerszám-, ruha- és egyéb szükségleteiről. A házimunkákban csak a nemek közötti munkamegosztás létezett, az ezek végzéséhez elengedhetetlenül szükséges összes ismeretek pedig kizárólag a gyakorlati tudáson alapulhattak. Ebben az állandóan továbbadott és bővülő tudásban viszont benne voltak a növénytan, földtan és vegytan alapismeretei. Sőt, földműveléssel foglalkozó társadalomról lévén szó, bizonyossággal lehet feltételezni, hogy némileg jártasak voltak már a csillagászatban is, hiszen a talajművelési és vetési időszak meghatározásához az égi jelenségek bizonyos ismerete szükséges.

Nem nehéz elképzelni, hogy kedvező időben a „csókai” házak között állandóan zajlott az élet, a különböző családi, társadalmi és gazdasági tevékenységek a gyermekneveléstől a házimunka minden változatáig. Itt csépeltek, készítették ki a bőrt, faragták, alakították szerszámaikat, ladikjaikat, itt csiszolták, fűrték kőszerszámaikat, és itt készítették edényeiket is sásból, tökből, faháncsból, bőrből és agyagból. A felsoroltakból érthetően csak az agyagból égetett darabok maradtak meg. Ezeket bekarcolással és festéssel díszítették is. A meandroid és geometrikus díszek nagy része megőrizte az akkor alkalmazott szövés mintákat vagy sásból összerótt edények kötés mintáját is. A bekarcolt díszek mellett gyakoriak az edényeken a tűzdelt és plasztikus díszek, valamint a különféle benyomott díszek válfajai.

Halottaikat, legalábbis némelyeket, közvetlenül a település mellett temették el. A férfiakat, illetve nőket egymástól eltérő, fordított irányban, jobb, illetve bal oldalukra fektetve, zsugorított helyzetben helyezték a sírba. A csókai sírokban a halottak mellett csak szerény ékszereket, csontgyöngyöket találtak.

Az ásatások folyamán a település különböző részein néhány rézből készült tárgy, karperec és gyűrűt is találtak. Ezeket a tárgyakat előfutároknak lehet tekinteni. A küszöbön álló nagy változásoknak, egy új korszaknak – a fémek korszakának – az előfutárainak. A fémkorszak, amely végeredményben a mai napig tart, a Kárpát-medencében egy élesen különválasztható korszakkal, a rézkorszakkal kezdődött.

A rézkorszak

A neolitikum folyamán Európában és a Közel-Keleten mélyreható differenciálódási folyamat indult meg. Az egyes régiók között hatalmas kulturális, gazdasági és társadalmi különbségek jöttek létre. Ahogyan mai világviszonylatban fejlett és fejletlen területekről beszélünk, egy elképzelt, ötezer év előtti közgazdász már abban az időben bevezethette volna ezt a fogalmat. A különbség csak annyiból állt volna, hogy akkoriban a mai helyzetnek pontosan a fordítottja volt érvényes, a Közel-Kelettel szemben Európa volt a fejletlen és elmaradott.

A tiszai kultúra idejében Mezopotámiában már kialakult az öntözéses földművelés, létrejöttek az első városállamok, az egyetemes kultúra már magáénak mondhatta az ún. sumer számrendszert is. A Nílus völgyében megjelentek az első ismert hieroglif szövegek, és felépült Dzsoszer fáraó masztabája is. Alig hihető, hogy valaki akkor olyan hihetetlen dolgot lett volna képes elgondolni, hogy két és fél-három évezred múlva (Augustus római császár idejében) az egyetemes fejlődés súlypontja már az ismeretlenség homályában leledző Európában fog lenni.

Hosszadalmas dolog lenne azzal foglalkozni, milyen csatornákon át jutott a Kárpát-medencébe a réz előállításának az ismerete. Fogadjuk el ténynek, hogy a felfedezés valahol a Közel-Keleten történt. Nyilvánvaló viszont, hogy a nehezen beszerezhető, természetes állapotban nyert, viszonylag puha fémre eleinte inkább csak mint kuriózumra tekintettek, luxuscikkek készítésére használták, de a réztárgyaknak már minden bizonnyal kezdett kialakulni gazdagságmérő szerepük, ismeretük és használatuk gyorsan terjedt. A réz későbbi gyors elterjedésének nálunk megvoltak a feltételei, amennyiben a felvidéki és az erdélyi érchegységben jelentékeny rézérctelepek találhatóak, a hegyekből kivezető folyóvölgyek pedig mind a termékeny Alföldre nyílnak.

A korábbi, Tisza melléki neolitikus népességek az eddig feltárt régészeti bizonyítékok szerint minden megrázkódtatás nélkül jutottak az új ismeretek birtokába. Kultúrájuk fejlődésében nem állt be radikális törés, jobban mondva a megfigyelt változások nem magyarázhatók idegen hódítással. A fémtárgyak bevezetése sem történt máról holnapra, és a korábbi alapanyagok - fa, csont, agancs, kő - még sokáig nem szorultak ki a használatból. Mindamellet a változások nagy horderejűek voltak a gazdálkodás, a társadalmi élet és a hitvilág terén is. Természetesen nem lehet egyértelműen azt állítani, hogy a változásokat kizárólag a fémek megjelenése eredményezte, mindenestre tény, hogy a korábbi időszakra jellemző földművelő életmóddal szemben a rézkorszakban a pásztorkodó, állattenyésztő életmód vált uralkodóvá annak minden következményével. Például azzal - a tudomány számára negatív - jelenséggel, hogy hiányoznak a régészeti kutatás egyik fontos célpontját jelentő, hosszú életű települések. Hogy mégis figyelemmel tudjuk kísérni az akkori társadalmak körében lezajlott eseményeket, azt annak köszönhetjük, hogy a szilárdan helyhez kötött települések megszűntek ugyan a társadalmi együvértartozásnak a kifejezői lenni, helyettük ezt a szerepet a temetők vették át. Az eddig feltárt nagyobb temetők szerkezete visszatükrözi a társadalom belső szerkezetét, a mellékletek pedig világosan jelzik a társadalom

gazdasági alapon való differenciálódását. A sírok szabályos sorokat alkotnak, és ebből feltehető, hogy az egyes sorokban egy-egy család tagjai nyugsznak.

Az Alföld rézkori fejlődésének három szakaszát különböztetjük meg. A Zentai Múzeum gyűjtőterületén mindhárom képviselve van. A legkorábbi csoportot *tiszapolgári* kultúrának (Kr. e. 2500 körül), a belőle idővel kifejlődött javarézkori csoportot pedig *bodrogresztúri* kultúrának nevezik. A Kárpát-medence sík vidékein és a Dunántúlon csak a késő rézkor folyamán terjedt el a déli, balkáni gyökerekből táplálkozó *pécéli* vagy *badeni* kultúra. Mindhárom kultúracsoporthoz átlag 200 éven át dominált. Mindhárom csoport gyors elterjedése részben mozgékony életmódjával, illetve (a péceli kultúra esetében) azzal magyarázható, hogy mezopotámiai mintára a szarvasmarhát igavonó állattá léptették elő, és alkalmazni kezdték minden kerek jármű ösét – a kétkerekű kocsit. Annak ellenére, hogy a felfedezés nem itt született meg, a Kr. e. II. évezred fordulóján és az azt követő egész évezred folyamán Európában a Kárpát-medence területén volt a legélénkebb „kocsiforgalom”. Más területekhez képest ugyanis ebben a térségben találták meg a legtöbb, agyagból készített kocsimodellt. Jellemzője ennek a korszaknak az is, hogy a rézzel párhuzamosan terjedt el az arany ismerete és ékszerként való használata. Aranytárgyakat találtak Noszán, a Ludas-tó mellett feltárt egyik sírban.

A tiszapolgári kultúra dominanciájának idejéből származó temetőt találtak vályogvetés közben a Horgos mellett levő Budzsákban. Nagy kár, hogy a sírok bontása közben nem volt jelen hozzzáértő személy, aki a lelőköriülményeket megfigyelte volna. Érvényes ez, sajnos, a csókai korarézkori temetőre is. Mindkét helyről csupán a sírokból kiszedett agyagedény-mellékletek ismeretesek.

Ezek szabad kézzel készített, kissé sárgásszürke színű, sima felületű, cső alakú, magas talpakon álló, gömb vagy tál alakú alkalmosságok, némelyik kúp alakú fedővel van ellátva. Találtak még vékony falú, hengeres nyakú, kisebb-nagyobb dudorokkal díszített fületlen kancsókat és kis, harang alakú csészécskéket. Megfelelő adatok hiányában más lelőhelyekre hivatkozva említhetjük, hogy ebben a korban a halottakat keskeny sírgödrökbe kinyújtott helyzetben, oldalukra fektetve földelték el. A férfiak sírjába kőbaltát, finoman megmunkált obszidián nyílhegyeket, elvéve réz- vagy aranyékszereket tettek, és egy esetben, Noszán például egy vaddisznó állkapcsát. Ezekben és a nők sírjaiban is gyakran találni háziállatsontokat is.

A tiszapolgári kultúrából fejlődött ki a *bodrogresztúri kultúra*. Pontosan nem tudjuk, mi idézte ezt elő, de az anyagi kultúra maradványai változásokról tanúskodnak, habár az életmód, a gazdaság alapjai többé-kevésbé a régiek maradtak. Az alapvető foglalkozás továbbra is az állattenyésztés, így településeik helyét a legritkább esetben lehet megtalálni. A temetkezések azonban más felfogást árulnak el. Folytatják ugyan a neolitikum folyamán használatos zsugorított temetkezés szokását, mégpedig úgy, hogy a férfiakat a jobb, a nőket pedig a bal oldalukra fektetik, fejükkel keleti, illetve nyugati irányba fordítva. A sírmellékletek továbbra is főleg agyagedényekből állnak. Közöttük a legjellegzetesebbek az ún. tejesköcsögök, a magas nyakú, körte formájú, két apró fülel ellátott edények. A magas, csőtálas edények elmaradnak, helyettük zömökebb, széles hasú, hengeres nyakú fazekak jelentkeznek. Az edénye-

ket továbbra is szabad kézzel készítették, felületük sima, sárgásszürke, rajtuk a többnyire szabályosan elhelyezkedő kidudorodásokon kívül más díszítés nincs. A sírokban kőbaltát, kova- vagy obszidiánpengéket, kőbuzogányokat, rézből készített szerszámokat, ételmaradványokat (állatcsontokat) találnak az ásatók. Nem gyakran, de meglepően súlyos aranyékszerek is előfordulnak ebből az időszakból.

Egy valószínűleg késő középkori temető utolsó maradványait bontotta ki KOREK JÓZSEF 1944-ben a Kisbátkán végzett mentőásatás során, amikor is nyolc javaréz kori sírt is talált. A leletek alapján a sírok a bodrogkeresztúri kultúrába sorolhatók. A Tisza túloldalán, Csókán is feltártak a két világháború közötti időszakban egy ugyanabba a kultúrkörbe tartozó kis méretű temetőt. A leletek a belgrádi Nemzeti Múzeumban vannak elhelyezve.

A rézkorszak harmadik, késői fokozatát a *péceli* vagy *badeni* kultúra képviseli. Ada déli részén, az egyik téglagyár helyén egykor gazdag badeni település létezett, amelyről ismételten el lehet mondani, hogy az elmúlt évtizedek folyamán teljesen elpusztult. Innen a Zentai Múzeumba csak kevés számú edénytöredék és néhány nyúlfülű kis bögre került. A péceli kultúrát, amelynek a gyökerei egészen Anatóliáig követhetők, egy dél felől több hullámban felnyomuló népesség hozta magával, és terjesztette el a Kárpát-medencében. Velük újból előtérbe került az egy időre háttérbe szorult földművelés. Immár jelentősebb települések keletkeztek. Az egy-két évszázaddal korábban tapasztalt fémgazdagság azonban mintegy varázsütesre megszűnt. A földművelés mellett elsősorú szerepet kap a szarvasmarha tartása. Ez a csendes jószág olyan tekintélyre tett szert, hogy még a jelentősebb személyiségek sírjaiba is beletették – kísérőnek.

A Földközi-tenger keleti medencéjének térsége később sem szűnt meg hatást gyakorolni Európa északabbi, kevésbé fejlett területeire. Újabb és újabb kulturális kisugárzások kiinduló területe maradt. A Kr. e. III. évezred közepén is déli hatásra indul el egy újabb, az emberiség fejlődése szempontjából nagy jelentőségű korszak, a bronzkorszak.

A bronzkorszak

Az ember – kulturális fejlődése legelején, több százezer évvel ezelőtt – felfedezte a szerszámkészítés fortélyait, utána elsajátította a tűzgerjesztés tudományát is, majd az állattartással egyidejűleg az önálló növénytermesztés megismerése következett. Mindmennyi forradalmi jelentőségű újítás. Mégis az évszázadokon át bonyolódó fejlődés eredményei csupán az előfeltételeit hozták létre annak a nagyszabású, újabb forradalmi előrelépésnek, amely a fémkorszak kezdetével indult el, és amely lényegében még ma is tart. A korábbi nagy vívmányok önmagukban nem voltak elégségesek a mai civilizáció kiteljesedéséhez, mint ahogy a téglaboltív sem teljes, nem tartóképes az utolsó, központi tag nélkül. A korábbi vívmányok nem hozhatták létre annak a folyamatnak az alapját, amelyet „az anyagi javak felhalmozásának” nevezünk. Ezt a lényeges fejlődési fokozatot csak a fémek általános használatba vétele biztosíthatta.

Másrészről a fémek iránti szükséglet és a fémeszközök előállításának munkaigényessége tette szükségessé az élelemtartalékok mind nagyobb felhalmozását, illetve termésük fokozását. Ennél a pontnál szűnik meg az önellátó, „primitív” gazdálkodás, és nyílik lehetőség újabb, fejlettebb gazdasági és társadalmi rendszerek kialakulására.

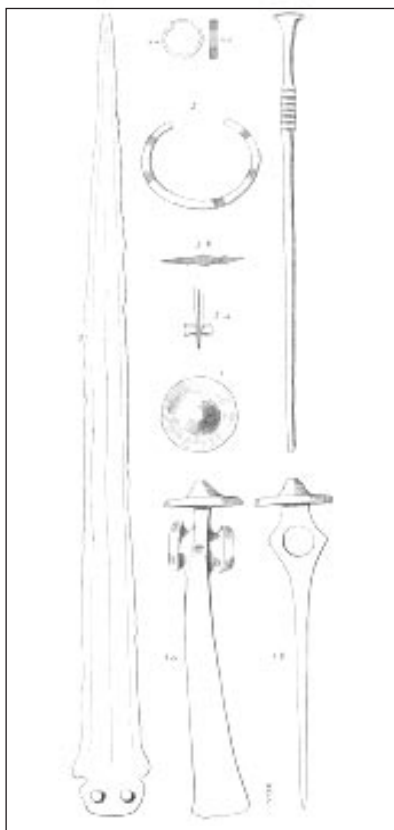
A Kárpát-medencében az első, bronzból – a réz és ón, illetve a réz és cink ötvözetéből – előállított, kitűnően önthető, a réznél sokkal szilárdabb, de mégis elasztikus anyagból előállított eszközök Kr. e. kb. 1900 körül, vagyis mintegy 4000 évvel ezelőtt jelentek meg. Ebben az időszakban a Kárpát-medencébe majdnem egyidejűleg több irányból is érkeztek külső hatások: nyugatról az ún. *harang alakú edények kultúrájának* népeisége, északkeletről, a mai Ukrajna területéről a Nyírségen át terjeszkedtek az okkersiros kultúra hordozói, akiknek szokása volt, hogy halottaikat nagy, kerek halmok alá temették. A Tisza vidékére és a Bánságra annyira jellemző halmoknak egy része biztosan ezeknek az embereknek a ténykedését tanúsítja, ezenkívül róluk biztos leletek alapján feltehető, hogy ebben a térségben ők voltak az első lovas nép. Végül a korábban már említett déli útvonal (a Vardar – Morava, illetve a Duna völgye) ismét szerepet kapott Közép-Európa történetében azzal, hogy rajta át is érkeztek a Földközi-tenger térségéből meghatározó kulturális impulzusok. A régóta használt vízi utak mellett a lónak a közlekedésbe és a kereskedelembe történt bevonása után új, szárazföldi utak is keletkeztek. A ló akkor már bizonyíthatóan igavonó állattá vált, számos helyen találtak csontból készített zablatagokat.

Bizonyítékokat találhatunk arra is, hogy délről (talán Trójából!?) a Duna, a Tisza, a Maros vidékére rendszeresen jártak fel vándorkereskedők és „beszerzők”, akik rendszeresen látogatták Erdély gazdag aranylelőhelyeit, a Felvidék rézérc- és Csehország öntelepeit. Ezzel az érckutatásnak és -feldolgozásnak olyan mechanizmusát indították el, amely a későbbiekben önállóan is képes volt már működni. GORDON CHILDE szerint abban a pillanatban, amikor a bronzkori Trója elpusztult, és „megszűnt az európai piac”, az addig csak a mások igényeit kielégítő közép-európai közösségek saját maguk számára kezdtek termelni, és rövid idő alatt kialakították saját, eredeti fémkultúrájukat. Más szóval Európa újabb lépést tett a saját – később valóra vált – vezető pozíciójának irányában. Ebben a periódusban a Kárpát-medence egyedülálló fémfeldolgozó központtá fejlődött.

Az ide vágó kutatások eredményei szerint ezekkel az eseményekkel egy időben fokozatosan változott az éghajlat, amennyiben a korábbi szárazabb időjárást hűvösebb és nedvesebb klíma váltotta fel. Erre az állatcsontmaradványokból lehet következtetni. Az is bizonyítható, hogy a földművelés az állattenyésztés rovására még intenzívebbé vált. A régészeti, paleobotanikai leletek az alábbi kultúrnövények természetéről tanúskodnak: búza, köles, árpa, lencse, borsó stb. Az állattartás anyagai a szarvasmarha, a juh, a kecske, a sertés és a ló, de nem hanyagolták el a vadászatot sem, hiszen az akkor még szinte érintetlen természet bőven ontotta javait.

A közép-európai korai és középső-bronzkor 6-700 éves tartamának folyamán ismét osztódási folyamatnak lehetünk tanúi, ugyanis egész sor kultúra váltogatta egymást, illetve alakultak nagyobb egységekből kisebb kultúracsoportok. A nagy kultúrmozaik teljes képe ma még részleteiben nem tekinthető át. A kölcsönhatások jelei nyilvánva-

lóak, de egyes feltételezett események lejátszódásának menete és pontos ideje sok esetben még bizonytalan. Csak a középső bronzkor legvégén megfigyelt „nagy népvándorlás”, amely a halomsíros kultúra népének északnyugati irányból történő bevándorlásával hozható szoros kapcsolatba, teremt térségünkben átmenetileg egységesebb képet. Egyébként a bronzkor keretében beszélhetünk először már kialakulófélben levő népekről, nagyobb, régészeti módszerekkel kirajzolható törzsszervezetekről.

Bronzlelet az Orompartokról

A Tisza jobb parti sávjában, Horgostól dél felé a bronzkor legkorábbi szakaszából még nem regisztráltak lelőhelyeket. Viszont a vučedol-zóki kultúra ún. makói csoportjába tartozó leletek sporadikusan Zenta környékén is jelen vannak. A Zentai Múzeumban jellegzetes kis tálkák találhatók, amelyeken bekarcolt, fehér mészbetéttel kitöltött, hálószerű díszítések vannak. Az időben azt követő *nagyrévi kultúra* (Kr. e. 1800 körül) azonban – szintén csak véletlen leletek alakjában –, de már sokkal érezhetőbben van képviselve. Az ebbe az időszakba sorolható leletek a Horgos határában

levő Szűcs-halmon talált sírokból származnak. A megőrzött leletek kis, körte alakú csuprocskákból állanak. A zombori Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulat Évkönyvének 1903. évfolyamában ÉRDÚJHELYI MENYHÉRT által közölt leírásból az derül ki, hogy Zentától délnyugatra, az Oromparton sírokat találtak, amelyekben agyagedények voltak, tálak, fazekak és bögrék. Mivel a tárgyak nem maradtak meg, csak következtetni lehet, hogy kora bronzkori, talán a nagyrévi kultúra körébe tartozó temetkezésre bukkantak. Az egyik sírban aranyékszert is találtak, a kora bronzkori sírok gyakori velejáróját.

Bronzkori öntőformák

A középső bronzkor párszáz éves tartama alatt (Kr. e. második évezred közepe) a Tisza-Maros vidékén a *szőreg-perjámosi* kultúra népessége élt, akiknek egy nagyon jelentős, megerősített települése a Magyarkanizsa keleti részén egykor állt földvár területén feküdt, ahol a közelmúltban egy árokban tűzben elpusztult korabeli ház monumentális plasztikus díszait ásták ki. Ez a magyarkanizsai település abban az időben ennek a kultúrának szélesebb értelemben véve is jelentős pontja volt, így a jövőben esedékes ásatásoktól fontos eredményeket lehet remélni. Az említett népesség túlnyomó részben földműveléssel foglalkozott, élelmezésében az állattartás és a gyűjtögetés csak kiegészítő szerepet töltött be. Fémiparuk aránylag fejletlen volt, habár egyes tárgycsoportok a fejlettebb déli területek, a mediterráneum irányából érkező erőteljes kapcsolatokról tanúskodnak (kagyló-, fajansz- és csontékszerek). A más területeken szerzett tapasztalatok szerint nagy kiterjedésű temetőik több száz sírt is számlálhatnak. Annak a temetőnek a kiterjedéséről, amelyre a magyarkanizsai rendőrállomás építése során bukkantak rá, nincs adatunk, mert a terület ma már be van építve, és a környéke is urbanizált. Halottaikat zsugorított helyzetben, északi vagy déli irányban helyezték el a sírban attól függően, hogy férfi vagy nő volt az illető; a férfiakat rendszerint fejjel dél felé, a nőket viszont ellenkező irányba fordították. Köréjük a temetés során mellékleteket helyeztek el, többet vagy kevesebbet az illető nemének, korának és társadalmi helyzetének megfelelően. A mellékletek elsősorban agyagedényekből állottak (nagy, néha hatalmas méretű tálak, kisebb-nagyobb bögrék és erre a korra jellemző, kétfülű, kifordított peremű kancsók). Ennek a csoportnak egyik nagy, több mint 300 sírból álló temetőjét a Tisza túloldalán, Homokréven (Mokrin)

tárták fel: agyagedények, bronzból készített tűk, karperecek, fejdíszek, török, fajanszgyöngyökből, állati fogakból összeállított, kagylókkal tarkított nyakláncok és néhány aranyékszer kerültek elő a sírokból.

Tudjuk, hogy a Dél-Bánságban elterjedt jelentős *vatini* kultúra hordozói állandó hatással voltak a tőlük északabbra élő csoportokra, illetve azok kultúrájára. Észak-bácskai vonatkozásban azonban egyelőre csupán néhány agyagedény nyújt bizonyítékot arra, hogy hatásuk ide is kisugárzott.

Északkelet-Bácskában az első *vatini* elemek megjelenésével körülbelül egyidőben, esetleg már azokat megelőzően észrevehető nyomokat hagyott egy más, ellenkező irányból történő békés beszivárgás is. Ennek előzményeiről elég annyit tudunk, hogy a középső bronzkor legelején a dunántúli kultúracsoporthoz és a Duna-Tisza köze északi részén elhelyezkedő *nagyrévi* kultúra ötvözetéből egy új kultúra, a *vatyai* kultúra bontakozott ki. Ennek a jelentős komplexumnak déli pereme egy időben (Kr. e. 1500 körül) elérte a bácskai löszfennsík peremét. Régészeti nyomai azonban elég gyérek, s ennek alapján ez esetben is feltételezhető, hogy az adott időszakban területünk gyéren lakott volt. Ez a helyzet azért furcsa, mert ezt követően, a késő bronzkorba vezető periódus idején a benépesültséget illetően merőben ellentétes képet kapunk.

Bronzból készült tárgyak

Kr. e. 1300 táján, illetve azt megelőzően a Kárpát-medence szinte egész területén egy alapvonalában egységes kultúra, a *halomsíros* kultúra terjedt el, amelynek a feltűnése egy népesség gyors iramú, több hullámban érkező előretörésével hozható kapcsolatba. Ennek a nagy vándorlásnak az idején a korábbi temetőkhöz többé nem a korábbi lakosok temetkeztek, de nem is tűntek el nyomtalanul, kultúrájuk egyes elemeit később is fel lehet lelni. Tekintve, hogy a *halomsíros* kultúra mint egész egyik itt előzetesen meglévő kultúrából sem vezethető le, és mert az utóbbit szoros szálak fűzik a Duna felső folyása mellékén honos *halomsíros* kultúrához, csak invázióhoz hasonló költözésről lehet beszélni. Ezt támasztja alá az a feltűnő tény is, hogy a tárgyalta időszak kezdetén sok helyen földeltek el, rejtettek el értékes bronz- és más vagyontárgyakat annak a jeleként, hogy a kollektív biztonság nagyon meglazult, és a szorult helyzetben levők igyekeztek menteni értékeiket. Ezek a bronzleletek értékes üzeneteket tartalmaznak a mai tudomány számára. Az újonnan érkezett, új, mozgékony nép-

csoport alapvető gazdasági tevékenysége az állattenyésztés, amiből az is következik, hogy szervezettebb és harcosabb beállítottságú volt az itt talált békésebb földművelőknél. Ezt bizonyítja a mifelénk először általuk használt, újdonságnak számító, hatásos fegyver, a hosszú kard is. 1898-ban ástak ki Felsőhegy közelében, a „csésztői kanyarulatnál” egy sírt, amelyben a csontváz mellett a felöltőhöz tartozó bronz tűkön és bronz harci szekercén kívül egy kardot is találtak. A hasonló szabadkai, zombori és vatini leletekkel egyetemben a zentai is a legkorábbi jelzések közé tartozott a tudomány számára erről a kultúráról (vagy népről). A szakirodalomba mindenestre mint a „zentai lelet” vonult be. Kár, hogy a megtalálás pontosabb helyét nem tudjuk. Az viszont kétségtelen, hogy a magyarkanizsai megerősített településen az élet ebben az időszakban ért véget, és hogy ott többé huzamosabb ideig nem szállt meg senki sem, újabb kultúrrétegek nem keletkeztek. A szóban forgó vándorlás, a résztvevők kiterjedt területeken történő mozgása elsősorban az akkortájt lejátszódó, már említett éghajlati változásokkal hozható kapcsolatba. Az időjárás addigi egyensúlya lassan megbomlott, és hűvösebb periódusba lépett, amely a korábbinál jobban kedvezett az olyan állattartó közösségeknek, mint a halomsíros kultúra népe.

A fenti magányos sírleletben talán az újonnan érkezettek első maradványait kell látnunk. A letelepedés után fokozatosan kialakult temetők közül Zenta környékén két jelentős lelőhely is ismeretes. Az egyiket minden szakmai ellenőrzés nélkül, földmunkák során Oromhegyesen bontották ki az ötvenes évek folyamán. A talált agyagedény-mellékleteket szerencsére a Zentai Múzeumba vitték. A másik, nagy jelentőségű ásatást 1970-ben a Magyarkanizsa közelében fekvő Velebiten végezték. 108 sírt bontottak ki, közülük 77 volt bronzkori, a maradék 31 pedig szarmata.

A bronzkori sírok esetében kétféle temetkezési szokást figyeltek meg: 34 esetben korhasztásos, 43 esetben pedig hamvasztásos rítus szerint történt a temetés, ami azt jelenti, hogy ebben a temetőben újabb szokás keveredett a régebbivel. Korhasztásos temetés esetén a sírba a halottat természetes állapotában helyezik el, vagyis abban a mai kutatók csontvázat találnak, hamvasztás esetében viszont a máglyán elhamvasztott személy maradványai urnába helyezve találhatók meg. A velebiti temető jellegzetességei közé tartozik, hogy a csontvázak mellett általában több leletet találtak. A hetes számmal jelölt sírban a csontváz mellett például a következő tárgyak voltak: henger alakú, magas fazék, hengeres nyakú „urna”, kis, füles csésze és egy ép bronztőr, azonkívül mindkét láb 3-3 nagyobb ujjára bronzhuzalból cső alakúra csavart „gyűrűket” húztak. A nagyujjakon díszesebb, szintén huzalból csavart, de spirálisba futó végekkel rendelkező „gyűrűk” voltak. A két kéz 3-3 ujját is gyűrűk díszítették. Azok azonban nem sodronyból készültek, hanem vékony, keskeny bronzszalagokból hajlították őket össze. A jobb karon négy darab, nyitott végű, hajszálfinom bevésésekkel díszített karperec volt, a nyak táján pedig hat darab, szabályosan elrendezett, szív alakú öntött bronzdíz. Minden egyes dísz közé finom sodronydíszek voltak iktatva.

A nyolcvanas számmal jelölt sír szintén a „gazdag” sírok közé tartozott. Abban két, szív alakú, öntött csüngőt, gomba alakú bronzgombokat, bronzgyűrűket és egy gyönyörű, fényes, fekete felületű talpas edénykét találtak. Kivételesen érdekes volt az a két széles, hosszú bronzszalagból csavart dísz, amelyeket a halott két alsó lábszárára

húztak. Mindkét darabnak a végei elvékonyodó drótban végződtek, amelyek spirális alakban pördültek vissza. Az egyik spirálisra egy kis láncocska is fel volt erősítve. Hogy egy-egy ilyen, nem mindennapi dísz mennyire megbecsült érték volt, az abból látszik, hogy az egyikén egy kezdődő repedés látható, amelyet a korabeli mester ügyesen megfoltzott.

A kilencvennégyes sírban a teljesen elporladt csontok helyén két pecsétfejű bronztű, két bronz karperec, három bronzgyűrű, bronz sodronydíszecskék, aranylemeztöredékek és egy kivételesen ritka, vékony bronzszalagból alakított öv került napvilágra, amelyet poncolással plasztikus díszekkel látott el készítője. A tárgyak értéke arról tanúskodik, hogy tulajdonosuk halálát megelőzően előkelő személyiség lehetett.

Bronzkori edények

A velebiti temetőhöz tartozó település helyét ezidáig, sajnos, nem lehetett megtalálni, így a sírmezők adataiból levonható következtetésekre vagyunk utalva. Azok arról tanúskodnak, hogy a középső bronzkort követő késő bronzkor folyamán huzamosabb ideig tartó, csendes, nyugodt időszak kezdődött, amely alatt a gazdasági és társadalmi viszonyok kedvező változásokon mentek át. Ennek illusztrálására talán elegendő fel-
említeni, hogy egy Velebiten még 1954-ben kiásott sírban több, homokkőből készített öntőmintát találtak, ami helyi öntőműhelyre utal. Ehhez hozzátehetjük még, hogy egy másik öntőműhely nyomait a viszonylag nem messze fekvő Ludas-tó partján is megtalálták. Szorosan ide tartozik az az adat is, hogy a szélesebb térségben egész sor halomsíros temető helye ismeretes, ami számottevő népesség jelenlétét bizonyítja. Ilyeneket Velebiten és Oromhegyesen kívül Kishomokon, Horgoson, Hajdújáráson, Dorozsmán, Bilicsen, Tápén, a felsőhegyi Paphalom közelében, valamint Csókán és Tiszahegyesen (Ídos) stb. is találtak.

A halomsíros kultúra késői szakaszába sorolható, úgynevezett csorvai csoport leletei Északkelet-Bácskában nem lelhetőek fel, vagyis a korábbi csoport lakossága hosszabb ideig töretlenül megmaradt ezen a területen. Egyébként a bronzkorszak befejező szakasza pontosabb történeti rekonstrukciójához területünkön még sok elem hiányzik.

A várható kiegészítő részletek még zömükben a föld alatt rejtőznek, például a hihetetlenül gazdagnak ígérkező magyarkanizsai földvár kiterjedt kultúrrétegeiben.

Vitathatatlan, hogy a bronzkorszak az európai civilizáció fejlődésében kiemelkedő szerepet töltött be. Ebben a régészek egyetértenek. CHILDE szerint ez a szakasz volt a barbár Európa útkeresésének döntő pillanata, amikor a fémekkel dolgozó mesteremberek tudásukkal olyan önállóságot harcolhattak ki maguknak, hogy ki tudtak szabadulni az „uralkodó” törzsfőnökök igája alól és a jóval szorosabb törzsi szabályok bilincseiből, és hatalmas lendületet tudtak adni a társadalom fejlődésének.

A vaskorszak

Vitkozni lehetne azon, hogy a „vaskorszak” kifejezés mennyire fogadható el az őskor befejező szakaszának jelölésére, amelyen a Kr. e. első évezred kulturális fejlődését kell értenünk. Nem csupán azért áll fenn a dilemma, mert a vaskorszak kifejezés nem fedti teljes mértékben a szóban rejlő tartalmat, hanem azért is, mert az európai kulturális állapotok az említett ezredév során még kevésbé voltak egységesek, mint a megelőző bronzkorszak folyamán, és mert a bronz helyét a vas sohasem tudta teljesen elfoglalni. A vaskorszak az írott történelem beköszöntésével, a római kereskedők és áruik, majd utána a légiók megjelenésével nem ért véget; valójában még ma is a vaskorban élünk, még akkor is, ha a műanyagok (jó és rossz értelemben) lassan elborítják a föld felszínét.

A vas mint az eszköz- és fegyverkészítés újabb alapanyaga, valamint a vele járó új technológia – a kovácsolás – megjelenése nem a végét jelezte, hanem inkább újabb lendületet adott a bronzöntés fejlődésének, hiszen az a vaskor első, úgynevezett *hallstatti* szakaszában éri el virágkorát. Ebben a szakaszban olyan meghökkentően komplikált öntvényeket tudtak készíteni, amilyenekre korábban nem volt, és (a modern idöket kivéve) később is csak ritkán akadt példa.

A vaskorszakba utalható régészeti leletek Zenta környékén nem gyakoriak (kivételesen csak a Mákosparton kiásott leletek jelentenek), úgyhogy ezzel a korszakkal részletesebben nem is foglalkozunk. Egy valamit azonban ezzel kapcsolatban mindenképpen meg kell említeni. Nevezetesen azt, hogy eljutottunk abba a történelmi korszakba, amikor a legrégebbi görög írott források segítségével már itt élő, néven nevezett népekkel találkozunk, és az addigi elvont jelentésű „kultúra” vagy „kultúr csoport” megjelölés helyett népvégeket kezd használni a tudomány. A görög mitológiában történnek utalások a távoli északon tanyázó hiperboreusokra, amazonokra és másokra, azok a megjelölések azonban még nem fednek igazi népi közösségeket, mint mondjuk a trákokról, agatürsokről, kimmerekről vagy a szüginnákról szóló tudósítások.

Az őstörténetnek ebben a befejező szakaszában addig szokatlan mértékben növekszik az európai népesség száma, a történelem kereké egyre gyorsabban kezd forogni, és a népmozgások előidézéséhez a korábbi természeti tényezők mellett sokkal nagyobb mértékben járulnak hozzá a társadalmi és gazdasági tényezők. A földbe rejtett bronztárgyak nagy száma ismételtelen arról tanúskodik, hogy meg-megújuló politikai

krízisek váltogatták egymást, amelyek kedvezőtlen hatással voltak az itt élő közösségekre. Szélesebb kereteket tartva szem előtt, a Kárpát-medence térségét a tárgyalt ezredév alatt néhány jól körvonalazható, nagyszabású invázió érte. Ezeknek a következményei nem mindig és nem egyforma mértékben voltak érezhetőek a Tisza alsó folyása mentén, de a keletkezett nagyobb néphullámok hatását itt is minden alkalommal ki lehet mutatni.

Még a késő bronzkor folyamán indult el az Alpok lankái tájáról az *urnasírok kultúrájának* népe, amely fokozatosan elérte a Duna vonalát, és áterjedt annak keleti partjára is. Egyes kutatók szerint ennek a kultúrának a hordozói az illírek voltak. Ezzel párhuzamosan terjedt a Tisza mentén a jellegzetes szénfekete, fényesre csiszolt felületű urnák kultúrája, a *gávai kultúra*, amelynek Zenta környéki jelenlétére ma még igen kevés régészeti bizonyítékunk van.

Kr. e. 900 körül jelentek meg a Kárpátok keleti feléről származó nomád trák-kimmerek, akiknek jellegzetes, bronzból öntött lószerszám-részei (zablapálcák, szíjosztó karikák, díszkorongok és más tárgyak) az egész Alföld területén, így a Vajdaságban és azon túl Észak-Szerbiában is mindenhol megtalálhatók. A legközelebbi ilyen leletek a Ludas-tó környékéről kerültek a szabadkai múzeumba.

A Kr. e. I. évezred derekán ismét keleti irányból érkezett egy néphullám: a szkítáknak egy jelentős csoportja. Leleteik egészen Szlovéniáig megtalálhatók, de intenzív jelenlétük elsősorban Erdély területén és a Tisza középső folyása mentén bizonyítható. Hódmezővásárhely és Szeged környékén feltárt temetőik hosszabb jelenlétükről tanúskodnak. Velük kapcsolatban meg kell említeni, hogy az agyagedények korongon való készítésének ismeretét területünkön elsőként ők terjesztették el. Az évezred utolsó nagy népcsoportja, amely bámulatos fegyelemben, elismerésre méltó szervezettséggel fokozatosan vonult a Duna és a Rajna felső folyása vidékéről a délkelet-európai területek irányába, a kelták törzsekbe tömörült, igen harcias csapatai voltak. Ők a Vajdaság területét a Kr. e. IV. század második felében érték el. Szeged környékét kivéve a középső Tisza-vidéken régészeti leletanyaguk csak elvétve fordul elő, ami egyébként a vaskorszak többi időszakára is jellemző. A trák-kimmer betörés idejéből a Zentai Múzeum raktárában például egyetlen tárgyat sem őriznek, és a szkítákra is csak kevés, bizonytalanul datálható agyagedény-darab utal, amelyeket a Mákosparton szedtek össze. A szkíták benyomulását megelőző egy-kétszáz éves periódusban Dél-Bácska és a Tisza alsó folyásának melléke balkáni-szerémségi befolyás alá került, aminek anyagi bizonyítékai a Titeli-fennsíkon fekvő hatalmas, megerősített településen, a Földváron levő megfelelő kultúrrétegek, illetve a csúrogi nagy ezüstlelet tárgyaiban jutnak kifejezésre. Az említett helyen magas szintű technológiai tudással (görög hatás?) készített fibulák, karperecek, gyűrűk és más tárgyak kerültek felszínre.

Kutatástörténeti érdekesség, hogy a múlt század utolsó harmadáig, amíg a régészeti kutatások a korábbi korszakok meglétére rá nem mutattak, minden őskori leletre, amely a római uralom időszakát megelőzte, rámondták, hogy kelta. A mi kutatóink is abban a tévhitben voltak, hogy rögtön a Pannon-tenger eltűnése után a Tisza az Orompartok alatt folyt, és a kelták – mint az itt fellelhető legősibb nép – a magas partokon éltek. A kelták hagyatékából, mint említettük, ezidáig sajnos nem áll rendelkezésre.

kezésünkre nagyobb mennyiségű lelet. Lejegyzett történeti tény viszont, hogy a scordiscusok (Scordiscii), akik átvonulván a Kárpát-medencén, a görögországi Delphi mellett (Kr. e. 279-ben) elszenvedett vereség után visszafordultak, és a Szerémség térségében települtek le. Ezt követően hatalmukat fokozatosan kiterjesztették a Tisza mellékére is, mert érdeklődésük a sóban és ércekben gazdag Erdély felé irányult, és oda az ősidóktól kezdve használt útvonalon át, a Tiszán és a Maroson lehetett a legkönnyebben eljutni, az útvonalat pedig biztosítani kellett. Talán azért van, hogy régészeti hagyatéuk jelentősebb mennyiségben csak a Szeged környéki, stratégiaileg fontos térségben lelhető fel. A Kr. e. I. században a Duna-Tisza közére egy másik kelta törzs, a bójak (Boii) népe telepedett, akiket valamivel később az Erdély területén élő, erős törzsszövetségbe tömörült dákok támadtak meg. Uralkodójuk, BUREBISZTA vezetésével a bójakat kiszorították a Tisza mellékéről és a Duna-Tisza közéről is, sőt állítólag egészen a Fertő-tóig üldözték őket. Az említett két törzsen kívül azonban más kelta törzsek is éltek a környező területeken: az anartok (Anartii) a Tisza felső vidékén, a pannonok (Pannonii) Szlavóniában és a Dráva mellékén, az eraviscusok (Eraviscii) a Duna mellett, az ószok (Osii) a mai Jászságban stb.

Tudomásunk szerint Zentán csak egy, a kelták által vert ezüst-sztatért (MAKEDÓNIAI FÜLÖP pénzének utánzatát) találtak. Valamivel gyakoribbak viszont a tőlük származó leletek Ada térségében, ahonnan az első világháborút megelőző időszakban Móra Ferenc és Gubicza Kálmán adtak időnként hírt újabb szerzeményeikről. Ezekből csak kevés maradt Zentán, feltehetően a gimnázium régészeti gyűjteményében helyezték el őket, ahonnan a mai múzeum örökölte.

A kelták behatoltak Erdély területére is, de komoly szerepet nem játszhattak, mert a trák nyelvcsoporthoz tartozó dákok ott komoly erőt képviseltek. Őket később, a Kr. e. I. század közepe táján egy törzsfőnök, a már említett Burebiszta jelentős szövetségbe tömörítette, ám politikai és katonai ténykedése már esetenként összeütközött a nyugati és déli irányból fokozatosan előnyomuló római politika hódító céljaival. Településeik maradványai megtalálhatók a Tiszán túli részeken és ritkábban a Duna-Tisza közén is. Kisebb méretű temetőre akadtak a hatvanas években Magyarkanizsa központjában, sőt jellegzetes edényeik felbukkantak az 1975-ben végzett mákosparti mentőásatások során is.

A szarmata korszak

A Kárpát-medence területén a Kr. e. utolsó két évszázad folyamán sok helyen rejtettek el a földbe kisebb-nagyobb számú római fémpeznt. Ezek a bronzból, ezüstből, ritkábban aranyból vert pénzek szerényen bár, de minden kétséget kizáróan jelzik a térségünkbe érkező római kereskedők itteni jelenlétét és természetesen az akkoriban kialakulófélben levő római nagyhatalom északkelet felé is irányuló érdeklődését. A római politikusok figyelmét nem kerülhette el semmi sem, ami a már meghódított balkáni területek határain túl történt, így tudomásuk volt az itt uralkodó népességi és politikai helyzetről is. Nem hiába találunk egyre-másra ide vonatkozó

adatokat a korabeli írott forrásokban. Tisztában voltak a törzsekbe zárkózott kelták széthulló erejével, tudomásuk volt a dákok haderejéről is, és a római szenátusban azt is megtárgyalták, hogy a korábban meghódított területek és főleg Itália biztonsága megkívánják egy átfogó védelmi rendszer kiépítését. Ennek pedig első fokú stratégiai követelménye az volt, hogy a határt a birodalom és a rajta kívül élő „barbárok” között könnyen védhető folyó mentén vagy hegyláncon húzzák meg. A római hadvezérek tehát arra törekedtek, hogy minél előbb elérjék a Duna (Danubius) vonalát, annál is inkább, mert komoly jelzések érkeztek Európa északabbra eső területeiről, hogy a különféle germán törzsek is kezdenek mozgásba jönni, és keleti-délkeleti irányban terjeszkednek. A védelmi tervek között bizonyosan ott szerepelt az az elgondolás is, amelynek megvalósítását még JULIUS CAESAR tűzte ki célul, mely szerint nemcsak a Duna vonalát, de az egész Kárpát-medencét be kell építeni a birodalom kereteibe, ami gyakorlatilag az ércekben és sóban gazdag Erdély és természetesen a dákok bekebelezését is jelentette volna. Ez a veszély a dákok előtt is ismert volt, hiszen a Balkán-félsziget lakóinak, közöttük a többi rokon trák törzsnek a leigázása során több esetben meggyőződhetek a római külpolitika céljairól. Amikor a római légiók a Duna jobb partját végleg a hatalmukba kerítették, vagyis az egész Balkán és a mai Dunántúl is a kezükbe került, a dákok fenyegetettsége komolyra vált, és az országuk magját képező Erdély megvédésére készülődtek. A biztonság növelése érdekében egy eredeti, a keleti puszták nomád népeire jellemző megoldást is alkalmaztak: egy tőlük laza függőségben levő nép egy részét, a szarmaták jazig csoportját a mai Dél-Ukrajna területéről áttelepítették a Duna-Tisza közének északi részére, hogy élő akadályt alkossanak maguk és a rómaiak között. Itt kell megjegyezni, hogy a szarmaták iráni származású csoport, akiknek őshazája a Volga alsó folyása és a Kaukázus térségében volt.

Szarmata edények

TACITUS évkönyveinek XIII. fejezetében olvashatunk a szarmata jazigokról olyan értelemben, hogy az Alföld állandó lakosai. Arról ír, hogy a mai Szlovákia területén élő germán törzsek között Kr. u. 50-ben összetűzések keletkeztek, és ez alkalommal a quadokat (kvádok) szarmata lovasság támogatta. Ez az első határozott adat a szarmatákról, betelepedésük más források apró megjegyzéseiből ítélve azonban korábban történhetett. A kutatók többsége megegyezik abban, hogy Kr. u. 20-ban vagy szorosán

akörül ment végbe. Ekkor került ugyanis sor a rómaiak részéről Aquincum (Óbuda) megerősítésére és katonai tábor létesítésére. Ezek az intézkedések pedig nagy részben a szarmaták megjelenésével hozhatók kapcsolatba a Duna bal partján.

A jazigok bevándorlásának okát a kutatók eddig kétféleképpen magyarázták. Egyrészt csak tudomásul vették, hogy a szarmaták egyik törzse külső kényszer vagy más feszültségekből kifolyólag új hazát keresett magának. Másrészt abból kiindulva, hogy a rómaiak ellenségeik eszén mindenekelőtt diplomáciai módszerekkel és ügyes sakkhúzásokkal igyekeztek túljárni, a kutatók többsége az egész vándorlást a rómaiak részéről megszervezett akciónak tartotta és tartja. Akik ezt a nézetet vallják, elsősorban arra az adatra támaszkodnak, amely szerint TIBERIUS császár 17-ben fiát, DRUSUST különféle diplomáciai feladatokkal a Duna vidékére küldte. Drusus feladatai között első helyen a dunai határvonal biztosítása szerepelt, és a feltételezések szerint ekkor valószínűleg volt meg a jazigok idetelepítésének gondolatát. Lehetséges, hogy tett valamit ilyen értelemben, ezt a változatot azonban nem tartjuk valószínűnek. Inkább azt hisszük, hogy fordítva, a dákok részéről előkészített, átgondolt telepítésről volt szó. Ők voltak azok, akik a veszélyesen előrenyomuló rómaiaktól való félelmükben szerveztek védelmi vonalat, „ütközőállamot” maguk és a rómaiak közé. Hiszen a Kárpátok keleti lábain túl élő szarmaták Burebiszta uralkodása idején a dákok szolgálatában álltak, és laza függőségük továbbra sem szűnt meg. Azon felül ők a korábban a dákok által ellenőrzött alföldi részeket minden ellenállás nélkül foglalták el. Sőt PTOLEMAIOSZ egy adata alapján feltételezhető, hogy a dákok a szarmata betelepedés után továbbra is uralmuk alatt tartották az Alföld nagy részét. A régészeti adatok is arról tanúskodnak, hogy a betelepülő jazigok messzemenően respektálták a korábbi dák településeket. Az sem lehetett véletlen műve, hogy az I. század folyamán, körülbelül a jazigok betelepülésének idején a rómaiak MAROBODUUS markomann (germán) király népét telepítették a Kis-Alföld térségébe, a Duna bal partjára. Feltételezhető, hogy ezt ellenhúzásnak szánták a dákok által szervezett akcióra. Továbbá nem kell figyelmen kívül hagyni azt a tényt sem, miszerint a rómaiak a későbbiekben szinte állandó jelleggel összetűzésben álltak a szarmatákkal, akik nem a dákokat támadták hátba, ahogyan várni lehetne, ha a rómaiak szövetségeseiként kerültek volna a Kárpátok innenső felére.

A felsorolt érvek és maguk a tények, amelyek az említett akcióban a dákok befolyását látszanak bizonyítani, nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy a római diplomácia koncepciójának is nagyon megfelelt a költözködés, illetőleg a szarmaták jelenléte az Alföldön. Legalábbis a limes, a dunai határvédelem megszervezése idejében. Erre látszik mutatni az a körülmény, hogy ha a szarmatákkal nézeteltéréseik támadtak, a rómaiak rendszerint csak rövidebb megtorló hadjáratokat indítottak ellenük, de leginkább igyekeztek velük szerződéseket kötni és békességben élni.

Csak hogy ami késik, nem múlik. Amikor TRAIANUS császár az I. és II. század fordulóján két hadjáratban legyőzte a dákokat, és egész Erdély területén megalakította Dacia provinciát, úgy látszott, hogy a korábbi elképzelés, a Kárpátok határrá való kiképzése meg fog valósulni. Ez a terv azonban sohasem valósult meg, és a közbenső területeken lakó szarmatákat sem háborgatták. (Dácia tartomány 105 és 271 között létezett.) Ha a rómaiak arra számítottak, hogy a szarmaták az Alföld közepén mintegy harapófogóba

zárva békességben maradnak, nagyot tévedtek, mert a következő két évszázad folyamán meg-megisméltlódó betöréseikkel Pannonia tartományban nagyon sok kárt okoztak, úgyhogy a provincia határán a II. századtól kezdve jelentős katonai erőket kellett állomásoztatni, köztük olyan csapattesteket is, amelyeket szíriai és afrikai íjász-lovasokból állítottak össze. Ezeknek kellett a hasonló fegyverrel támadó ellenféllel felvenni a harcot. Jellemző volt a szarmatákra, hogy rendkívül harciasak és bátrak voltak, amiben a korabeli kútfők rendre megegyeznek. Az embertani vizsgálatok is alátámasztják a fenti értékelést, amennyiben az antropológusok megállapították, hogy náluk a csontsérülések aránya szokatlanul magas. Annak alapján, hogy a női csontvázak sok esetben férfias jellegűek, és a koponyasérülések száma is szokatlanul nagy köztük, azt is nagy valószínűséggel lehet feltételezni, hogy a nők a férfiakéhoz hasonló nehéz, lovas életmódot folytattak, és egy részük a harcokból is derekasan kivette a részét.

A legkorábbi jazig lelőhelyek néhány kivételtől eltekintve a Duna-Tisza közének északi felén összpontosulnak. Csak a Traianus két dáciai hadjárata közötti időszakban terjeszkedtek el az Alföld egész területén, vagyis hatalmukat kiterjesztették az egész Tiszántúlra, le egészen a Déli-Kárpátokig. Ezeket a mozgásokat is végig lehet kísérni régészeti módszerekkel. Területi gyarapodásukkal párhuzamosan a jazigok számbeli-
leg is lényegesen gyarapodtak. Régészeti tények bizonyítják, hogy a Kárpátokon kívül eső területekről újabb rokon csoport érkezett a medencébe, akikre egy bizonyos fajta fibula volt jellemző, de a szaporulat részben abból is eredhetett, hogy a rómaiak által legyőzött dákok egy része a szarmaták között talált menedéket.

Habár a Tisza alsó folyása és a Maros alföldi szakasza a szarmaták által ellenőrzött területen volt, a rómaiak hajói mindkét folyón közlekedtek. A biztonságos hajózás érdekében a folyópartokon néhány helyen őrtornyokat építettek. Egy ilyennek a maradványait lehetett még 1910 táján is látni az Adorjánnal szemben fekvő szanádi rétbén. Szegeden pedig nagy méretű épület nyomait találták, amelynek az építése ANTONIUS PIUS idejére, vagyis a II. század második harmadára tehető. És talán ide kell sorolni azt az adatot is, amely szerint 1885-ben Törökbecsén római téglák kíséretében egy nagyobb éremleletet találtak. A pannóniai Duna-határ és Dácia között is hamarosan szárazföldi összeköttetéseket létesítettek, és az egyik ilyen út Dunaszekcső (Lugio) és Szeged (Parthiscum) között húzódott. Az út fogalmán csak karavánútra és nem szilárd anyagból épített katonai útra kell gondolnunk.

A római-dák háborúk után valamiféle egyezség jöhetett létre a rómaiak és a szarmaták itt élő, valószínűleg már két törzse között, mert az itteniek Dácián keresztül felvették a kapcsolatokat a Havasalföldnek az Olt folyótól keletre levő területein élő rokonaikkal, a szintén szarmata roxolánokkal. Ezeket a kapcsolatokat a régészeti leletek is világosan visszatükrözik. Az új kapcsolatok végeredményben a III. század közepe táján a roxolánok egy nagy csoportjának ideköltözésével ért véget. Nem ez volt azonban az utolsó „utántelepülés”, a IV. század elején ugyanis újabb, ismeretlen nevű szarmata törzs megjelenésével kell számolni. Az újonnan érkezettek temetkezési szokásai különböztek a korábbiakéitól: halottaik sírjai fölé magas halmokat emeltek, de közös vonásként megmaradt az a szokás, hogy a hosszénegyszög alakú sírgödröket mély-

re, észak-déli irányban ásták meg, és azokba a tetemeket kinyújtott helyzetben úgy fektették a hátukra, hogy fejük a déli oldalon legyen, vagyis észak felé forduljanak. A halottakat a késői korszakban koporsóba helyezték, amelyeket esetenként egy két részre hasított, teknőszerűen kivájt farönkből alakítottak ki. A sírokban talált leletegyüttesek a tetet és öltözéket díszítő ékszerekből és ékítményekből (üvegpszaból vagy féldrágakövekből – karneol, kalcedon – készített gyöngyök, bronz- és vasfibulák, amelyeket gyakran színes zománccal díszítettek, karkötők, nyakdíszek), továbbá agyagedény-mellékletekből és más tárgyakból (kések, tűzgerjesztő alkalmatlanságok, karikák, ritkábban bronztükrök) vagy fegyverekből, esetleg római eredetű érmékből tevődnek össze.

A szarmaták fazekasipara igen változatos volt. A Pontusról hozott, a rómaiaktól és a korábbi kelta hagyományokból eredő formákból tevődött össze. Az edények túlnyomó többsége finoman iszapolt, szürke, keményre égetett agyagból gyors korongon készült. A kézzel gyártott edények dák hagyományra vezethetők vissza. Igen kedvelték a római provinciákból importált (vagy rabolt) agyagárut.

A Zenta környéki szarmatakori leletek legnagyobb része sajnálatos módon csak a lelőhely megjelölésével, minden pontosabb adat nélkül került be a Zentai Múzeumba. Kivételt csupán néhány eset képez. Adán, az ottani téglagyár területén 1963-ban földkitermelés közben egy négyzet alakú, hornyolt, vastag deszkákkal bélelt kutat fedeztek fel kb. 7 méterre a mai felszín alatt. A kút fenekén 9 darab, többé-kevésbé sérült, római eredetű agyagedény feküdt. Az egyikén monogram is van, amelyet „N”, illetve „F” betűből kombináltak össze. Értékes leletek kerültek felszínre Velebiten az 1970-ben végzett feltárások során, amikor egy bronzkori temető sírjai között 30 szarmata sírt is feltártak. Sajnos, a legtöbbje ki volt rabolva, ami a szarmata korszak jellemzői közé tartozik.

A másik, ezidáig a legfontosabb szarmata lelőhelynek számít a Tisza egykori partján fekvő Mákospart, ahol az 1975-ben épített új tiszai töltés földmunkái közben 4 kilométer hosszúságban és körülbelül 50 m szélességben közel 400 olyan objektumot tártak fel a mentőásatások során, amelyek a mellékletek alapján a szarmatákhoz voltak köthetők. Ezek között a legtöbb, átlag 70-100 cm átmérőjű, 150 cm mélységű, hordó alakú gabonataró volt. Voltak azonban földbe mélyesztett lakóházak is, amelyek oldalfalainak a szerkezetét, a tartóoszlopok helyét is meg lehetett állapítani. Olyan kerek alaprajzú gödrök is napvilágra kerültek, amelyeknek az aljára paleozoológus megállapítása szerint agárformájú ebek voltak eltemetve, egy, esetleg kettő egy gödörben. A jelenlegre egyelőre még nincs kielégítő magyarázat, tény azonban, hogy ilyen szokás meglétét csak a honfoglaló magyaroknál, fél évezred múltán lehet kimutatni. Nyilvánvaló, hogy a IV-V. században ezen a hatalmas területen nem mindennapos, a cukorgyártól kezdve egészen a Bátkáig egy hatalmas méretű, több mint 5 km hosszú és ismeretlen szélességű település húzódott. Nem kell ugyanis figyelmen kívül hagyni, hogy a földmunkák során csak meghatározott szélességben bontották meg a felszínt, és a régészeknek nem volt módjukban kitapogatni, hogy nyugati irányban meddig terjedt a telep. Mint a szarmata települések egy részéről, a mákospartiról is kimutatható, hogy a 420-as évek után, a hunok uralma idején még létezett, sőt véleményünk szerint

nagyon fontos gazdasági szerepet töltött be. Abból kell kiindulni, hogy az ásatás során megállapított szarmata-kori gabonátárolók és a velük párhuzamosan épült lakóházak közötti arány feltűnően a gödrök részére kedvezőbb, amely szerint egy házra 5-6 gödör jut. Ez az arány olyan gazdasági körülmények között, amilyenek abban az időben uralkodtak, nem felelhetek meg a tényleges termelési viszonyoknak. Egy ház lakói nem termelhetek meg annyi gabonát, amelynek az elhelyezésére a házhoz tartozó (?) gödrök ekkora számára lett volna szükség. Más szóval valamiféle „túltermelésről” lehetett szó. Többet termelni, felesleget termelni kezdetleges földművelési viszonyok között csak úgy lehet, ha a termelőerőket valamilyen kényszerrel veszik arra rá. A kényszer pedig az V. század első felében csak a hunok részéről nyilvánulhatott meg. Nekik lehetett szükségük néhány év alatt összegyűjtött gabona-termésfeleslegre, amikor hatalmas, több tízezres seregekkel valamilyen távoli területre indultak hódítani, fegyelmezni, büntetni, amikor élelmentartalékokra volt szükség. Bizonyíték az alábbi feltevésre egyelőre még nincs, de feltehető, hogy a szarmata alattvalók a megtermelt élelmet mint kötelező adót ezen a helyen gyűjtötték össze uraik számára.

Mielőtt azonban a hunokról szólnánk és a szarmaták végóráinak a tárgyalásába kezdenénk, velük kapcsolatban még egy fontos kérdést kell megemlítenünk. Meg kell emlékeznünk arról az alföldi sáncrendszerrel, amely Budapesttől indul ki, és Hatvanon át halad keleti irányban a Hortobágyon át, majd déli irányt véve egészen a Dunáig vezet, amelyet Kevevára (Kovin) környékén ér el. A helyenként kétvonulatú rendszer hossza összesen mintegy 1500 km. Ezt a hatalmas művet a szarmaták (valószínűleg római mérnökök közreműködésével) a hunok elől visszafelé húzódó germánok egyre gyakoribbá váló támadásainak kivédése céljából emelték. A Bácskában húzódó kis és nagy „római sánc” egyike, a kis sánc is ebbe a védelmi rendszerbe tartozott, amelyet azonban véleményünk szerint több mint három évszázaddal korábban, mindjárt ideérkezésük után a dákok segítségével építettek ki a rómaiak ellen, akik a Szerémségben erősen megvetették a lábukat. Ezek egyikéről, az „agger celsior”-ról (magas töltés, földhányás) AMMIANUS MARCELLINUS ad először hírt, amikor arról ír, hogy II. CONSTANTINUS császár a szarmaták belső háborúja miatt (úgy látszik, rabszolgalázadás tört ki) 359-ben hadjáratot vezetett a mai Bácskába, és annak befejezése után egy magas töltésről mondott beszédet katonáinak. Ezt megelőzően a rómaiak által kiűrtett Dácia tartományban (271) a nyugati gótok telepedtek meg, s innen több támadást intéztek a szarmaták ellen. A IV. század folyamán viszont a Tisza felső folyása mentére betelepülő más germán törzsek, a gepidák és a vandálok jelentettek egyre nagyobb veszélyt a számukra. Olyannyira, hogy például a monostorszegi leletek alapján ítélve helyenként már a III. század végén közéjük telepedtek. Az őslakosok lassanként elvesztették pozícióikat, és különböző végzetes események végveszélybe sodorták az egész népet. Politikai szerepüktől a gepidák fokozatosan fosztották meg őket. A gepidákat a hunok követték, de a szarmaták számottevő „tömegei” még tovább éltek, és – mint láttuk – szolgálták új uraikat, vagy római területekre vándoroltak, és ott vállaltak határvédelmi szerepet. Mindez azonban szétszóródásukat eredményezte. Utoljára EUNODIUS írásaiban olvashatunk arról, hogy 489-ben a Szerémségben és Szlavóniában éltek nagyobb csoportjaik, utána többet nem hallani róluk.

A népvándorlás kora

Amennyire a tudomány vissza tud tekinteni a múltba, határozottan meg tudja állapítani, hogy az emberiség eddigi története folyamán megszámlálhatatlan esetben történtek kisebb-nagyobb vándorlások. Ezek során egyébként letelepedett közösségek valamilyen ok(ok)nál fogva megváltoztatták lakóhelyüket, és más helyre költöztek. Ahhoz hasonló eseménysorozatra azonban, amilyen a kora középkorban, a IV. század vége (a hunok betörése Európába) és a X. század közepe (a magyarság letelepedése) közötti időszakban Európában lejátszódott, a történelemben nincsen példa. Nem hiába nevezték el ezt a korszakot a „népvándorlás korának”. Népi, művelődési és gazdasági tekintetben óriási, esetenként szövevényes változások történtek, amelyeknek a következményei egészen a mai napig érezhetők, hiszen nagy vonalakban akkor alakultak ki a mai európai népességi állapotok.

Amikor a rómaiak államszervezete annyira előregedett, hogy elvesztette korábbi ütőképességét, és aktív, támadva-védő taktikájáról lemondva a könnyen sebezhető passzív védelemre állt át – ami gyakorlatilag Dácia feladásával kezdődött –, olyan történelmi gátszakadás történt, amellyel láncreakció alakjában hatalmas, addig nagy mértékben semlegesített erők szabadultak fel.

A hunoknak a Volga folyó nyugati partjain való megjelenésével (375), a germán keleti gótok legyőzésével (minek folytán a germánság keleti irányban való terjeszkedése megakadt), azzal, hogy ATTILA végleg szétzúzta a Római Birodalom dunai és rajnai védelmi vonalát és végül azzal, hogy a Kárpát-medencében való megjelenésük előtt egy sor népet kényszerítettek vándorlásra, ők ennek a kornak a határjelző szereplői. Ide érkezésüket nem lehet időponthoz kötni. Jövetelüket hírük jóval megelőzte, melynek hallatán az egyes kisebb népek, törzsszövetségek pánikszerűen kértek menedéket, és menekültek a rómaiak területére. Ebben a menekülésben csak egyes szarmata csoportok és a gepidák nem vettek részt. A hunok előhadai, amelyeknek az volt a kötelessége, hogy „megtisztítsák” a terepet, zömmel a korábban vazallusi sorba kényszerített keleti gótokból álltak. Politikai központjuk egy ideig a Kárpátokon kívül esett, és csak 401 és 411 között terjesztették ki tényleges uralmukat az Alföldre. Vezető törzsük akkor a mai Bánság déli részén, a Morava folyó torkolatával szemben tanyázott, és csak miután Attila került a törzsszövetség élére, tették át központjukat a Duna-Tisza közére. Több feltételezés között van olyan vélemény is, amely szerint a vezér szállása valahol Zenta környékén volt. Szerintünk azonban sokkal valószínűbb az a változat, hogy annak nyomait Horgos-Szeged környékén kell keresni. Itt játszódhatott le az a jelenet is (448-ban), amelyről egy kelet-római, bizánci küldöttségben részt vevő diplomata, PRISZKOSZ RHETOR hagyott ránk értékes (görög nyelvű) leírást.

„Néhány folyón átkelvén (Temes, Bega, Tisza?) megérkeztünk a legnagyobb faluba, ahol – mint mondták – Attilának valamennyi közül leghíresebb szállása volt fából és gyalult deszkából összeillesztve és fakerítéssel körülvéve, amely nem biztonság végett, hanem csak dísznek volt ott. A királyné (Réka) lakhelye után

Onegészioszé vált ki, amely szintén fakerítéssel volt ellátva, de nem tornyokkal is díszítve, mint Attiláé... Midőn e faluba bevonult Attila, lányok mentek elébe sorban, finom és jó hosszúra nyúló fehér fátylak alatt úgy, hogy minden egyes fátyol alatt, melyet két felől nők tartottak fel kezükkel, hat vagy még több lány haladt (ilyen fátyolsor pedig több volt) szkíta dalok éneklése közben. Amint Onegésziosz házának közelébe érkezett – mellette vitt ugyanis az út a királyi palota felé – kijött Onegésziosz felesége egy csapat szolgálival, akik részint ételeket, részint pedig bort hoztak, ami a szkítáknál igen nagy megtiszteltetés számba megy, ez üdvözölte Attilát, s kínálta, vegyen abból, amit jó szívvvel elébe hozott.

Attila meghitt embere iránti udvariasságból evett is lóháton, mialatt a körülötte levő barbárok az ezüst tálat fölemelve tartották, s miután a neki nyújtott pohár tartalmát is megízlelte, a királyi lakba vonult, mely a többiekénél magasabb volt, és magasabb helyen is feküdt.”

Onegésziosz, Attila egyik főembere görög származású volt, és Priszkosz leírásában több helyen említ olyan személyeket, akik származásukat tekintve nem voltak hunok. Ez is bizonyítja, hogy a hódító lendületben levő népek előnyomulása nem jelentette a helyben talált népek szükségszerű kiirtását, hanem inkább csak az anyagi javak és fegyverek zsákmányul ejtését és a nélkülözhetetlen kézművesek – kovácsok, bognárok, gölöncsérek, szücsök, kiváltképpen pedig az ékszerészek – megnyerését célozta. A hunok igen nagy becsben tartották a különféle nemesfémekből készített tárgyakat, ékszereket és színes drágaköveket. A legjobb, ha erre a részletre is a szemtanú Priszkosz szövegére támaszkodunk.

„Amint visszatértünk sátrunkba, jött Tatulusz, Oresztész atyja, azzal az üzenettel, hogy Attila ebédre hív mindkettőnket, az ebéd pedig a napnak 9. órája körül lesz (d. u. 3). Midőn pedig a kijelölt időt megvártuk, és megjelentünk ebédre úgy mi, mint a Nyugatrómai Birodalom követei: megálltunk a küszöbön, szemközt Attilával. A pohárnokok ottani szokás szerint kelyheket nyújtottak át, hogy mielőtt leülnénk, köszöntsük Attilára... Az első hely az étkezésnél Attila jobb, a második hely pedig Attila bal oldalán volt: itt voltunk mi, de előttünk ült egy szkíta főember, Berikhosz. Onegésziosz a király ágyától jobbra ült, vele átellenben pedig Attila két fia foglalt helyet... Midőn mindnyájan helyünkön voltunk, jött a pohárnok, és borral telt serleget nyújtott Attilának. Ő átvette azt, és a sor szerint elsőt köszöntötte fel, aki a köszöntéstől megtisztelve felállott, és nem ülhetett le addig, míg megízlelvén vagy kiürítvén tartalmát, a pohárnoknak a serleget vissza nem adta. Ugyanilyen módon köszöntötték az ülő Attilát a többi jelenlevők, elfogadván és köszöntés után megízlelvén a serlegek tartalmát.

Amikor már mindnyájunkat megtisztelt köszöntésével, a pohárnokok félrevonultak. Most mások asztalokat raktak előbb Attila elé, azután elébünk 3-4 vagy több emberre is számítva egyet-egyet. Mindenki vehetett az ő asztalára rakott eledelkekből, de a székek rendjét nem volt szabad megbontani. Először Attila szolgálja jött be hússal telt tállal, utána azok, akik minket szolgáltak ki. Kenyeret és étkeket tettek

asztalainkra. A többi barbárnak és nekünk ezüsttálcákra raktak finom ételeket, Attilának azonban semmi egyebet, csak húst hoztak fatálon.

Mértékletes volt minden egyéb tekintetben is: a vendégeknek ugyanis arany- és ezüstszerlegetek adtak, míg az ő ivóedénye fából volt. Egyszerű volt a ruhája is, csupán csak tisztaságban volt különb a többiekénél: sem az oldalán lévő kard, sem barbárias sarujának a szíjai, sem lovának zablája nem volt olyan, mint a többi szkitáé: arannyal vagy bármi más drágakővel ékes.”

Attila uralkodása alatt mélyreható társadalmi változások történtek. Legyőzte a nemzetségek ellenállását, és saját kezében egyesítette a hatalmat. Új vezető réteget hozott létre, amelyben személyes hívei és hű vazallusai, a korábban leigázott népek élén álló vezérek, sőt szökött római katonatisztek kaptak helyet. Nagy, világhódító elgondolásait innen, a Tisza mellékéről szándékozott segítségükkel megvalósítani. Ez azonban nem sikerült neki, a gyökeres változásokra környezete és népe nem volt érett. Azonkívül a Galliában a nyugatrómaiaktól elszenvedett súlyos vereség (451) is ellenállást szült, meg azután élete fonala sem volt hosszú, 453-ban, gyanús körülmények között halt meg. Halála után a hatalom átvétele körül nézeteltérések támadtak, ami testvérháborúhoz vezetett. Ezt a kedvező alkalmat ragadták meg az addig leigázott népek, amelyek szövetségre léptek, és ARDARICHnak, a gepidák vezérének, Attila korábbi bizalmi emberének a vezetésével 454-ben a mai Kelet-Szlovóniában, a Nedao (valószínűleg a Vuka) folyó közelében döntő győzelmet arattak a hunok maradék serege ellen. Ezt követően úgy omlott össze Attila hatalmas méretű, de laza szerkezetű birodalma, mint egy kártyavár.

A hun kori régészeti anyagról meg kell állapítanunk, hogy a kevés hiteles feltárás következtében még nagyon sok a kettős kérdőjeles probléma. Tekintetbe kell venni, hogy a vezető szerepet játszó hunok csak egy vékony rétegét képezték a bonyolult összetételű hun kori társadalomnak. A hun birodalomba olvasztott, vazallusi sorba döntött népek egy része megőrizte identitását, nem mind asszimilálódtak, politikai helyzetük azonban nem érzékelhető a köznépi temetők leletanyagában. Nem kell kizárni annak a lehetőségét, hogy egy-egy „késő szarmata” temető sírjai között hun kori népek maradványait kell feltételeznünk. Az újabb kutatások eredményei szerint például az ősbolgárok egy része a Kaukázus térségéből a hunokkal együtt került a Dunántúlra, ott megérte a VI. század második felét, és onnan vándorolt le Trákia területére.

A Zentai Múzeumban őrzött régészeti anyag alapján csak azokat a leleteket tekinthetjük hun koriaknak, amelyek a mákosi ásatások során kerültek elő, és az V. századba helyezhetők. Ezen a helyen kell megemlíteni, hogy még ma is sokan vannak azok, akik a Tisza medréről remélik felbukkanni Attila nem létező „hármaskoporsóját”. 1926-ban vagy még talán 1915-ben ráakadtak már egy jókora halom alatt, tőlünk nem is olyan messze, a határ túloldalán fekvő Nagyszéksóson egy aranyleletekkel bővelkedő hun vezéri sírra, amelyről hosszú ideig azt tartották, hogy Attiláé volt, de a legújabb kutatások ezt nem támasztják alá. A tárgyakon látható égési nyomok azt mutatják, hogy az illető nagyurat (fejedelmet?) - mielőtt sírjára ráhordták volna a halmot - elhamvasztották. Vagyis nem folyómederbe ágyazták bele, mert az a temetkezési szokás a hunok-

nál sohasem dívott. A Nedao melletti veszett csata után a maradék hunok elmenekültek, visszaköltöztek a Fekete-tenger északi partvidékére. Ekkor érkezett el a „karddal dühöngő” gepidák pillanata.

Előbb azonban még lejátszódott egy rövidebb történelmi felvonás, amelynek a főszereplői szintén a hunok korábbi alattvalói, a keleti gótok voltak, akik hadjáratot vezettek az itt még összefüggő területen élő maradék szarmaták ellen, legyőzték BABAI nevű királyuk vezette csapataikat, és egy darabig a Duna-Tisza közét is uralmuk alá hajtották. Eközben teljesen megszűnt a szarmaták összetartó ereje, szétszéledtek, felszívódtak. 489-ben azután a gótok is elvonultak, Itáliába költözködtek, és így a Tisza mellékén tanyázó gepidák képezték a Kárpát-medence keleti felében a legjelentősebb erőt. Elfoglalták a korábban gót kézen levő Erdélyt, a Bánságot és a még mindig kulcsfontosságú Szerémséget, Sirmiummal egyetemben. Sirmium (Mitrovica) akkor még nem vesztette el a korábbi évszázadok alatt kialakított fényét és jelentőségét. Eközben a gótoktól szabadon hagyott pannóniai részeket megszállták az északi irányból érkező longobárdok. Nincs kizárva, hogy a gepidák tartottak tőlük, és ezért hagytak üresen a Duna-Tisza közén egy „gyepüt”. Erről a területről nincsenek ebből a korból eredő régészeti leletek. Nem úgy a Tisza mellékén, ahol – különösen a Szegedtől északra eső részeken és a Körösök vidékén – sok gepida lelőhelyet tartanak nyilván. A Bánságban a legeredményesebb kutatásokat Bocsár közelében és Kevevárban végezték. Hozzáink közelebb Horgos-Kamaráson ástak ki 1893-ban, szőlő alá fordítás közben középkori sírokkal együtt gepida sírt vagy sírokat (?). A megtaláló szerint az egy sírban talált tárgyak nem tartozhatnak együvé, mert a lócsontváz és a jellegzetes kengyel csak honfoglaló magyaré lehetett, és csak a vaskard, a pajzsdudor és a vödörmaradványok kerülhettek elő gepida sírből. Zenta közelében Kisbátkáról és a Jedlicska-telepről kerültek elő leletek. Adán, az egyik téglagyárban az elmúlt évtizedekben egyes leletekből ítélve, amelyeket Újvidéken a Vajdasági Múzeumban őriznek (pl. csontfésű), egy germán, talán gepida temetőt semmisítettek meg. Adorján közelében, azon a halmon, amelyik a zenta-kánizsai út és a Sárga-árok találkozásánál emelkedik, 1943-ban szegedi régészek ástak ki néhány gepida sírt. Az eddigi gepida leletek, a horgosiakat kivéve, egyszerű személyi tárgyacskák: kapcsok, vaskések, fibulák és agyagedények, csontfésűk és karperecek.

A gepida-longobárd-bizánci politikai háromszögben állandóak voltak a torzszalkodások, háborúk, szerződések és hitszegések, míglen a bizánci diplomáciának sikerült egymás ellen kijátszania a két germán népet. Felismerte a kínáló alkalmat, és az akkortájt a Fekete-tenger északi partjai közelében állomásozó avarokat rávette, hogy a longobárdokkal szövetkezve megsemmisíthetik a gepidákat, és elfoglalhatják helyüket. A longobárdok elfogadták a javaslatot, és szerződésre léptek az avarokkal, akik 567 őszen BAJÁN KAGÁN vezetésével betörték a Tisza vidékére, és következetesen megtörték a gepidák hatalmát. A longobárdokkal kidolgozott közös célt sikeresen megvalósították.

Az avarokkal új nép érkezett a Kárpát-medencébe a keleti pusztákról.

Mielőtt azonban az avarokkal kezdenénk foglalkozni, szólni kell a szlávok vándorlásáról, akiknek a mozgása az eddigiektől eltérően észak-déli, illetve nyugat-délnyugati

irányú volt. Ósházájukból, a mai Fehéroroszország és Lengyelország területéről a hunok betörését követő időszakban bizonyos csoportjaik a Kárpátok keleti lejtői mentén a Duna deltájáig jutottak el. A szakirodalom ezeket a csoportokat dunai szlávoknak nevezi. Közülük kerültek ki azok a törzsek, amelyek a VI. század végén az avar kaganátus keretén belül fokozatosan elárasztották a Balkán-félszigetet, illetve a Duna mentét.

A dolgok indulásakor Bizánc meglepéssel szemlélte a gepidák pusztulását anélkül is inkább, mert ezáltal bizonyos politikai és területi előnyökre tett szert. Visszaszerzte például Sirmiumot, a sokat szenvedett, de számára stratégiai így is nagyon fontos támaszpontot. Rosszat nem sejtve, minden ellenállás nélkül vette tudomásul, hogy az avarok a gepida háború után nem vonultak vissza a Kárpátok mögé, hanem megtartották a Dunától keletre elterülő sík Alföldet és Erdély területét. A longobárdok azonban hamar megneszelték a készülődő veszélyt, amely korábbi szövetségeseik részéről fenyegette őket, és már a következő évben (568) minden ingóságukat összeszedve Észak-Itáliába, a mai Lombardiába vonultak. A bizánci diplomáciának, ha késve is, rá kellett jönnie, hogy mekkorát vétett, amikor a Duna mellékén mintegy megszervezte egy veszélyesen harcias, jól szervezett népesség megtelepedését.

Egy belső-ázsiai lovasnép, az avarok első hulláma a mai Dél-Oroszország és Ukrajna területén a VI. század közepén tűnt fel. Egymás után olvasztotta törzsszövetségébe az útjába kerülő nomád és nem nomád törzseket, néptöredékeket, és lépésről lépésre alakított ki egy nagy birodalmat. Mint fentebb láttuk, 567-ben érkeztek a Tisza vidékére. A gepidáktól elfoglalt területeket többé nem is adták ki a kezükből, hanem még a longobárdok által elhagyott és kifosztott egykori Pannonia tartományt is bekebelezték. Idővel a sztyepről államuk központját is ide helyezték át, vezértörzsük pedig minden kétséget kizáróan a Duna-Tisza közét szállta meg. Ezt bizonyítják az elmúlt évtizedek során itt feltárt, nagy kiterjedésű temetőik és egyebek között az 1971-ben a Kecskeméttől északra fekvő Kunbábonyban egy homokbányából kibányászott, káprázatosan gazdag fejedelmi sír színaranyból készült mellékletei is. Birodalmuk aránylag gyorsan, a VI. század végéig hatalmas méretűre növekedett: a Lajtától egészen a Don folyóig terjedt. Miután a Duna-medencében megállapodtak, nemsokára hadjáratokat indítottak a Dunán túl fekvő keletrómai területek ellen. Elsőnek 582-ben Sirmiumot foglalták el, további nagyszabású támadásuk alkalmával, 583-ban pedig már az Alfölddel határos három legjelentősebb város közül további kettőt: Singidunumot (Belgrád) és Viminatiumot (Kostolac) is hatalmukba kerítették. Három évvel később azután sorban foglalták el a mai bulgáriai Duna-szakasz partján fekvő erősségeket.

Országuk vezetője, a kagán eredetileg a szövetség vezető törzsének a feje volt, később azonban elsöprő katonai sikereik után Baján kagán kicsikarta magának a teljhatalmú uralkodó jogait. Sikereik közé tartozott az említett városok és a közbeeső határerődítmények, de elsősorban a kulcsfontosságú Sirmium elfoglalása, ahonnan jól megépített utak vezettek a Balkán-félsziget belsejébe és az Adriai-tenger irányába. Bizáncra ezután olyan nyomást gyakoroltak, hogy az rendszeres, aranyban fizetendő adó szolgáltatására volt kénytelen kötelezni magát. Már-már magának a Keletrómai Birodalomnak az örökébe akartak lépni, és 626-ban nagyméretű hadjáratot indítottak a Keletrómai Birodalom fővárosa, Konstantinápoly elfoglalására. A támadó hadsereg avarokból

és nagyszámú vazallusból állt, soraikban jelentős számú szláv és gepida is harcolt. A hadjárat azonban sikertelenül végződött, ami belső villongásokat váltott ki, ráadásul a leigázott népek is fellázadtak, és kitört az örökösödési viszály is, ami csak súlyosbította a helyzetet.

Avar szíjvég

Hasonló megrázkódtatások érték tehát az avarokat is, mint a hunokat nem egészen két évszázaddal korábban. Amit azonban a hun társadalom és törzsszövetség (államszervezet) különböző okoknál fogva nem volt képes megoldani, azt az avarok (első alkalommal) sikeresen átvészelték. Sorsukat azonban másfél évszázad múltával nem tudták elkerülni.

Az írott forrásokból megtudhatjuk, hogy az avarok érkezésükkor magukkal is hoztak alattvalókat, de itt helyben is találtak kisebb népcsoportokat. Egyébként maguk az avarok is több ágból tevődtek össze. Ez a jelenség a népvándorlás kori társadalmi képződmények jellemző kísérője volt. A kisebb társadalmi, sőt esetenként a népességi csoportok régészeti anyagának szétválasztására ma még nincs a tudománynak elég biztos támasza. Egyébként az említett népek zömét a vezető törzsek maguk köré telepítették, hogy külső támadás esetén az első csapást ők fogják fel. THEOPHILAKTOSZ SZIMOKATESZ jegyezte fel az alábbiakat:

„Amikor 600-ban az avarok ellen kelve a bizánci sereg Viminatiumnál átkelt a Dunán, és a mai Bánság területére ért, egy hónap leforgása alatt négyszer ütközött meg az avarokkal, és eközben jutott el a Tiszáig. Itt az előcsapatok átkeltek a folyón, és megsemmisítettek három gepida falut.”

Van olyan kutató, aki – inkább egyéni meggyőződése alapján, mint bizonyítékok birtokában – úgy véli, hogy ez az esemény valahol Zenta közelében történhetett. A korabeli forrásból az is kiderül, hogy a visszavonuló seregek nagyobb számú foglyot hurcoltak el a Keletrómai Birodalom területére, mégpedig 3000 avar, 800 szlávot és még 2000 egyéb barbárt. Az adatok nem lehetnek pontosak, mert ellentmondanak neki THEOPHANESZ ugyanerre az eseményre vonatkozó becslései, aki szerint a foglyok között 3000 avar, 800 szláv, 3200 gepida és 2000 más barbár volt. Az adatok még akkor is, ha nem egészen pontosak, mindenképpen jellemzőek az akkori viszonyokra, és csupán azt kell még hozzájuk tenni, hogy a katonafoglyok összetétele nem feltétlenül tükrözi a Bánság területén akkor fennálló népeségi állapotokat, mert egy-egy hadseregben általában távolabbi vidékekről összesereglett harcosok is jelen szoktak lenni. Az adatok azonban arra mindenképpen fényt vetnek, hogy a régészetnek milyen sok feladatot kell még megoldania.

A Konstantinápoly ostromát (626) megelőző időszakból még csak vannak avarokról szóló írott adatok, az azt követő hosszú korszakból azonban a források fokozatosan elapadnak. Politikai és társadalmi életük részleteiről úgyszólván alig tudunk valamit. Így azután nem találunk írásos nyomot arról a fontos eseményről sem, amely a Duna-medencében a 670-es évek során lejátszódott, csupán a régészeti hagyaték alapján látszik határozottan kirajzolódni az a tény, hogy egy, ismét keletről érkezett jelentős számú nomadizáló csoporttal szaporodott az avar társadalom, aminek az volt a következménye, hogy a korábbi vezető réteg háttérbe szorult (elpusztult?!), a lakosság pedig meghódolt, mert attól kezdve – a sírokból eredő tárgyak alapján ítélve – sok minden megváltozott, még a ruhaviseletnél alkalmazott tárgyak és ékszerek alakja is. A karakterisztikus, veretekkel díszített övek megmaradtak, csak a róluk lelógó, szintén veretekkel díszített rövid szíjacskák száma lett kevesebb, és a rájuk erősített bronz, illetve aranyozott bronz szíjvégeket és vereteket más ízlés szerint készítették. A korábbi, az úgynevezett korai avarok jellegzetes tárgyai közé kell sorolni a hosszú fülű, bronz kengyelvasakat, bronz lándzsacsúcsokat, vékony lemezből préselt bronz, ezüst és arany övdíszeket, üreges gömböcskével díszített, piramis alakú, nagy fülönfüggőket, tölcésrszerűen kiszélesedő végű, tömör bronz karpereceket stb. Adán meghatározatlan körülmények között találtak gömbdíszes arany fülbevalókat. Ezeknek a leleteknek a kormeghatározása bizánci érmével történt. Az avarok jellegzetességei közé tartoznak azok a lovassírok, amelyekben a lovat mindenestől a gazdája mellé temették. Ezek általában a gazdagabb sírok közé sorolhatók, amelyekben a korai szakaszban alkalmazták kardok, csontlapocskákkal merevített íjak, nehéz, háromszárnyú nyílhegyek, csontlapocskákkal díszített tegezék és elvéve vashuzalokból font vagy lapocskákból összeállított páncélingek voltak a fontosabb leletek.

A Zenta távolabbi környékén eddig felfedezett avarkori leletek alapján arra lehet következtetni, hogy a gepidák elleni háborút követően az avarok rögtön megszállták a Tisza–Maros–Aranka háromszög területét és a Tisza jobb partját. Az Adán talált leletek száma és jellege például olyan, hogy ki lehet mondani, miszerint ott már a korai periódusban jelentős településük keletkezett. Ez nem meglepő, mert Ada stratégiailag fontos helyen fekszik, vele szemben ömlik a Tiszába a korábbi időkben sokkal jelentő-

sebb vízhozamú Aranka, amely a Maros völgyén át az erdélyi érc- és sótelepek felé az egyik fő útvonalat jelentette. Nagy kár, hogy ebből a korból is nagyon foghíjas leletanyagot mentettek meg az Adán működő téglagyárakból, mert véletlenül talált korai avar leletek ezen kívül csak a Mákospartról ismeretesek.

A későbbi, az úgynevezett középső avarkori leletek pontos, év szerinti kormeghatározása – mivel az írott adatok hiánya mellett ekkor már elmaradnak a hasznos tájékoztatást nyújtó érmék is – csak nagy vonalakban történhet meg. Egy biztos: a változásokat egy újabb, hasonló életmódot folytató népesség beáramlása okozta. Ennek a periódusnak általánosan elfogadott időkerete a VII. század utolsó harmadától a VIII. század második évtizedéig terjed. Az ebből a periódusból származó jellegzetes sírleletek a férfisírokban továbbra is a bronz övveretek (arany nagyon ritkán fordul elő, legfeljebb csak bearanyozták az egyes bronztárgyakat), amelyek geometrikus és főnémasintát utánzó elemekkel vannak díszítve. A periódus vége felé pedig már állatábrázolások is megjelennek, amelyeket a következő korszak előhírnőkeinek lehet tekinteni. A férfisírokban újdonságot jelentenek a párosan jelentkező varkocsdíszek, a női sírokban az apró, kerek szemekből kialakított gyöngyfüzérék az egyszerű, kerek, bronzból öntött, vékony héjú gömböcskékkel, esetleg üvegpasztával vagy Bizáncban készített, féldrágakövekkel díszített arany fülbevalók stb. Ebben az időszakban kevesebb a lovastemetkezés, a fegyverek is mások, a kard helyett a szablya jelentkezik, és mellette a harci szekerce lesz a kedvelt fegyverfajta. Az íjvégek csontmerevítői szélesebbekké válnak, eltűnnek a páncélingek, a sírokba pedig, a halott lábai mellé kézzel készített, durva peremükön gyakran csipkézett edényeket tesznek. Ebből az időszakból Moholon ástak ki 1951-ben cserépedényeket és Adorjánon két helyen is sírokat. Lehet, hogy a moholi leletek esetleg egy avar település helyét jelzik. Erre azért lenne szükség fényt deríteni, mert avarkori települést nem csak nálunk, de az egész Kárpát-medencében is csak néhány helyen tártak fel, ami az eddig kiásott több tízezer avar sírral szemben elenyészően kevés. A jelenség oka abban rejlik, hogy az avarok új lakóhelyükön sem mondtak le a jurták használatáról. Az pedig – mivel egyszerű, fából és nemezéből összerótt szerkezete volt – szinte semmilyen nyomot sem hagyott maga után, amit ma meg lehetne figyelni.

A késői avarkor a VIII. század első évtizedeitől a VIII-IX. század fordulójáig tartott, és minden jel arra mutat, hogy ismételten egy újonnan érkezett rokon csoport változtatta meg az addigi helyzetet. Ebben a szakaszban a tömör szíjvereteket minden esetben bronzból öntötték. Az állatornamentika és a növénymotívumok teljesen kiszorítják a korábbi ábrázolásokat. A tárgyakon, elsősorban a szíjvégeken ágaskodó griffeket, állatküzdelmeket, palmettadíszeket lehet látni, és az avarkori ábrázolások között első ízben ekkor jelentkeznek emberábrázolások is, amelyek a kutatók szerint sámánisztikus jelenetek. Zentán a felsőhegyi út mellett mentettek meg néhány sírt, amelyek egyikében kitűnő állagú griffes szíjveretek voltak. Az Ada nyugati felén kialakított új lakótelep házai és kertjei alatt egy ebből az időszakból eredő, nagyon gazdag temető maradt kikutatatlan. Viszont külön ki kell emelni azt a gyönyörű, tojás alakú füles szilkét, amelyet 1965-ben találtak egy lovassírban, az akkori, BAKOS KÁLMÁNról elnevezett téglagyár agyaggödrében, ahol sajnos úgyszintén egy egész sor sírt semmisítettek meg

anélkül, hogy a szakember tudott volna róluk. A szilke fülébe rovott díszek a nagyszentmiklósi kincs egyik edényén látható dísznek az utánezatai.

A késő avarkor népeességéről a szakemberek egy része nyomós okok felsorakoztatása mellett azt tartja, hogy túlnyomórészt magyarul beszélő elemekből állt, és hogy a 160-170 évvel később érkezőknek ezek voltak az előhírnökei.

Mint minden állattartással foglalkozó társadalomnak, az avarok társadalmának is sok sebezhető pontja volt. Egy hosszan tartó szárazság vagy állatokat sújtó vész éppen úgy felboríthatta a gazdasági, mint ahogy egy katonai kudarc vagy harcban elszenvedett vereség a társadalmi (politikai) egyensúlyt. Nem lehet bizonyítani, de nincs kizárva, hogy hasonló tényezők hatására vesztette el két alkalommal is az avar vezető réteg a hatalmat, illetőleg hogy a vándorlásokat és egyben változásokat előidéző okok között hasonló tényezőket is keresnünk kell. Az avar „állam” végső bukását azonban egészen más irányból érkező veszedelem okozta.

A Frank Birodalom élén álló és a keresztény hit terjesztését fontos feladatának tekintő NAGY KÁROLY a VIII. század végén erős hadsereggel támadta meg a „pogány” avarokat a megsemmisítés szándékával. A kitűzött feladat megvalósítása azonban nem ment simán, több mint tíz évre és néhány hadjáratra volt szükség, hogy megtörjék az avarok ellenállását, és hogy elfoglalják az egykori Pannoniát, a mai Dunántúlt. Ehhez azonban arra is szükség volt, hogy a Nagy Károly által 791-ben indított támadás után ismeretlen okok miatt maguk az avarok kezdjenek véres és kimerítő belháborúba. A következmények nem maradtak el. A tornyosuló problémák és a megújuló támadások súlya alatt katonai erejük 803-ban összeomlott. A korabeli frank források a befejező katonai vállalkozás egy részleteként megemlítik, hogy a frankok betörve az avarok földvárába, a „hring”-be, onnan kocsiszám vitték haza a kincseket, az aranytárgyakat. A tudósítást, ha a kincsek mennyisége tekintetében nem is egészen hiteles, el lehet fogadni. Hozzá kell azonban tenni, hogy a hringet Bácska területén kell feltételezni. Bácskában húzódik ugyanis a „kis római sánc”, amely mögött az avar vezetők kíséretéhez tartozó katonai keret valószínűleg egy utolsó kísérletet tett az önvédelemre.

A IX. század első éveiben, talán 803-ban vagy 805-ben a Dunától keletre fekvő területeken magukat még tartó avarokat KRUM bolgár kán erős serege támadta meg. A déli és keleti végeken (Alduna és Erdély) fellázadt szláv törzsek is támogatták őket. Krumnak már elegendő volt egy hadjárat is, hogy térdre kényszerítse az avarokat, és keleti területeiket országához csatolja. Ezzel a Tisza vidékén is megszűnt az avarok 250 évig tartó uralma, és megkezdődött a homályosnak méltán nevezhető IX. század.

Allamuk felbomlása után, mint jeleztük, a források alapján még jelentős számú avar csoportokat kell a bolgár fennhatóság alatt levő területeken feltételezni, amit az az adat is kétségtelenül bizonyít, hogy egy alkalommal a bolgár uralom ellen sikertelen lázadást robbantottak ki. Ez a hír egyben az utolsó jelzésnek számít róluk. A zilált általános állapotok közepette mozgásba lendültek a Kárpátok belső felén letelepedett szláv közösségek, és fokozatosan szállták meg az üresen maradt területeket. Jelentős számban voltak találhatóak a IX. század közepén a Balatontól nyugatra eső, frank ellenőrzés alatt levő részekben, Pribina és Kocel későbbi államának területén. Ezt korabeli forrásokból és a helynévanyag vizsgálata alapján lehet megállapítani. Ami az alsó Tisza-

vidéket illeti, régészetileg még nincs tisztázva a helyzet, bár az elmúlt években bizonyos kísérletek történtek arra, hogy az eddig szarmatának tartott leletanyagot a szlávoknak ítélik oda, de csak néhány helynév hozható fel kisebb csoportok jelenlétének igazolására (pl. Kanizsa, Csongrád). Úgy látszik, hogy az Alföldön nem voltak meg a feltételek nagyobb tömegek megtelepedésére. Ha mégis elfogadnánk némely történeszek feltevését, amely szerint az avarok teljesen elszlávosodtak, ennek a régióknak tele kellene lenni szláv eredetű helynevekkel – ezt pedig nem tapasztaljuk. A kutatás mai állása inkább az avar továbbélésre mutat, arra, hogy a megmaradt avar töredékek a néhány évtized után érkező magyarok közé keveredtek, és rövid idő alatt beolvadtak. Erre látszik utalni az a tényező is, hogy a Szeged környékére koncentrálódó honfoglaláskori leletekkel szemben a Tisza mellékén feltárt eddigi leletek nagy aránytalanságot mutatnak. A Bácskában a honfoglaló magyarok leletei nem gyakoriak, miközben a X. század végén és a XI. század elején, tehát alig egy évszázad múltával itt kiterjedt településhálózatot tudunk kimutatni.

Ami a IX. századot illeti, azzal kell vigasztalódnunk, hogy mindez talán a régészeti kutatás módszertani fogyatékoságainak vagy az avarok, az avar korszak régészeti anyaga részbeni helytelen datálásának, illetőleg ismételt kutatások elégtelen voltának tudható be.

Kérdzhetnénk tehát, hogy egyáltalán mit is tudunk felmutatni abból az időszakból, amely az avar állam felbomlása és a honfoglalók felbukkanása között telt el. Erre a problémára néhány évtizede sikerült a régészetnek kiindulópontot találnia. Olyan megoldást, amely nemcsak a IX. század problematikájának egyik nagyon csomós gyökerét vágja át, hanem sikerrel alkalmazható a honfoglaló magyarság és egynémely sarkalatos Árpád-kori kérdés feloldására is. Az egésznek a lényege a következőkből áll: a IX. századi honfoglalók a Duna-medencében nemcsak avarokat, szlávokat és más néptöredékeket (sőt talán szarmatákat) találtak, hanem már magyarokat is, akik még a VIII. század második felében érkeztek ide, de az írott forrásokban avar néven szerepelnek. Azzal a hullámmal, amely a kora avarok kezéből kicsavarta a hatalmat, átvette államszervezetüket, és amelynek a leletanyagáról megállapítottuk, hogy elemeiben teljesen elüt az előbbiektől.

A honfoglalás korával és a korai Árpád-korral foglalkozó régészek, történészek és nyelvészek már régen megállapították, hogy a honfoglalásról és az azt követő eseményekről eddig általánosan elfogadott történelmi megállapítások és az egyes kutatási területek bizonyító anyaga között egyes esetekben túlságosan is nagy az ellentmondás. Ez abban nyilvánul meg, hogy vannak tények, amelyek nem illeszthetők be maradék nélkül az eddig elfogadott képbe. Pontosabban több területen bizonyos „kettőség” észlelhető. Így pl. kettős eredetmondával rendelkezünk (Hunor és Magyar, illetve Emese és a turulmadár), azután eltérés figyelhető meg a köznyelv és az ősi népdal pentatonikus zenei nyelvezetére, a történelmi megállapítások és a néphagyomány, egyes nyelvészeti és történelmi tények (törökök – finn-ugorok), egyes krónikások állításai és a történészek által elfogadott tények között (KÉZAI és az orosz krónikások szerint a magyarok – vengerek – a VIII. század folyamán szállták meg a Kárpát-medencét). Még népvendünk is többféle van, mi magunkat magyaroknak nevezzük, az európai népek

többsége azonban más néven ismer bennünket (hungarus, ungar, venger, illetve régebben türk).

Az avarok és a honfoglaló magyarok temetőinek térképre vetítése közben azt is megfigyelték, hogy Árpád magyarjainak zöme nagy tömbjeiben olyan területeken helyezkedett el, ahol nem éltek avarok. Nem fedték tehát, hanem kiegészítették egymást. Továbbá a peremterületeken és a Dunántúl egy részén a régi helynévanyag bőven tartalmaz szláv eredetű toponimeket, viszont azokon a területeken, amelyeket eredetileg avar népesség töltött ki, ilyenek csak elvétve jelentkeznek. Ha elfogadnánk a történészek eddigi feltevéseit, mely szerint az avarok teljesen elszlávosodtak, ezeknek a régióknak is tele kellene lenniük szláv helynevekkel – ezt pedig nem tapasztaljuk.

Hogyan lehet megmagyarázni továbbá azt a problémát, hogy mindezek ellenére egyetlen avar eredetű helynevet sem ismerünk? Ennek a jelenségnek csak az lehet az oka (levonva a többi bizonyítékból is a tanulságot), hogy az állítólagos kései avarok tulajdonképpen magyarul beszéltek, vagy legalábbis közöttük nagyszámú magyar élt. Ezzel a nézettel az antropológiai adatok is teljes mértékben megegyeznek.

Az ismertetett magyarázattal ez ideig több megoldhatatlannak vélt probléma is világossá vagy világosabbá válik. SZABÓ ISTVÁN a középkori magyar falu kialakulásáról írott kitűnő könyvében csodálkozását fejezi ki afelett, hogy már a XI. század legelején az okiratok állandó falvakat említenek, habár a magyar seregek fél évszázaddal azelőtt még sajátosan kialakított, Európa többi része felé specifikusan kiépített politikai és gazdasági viszonyok szabályai szerint nyugaton és délen forgatták fegyvereiket hol a maguk, hol pedig mások érdekében. A tények viszont megerősítik, hogy egy nép évszázadokra visszatekintő (nomád) életmódját nem egykönnyen lehet megváltoztatni. SZENT ISTVÁN király országszervező sikere részben talán azzal is magyarázható, hogy szélesebb, hosszabb idő óta megtelepedett (esetleg már keresztény) néprétegekre támaszkodott. Meg kell jegyezni, hogy ebben az esetben nemcsak a „késő avarokra”, hanem a szlávokra is gondolnunk kell, akik már minden bizonnyal jelen voltak. Erre utal Kanizsa nevének eredete is, amely először ANONYMUSnál tűnik fel.

Más, közvetett támpontokkal is rendelkezünk. Kettő közülük azért is igen érdekes, mivel bizonyítékait Vajdaság északi részén találták. A magyar legendák és népmesék végtelenül gazdag világából ki ne ismerné a SZENT LÁSZLÓ-legendát vagy az égig érő fa (életfa) meséjét? Mindkettő alapeleme a keleti pusztákról származik – tehát nem közép-európai örökség. Ebből az következik, hogy a honfoglalók hozták magukkal. Régészeti hagyatékunkban azonban ilyen irányú utalást nem találunk (ami természetesen nem zárja ki, hogy nem ismerték az illető történeteket), miközben az avar mesanyagban mindkét mesemotívum művészi megfogalmazásban jelenik meg előttünk: az életfát egy homokrévi avar csonttégelyen láthatjuk (a lelet a Vajdasági Múzeumban található), a „Szent László legenda” (kozmosz erők, a jó és a rossz küzdelmének jele) pedig egy szintén avar kori csonttárgyon fordul elő. A Nosza alatti Pörösön találták, és a Szabadkai Városi Múzeumban van kiállítva.

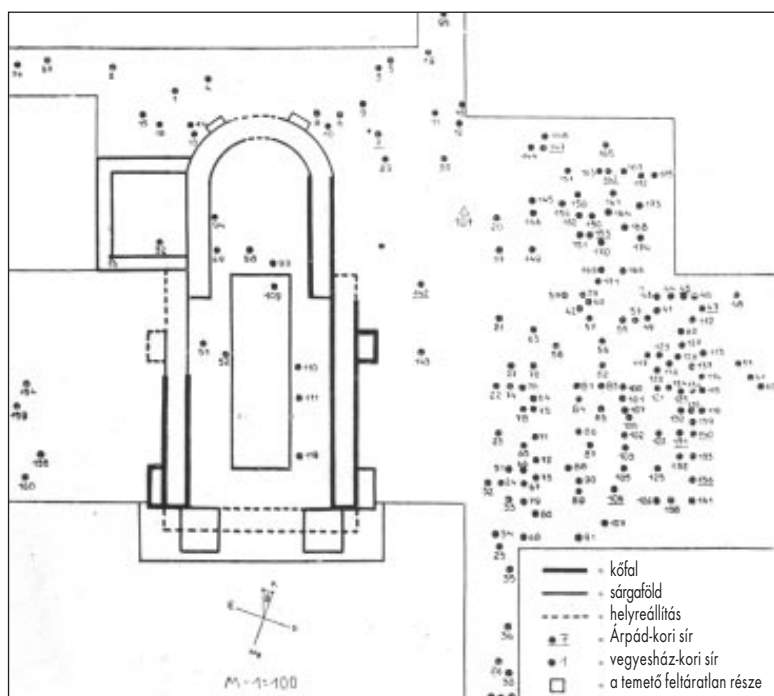
Hogy néhány vonással vázoljuk a „második honfoglalás” főbb mozzanatait: azzal kell kezdenünk, hogy gyűjtőterületünkről eddig nem sok honfoglalás kori lelőhelyet tartunk nyilván, mindössze hármat. Ez az adat egyébként bizonyítéknak is vehető arra

vonatkozóan, hogy ha a késő avar leletek sokasága mellett közbeeső anyag nélkül olyan kevés honfoglalás kori leletet találunk, akkor igazat kell adnunk LÁSZLÓ GYULA professzornak és követőinek, akik az avar és magyar településtömbök közötti összefüggésekre hívják fel a figyelmet.

A Zenta környéki kisszámú lelet közül az Oromhegyes határában talált, szép kidolgozású, nagyméretű, aranyozott díszgomb a legjelentősebb. A 4 cm átmérőjű, labda formájú dísztárgy rézből készült, egy erős füle van, a felületét pedig három, indából álló, szimmetrikusan elhelyezkedő növényi dísz tölti ki, amelyet pálcadíszek vesznek körül.

Felsőhegyen a tűzoltószertár környékén egy csontvázas sírt találtak, melynek mellékletei a következők voltak: kerek, gömb alakú ezüstpitykék, közöttük olyanok is, amelyekről levél alakú csüngők lógnak le. A fentiekben ismertetettek mellett honfoglalás korinak minősül az a X. CONSTANTINUS és II. ROMANUS (959–963) bizánci császárok által veretett aransolidus is, amelyet a zenta–mákosi szőlőkben letek.

Már korábban meggyőződhattünk arról, hogy mennyi ellentmondást tartalmaznak a különféle írott források és forrásul szolgáló tárgyi bizonyítékok a magyarság eredetére vonatkozóan. Ha ezeket az ellentmondásokat inkább megérteni, mint összekényszeríteni próbáljuk, akkor nyugodtan elfogadhatjuk a „kettős honfoglalás” elméletét még akkor is, ha a jövőben esetleg kiigazításokkal, finomításokkal kell számolnunk.

Paphalom, 1943: a templom alaprajza a temetővel

A középkor

Nem feladatunk összefüggő középkori történelmi képet festeni Zentáról és környékéről, hanem inkább azt a célt tűztük ki magunk elé, hogy e helyen számoljunk be arról, vajon mit tud a régészet ma felmutatni ezen a területen, ami hozzájárulhat egy teljesebb történelmi panoráma megszerkesztéséhez.

Zenta környéke azon területek sorába tartozik, amelyekről viszonylag számos értékes középkori okirat maradt fenn. Nemcsak a kései középkorból, hanem még az Árpád-házi királyok korából is. Egy sereg középkori helynév, falunév ismeretes, melyeket nem nehéz a ma is meglévő települések nagy részével azonosítani. Mindezek ellenére nagyon sok még a nyitott kérdés. A Zentai Múzeum teljes területének tüzetes bejárása és az így megállapítható lelőhelyek számbavétele még a jövő feladatai közé tartozik. Egy ilyen szakmai felmérés egészen biztosan sok új adatot, régészeti lelőhelyet fog eredményezni. Ezáltal a már eddig felvetődő kérdések is meg fognak sokasodni, mert már most is többségben vannak azok a telepnyomok, amelyeket az okiratokból ismert nevekkal nem tudunk azonosítani. Sok olyan helynevünk is van, amelyeknek a pontos azonosítása ma még nem végezhető el megnyugtató módon.

Komoly régészeti feltáró munka eddig csak négy középkori lelőhelyen folyt. Nem csoda hát, hogy régészeti anyagunk szegényes, hiányos. Ezekből messzemenő társadalmi vagy politikai következtetéseket nem vonhatunk le. A települések, illetve a falvak mindennapi életéről pedig egyáltalán nem beszélhetünk. További feltárások után elmélyíthetnénk ismereteinket, sőt hosszabb időre meg tudnánk határozni a további kutatás közelebbi céljait és menetét is. Elsősorban minden telephelyről meg kellene állapítani, hogy mikor keletkezett, illetve néptelenedett el, hogy mekkora volt a kiterjedése, milyen volt a település rendszere, ez mennyire tükrözi a korabeli gazdasági viszonyokat, a telepek meg voltak-e erősítve (körülvoltak-e kerítve) stb.

A felvetett problémák részletes megoldása sok időbe és még több pénzbe kerülne, habár egyszer már el kell kezdeni a munkát, hogy az egy helyben való topogásnak véget vessünk, mivel újabb írott források felfedezésére pillanatnyilag igen kicsi a remény. Az egyetlen középkori lelőhely, amelyen nagyméretű, tervszerű ásatás folyt, Zentától északnyugatra található, az ún. Paphalom, Oromhegyestől délre. A Zentát Magyarokanizsával összekötő műút nyugati oldalán, az Orompart peremén található egy jelentős magasságú halom, amelyen 1943 őszén a szegedi Régészeti Intézet megbízásából FOLTINY ISTVÁN és KOREK JÓZSEF ásatott. A domb legmagasabb pontján egy tempom romjait tárták fel, amely körül sok sír helyezkedett el. Közülük összesen 175-öt vizsgáltak meg.

A sírok tájolása általában kelet-nyugati, sok közülük melléklet nélküli. Egyébként a régészeti leletek „S” végű hajkarikákból, gyűrűkből, apró kapcsokból, fémgombokból, préselt lemezekből, övkapcsokból, koporsóvasalásokból, pártadíszekből és egy fémlemezekkel díszített bőrszíjból (74. sír) álltak. Ezenkívül még gyöngyöket és Árpád-kori ezüst pénzecskéket is találtak. A temetőt az Árpád-kor elejétől a Hunyadiak koráig, a XV. század második feléig használták.

A kiásott templom a XI. vagy az azt követő században épült, hosszénegyszögű hajóval, félkör alakú szentéllyel (apszissal) román kori építészeti stílusban. Fekvése kelet-nyugati irányú volt. A tatárjárás alkalmával (1241/42) elpusztult, de azt követően újból felépítették, most már a gótika szellemében. Később, a XV. század folyamán sekrestyét építettek hozzá.

Az 1943-as ásatások elsősorban a temető templom körüli részére és déli oldalára terjedtek ki, a lelőhely nagy része feltáratlan maradt. Ezért a vajdasági régészek egy csoportja 1960-ban újabb ásatásokat szervezett, amelynek folyamán megásták a domb keleti oldalának egy részét is. Ezúttal mintegy 100 újabb sír került felszínre olyan mellékletekkel, amelyek alátámasztották a korábbi megállapításokat. A feltárást NAGY SÁNDOR vezette, az eredmények publikálatlanok maradtak.

Részlet a temetőből

Az 1943-as ásatások során a Paphalomtól mintegy 600 m-re délre, a Farkas-tanya mellett, a fent említett műút nagy kanyarulata felett álló halmon is szerencsét próbáltak a régészek. Ennek keleti oldalán 18 középkori sírra bukkantak. A sírok kelet-nyugati tájolásúak voltak. Egyszerű, de a XI. század első felére nagyon jellemző mellékleteket találtak, mint pl. „S” végű hajkarikát, gyűrűt, gyöngyöket, ólom tűtartót és ezüstpénzt (Szent István, Péter és I. András vereteit). Ezek alapján a temető használati ideje az 1000–1060 közötti időszakra tehető.

A zenta-bátkai lelőhely a Tisza-parton helyet foglaló Kisbátkától 1 km-re északra fekszik. A halmot még 1873-ban, az akkor folyótöltési munkálatok során megbolygatták, s közben sok sírt rongáltak meg. 1944-ben a szegedi Régészeti Intézet megbízásából Korek József vezetett itt ásatásokat, amelyek folyamán az őskori sírok mellett XIV–XV. századi sírokat is találtak, összesen húszat. A Zentától három kilométernyire délre, a mákosi kerteket határoló egykori Tisza-parton (ma a Tisza új töltésének

nyomvonal) valamikor a második világháború időszakában téglákat és csontvázakat találtak, amelyek egy török hódoltság előtti településre utalnak. 1975-ben az új tiszai védgát kiépítésekor, a földmunkák során tucatjával kerültek elő a XI–XVI. századi régészeti leletek, melyek egyértelműen bizonyítják, hogy ezen a helyen – egykori Tisza-part – több évszázadon át középkori település állott. Sajnos, a leletek teljes szakmai feldolgozása a mai napig sem történt meg, így nem tudjuk pontosan, vajon a középkori írásos dokumentumokban szereplő melyik helység régészeti nyomai kerültek felszínre.

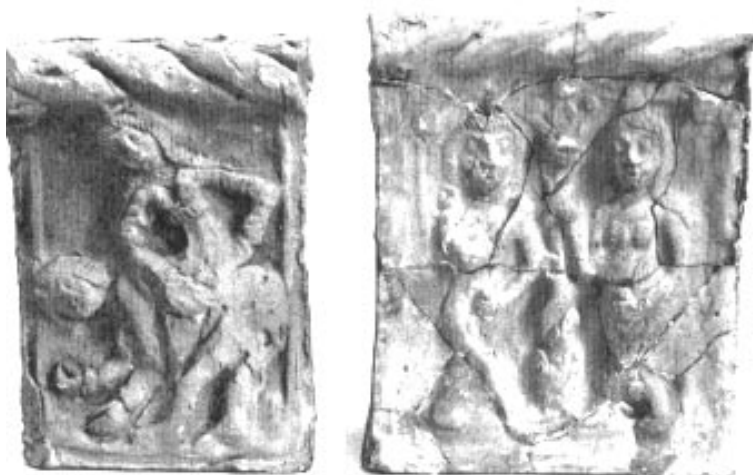
Csontváz, a koponya mellett a jellegzetes S-végű hajkarikával

Ezzel párhuzamosan az is bizonyosságot nyert, hogy a török alóli felszabadító háborúk idején (a XVII. század vége) vagy azt követően ezen a területen egy számunkra ma még azonosítatlan nevű település állt. A fentiekben említett és régészetileg teljességében vagy részben feltárt lelőhelyek mellett Zenta környékén még további középkori nyomokról is van ismeretünk, így Oromhegyes határában, LÉKÓ ISTVÁN földjén egy XIV. századból származó ezüstgyűrű került elő. Szintén Oromhegyes határában, a falutól északra, a már korábban említett Farkas-tanya közelében két halom látható az Orompartnak nevezett egykori Tisza-part mellett. Az út déli oldalán emelkedik egy földhát, amelynek a felszíne tele van kisebb-nagyobb tégladarabokkal, habarccsal és kváderkövekkel. A kövek az itt folyó mezőgazdasági munkák következtében veszítették el alakjukat. A romok között emberi csontokra is bukkanhatunk. Minden bizonnyal ezen a helyen középkori templom állott.

A romok körüli magas parton széles ívben szétszórva jellegzetes, XI–XII. századi cserépedény-darabok fedik a felszínt. A romok alatt pedig, a magas partvonulattal párhuzamosan, hosszúkás víztároló húzódik, melynek átlagos szélessége 150, hossza pedig 1000 méter. Csak tüzetesebb vizsgálat után lehetett megállapítani, hogy a me-

dence nem természetes képződmény, hanem középkori mesterséges víztározó, esetleg halastó. A medence két oldalán, a dombról lefutó utak tulajdonképpen egy-egy szélesebb töltésen vágnak át, neki a mezőségnak. Az északi oldalon húzódó töltésnél szerencsés módon meg lehetett állapítani a partoldalban azt a helyet, ahonnan a töltéshez szükséges földet kibányászták. Egyelőre még nincs rá bizonyíték, de mégis meg lehetne kockáztatni azt a kézenfekvő feltevést, hogy a fentebb leírt víztározó egykor halastó volt, és a parton álló, a későbbi időkben elpusztult templomhoz tartozott.

A Tisza-híd zentai hídfőjének közelében árkolás közben egy középkori (XIV. századi) hulladékgödörre bukkantak. A benne talált tárgyak közül ép, gótikus stílusban készült kályhacsempéket mentettek meg, valamint több hasonlóan a töredékét és más agyagedény-töredékeket. Az egyik csempén Ádám és Éva paradicsomi megkísértésének jelenete, egy másikon pedig egy férfi görnyedező alakja látható, akinek a hátán egy nő ül a házasság szatirikus középkori karikatúráját ábrázolva.

Középkori gótikus kályhacsempék

Zentától 5 km-re délre, a Tisza partján (Kisbátka) látható egy alacsony kiemelkedés, amelynek a felszíne még 30-40 évvel ezelőtt tele volt téglá- és embercsonttörmelékkel. A törmelékek egy középkori templomról, a csontok pedig a körülötte elterülő temetőről tanúskodnak. A helyszínen lelt boltozatelemek a gótika sajátosságait viselik magukon, az edénycserepek és eszközök a XIV-XVI. századra jellemzőek.

A Karjadi út végén, az Oromparton emelkedik egy halom, amely egy középkori templom alapjait és a körülötte elterülő temetőt rejt. Jó 50 évvel ezelőtt a Sasin-féle szálláson az istálló alapozása alkalmával nagyon sok középkori eredetű téglát és emberi csontokat találtak. Kétségtelen, hogy ezen a helyen templom állott, melynek legkésőbb ZSIGMOND király korában (XIV. század) már léteznie kellett.

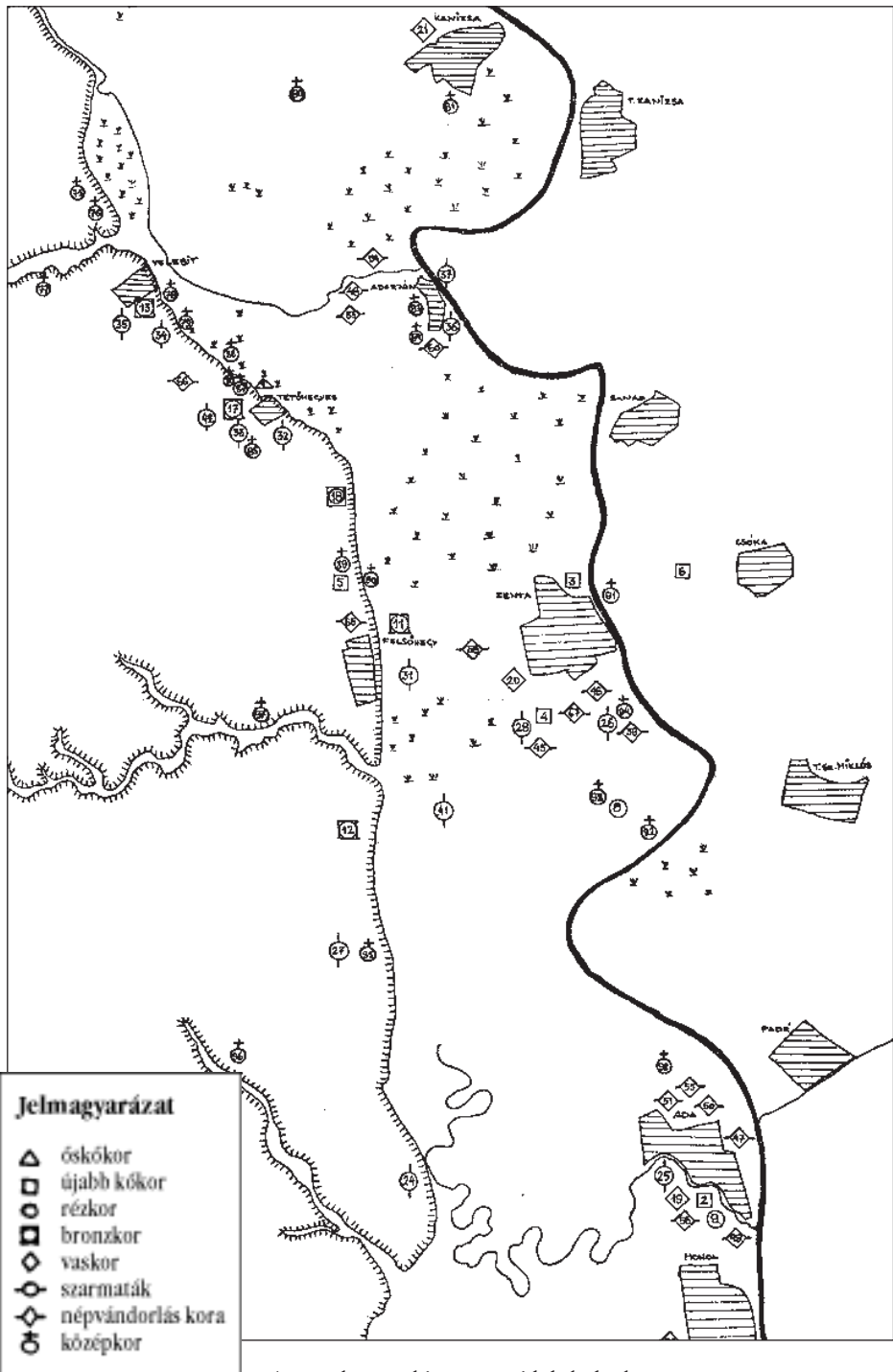
Egy msik kzepkori lelshely az un. Csalános-völgy adatai határánál, a Fodor- és Kiss-szállások között van. Ezt a területet a helybeliek „pénzeskútnak” nevezik. Többen próbálkoztak ezen a helyen kincskereséssel, de a munka téglatörmelékeknél és emberi csontmaradványoknál többet nem eredményezett. Minden valószínűség szerint egy közepkori templomról és temetről van szó.

Felsőhegytől mintegy 3 km-re nyugatra, az un. Kalocsa-völgy északi részén, a földút átvágása felett található egy földhát. Ezen a helyen régebben még számottevő téglá- és kötörmelék hevert a felszínen, míg az út bevágásából emberi csontmaradványok látszottak ki. Mára e nyomokat már nem lehet felfedezni. Itt is közepkori templom állt valamikor a körülötte elterülő temetével.

A fenti felsorolásból látható, hogy hány értékes lelshelyünk van a környéken. A belőlük nyert adatok mára még nem állnak össze, folyamatos, összefüggő, korszerű, szakmai igényeket is kielégítő kép megszerkesztésére még nem alkalmasak, ezért befejezésül csak néhány gondolatot fűzök hozzájuk.

Azt már régebben is megállapították, hogy a Dunától keletre a IX. század folyamán egészen más politikai és népességi állapotok uralkodtak, mint a tőle nyugatra eső részeken. A frankok hadjárata nem terjedt ki ezekre a vidékekre, és ez a tény bizonyos mértékben később is kifejezésre jutott. A korábban errefelé élt népek csoportjai vagy azok töredékei mindenképpen megérték I. (Szent) István király új távlatokat nyitó, európai mintára szervezett keresztény államát és a feudális osztálytársadalom kialakulását, de közülük, a magyarok mellett, egyértelműen csak a szláv népesség jelenléte bizonyítható. E két népelem együttéléséről az első Árpád-házi királyok idejében a magyar nyelv sok bizonyítékkal szolgál.

A középkor kutatása nálunk, a Vajdaságban mindeddig elhanyagolt területnek számított. Ennek egyenes következményeként szegényes régészeti anyagunk nem elégséges annak a kérdésnek a tisztázására, hogy az általánosan valósnak elfogadott állapotok (már ami a történelmi Magyarország korai történetét illeti) milyen mértékben és formában mutatkoztak meg az alsó Tisza-vidéken, illetve azon belül szűkebb környezetünkben. Ezért az eddig közzétett, nagyobb lélegzetű szakmai tanulmányok egyes pozitív eredményeik mellett sem mondhatók egészen szubjektívizmustól menteseknek. Bízunk abban, hogy a készülő vajdasági közepkori leletkataszter lényegesen tárgyilagosabb megállapításokat fog tartalmazni, és közelebb visz bennünket Zenta és környékének közepkori történelmi realitásához.

Zenta környéki régészeti lelőhelyek

Irodalom

Akadémiai Értesítő. 1885.

Bács-Bodrogh vármegyei Történelmi Társulat Évkönyvei. Zombor.

Banner: *Az első alföldi paleolit lelet.* Dolgozatok 1936.

Borovszky Samu (szerk.): *Bács-Bodrogh vármegye monográfiája.* Zombor, 1896.

Bulla Béla, dr.: *Magyarország természeti földrajza*

Dudás Gyula (szerk.): *Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monográphiája.* Zombor, 1896.

Dudás Gyula: *Bács-Bodrogh vármegye régészeti emlékei,* Zenta 1886.

Frölich R.: *A bácskai ún. római sáncok.* Archeológiai Értesítő 1887.

Korek József: *Groblje kasnog bakarnog doba i eneolitško naselje u Senti* [Rézkori temető és paleolitikumi település Zentán]. Rad vojvodjanskih muzeja 7. 1958.

László Gyula: *A honfoglaló magyar nép élete.* Budapest, 1944.

László Gyula: *A kettős honfoglalásról.* Archeológiai Értesítő, 1970.

Marković-Marjanović, Jelena: *Nova paleolitska nalazišta Severne Bačke* [Észak-Bácska új őskőkorszaki lelőhelyei]. Glasnik SAN 4-1/1952.

Marković-Marjanović, Jelena: *Paleolit na obali Ludoškog jezera kod Subotice* [Őskőkor a Szabadka melletti Ludas-tónál]. Glasnik SAN 1-4/1952.

Milleker Bódog: *Dél-Magyarország római régiségletei.* Történeti Régészeti Értesítő, Temesvár, VIII. 1892.

Milleker Bódog: *Dél-Magyarország régiségletei a honfoglalás előtti időkől.* Történeti Régészeti Értesítő. Temesvár, XV. 1899.

Párducz Mihály: *A szarmata kor emlékei Magyarországon I.* Budapest, 1941.

Szabó I.: *A falurendszer kialakulása Magyarországon.* Budapest, 1967.

Sekereš, L.: *Horgoš „Templomdomb” – srednjevekovna crkva (iskopavanje 1964. god.)* [Horgosi Templomdomb – középkori templom (1964. évi ásátás)]. Arheološki pregled 9. 1967.

Szekeres László: *Zenta és környéke története a régészeti leletek tükrében.* Zenta, 1971.

Szekeres László: *Amit az idő eltemetett (Kis vajdasági régészet).* Újvidék, 1981.

Szekeres László: *Középkori települések Északkelet-Bácskában.* 1982.

Tergina Gy.: *Horgosi ásátások.* Archeológiai Értesítő, 1894.

Tömörkényi Gy.: *Adai leletekről.* Archeológiai Értesítő, 1907.

Vértés László: *Az őskőkor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon.* Budapest, 1965.

Vukov, N.: *Nalazi iz doba antike i seobe naroda u Molu i Adi* [Ókori és népvándorlás kori leletek Moholon és Adán]. Rad vojvodjanskih muzeja 1. 1952.

ZENTA ÉS KÖRNYÉKÉNEK MÚLTJA
1919-IG

A KÖZÉPKOR
(1216-1526)

A magyar honfoglalás és az első Árpád-házi királyok kora	199
Zenta Al-Idriszi világtérképén?	200
Zenta elsőnek ismert írott említése	201
Zentarév	203
Zenta neve és annak eredete	203
Zenta szomszédai a XIII. században a középkori oklevelek alapján	204
A Tisza mindkét oldalán	205
Salamonmonostora, Salamonfalva	206
Csecstó: halastó vagy falu?	208
Zenta és környéke a budai Szent Péter káptalan birtokában	209
Zenta mezőváros viszontagságai a XV. században	212
Zenta város 1506–1526	214
Középkori falvak Zenta határában	219

Az a térség, amelyet a mai Zenta község területe elfoglal, ősidők óta az ember által lakott hely volt, amit a község határában talált régészeti leletek tanúsítanak. A Kárpát-medence Alsó-Tisza melléke az egymást váltó népek szálláshelye volt egészen a VI. századig, amikor az avarok vetették meg lábukat a Duna-Tisza mellékén. Az avarokat északkeletről a szlávok követték: egy részük megtelepedett a folyók völgyeiben, más részük tovább vándorolt a Balkán-félszigetre. A pásztorkodással, halászattal és földműveléssel foglalkozó avar-szláv települések az avar államnak a frankoktól elszenvedett veresége után a Tisza mentén bolgár hatalom alá kerültek. Településeiket a természet adta feltételeknek megfelelően vizközeli, de partos, száraz és védhető helyen létesítették, a védhetőséget a szükségnek megfelelően a vízfolyások alkalmas mélyítéssel, árkokkal vagy töltésekkel fokozták. A IX. században a Tisza alsó folyása mellett a vízi átkelést is biztosítani hivatott, alkalmas helyeken települések sorjázta a folyó jobb és bal partján.

A magyar honfoglalás és az első Árpád-házi királyok kora

A IX. század végén a Kárpát-medencét magyar törzsek foglalták el. A magyarok az ellenállást tanúsító lakosságot felkoncolták, a fennhatóságukat elfogadókat nem bánították, csupán a kor szokásainak megfelelő sarc vagy adó fizetésére kötelezték. A települések lakosságát a fejedelem alattvalóinak, földjeiket, legelőiket, halászhelyeiket, szántóikat a fejedelem tulajdonának tekintették. A magyar törzsek az e helyeken kívül talált területet egymás között felosztották, illetve elfoglalták. A későbbi írott források szerint a Tisza vidéke a jobb parton a mai Csongrádtól egészen Óbecséig a Szentemagócs nemzetség szállásvidéke lett. A múlt század közepén jelentkezett az a vélemény, amely Szentes mellett Zenta nevét is e nemzetség nevéből eredezteti.

A honfoglalásról és az azt követő évszázadból – ez a fejedelmek kora Árpádtól Gézáig – nagyon kevés híradás maradt fenn, s abból, ami fennmaradt, csupán feltételezéseket lehet kialakítani. A régészeti leletanyagból és a később írt krónikákból arra következtethetünk, hogy a zentai táj nem volt néptelen, és azt a magyarok már a X. század elején elfoglalták. A vallásváltást ezen a területen kezdetben a keresztény hitterítés keleti, bizánci hatása befolyásolta. Az ezrefordulón, a magyar államalapítás éveiben a Tiszáig terjedt a marosvári Ajtony birodalma, akinek leverése jelenti a központi hatalom megszilárdulását, a középkori magyar királyság római egyházi orientációjának felülkerekedését. A XI. századból már némi okleveles anyag is fennmaradt az ország és egyes régiói történetére; jellemzően több az ország központi részére, keve-

sebb a délkeleti részekre vonatkozóan, a Tisza alsó folyásánál pedig csak Kanizsa, Becse és Titel neve jelentkezik. Feltételezzük csupán, hogy a mai Zenta határa nemzeti vagy fejedelmi birtoknak számított mindaddig, amíg – ma már források híján ki nem nyomozható és be nem mutatható módon – egyházi birtokba került.

Zenta Al-Idriszi világtérképén?

A XII. századi forrásokban helységünkről vagy az annak határában létező településről még biztos, a történelem mint tudomány kritikáját is kiálló adatunk ugyan nincsen, de van olyan utalás, amely felett nem léphetünk tovább anélkül, hogy legalább megemlítsük. AL- IDRISZI (1099-1166) arab földrajztudós világtérképéről van szó. A Szicília szigetén élt tudós hosszú időn át gyűjtötte a kereskedők és az utazók beszámolóit, majd ezek alapján könyvet írt az akkori világról, és felajánlotta annak a hercegnek, akinek az udvarában élt, így lett műve címe „Roger könyve” (Kitab al Rugyar). Ehhez a könyvhöz hetven térképet is készített, melyek egyike a Kárpát-medencét ábrázolja: „*bár igen vázlatos, és sok topográfiai hibával terhelt, elsőként ábrázolja hazánk tucatnyi jelentős városát...*” – írja róla STENEGA LAJOS térképtörténész. Idriszi minden hibája mellett az első térképpalkotó, aki a hegyeket, folyókat és a városokat is ábrázolja. Magyarországi ismereteit azon izraelita kereskedőktől gyűjthette, akik II. GÉZA király idejében Itáliából a Duna völgyébe jártak. Az Idriszi-térképet 1928-ban KONRAD MILLER hasonló kiadásban közzétette, s azon az eredeti arab írással kiírt neveket latin betűkkel átírta, de arra nem tett kísérletet, hogy e neveket a történeti városnevekkel azonosítsa. A folyók közül ezen a térképen névvel szerepel a Duna, a Dráva és a Tisza („nahr tisia”) is, ez utóbbi mellett pedig három város jele és neve: „garmakana”, „sent” és „bansin”, amelyek közül az első a térkép tájolása alapján a Tisza felső, a második a középső, a harmadik pedig alsó folyásának jobb partján fekszik.

A térkép névanyagának azonosítására az eredeti hasonló kiadás alapján 1979-ben SIGURD AMMUNDSEN tett kísérletet. Ő a három helynevet így olvasta: „jrmqana”, „snt” és „bnsin” és így azonosította: Ungvár, Zenta és Pancsova. Pár évvel később ELTER ISTVÁN új olvasatot tett közzé, ahol Ungvár „h.n.k.b.r.”, Ammundsen „bnsin”-ját nem azonosította, a „snt” ő is „s.n.t.”-nek olvasta – de nem Zentának, hanem Csanádnak értelmezte, ugyancsak a Maros folyónak is. Ezután PAPP-VÁRY ÁRPÁD 1989-ben még egy kiadványban közölte Idriszi térképét, amelynek magyarázatában felhozott példák között Csongrádot „garmakana”-val, Csanádot pedig „sent”-tel azonosítja. Papp-Váry tehát Elter olvasatát teszi magáévá, és eláll a Zenta olvasattól. Nem így Stenega, aki a „snt”, „sent”, „s.n.t.” olvasatok után a „mai név” rovatába ezt írja: „Zenta (Csanád?)”, vagyis szerinte még ezek után is a „Zenta” olvasat elfogadhatóbb. Az arab térkép első „kiadása” a földrajztörténeti kutatók szerint 1154-re datált (mintegy 150 kg súlyú ezüstlemezzel karcolták!), ami – ha a „snt”, vagy „sent” valóban Zentát jelentené, úgy a város nevének első írott említését 62 esztendővel előbbre vinné! Tárgyilagosan mérlegelve a többi, a helyi források teljes hiányát, valóban nem feltételezhető egy olyan jelentős település létezése a XII. század közepén, amelyet a távolsági kereskedelem képvi-

selői ismertek volna, míg a helyi források nem. Csongrád és Csanád mégis vármegyei központok voltak, Anonymus és a későbbi legendák is említik őket, korán egyházi és hadászati szerepet nyertek, a forráshelyek nagy számában előfordulnak; mindez Zentáról nem mondható (Györffy Idriszi „S.n.t”-jét „S(a)n(a)t”-tal, azaz Csanáddal azonosítja.).

Zenta elsőnek ismert írott említése

A múlt században az országos történet kutatása a megyei és várostörténeti kutatókat is felébresztette. Ennek keretében merült fel az a kérdés is, hogy hol vannak a vármegye, város, mezőváros történetének legkorábbra kitolható határai. Így alakult ki az a nézet, hogy a település – város, mezőváros, falu – első említése az írott forrásokban képezné azt a „terminus ante que non”-t, amelytől a történettudomány annak történetét tárgyalni köteles. De mivel az írott források sem váltak egy csapásra a tudomány számára ismertekké, így az elsőnek ismert említések is – újabb források megismerésével – korábbra tolódhattak. Ez volt a helyzet Zenta első említését illetően is. Így Zentáról a múlt század kutatói – DUDÁS ENDRE, IVÁNYI ISTVÁN és egy ideig DUDÁS GYULA is – azt vallották, hogy első említése az 1247. évből ismert, mert még ismeretlen volt számukra az az oklevél, amelyet FEJÉR GYÖRGY már 1835-ben közzétett, s amelyben Zentát, annak nevét korábban lejegyzettnek elfogadni lehetett. Dudás Gyula Zenta város történetét tartalmazó kéziratban maradt dolgozatában már erre a dátumra mutat rá. A Zentai Hírlap tárcájában is közli, hogy Zentát egy 1216. évi okiratban említik.

De ki is gondolhatott arra, hogy Zenta korábbi említésének forrását a távoli Szatmár vármegye régi iratai között keresse? E vármegyének Zentához semmi köze nem volt! Azaz mégis: a XIII. század elején ott élt egy Mere nevű gróf, aki II. ENDRE magyar királynak több szolgálatot tett. E szolgálatokat a király azzal jutalmazta, hogy Mere

Zenta (?) Al-Idriszi világtérképén

grófnak egy darab földet adott. Ez a föld, a „Nichola föld” azonban nem volt a királyé, hanem Saul gróf, csanádi ispán özvegyéé. A király tehát az özvegynek a „Nichola föld” helyett adott egy másik darab földet. Ez viszont a csanádi várhoz tartozott, azaz várbiratok volt, ezért „privatizálni” kellett, amit az oklevél tanúsága szerint II. Endre meg is tett: „... melyet a csanádi vár hatalmából kivéven, a nevezett özvegynek átadtunk...” Saul gróf özvegye kapott tehát egy darab földet valahol lenn a Maros melletti Csanád vár földjeiből. Úgy látszik, ő sem tudott mit kezdeni ezzel a földdel, nyilván örököse sem volt, így továbbajándékozta. Ehhez a király engedélye kellett, s így került ez a jogügylet is a Mere grófnak kiadott oklevélbe: „...melyet ő (ti. Saul gróf özvegye - D. J.) a mi reá-állásunkból a zenthai klastromnak ájtatosan ajándékozott, föllül adván még 40 gyíra (Marca) ezüstöt, melyet az előhozott Mere a többször említett asszony-ságnak fizetett a maga értékéből sokak előtt.” II. Endre magyar király adományleveléből a latin eredeti szöveg szerint, „...terram... quam a castro Csanadiensi eximentes dicte vidue contulimus, ex ipso nostro assensu dictam terram a Castro Csanadiensi exceptam Monasterio de Zentha devotissime erogavit, super addidimus etiam quadraginta marcas argenti, quas praenotatus Mere saepe dictae Mulieri persolvit...”

Ez lenne az az oklevél, amelyben Zentát legkorábban említik, mai tudomásunk szerint; azért „lenne” csupán, mert valójában nincs! Az eredeti oklevél ugyanis még a XVIII. században megvolt, aztán elveszett! Szerencsére még a XVIII. században divatban volt a nemesi családok eredetét, családfáját nyomozó történeti kutatás: valaki a Mikolay család eredetét kutatva lemásolta a családra vonatkozó, levéltárban őrzött okleveleket. Így a Szatmár vármegyei levéltárban akkor még őrzött, Mere grófra vonatkozó 1216. évi oklevelet is, benne a zentai klastrom említésével. Ez a kéziratot másolat a Nemzeti Múzeumba került a Manoy család levéltárával, s itt fennmaradt, míg az eredeti oklevél - amely az 1830-as évek elején még megvolt - időközben elveszett (MOL, Dl. 72374, p. 248-249.).

Az 1216. évi említés tehát olyan véletlenszerű, magában álló adat, amelyből a történész aligha tud meg többet bármely laikusnál: létezett egy zentainak mondott klastrom. Ez a klastrom 1216-ban korábban a csanádi vár kötelékébe tartozó föld tulajdonosa lett, és még 40 márka ezüstöt is kapott Saul gróf özvegye adományaként. Ezek a tények. Feltételezhető, hogy Saul gróf a király embere, a korábbi csanádi várispán volt. Az özvegynek kiszakított föld a zentai klastromtól nem lehetett távol. A klastrom azért volt „zentai”, mert egy Zentának nevezett birtok, falu (település) vagy rév mellett, netán annak közelében állott. Feltehető továbbá, hogy a klastrom a római szertartású szerzetesrendek valamelyikéé volt. Fábri szerint „az a körülmény, hogy Csanád megye területén, ahol az özvegy is élt, igen sok Benedek-rendi kolostor volt, a valószínűség erejével bizonyítja, hogy a zentai kolostor lakói is Szent Benedek tanítványai voltak”. Viszont Györffy erről nem szól, hanem az építetót keresi: „Nem tudjuk, hogy melyik nemzetség építette a Tisza mellett a martonosi és a zentai monostort.”

Zentarév

Azt a tényt, hogy Csanád vagy Bodrog megyében Zenta nem csupán egy kolostor volt, két, 31 évvel később keletkezett oklevél is bizonyítja. Az egyik, amelyben IV. BÉLA király elrendeli a csanádi és az aradi káptalannak, hogy járják be a Csanád nemzetségbeli Pongrác grófnak, Kelemen bán fiának Arad, Csanád, Temes és Szerém megyei birtokait, erre a határbejárásra hívják meg a birtokos szomszédait, és velük együtt újítsák fel a határjeleket, s erről tegyenek írásban jelentést. Az okmány felsorolja az ellenőrizendő birtokokat, ezeknek a nevei (quarum nomina sunt hec): „*Pangrachfaya et Pangrachtelke... item sessionem in Wruzlanusmunustura et in Keneuzeumunustura*”, „...*item medietatem ville Zanath, Chaka, Temorka, Zyntharew cum tributo, Egyhazasker...*” (MOL, DI 322; kiemelés: **D. J.**). A másik dokumentum a két káptalan képviselőinek jelentése, akik a kívánt határjárást minden falura nézve megejtették, így Zentarévre is, amelyről a következőket írják: „... *item Zyntharew similiter prope Tyciam cum tributo consueto, quam a Vestra Regia Maiestate nomine sue hereditarie possessionis obtinuit per duellum, incipiendo a capitali meta prope portum Tycie a parte occidentis per metas circuiens intrado in campum, et deinde similiter per metas continuas et contiguatas redeundo ad Tyciam a parte superiori, nullis nouis metis erectis, sed antiquis omnibus approbatis;...*” (MOL, DI. 322; kiemelés: **D. J.**). Azaz Zentarév szintén (épp úgy, mint Temerken) a Tisza mellett a szokványos vámmal, melyet királyi felséged engedélyével párbaj révén szerzett meg (ti. a gróf), kezdvén (a birtokbejárást) a fő határjelnél, a tiszai révnél a nyugati oldalon, körüljárván a mezőt a határjelek sorjában, visszatértek a Tiszához egy új határjelet sem állítva, hanem a régieket mindenütt jóváhagyva. Mivel a határjárás a Tisza folyótól nyugati irányba haladt, majd félkört leírva a Tiszához tért vissza, a falu kétségtelenül a Tisza bal - keleti - partján feküdt (Kristó egy 1256. évi - egyébként hamisnak mondott - oklevélből ZENTARÉV elnevezést véli kiolvasni a ZWRÁKREW szóból, amelyet mások viszont Szőregrévnek olvastak).

Zenta neve és annak eredete

A kétségtelenül mai településünkre vonatkozó első írott források XIII. századbeli latin nyelven írt oklevelekben maradtak fenn *Zentha*, illetve *Zyntha* alakban. E név eredetéről és jelentéséről napjainkig három vélemény alakult ki. Az elsőt időrendben JERNEY JÁNOS nyelvész képviseli, aki szerint a „zenta” vagy „zinta” szó *kun eredetű*, és „puszta föld”-et, azaz még be nem népesített vagy valamely okból elhagyott, emberi lakásra alkalmas területet jelent. Ugyanő ugyanott azt is feltételezi, hogy a szó régi pogány személynév, vagy magyar nemzetségnév. Dudás Gyula szerint e szó valamely turáni nyelvből ered, jelentését nem magyarázza, de szláv eredeztetését elveti: „*a szláv nyelvből nem lehet eredeztetni*” - írja, majd a jegyzetben így folytatja: „*A délszláv Zeta folyóval és a zetai fejedelemséggel lehetne csupán összeköttetésbe hozni olykép,*

ha feltesszük, hogy Zeta=Zenta=Szenta. Lehet, hogy az ősi Szente-Magócs nemzetség délszláv származású, és éppen az ószerbiai Zetából került hazánkba, hol Szenta, Szentetornya, Zenta, Magócs stb. nevű helységeket alapította.” Szerintünk ez a feltételezés teljesen alaptalan. A délszláv történettudomány nem ismer ilyen nemzetséget sem Zetában, sem egyebütt a Szávától délre eső területen. Egyébként az ifjú Dudás Gyulának STELTZER FRIGYES, 1882. szeptember 30-án keltezett levelében már megírta, hogy „Zenta város neve mint szó a szláv nyelvek egyikében sem bír jelentménnyel vagy értelemmel” (ZTL, F:013, Levelezés.). A magyar nemzetségnevet is Jerney János vetette fel, szerinte a Szente-Magócs nemzetség az Árpád-korban a Tisza mellé települt a mai Szentestől Óbecséig, s a Tisza menti falvak a nemzetséghez tartozó szolgálk telepei voltak, melyek nevükben fenntartották a birtokos nemzetségfő nevét. Szerintünk a szláv-zetái eredeztetés nem fogadható el, mert nincs történelmi alapja; a magyar nemzetségnev pedig további bizonyításra szorul.

Zenta szomszédai a XIII. században a középkori oklevelek alapján

A Zentát először említő oklevél nem szól a szomszéd településekről, vannak viszont olyan oklevelek, amelyek nem (csupán) Zentára vonatkoznak ugyan, de mint szomszéd helységet (települést) említik. Ilyen a fentebb említett Zentarévre vonatkozó, 1247. évi oklevél is, ahol épp a szomszédos helyek említése teszi kétségtelenné, hogy a nevezett Zentarév a Tisza mellett, Szanád, Tömörkény és Csóka szomszédságában volt. De vannak korábbi és későbbi oklevelek is. Ilyen a Csecstó határbejárására vonatkozó, 1224. évi oklevél, valamint az ugyanezen helységre vonatkozó későbbi, 1264. évi oklevél. Az 1224. évi oklevélben arról van szó, hogy egy bizonyos „Csecstó” (Chechtow) nevű halászóhely birtokosa, a budai káptalan kérésére megállapították a birtok határait. A káptalanok a magyar középkorban egyházi szervezetek, amelyek világi ügyeket intéztek, és birtokokkal is rendelkeztek: egyik ilyen káptalan volt a budai is. Ennek a nevezett Csecstó már „régóta” birtokolt halászóhelye, halastava volt. E birtokában a káptalant valaki háborgathatta, ezért az az ország első emberéhez, a nádorhoz fordult, hogy az birtokának határait hivatalos úton megállapítsa. Az akkori Gyula nádor egy Sebestyén nevű papot küldött ki a birtokhatárok megállapítására. Sebestyén a szomszédok jelenlétében a hivatalos határbejárást elvégezte, és jelentése alapján a nádor oklevelet adott ki a budai káptalannak (EFL, AS, Lad.U, f. 4., No. 93.).

Az 1224. évi oklevélből megtudjuk, hogy a birtokhatár megállapításánál Zenta neve nem, de két szomszédos falu *Salamonfalva* és *Kokotfalva* neve is szerepel. A határmegállapítást keleten a Tiszánál fekvő *Fyzuforku* erdőnél kezdték, innen a Tiszának közepén haladtak egy *Laposfeu* nevű tavon át, amelyen a nevezett folyó átfolyik, egészen a *Chechthow* nevű csatornáig, amelyből a benn fekvő tavak a Tiszából vizet kapnak, majd megkerülvén *Feyrtow* halastavat e csatorna déli partján nyugatra fordultak érintve a *Peteraya* nevű halmot és a *Sedum* partot, amely mellett délnek kanyarodva haladtak *Salamon* falváig és *Kokot* faluig, ahol ismét nyugatra fordultak a part mentén haladva a Kollou-fiak földjéig, majd a királyi szolgálk földjén északnak haladva

ha ez az egyenes irányban lefelé haladó meder kimutatható lenne a magassági pontokat ábrázoló térképen. Tény azonban, hogy a zentai Felső-rét 75-78 méteres tengerszint feletti magasságára a Felsőhegy-Zenta közötti 82-83 méteres tengerszint feletti magasságú, ún. „második” vagy középterasz következik, amelynek legmélyebb pontjai az Orompart közelében a 80,5 métert alul nem haladják, ami kizárja annak lehetőségét, hogy a történeti múltban itt folyammeder lett volna. Zenta tehát a legmagasabb vízálláskor is a folyó jobb partján feküdt még akkor is, ha azt feltételezzük, hogy a történeti időkben ideig-óráig Felsőhegy alatt volt is átfolyás, amely az adatai Budzsák medrében tért volna vissza a főmederbe, de az nem vált mederré. Egyébként Dudás Gyula szerint is a történeti idők Zentája a Tisza jobb partján feküdt:

„Zenta helység eredetileg körülbelül ugyanazon a helyen állott, ahol mai napság. Csanád vármegyéhez bizonyára azért tartozott e helység, mert a Tisza mindkét partján volt egy-egy része, mint az a révhelyeknél (Pest, Kanizsa, Becse stb.) rendszeren történt.”

A rév általában a folyók két partját köti össze, s általában mind a két oldalon védelmet, szolgáltatást, de díjszedést is feltételez. Ez mindkét parton településképző tényező. Az, hogy a történelem folyamán a fejlődés mindkét oldalon települést hoz-e létre, hogy a település az egyik vagy a másik parton fejlődik-e gyorsabban, a történeti körülmények alakulásától függ. Esetünkben a rév jog ugyan a bal parti – Csanád vármegyei – Telegdi család birtoka, de a földrajzi és történeti adottságok a tatárjárás elmúltával végül mégis a jobb parti – Bodrog vármegyei – révdalt hozzák előnyösebb helyzetbe, ahol eladdig biztos objektumként egy kolostor állt, sőt az is elpusztult a tatárjárás viharában. De ha el is tűnt szinte nyomtalanul, megmaradt egyetlen forrásként a neve.

Salamonmonostora, Salamonfalva

Az 1224-ben Csecstó határjárási dokumentumában először felbukkanó, délről szomszédos *Salamonfalva* nevének eredete eddig elkerülte a kutatók figyelmét. A történeti földrajz és a helytörténet kutatói megállapították, hogy a Salamonfalva néven Zenta értendő, de nevének eredetét nem kutatták.

FÁBRI JENŐ helytörténészünk az egyetlen, aki a kolostort a salamontornyai Benedek-rendi kolostorral hozza kapcsolatba, s ezzel nevének eredetére is utal. Ezek szerint a zentai kolostor a salamontornyai Benedek-rendi kolostor fiókja lett volna, mire vonatkozólag régi egyházi iratokra hivatkozik, amelyeket jegyzetben nem idéz. ÉRDŰJHELYI MENYHÉRT is kutatta „*Salamontornyát*” (? sic!), de régészeti bűvárkodását nem kísértcse szerencse – írja. Ezek szerint Salamontornya Zenta határában lett volna? Ez elírás lehet.

A helynevet forrásként elemezve mi is megengedünk magunknak egy feltételezést: ha mi sem bizonyítja, hogy Zenta mai határa egykor, a X-XII. században nemzeti birtok volt (Szente-Magócs), akkor akár királyi birtok is lehetett! Nem királyi

adományként került-e a kolostor területe, földje a nevezett kolostor birtokába, s nem az adományozó király nevéből eredezteti-e nevét? Mert SALAMON király (1063–1077) adományozott erre más birtokot is – például Kanizsát – egyházi szervezetnek, történetesen a pannonhalmi Benedek-rendi apátságna! Igaz, egyházi forrásunk sajnos nincs sem Pannonhalmán, sem másutt, de hát a kanizsai birtok is csak később (1093-ban) került írásos dokumentumba, mert az adományozás szóbelileg, a birtokbaiktatás megbízott útján történt. Végül Salamonfalván kívül több helységnév is bizonyítja, hogy a Salamon személynév helynévadásra szolgált. Így az 1907. évi helynévtárban Veszprém, Vas és Sopron megyében találtam Salamon nevű kisközségeket, nem beszélve az összetett formákról, mint pl.: Salamonfalva, Salamonfa, Salamonhegy, Tizsasalamon stb.

Salamonfalva vagy -kolostora pontosabb helyét illetően a régészettől várható eligazítás. Sajnos, Érdújhelyi Menyhért óta, aki a XX. század elején sikertelenül kereste nyomát, mind a mai napig nem sikerült megtalálni. A tervszerű és célirányos ásatások a város belterületén már a XIX. században sem voltak kivihetők. Zentán, akárcsak a szomszédos Magyarkanizsa esetében is, a középkori település maradványai a Tisza partos, magasabb szélén lennének keresendők. Feltehető, hogy a mai városközpont épületei, parkjai, terei és útjai alatt rejtőznek, és immár hozzáférhetetlenek. Még inkább valószínű az, amit Szekeres egy 1978-ban lefolytatott kutatóásatás eredményei alapján állított, hogy a legkorábbi középkori település körülárkolt részei keleti irányban, Csóka felé terjedtek, ahol ma már a Tisza folyik, azaz a középkori Zentát – Salamonfalvát – elmosta a Tisza. Egyébként ez Adorján település Tisza-parti részén ma is megfigyelhető jelenség. Zentán csak a rakparti védfalak felépítése lassította le az alámosás folyamatát, ami miatt 1903-ban a fahíd is leszakadt.

Szekeres felvetette azt a lehetőséget, hogy ez a falu, illetve a kolostor nem a mai Zenta település területén állt, hanem Paphalmon. Az eddigi régészeti kutatások szerint ugyanis a mai Paphalmon – Zentától mintegy 4 kilométerre nyugatra, az oromi partok magasabb pontján – a XIV-XVI. században népes település állt, templomának előzményei pedig a XI. századra nyúlnak vissza. Ezt a települést a régészek eddig Csecstóval azonosították.

Szekeres Csecstó XIII. századi település voltát utóbb kétségbe vonta. Szerinte a paphalmi régészeti ásatások nem Csecstót, hanem Salamonfalvát tárták fel. Állítását arra alapozta, hogy „a Csecs-tóra vonatkozó legtöbb XIII. századi adat kihangsúlyozza annak halastó voltát”. Feltételezése arra épült, hogy olyan markáns templomrom és több száz sírt magába foglaló, XI-XV. századi temető, mint amilyent 1943-ban, majd folytatólagosan 1960-ban Paphalmon feltártak, a mai Zenta területén és határában sehol sem található. Természetesen számolt azzal a lehetőséggel is, hogy Salamonfalva esetleg mégsem Paphalmon, hanem a mai Zenta legkeletibb, immár a Tisza által elmosott partján állt. Szerintünk az utóbbi feltételezés azért elfogadhatóbb, mert a révek nem halastavak vagy csatornák, hanem a folyók átkelőhelyei voltak; az 1247. évi Pongrác-féle birtokbejárási okirat szerint Zintharév Csóka szomszédságában, a Tisza mellett feküdt, a folyó bal partján. A folyó jobb partja természetes adottságaival: magasabb part, kikötésre alkalmas, csendes öblözet jobban megfelelt a két part közötti

közlekedés és a település igényeinek, mint a folyótól jóval távolabb eső oromparti, paphalmi lokáció. Sőt jobban megfelelt a folyó bal parti részénél is. Ezt bizonyítja a későbbi mezővárosi, sőt városi fejlődés, az, hogy a városi település itt és nem máshol jött létre. Neve azért tűnt el, mert a tatárok 1241-ben a kolostort a faluval együtt feldúlták, és a szerzetesek nem tértek vissza, a kolostort nem építették újjá. A települést viszont felújították, de ekkor már annak a régi - 1216-ból ismert - neve lett közkeletűvé.

Csecstó: halastó vagy falu?

A XIII. századi források Csecstót csupán mint halastavat (piscina) említik, később - 1282 után - oklevélben említett szántóföld és kaszáló is tartozott hozzá. MÁTYÁS király 1478-ban átíratta IV. LÁSZLÓ király oklevelét, amelyben az 1282. október 26-án MÁRTON szegedi comes által jogtalanul elfoglalt Chechthow nevű halastavat s a hozzá tartozó földet a budai káptalannak visszaadni parancsolta: „... *piscinam Chechthow vocatam et terram eidem piscine adjacentem cum omnibus pertinentiis ... reddidimus et restituimus ecclesiae nostrae Budensi...*” Rendeletére a váci káptalan Miklós csongrádi főesperest küldte ki a helyszínre, akinek jelenlétében a nevezett MÁRTON szegedi comes magát a halastavat annak minden hasznával, úgy a szántót és a kaszálót is mint a budai káptalanhoz tartozót PÁL mesternek, a káptalan helyszínén megjelent képviselőjének visszaadta, s erről a váci káptalan a királynak jelentést küldött. Megjegyzendő, hogy az okleveleket újabban 1295 és 1303 közé datálják. Szekeres emiatt nem is tekintette birtoknak, még kevésbé településnek, falunak, legalábbis nem a XIII. század végéig. A XIV. századtól viszont már bizonyosan birtok, sőt falu volt, amelyet a török defterek még a XVI. században is lakottnak jegyeznek. Tény, hogy a „-tó”, „-tava” végződésű helynevek a XI-XIII. században legtöbbször nem falut, települést, hanem valóban tavat jelöltek. Még inkább azt, ha ehhez a forrásban a latin „piscina” = halászóhely, halastó - meghatározás járul. Az Árpád-kor történeti földrajzának kiváló ismerője, GYÖRFFY GYÖRGY három vármegyében - Bácsban, Bodrogban és Csongrádban - a Tisza mellett csupán két „-tó” végződésű helységnevet ismer: Gyékénytót (a mai Magyarokanizsa mellett) és Csecstót. De még az említett Gyékénytó sem település, főleg nem az a XIII. században, amikor még nem is jelenik meg írott okmányban a neve, hiszen Györffy címszóként semmit sem ír róla, hanem Adorján címszó alá utalja, ott pedig ez áll róla: „XVIII. századi térképen Gyékénytó Kanizsától DNY-ra feltüntetve.” Gyékénytó neve (lacum Gekentow) első alkalommal 1335-ben jelentkezik Feladorján határjárási oklevelében. Tehát ha Gyékénytó még mint toponím sem létezik a XIII. században - márpedig láttuk, csak a XIV. században említik először -, akkor a Tisza mellett a három nevezett vármegyében a XIII. században csupán egy „-tó” végződésű helység marad: Csecstó. (Csánki időrendben felsorolja az 1224-1522. közötti levéltári források és okmánytári közlések helyét.)

Csecstó tehát Györffy szerint helység volt az Árpád-korban, vagyis az Árpád-ház kihalásának éveként ismert 1301-ig, mivel a **helységek** között címszóként szerepel. Csecstót pedig 1315 előtt - itt igazán van Szekeresnek - nem birtok, vagy faluként,

hanem halastó, „halas”, halászhelyként találjuk meg a már idézett forrásokban. Igaz, hogy 1283-ban már szántó és kaszáló is tartozott hozzá. A „haszna” pedig nem lehetett kevés, mert mint láttuk, már 1264-ben, majd 1282-ben is megkísérelték a hatalmaskodó szomszédok elbirtokolni. A halastó, halasbirtok nyilvánvalóan csak akkor hoz hasznót, ha halásszák. Az pedig kizárt, hogy a budai káptalan kanonokai Budáról küldtek volna munkaerőt a halastava(ka)t lehalászni. Kézenfekvő a magyarázat: az 1224. évi határjárás okiratában említett szomszéd falvak – Salamonfalva, Kakat, Kollou – fiai, az említett királyi szolgák halászták, sózták vagy szárították, és talán fel is szállították a halat Budára vagy a káptalan által meghatározott más helyre uradalmi járadékként, mint ahogy a kanizsaiak tették ugyanezt ugyanebben az időben azzal a különbséggel, hogy ők Pannonhalmára vitték fel a Miroth tavon lehalászott halat. A tatárjárás, majd a kunok betelepítése azonban megzavarta a korábbi viszonyokat: települések pusztultak, pusztásodtak el, így Salamonfalva, Kakat és Bulcsufölde is elpusztult, majd birtokbizonytalanság, hatalmaskodások következtek. A távoli birtokos – a budai káptalan – nyilvánvalóan telepéseket hozott halastavai mellé, nekik szántót, kaszálót hasított ki, hiszen föld a tavak mellett, a parton is volt, s így a XIV. század elején Csecstót már nem csupán halasként, hanem birtokként (possessio) is jelzik. (Ortvy itt felsorolja a halastavat 1224 és 1292 között említő források okmánytári forrásadatait és névformáit – Cheto, Chechtou, Chechtow, Chehtou, lokalizálja: „Bács-Bodrog megyében, az első tiszai járás területén, Zenta éjszaknyugati vidékén, hol ma is Csesztó nevű pusztára találunk”, majd nevét, annak kiejtését magyarázza: „Jerney a halas nevét CSECSTÓ-nak ejti.” ...„Romer, ámbár kérdőjel mellett, SZEGYTÓ-nak”, külön címszó alatt jegyzi a CHECHTOU, Checktow AQUEDUCTUS-t, vízvezetékét, azaz csatornát. Ezt írja: „Említi Gyula nádornak 1224. évi okirata. Hogy ez nem azonos a piscina Chechtou-val, az okiratból világosan kitetszik. A Tisza egy mesterséges ágának tartom Bács-Bodrog megyében, Zenta vidékén, mely az imént említett Chechtow piscinát vízzel táplálta, per quem omnes incluse piscine detrimentum aque suscipiunt et augmentum”.)

A kunok betelepülése – habár Zentára vonatkozólag nincs adatunk – a Tisza menti falvak vármegyei hovatartozásában is változást hozott. Az eddig kimutatottan Bodrog vármegyéhez tartozott helységek a mai Topolya–Óbecse vonaltól északra leszakadnak a különben is távoli Bodrog központú vármegyétől, és a XIV. század közepén már Csongrád vármegyében említik őket.

Zenta és környéke a budai Szent Péter káptalan birtokában

A XIV. század eleje kétségtelenül Zenta újbóli benépesülésének, a településmag kialakulásának ideje. Az első híradás 1321-ből ismét a Csanád vármegyei Zyntha birtokra (possessio) vonatkozik, amely ekkor a Pongrácok utódainak, a Telegdieknek a tulajdona; ez tehát az 1247-ben Zentarévnek nevezett vámszedőhely, falu. Úgy látszik, a tatárdúlást vagy átvészelte, vagy már újból települt ismételten Csóka, Tömörkény és Szanád szomszédságában, de most már a „rév” toldalék nélkül. Most már nem „cum tributo”, azaz nem vámos hely, és amint látni fogjuk, a „rév” toldalékot nem véletlenül

hagyták el a nevéből (MOL, Dl. 322, 17 ; Róbert Károlyén kívül van még egy másolat 1572-ből).

Ugyanekkor a korábbi, Bodrog vármegyei Csecstó is fokozatosan halastó melletti földművelő és halászfaluvá fejlődött. A falu gyarapítása és népesítése az egyházi földesuraság, a budai káptalan érdeke volt, mert ezzel az ő jövedelmei is növekedtek. Ebben az időben kerülhetett sor Zenta feltámasztására is, bár erről sincs ellenőrizhető, okleveles adatunk. A kezdet nem lelkesítő: 1332 és 1337 között pápai adószedők jártak vidékünkön. Zsinati határozat alapján tizedet szedtek – a papok jövedelméből. Felkerestek tehát minden falut, várost, templomot, s adó fejében a papok jövedelmének tizedét beszédtek. A beszédett pénzekről nyilvántartást, jegyzéket vezettek. E jegyzékek a Vatikánban fennmaradtak, s ezekből tudjuk, hogy ZENTARÉVI PÁL plébánosnak (*Paulus de Zenderew*) Csongrád vármegyében tizedként fél fertót kellett fizetnie, azaz évi jövedelme öt fertó volt. Ez igen szerény összeg, ha a révkanizsai plébános tizedével hasonlítjuk össze: ő másfél fertót fizetett évente, azaz jövedelme évi 15 fertó volt, háromszorosa a zentai plébános jövedelmének. „*A jövedelmek arányából arra kell következtetnünk, hogy Zenderew abban az időben még igen szerény falucska lehetett, kevés népességgel, s hogy a kilencven év előtti tatárdúlás sebei lassan gyógyultak.*” Csecstónak pedig még nem is volt plébánosa, tehát temploma sem épült még fel (újjá?). Viszont fel kell figyelni arra a tényre, hogy most Zenta Csanád, Zentarév viszont Csongrád megyében van! Ez azt is jelentheti, hogy a vámot immár a Tisza jobb, nyugati partján szedik, de vajon ki? Erről még hallgatnak a források. Szekeres szerint Zenta a Csecs-tóval együtt már 1247-ben az óbudai káptalan birtoka volt. Úgy látszik, mindkettlen elfogadták Csánki adatát, aki szerint „*a Tisza ny. partján elterülő Zenta révjével együtt a budai káptalané volt.*” (Pedig Csánki nem egyértelmű abban, hogy ez az adat 1247-re vonatkozik.)

A XIV. század közepén a mai Zenta várostól északra fekvő kis Adorján falu sokkal jelentősebb település volt, mint ma. Mondhatni, hogy Adorján akkor a mai Zenta, míg az akkori Zenta a mai Adorján jelentőségével bírt. Magyar Pál özvegyének a tulajdona volt, aki végrendelettel a budai klarisszák apácarendjére hagyta. Halála után (1355) a budai klarisszákat beiktatták az adorjáni örökségbe, majd 1367-ben a nővérek tisztartója kérésére a birtok határainak kijelölése és tisztázása végett I. LAJOS király határjárását rendelt el. A határjárásról a szokásos módon írott oklevelet készítettek. Ebben az oklevélben az adorjáni birtok szomszédaiaként Csecstót és Zentát mint az óbudai káptalan birtokait jegyezték be. Az óbudai, Szent Péterről elnevezett káptalan tehát Csecstó után – amelyet már 1224-ben mint régi birtokát említ – a XIV. század közepén Zentát is megszerezte. Milyen módon? Eddig nem került elő forrás, amelyből ezt megtudhatnánk. Az a budai káptalan, amelyet még a XI. században I. ISTVÁN király alapított, a XIV. századig az ország egyik legnagyobb birtokosává, országos hatáskörű hiteleshelyévé és jelentős pénztőke birtokosává nőtte ki magát. Így a káptalan főapátjai igen befolyásos méltósággá emelkedtek, akik szorultság esetén a királynak is kölcsönöket adtak. Zenta tehát a XIV. század második felében egyházi birtokba került, és ami a jól gazdálkodó apátok figyelmét sem kerülte el: révjoga volt, azaz megállíthatta a folyón közlekedő vagy az azon átkelő terményeket vagy termékeket, és belőlük részt vehetett, vagy

értük vámot fizettethetett. Ez a felismerés vezethette az apátokat arra, hogy birtokuk fejlesztéséért síkraszálljanak. Zenta és Csecstó most ismét egy évszázados nyugalmas, lassú fejlődés küszöbére lépett. Birtokviták azért voltak, mert a nagy egyházi birtokok között azért még világi birtokosok telkei is meghúzódtak. Ilyen vitára például 1389-ben is sor került.

Egy bizonyos JOANNES DE GEZEH nevű nemesember, akinek földbirtoka szomszédos volt a budai káptalan zentai birtokával, birtokjogát sértve érezte, és a birtokhatár megállapítását kérte annak az oklevélnek az alapján, amelyet a káptalan még 1224-ben II. Endre királytól kapott. ZSIGMOND KIRÁLY bíraskodásra, illetve a határvonal megállapítására a csanádi káptalant hatalmazta fel. A kijelölt időben a felek meg is jelentek: Gezeh személyesen, a budai káptalan nevében Domonkos kanonok, míg a csanádi káptalant ANDRÁS custos képviselte. A helyszínen – a csecstói halas határvonalán – akartak hozzáfogni a határ kijelöléséhez, ezért a Domonkos kanonok által hozott fém tokból (latinul: capsula = tok) elővették a királyi oklevelet. Amikor ez megtörtént, a jelenlévők, de leginkább Domonkos atya, megdöbbenve állapították meg, hogy az oklevél hitelességét biztosító pecsét – hiányzik! Erre Gezeh rögtön kijelentette, hogy a határmegállapítástól eláll, mert az oklevél nem hiteles, lehet, hogy hamisítvány. Ezután valamennyien eltávoztak, de a budai káptalan a szokásjog alapján záros határidőn belül bizonyíthatja oklevele hitelét, ha a király azt hitelesnek elfogadja. Ezért a káptalan a királyhoz fordult, kérve a hitelesítési eljárás lefolytatását. A király eleget tett a kérésnek: a pecsétjét veszett oklevelet megvizsgáltatta, és nyolc (!) bizonyító oklevél alapján 1389. május 12-én saját pecsétje alatt kiadta a kilencedik, királyi hitelesítő oklevelet (eredetije: EFL, AS, Lad. U, f. 4., No. 93.; másolata: MOL, Df. 248 752.). Az eljárást ez a kilencedik oklevél tételesen felsorolja: kik és milyen módon vizsgálták meg a pecsétjét veszett oklevelet, s nyilvánították ki írásban, hogy azt pecsétes mi-voltában látták, őrizték, vagy róla korábban másolatot készítettek. Az oklevél eredetiségét bizonyította az esztergomi, a bácsi káptalan, BUBEK IMRE gróf, az országbíró, a csanádi káptalan, az oklevél 1264. évi hiteles másolata, az esztergomi érsek és a csanádi püspök; ezek az oklevelet valamennyien megvizsgálták, és bizonyították, hogy a pecsétjét veszett oklevél valódi. A nyolcadik tanúsító, JÁNOS csanádi püspök például *„határozottan kijelenti, hogy ő huszon-egynéhány évig a budai káptalan előülője lévén II. Endre király oklevelét pecséttel ellátva maga őrizte. Ő ezt az oklevelet a neki bemutatott, pecsét nélküli oklevéllel azonosnak ismeri, ez az oklevél tehát valódi.”* Magát ezt az átíró-hitelesítő oklevelet a királyon kívül 33 egyházi személy írta alá.

Zentára vagy Csecstóra vonatkozó, újabb adatot is tartalmazó oklevél a XIV. századból nem került elő, illetve nem jutott tudomásunkra. (Kalmár Simon Zenta történetében írja, hogy *„1350-ben még Csészto is valami GOMBKÖTŐ LÓRINCZ nevű nemes emberé.”* Egy GOMBKEOTEO JÁNOSról tudunk Zentával kapcsolatban, de ő mintegy 300 esztendővel később, 1640 körül sarcolta Zentát.)

Zenta mezőváros viszontagságai a XV. században

A XV. század forrásokban még a XIV. századot is felülmúlja – szegénységben! Zentáról háromnegyed évszázadon át szinte semmilyen adatot sem találunk az oklevelekben, pedig azokban ez a század már igen gazdag. Úgy látszik, hogy Zenta békésen, csendes- sen fejlődött az óbudai káptalan védelme alatt, nem volt jelentősebb vitája, pere a szomszédaival, ami azután írott okmányokba örökítette volna nevét. A vele kapcsolatos egyéb, így például gazdasági vonatkozású iratokat Budán, a káptalan iratai között őrizhették, ezek pedig sajnos a török hódoltság idején, mivel a káptalan menekülni volt kénytelen, elveszhetnek. De amikor 1474-ben kirobbant a zentai vámszedési konfliktus, egyszerre elébünk toppan – egy mezőváros! Hogy mikor lépett a kis falu a mezővárosi fokozatba át? Vajon még a XIV., vagy már a XV. században?

Szeged város titkos levéltárában ma is féltett kincsként őrzik egy 1475-ben Budán, Báthory István országbíró által kiadott, pergamenlapra írt okiratot (CSML, Szvti, 34.). Ez az okirat egy szerződés, amelyet az országbíró előtt a budai káptalan és Szeged királyi város képviselői kötöttek. Ez zárta le azt a belháborúvá mérgesedett jogvitát, amelyet a felek egymással egy éven át vívtak. A vitát és a fegyveres konfliktust – mert arra is sor került, méghozzá az erőskezü, minden belső főnemesi torzskodást keményen féken tartó Mátyás király uralkodása idején, sőt az ő tudomásával! – a Zentánál szedett vám váltotta ki. A szegedieknek ugyanis nem csupán városi kiváltságaik voltak, amelyek révén polgáraik jogait, kiváltságait is védték, hanem földjeik is, méghozzá szőlőskertjeik a szőlőtermő Fruska Gorában, Pétervárad és Kamanc (ma: Kamenica) vidékén. A szerémi borokat ugyanis már a rómaiak idején ismerték, és messze földön kedvelték. A szegedi polgárok szőlőbirtokaikról a mustot vagy a bort minden ősszel, szüret után hordókban a Tiszán szállították haza Szegedre. A szegedi szőlősgazdák Mátyás királytól 1469-ben kiváltságot nyertek boraik vámentességére, de azt a zentai révén a budai káptalan tisztartói nem ismerték el, hanem a borszállító ladikokat feltartóztatták, és meg akarták vámolni. A szegedi főbíró panaszával a királyhoz fordult, s a király a budai káptalannak elrendelte a szegediek kiváltságainak tiszteletben tartását. Csakhogy a Zenta mezőváros vámjánál elkövetett erőszakoskodások a szegediekkel szemben ezek után sem szűntek meg, ezért Mátyás király – aki Szegedet egyébként is kedvelte, bár Zenta sem volt számára ismeretlen, hiszen Futakra igyekeztén, 1463. szeptember 11-én Zentán is átutazott – megengedte, hogy a sértett szegedi polgárok fegyverrel foglalják el Zentát, vámon lefoglalt termésüket kiszabadítandó. *„Így következett be az a szinte hallatlan eset, hogy egy jogállamnak két szomszédos helysége hadat viseljen egymás ellen – a király fővédnöksége alatt”* – írja a valóban frappáns esetről Fábri Jenő, munkája *„Szeged contra Zyntha”* című fejezetében.

A szegediek nem késtek sérelmükért megfizetni: Zentát elfoglalták, és hónapokon át megszállva tartották. A káptalan most már maga kérte a kiegyezést. Ezután Báthory meghívására 1475 nyarán megjelentek Budán a budai egyház képviselői és Szeged esküdt polgárai, s az országbíró előtt eképpen nyilatkoztak:

„Ámbár más időben nevezett budai egyház káptalanja és az említett Szeged városa, illetve bírása ...ama káptalannak Zyntha nevű, Csongrád megyében lévő mezővárosában a Tiszán követelni szokott adó vagy vám zsarolása ürügyéből és úgy annak okából bizonyos... viszálykodások... keletkezvén... Zyntha mezővárost ugyanazon prépost úr és káptalan kezéből Szeged városa, az említett király urunk parancsából elfoglalta, és hosszabb ideig birtokában tartotta: most pedig... egyezségre ... jutottak...: hogy Szeged város polgárai és lakói az említett vám fejében minden 20 hordó bortól csak 1 forintot tartoznak fizetni... továbbá, hogy a szüret idején...személyenként 10 dénárt..., a nagy hajóktól, bármivel is legyenek terhelve, 25 dénárt tartoznak adni... evezővel ellátott és 'ladak'-nak nevezett hajócskáktól (*naviculis ladak vocatis*), bármivel legyenek is terhelve, csak 1 dénárt kell fizetniök; 'cholnok'-nak nevezett halászhajócskák után (*naviculi scholnok dictis*) semmit sem tartoznak fizetni; végül a bármilyen középszerűen megrakott nagy hajóktól 12 dénárt a prépost úrnak és a káptalannak vagy a vámnál alkalmazott tisztviselőknek ellenvetés nélkül adni és fizetni tartoznak.”

Ennek az oklevélnek keltezését Reizner június 7-re, Fábri július 19-re datálja; szerintünk a „*feria quarta proxima ante festum beate Margarethe virginis et martiris*”, azaz boldog Margit szűz és vértanú ünnepe előtti szerda 1475-ben július 12-én volt. Fábri az egész oklevél szó szerinti fordítását is közli.

Létrejött tehát a kiegyezés, amelyben mindkét fél engedett: a szegediek elismerték a vámfizetési kötelezettséget, a zentaiak viszont a vámtarifák lényeges mérséklését a szegediek esetében (Gyetzvai: „*a káptalan visszakapta a várost, de vámot a szegediektől nem szedhetett*”). Lehet, hogy a 20 hordó borra fizetett 1 forint csak szimbolikus vámtétel volt, de ezt *a szegedieknek is* fizetni kellett!

Zenta ekkor már mezőváros, tehát a kor követelményeinek megfelelően *egyháza (temploma)* és *hetipiaca* van; sajnos írásos dokumentum sem a templom építéséről, sem a piaci napról, illetve ezek mikori elnyerésének időpontjáról nem maradt fenn. Ezzel összefüggően a század végén – 1475-ben – ismét kolostoros hely, ugyanis a ferencesek, valószínűleg Szegedről, megtelepednek, és 1494-ben közadakozásból kolostort építenek (Gyetzvai jegyzetben hivatkozik WINKLER PÁLRA: *Monostoraink a mohácsi vész előtt a kalocsai egyházmegyében*. Kalocsa, 1933, 46.; továbbá a kolostorépítésre: UDVARDY JÓZSEF: *A kalocsai és bácsi főegyházmegye középkori története*. V. rész. Társaskáptalanok és szerzetesrendek. Kézirat, Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár kézirattára, Kalocsa, MS. 534-535. 259.). Feltehetőleg a kolostorban pihent meg átutazóban október 21-én II. ULÁSZLÓ király is, midőn a török elleni várerődítések szemléje közben Erdélyből jövet itt kelt át a Tiszán, hogy útját másnap Pétervárad felé folytasza. Úgy látszik, hogy a káptalan tisztartóinak a szegediek elleni fellépése a mezőváros lakosságának is rossz példát adott: 1495-ben arról értesülünk, hogy a budai káptalan zentai jobbágycsoportjai az északról szomszédos óbudai klarissza-apácák Nagh Adorian nevű helységében fekvő birtokán károkat okoztak, amelyek kivizsgálását a király elrendelte. A vizsgálat iratai azonban nem kerültek elő (MOL, DL. 20348.).

Zenta város 1506-1526

Zenta város egész történetének egyik legfényesebb, de egyben legkevésbé elemzett és értékelts korszaka a XVI. század első negyede, amelyet Dudás Gyula „Zenta mint királyi város”, DUDÁS ANDOR „királyi szabadalmas város”, Fábri és Gyetvai pedig „szabad királyi város”-ként fogalmaz meg. Itt nincs lehetőségünk a középkori városjog vizsgálatára sem általánosságban, sem különös tekintettel a magyar királyságban uralkodó viszonyokra, hanem azonnal tárgyunk közepébe vágunk.

II. Ulászló magyar király 1506. február 1-én Budán kiadott egy eredeti, pergamenre írt oklevelet, amelyben Zenta mezővárost („oppidum Zyntha”) városi („civitas”) rangra emelte. Ezt egykoron a budai, majd a pozsonyi társaskáptalan levéltárában őrizték (I. 5. 2. jelzeten); mai őrzési helyét és jelzetét nem ismerjük (Másolata: MOL, DI. 20348 jelzet alatt található). Eredetijét a pozsonyi káptalani levéltárban KNAUZ NÁNDOR találta meg, és latin nyelven kiadta „*A budai káptalan regestái 1148-1649*” cím alatt a Magyar Történelmi Tár (MTTR) XII. kötetében (Pest, 1863, 38. okmány, 136-138.). Magyar fordítását Dudás monográfiája és Fábri dolgozata; szerb fordítását Branislav Bukurovtól a *Književni Sever* című, Szabadkán megjelent folyóirat (XI/1935, 325-326) közli.

Az, hogy egy település a középkorban milyen közjogi helyzetben volt, lakói milyen jogokkal bírtak, és milyen kötelezettségeik voltak, attól függött, hogy lakosainak száma, gazdagsága, gazdasági befolyása és politikai súlya alapján az ország szervezetében milyen helyet tudott elfoglalni. A középkori települések rangsorolása a római birodalmi példát vette alapul, ahol már szintén rangsorolták a településeket: a közigazgatási felosztás szerint a települések alsó szintjét a falvak (villae), középső szintjét a kisebb városok (municipia), míg felső szintjét a városok (civitas) képviselték. Ezeket a szinteket a magyar középkori városjog is átvette. Természetesen nem konkrétan megfogalmazott, valamely közjogi dokumentumban lefektetett szabályok vagy sémák szerint, hanem spontán, szinte ösztönös módon. Így a magyar közjog a középkor folyamán több településfajta ismert: a birtokot (praedium, majd possessio), a falut (villa), a szabad

Zenta város privilégiuma

falut (libera villa), a mezővárost (oppidum), a várost (civitas), majd ennek fokozatait: a szabad várost (civitas libera), a királyi várost (civitas regalis), majd a szabad királyi várost (civitas regalis ac libera). Természetesen ezek sem voltak egységes szerkezetbe foglalva; egyik több, másik kevesebb kiváltságot, jogot mondhatott magáénak, már amint azt a számára kiadott jogbiztosító oklevél – privilegium (littera privilegialia) meghatározta. A római jog szerint, de a középkor folyamán is a legfontosabb volt a település polgárainak a „városi” jogállást megszerezni, mert a „civitas” a római jogban a városban lakó szabad polgárok egyetemét, közösségét jelentette, előjogot minden szabad, de idegen (peregrinus) emberrel szemben. Zenta tehát ilyen oklevelet (privilegiumot) kapott, amelyet az ország legfelsőbb közjogi méltósága, a király adott ki.

Mi indíthatta II. Ulászló királyt arra, hogy Zentát kiemelje a mezővárosi jogállásból? Fábri és Gyetvai szerint a budai káptalan befolyása, amelyet a királynak nyújtott tanácsok és főleg pénzkölcsönök alapján élvezett. Fábri szerint a káptalan emberei már Ulászló 1496. évi zentai átutazását kihasználták arra, hogy az uralkodónak felvessék a zentai városi kiváltságok kiadását. De feltehetőleg mégsem itt született meg a királyi elhatározás, hanem a budai káptalan főapátjának többszöri rábeszélésére, talán a kölcsönök megbeszélésekor, amelyeket a királynak a káptalan folyósított. A királyi adománylevél ugyancsak tartalmazza a kiadás előzményeire vonatkozó adatokat:

„Mi, Ulászló, Isten kegyelméből Magyar- és Csehország királya... ezen oklevéllel tudtára adjuk mindenkinek, akit illet, hogy az irántunk egészében és minden tagjában hűséges és tiszteletre méltó budai káptalan azzal az alázatos kéréssel járult Felsőgünk elé, hogy az előbb említett káptalannak Csongrád vármegyében fekvő Zyntha nevű mezővárosát... alább következő adományokkal, szabadalmakkal és előjogokkal megajándékozzunk...”

A királyt tehát a budai káptalan – Zenta mezőváros földesura – kérte a szabadalmak és előjogok biztosítására. A középkori oklevélkiadás formai szabályai szerint az oklevél ezután kifejti, hogy a királyok kötelessége az egyház megvédése és támogatása, aminek következtében „az említett budai káptalant és ennek már említett mezővárosát... néhány királyi kedvezményünkkel megajándékozunk”. Egyrészt a fentiek megfontolásából, másrészt azon tiszteletért, amelyet a szent apostolok fejedelme, Szent Péter iránt érzünk,

„Zyntha községet és annak jelenleg ott lakó és tartózkodó összes polgárait szilárd elhatározásunkból, királyi hatalmunk teljességéből és különleges kegyelmünkéből kivétel nélkül mindazokkal a javakkal, szabadalmakkal és előjogokkal jónak látjuk mindörökre felruházni, megajándékozni, szabadalmaztatni és díszíteni, amelyekkel különben Szeged városunktólünk vagy bármely királyi elődünktől kitüntetve volt, és azokat gyakorolja...”

Az oklevél tehát nem sorolja fel tételesen azokat a „javakat, szabadalmakat és előjogokat”, amelyeket a király Zentának adományoz, hanem sommásan „Szeged város joga-

it” adományozza, azokat, amelyeket Szeged tőle, illetőleg az elődeitől, a magyar királyoktól nyert. Szeged város kiváltságait fokozatosan kapta: első kiváltságait IV. Béla 1247-ben adományozta, majd Zsigmond (1430, 1436) és Mátyás (1462, 1464, 1465, 1469, 1473), végül maga Ulászló (1498) is adott írásba foglalt kiváltsági jogokat és szabadalmakat. Ha a szegediek kiváltságait csupán felületesen is áttekintjük, tapasztalhatjuk, hogy az ő kiváltságleveleik viszont ugyancsak sommásan, Buda és Székesfehérvár korábbi kiváltságaira hivatkoznak. Tény az, hogy sem Szeged, sem Zenta ekkor még (és Zenta később sem) „javakat” – azaz ingatlant, például pusztákat, mint később Szeged, majd a XVIII. században Szabadka – nem kapott. Szeged esetében a szabadalmak között az első helyen a város polgárainak rév- és vámmentessége szerepelt, s ezt Zenta is megkapta az egész ország területére vonatkozólag. Másik fontos szabadalom volt, hogy a városi polgár felett csak saját városának bírósága ítélezhetett, a szegedi polgár felett a szegedi, így a zentai polgárt is csak a zentai bíró foghatta perbe, és ítélhette el. Harmadik szabadalma volt a zentaiaknak is, hogy bíráikat és esküdteiket, tehát a városi elöljárókat (az önkormányzatot) maguk választhatták, és minden polgár választható volt minden városi tisztségre. A városi polgár szabadalmi közé tartozott, hogy nem végzett ingyen munkát sem a királynak, sem másnak, tehát a zentai polgárok is mentesek voltak a robot alól, természetbeni járadékot nem adtak, adót évente egy összegben csak a királynak fizettek. Előjoga volt ezentúl a zentai polgárnak is saját vagyonával – legyen az ingó vagy ingatlan – szabadon rendelkezni, tehát adni, venni, örökölni, ajándékozni és örökíteni. A kollektív előjogok közül pedig az első helyen kell említeni, hogy a város saját ügyeit a vármegyétől függetlenül, önállóan intézhette, felelősséggel csak a királynak tartozott, és a király védelme alatt állt, vagyis jogainak sérelme esetén közvetlenül a királyhoz fordulhatott (Gyetzvai jegyzetben közli a kiváltság elnyerésének teljes irodalmát). Lényeges eleme volt a szabadalmaknak a pecséthasználat joga, amelyet az oklevél igen pontosan meghatároz:

„Bőséges kegyelmünkéből nem kevésbé jónak látjuk kegyesen engedélyezni ugyanazon Zyntha községnek (melyet ezentúl város névvel nevezni rendelünk) és a jelenleg ott élő összes polgárainak a kerek pecsétet, melyben Szent Péter védszentjüknek kereszt alakban egymásra helyezett, tollával felfelé fordított kulcsa, alul pedig, azok markolatában egy-egy, közönségesen kecsegének nevezett hal, fejeikkel ellentétes irányba fordulva, míg a kulcsok felett egy virágzó kalász, kerületén a felirattal: Zyntha város pecsétje, látható, amelyet ezüsből, vagy rézből, vagy az erre alkalmas más fémből elkészíttethetnek, felhatalmazván őket arra, hogy valamennyi okmányuk, amelyeket a nevezett község és polgárai a jövőben e törvényes pecséttel megerősítve kiadnak, ugyanolyan erővel bírjanak, mint az említett Szeged városunk okmányai” (Kiemelés D. J.).

Ezt a pecsétet a város minden kiadmányán használhatta: magánosoknak kiadott okiratokon épp úgy, mint leveleken, városi felterjesztéseken, adóiratokon, bizonylatokon, kiváltsági vagy peres ügyek ítéletein stb. Ezen felül az iratok pecsételésére – akárcsak Szeged városa – vörös viaszt használhatott, ami később csak a szabad királyi

városok előjoga maradt. Mindezek az ismérvek arra csábították a múlt század lokálpatriotizmustól sem mentes helytörténészeit, hogy Zentát szabad királyi városnak tekintsék, és ezen igényét később is időről időre, még a XX. század közepén is felújítsák. [A tudomásunk szerinti legutolsó ilyen igényt 1942-ben terjesztette fel a belügyminiszternek Zenta polgármestere. A véleményezést SINKOVITS ISTVÁN levéltáros adta meg (MOL, Irattár, Y 1 - 452/1942.). Tény viszont az is, hogy egy ilyen pecséttel lepecsételt irat mind a mai napig a szorgos kutatás ellenére sem került elő. (TAGÁNYI KÁROLY a Magyar Országos Levéltárban nem talált ilyen pecséttel ellátott iratot 1899-ben; de magunk is kutattuk ugyanott, főleg az E 213 jelzetű fondban, a Községi pecséttel ellátott iratok gyűjteményében, bár itt nem nagy reménnyel, lévén, hogy itt XVIII. századtól megőrzött iratok vannak; igyekeztünk nem is járt sikerrel.) A szabad királyi városi jogállás tagadóinak legerősebb érve az, hogy a 8 évvel későbbi országgyűlésen, amikor a szabad királyi városokat éppen II. Ulászló alatt becikkelyezték (az 1514. évi VII. decretum 3. cikkelye), Zenta nem szerepelt a törvénybe iktatott szabad királyi városok közt (Szeged is utolsó, azaz 15.-ként), tehát nem tekintették annak. A másik nyomós érv pedig az, hogy az oklevelet sem Zenta bírása, hanem a budai káptalan őrizte, vagyis a város földesura mégsem a király, hanem a káptalan volt és maradt 1506 után is. Knauz ugyanis a pozsonyi káptalani levéltárban az 1506. évi kiváltságlevélen kívül, *„megtalálta annak 1517. dec. 24-én II. Lajos király általi másolatát és megerősítését is”*. Knauz ki is adta ezt az átírt oklevelet is a hivatkozott káptalani regesták között (113. okmány, 90. old.), amelyből kitűnik, hogy az oklevél átírását nem más, mint Blasius de Pakos - PAKOSZ BALÁZS -, a budai káptalan elnöke („prepositus ecclesie Budensis”) és a király titkára („Secretarius noster”) kérte. Kétségtelen tehát, hogy befolyásos emberei révén a budai káptalan azon munkálkodott, hogy a királyi városi jogállást előbb-utóbb törvényesítse, s ezt meg is tette volna, ha a török betörés az ország sorsát gyökeresen meg nem változtatja.

A városi jogállás némely jogi kellékeinek hiánya azonban nem akadályozta Zentát és a zentaiakat, hogy éljenek a kiváltságlevél adta jogokkal. Az újdonsült városba iparosokat hívtak, majd néhány év múltán a kor szokásaihoz híven a legszamosabb mestereket, a vargákat, csizmadiákat és a szabókat céhekbe szervezték. A budai káptalan gondos elnöke, Pakosz Balázs a szegedi varga-, illetve szabócéh kiváltságait véve példának 1513. május 15-én átíratja a zentaiak számára (MOL, Dl. 106.083/340, 341). A céhmesterek nevei - SZABÓ JÁNOS és MÁTÉ SZABÓK, valamint MÁRTON varga, akinek családi nevét fel sem jegyezték - az első lejegyzett polgárnevek Zentán.

De nemcsak mesterek és polgárok, hanem már távoli egyetemeken tanuló zentai diákok is feltűnnek a középkori egyetemek hallgatóinak jegyzékeiben: a krakkói egyetemen tanul 1506-1508-ban ANDREAS DE SYNTHA, 1511-1513-ban PHILIPPUS DE SZENTA, 1530-1531-ben PETRUS DE ZENTHA, FILIUS DAVIDIS - Dávid fia. A pozsonyi káptalan iratai között KNAUZ NÁNDOR más zentai polgárokra vonatkozó iratokat is talált, amelyek bizonyítják, hogy a zentaiak 1506. évi kiváltságából eredő azon jogát, hogy pereikben csak saját városi bírójuk ítélezhet felettük, másokkal is tiszteletben tartatták. A hivatkozott iratokból arról szerzünk tudomást, hogy 1516 nyarán hamis feljelentés alapján Lippán az ottani előljárók börtönbe vetettek négy zentai polgárt, név szerint URBÁN BALÁZST,

SZEGEDI MÁRTONT, ERDÉLYI MIHÁLYT ÉS GÖNCSÉR PÉTERT, akik ott kereskedőkként tartózkodtak, és – a forrás szerint – vagyonukat elkobozták. A polgárok érdekében a budai káptalan lépett fel, követelvén azonnali szabadon bocsátásukat. A lippai városi hatóság azonban csak akkor engedte őket szabadon, amikor a budai dékán-kanonok, HARTHYÁNI MÁTÉ ÉS NEMES KIS PÉTER, a káptalan tisztviselője Lippán, a helyszínen megjelentek, és kezességet vállaltak a zentaiakért. A lippai előljárók tehát kétszer is megsértették a korabeli jogszokásokat: egyrészt más város polgárait bebörtönözték, és elvették vagyonukat, másrészt nemes embereket kényszerítettek bíróságuk előtt megjelenni, ami akkor nagy jogsérelem volt. A zentaiak tehát a káptalan embereinek megjelenésével kiszabadultak ugyan, de a káptalannak a zentaiakat mindenben támogató prépostja, Pakosz Balázs nem hagyta annyiban a dolgot: jelentést tett a királynak e durva jogsértésről, mire II. Lajos király 1516. október 3-án magához rendelte a lippai városi előljáróság képviselőjét. Nem tudjuk, hogy a lippaiak megjelentek-e a kitűzött időpontban, csak azt, hogy amikor a király idéző parancsát KOWACH PÉTER lippai bírónak kézbesítették, ő kijelentette, hogy az ügy már egyezség útján rendeződött.

A gyéren megőrzött forrásanyag igen kevés fényt vet Zenta gazdasági és társadalmi berendezésére a XVI. század elején, még azt sem tudjuk, hogy az országos események, például a török betörések a déli vármegyékbe, az adók emelése, a járványok, Mátyás király feloszlott „Fekete Seregének” garázdálkodása Szeged környékén vagy éppen a Dózsa-lázadók felvonulásai hogyan hatottak ki a magát várossá kinőni vágyó Zenta belső életére. Az 1520-1522. évi egyházi tizedjegyzékekben Zenta négy helyen is szerepel, de többnyire a tizedhátralékosok jegyzékében, mégpedig Csongrád vármegyében, Kevi, Tornyos, Bátka, Peszér, Mohol, Bánfalva, Karjad, Nagydorján, Gyékénytő, Martonos, Tótkalocsa, Likasegyház társaságában (1520). 1521-ben a hátralékosok között (super restantias frugum) Zenta az említett helyekkel ismét szerepel, majd 1522-ben a szentmiklósi dézsmakerületben: itt feljegyezték, hogy a dézsmagabonát TAMASSY JÁNOS szérűjére gyűjtötték össze. Ha többet nem, de annyit a dézsmajegyzékek szűkös adataiból is megtudunk, hogy Zenta a XVI. század elején népes szomszédsággal gyarapodott, amelyek egy része közvetlen közelében (a mai község határában) feküdt: Bátka, Tornyos, Kevi, Karjad, Kalocsa, Likas kisebb-nagyobb falvakká cseperedtek, amelyeknek természetes gazdasági és társadalmi központja a fiatal Zenta városa volt.

Az utolsó, a zentai viszonyokra némi fényt vető, említésre méltó forrásunk SZÜCS ALBERT főbíró végrendelete. A főbíró végrendeletét – miként a város kiváltságlevelét is – a budai káptalan levéltárában őrizték, Dudás Gyula 1884-ben, még egyetemista éveiben lefordította magyarra:

„Zyntha 1522. május 29. Mi, Pakosz Balázs káptalani elnök és a budai egyház káptalanja adjuk tudtára mindenkinek, akiket illet, hogy néhai, gondos Szűcs Albert mint Szinta városunk főbírája, kinek örökösei és ivadékai egyáltalán nincsenek, és az ő összes vagyona mireánk, a mi egyházunkra lett volna hagyandó; mégis, részint azért, mert ezen Szűcs Albert megemlékezve saját lelki üdve és jólétéről, végrendeletében nekünk, a mi egyházunknak... alapítványt tett, részint pedig

figyelembe véve az ő hűséges szolgálatait, melyet sok éven át, valamint a söpredék népnek lázadása idején épp úgy, mint más időkben irántunk megőrizni iparkodott; javait tehát... nem akarván végrendeletét háborgatni... megengedendőnek tartottuk, hogy amit Szűcs Albert végrendeleti hagyománya értelmében akár neje, Anna úrnőnek, akár testvére, Szűcs Benedeknek vagy más rokonainak hagyományozott... szabadságukban álljon azt kiosztani..."

(Kéziratos fordítás, alatta: „Fordította Dudás Gyula bölcs. hallg. 1884.” ZTL, F:013, cikkek, kéziratok.)

Pakosz Balázst már mint ismerőst fedezzük fel, ő a budai káptalan elnöke, Zenta minden tekintetből legfőbb patrónusa és támogatója. Más kérdés, hogy milyen jogcímen örököl(ne) a zentai bíró után a káptalan. Mert a fenti okirat éppen azt tartalmazza, hogy a káptalan – bár a törvény szerint is örökös lenne Szűcs Albert bíró vagyona-ra, mivel a magvaszakadt birtok (a gyermektelen örökhagyó birtoka) a középkori jogszokás szerint a földesurat illeti (bár Zentának 1506 után már nem a budai káptalan, hanem a magyar király – lenne – a földesurasága) – e „jogáról” ünnepélyesen lemond, mivel Szűcs Albert végrendelkezett, s ezt a jogot még halála előtt megbeszélte a káptalan illetékeseivel. A káptalan illetékesei pedig arra való tekintettel, hogy mily hűséges szolgálatokat tett Szűcs Albert „sok éven át, valamint a söpredék népnek lázadása idején” – nos, ez a „söpredék nép lázadása” 1514, a DÓZSA GYÖRGY vezette nagy parasztlázadás volt – megengedték Szűcs Albertnek, hogy rokonai érdekében végrendelkezzen.

Középkori falvak Zenta határában

A XIV – XVI. században Zenta határában Csecstó mellett újabb falvak jöttek létre. E falvak egyike-másika mindmáig fennmaradt, illetve újraterlepedt, mások elenyésztek, és csak egy puszta, határrész vagy dülő neve őrzi emléküket.

Bátka. A Tisza mellett, Zentától délre, Peszér fölött terült el. Az írott forrásokban viszonylag későn jelentkezik, bár a régészeti leletek (temető) azt bizonyítják, hogy itt a Tisza-kanyarban már a XIV. században település állt (Fábri szegedi archeológusok által 1944-ben végzett ásításokra hivatkozik). Első írott említése 1462-ből ered: ekkor iktatták be SZENTGRÓTI LÁSZLÓ fiát, JÁNOST berekszói HAGYÁS LÁSZLÓ fia MIKLÓS több vármegye területén fekvő birtokaiba, ezek között a Csongrád vármegyében lévő Bátka és nyilván a Csanádban található Kisbátka birtokába (MOL, Dl. 30319). Ezután a már sokszor idézett kalocsai tizedjegyzékben találjuk meg újra, ahol 1521-ben és 1522-ben fordul elő a neve. Ez utóbbi évben a dézsmagabonát BÜN LÁSZLÓ gazda telkén gyűjtötték össze (MOL, Dl. 37163/III.). Viszonylag sok adatot hoz Bátkáról az 1525. évi királyi számadáskönyv-töredék THURZÓ ELEK királyi kincstárnok bejegyzéseivel, amelyből Bátkát mint erősített helyet ismerjük meg, amelynek ellátásáról a király gondoskodott. Ebből néhány adatot Dudás Gyula fordításában közlünk:

„1525. január 17. ugyanezen a napon (a többi kiadás mellett) Kwnovits Mihály, Bátka erődje parancsnokának, ki a királyi felséghez fizetését kérni jött, és hogy utasításokat végyen, utalványra adtam 3 forintot. Ugyanezen a napon Kwnovits Mihály, Bátka erődje parancsnokának fizetése fejében adatott 400 frt. Ugyanígy Sebestyén és Fábían szentek ünnepe utáni szombaton (január 21.) Bodo Ferencz úrnak, másként Bátka erődje parancsnokának elmaradt fizetése fejében adatott 100 frt. Január 22. ugyanezen a napon Bácsmegyei Ferencznek, Bodo Ferencz, másként a bátkai erőd parancsnoka tisztjének, ki a királyi felséghez ura fizetésének kérése miatt jött... utalványra adtam 4 frtot.”

A beírások így sorjáznak egészen júliusig, és valószínűleg tovább is, csakhogy a tudósítás júliusnál megszakad, 1526-ból pedig csak egy tétel fordul elő, ennek következtében csak egy részét ismerjük annak az összegnek, amelybe a kisebbszerű bátkai vár („*castrum Batka*”) fenntartása került. Mivel hol az egyik, hol a másik tiszt sürgette fizetését, majd hadiszerekre – három tarack ágyúhoz kénporra, salétromra -, majd ruhára kaptak pénzt, a vár tisztjeit is megismerjük; megtudjuk, hogy BRANCICS (BRANCHYTH) ISTVÁN vajda volt a főparancsnok, az említett Bodó és Konovics (Konowith, Kwnovith, Dudás Andornál Kónyovics, Fábrinál Konowith; a családnév ma is közismert Zentán) a parancsnokok, RÁBAFALVAI BENEDEK, MONOSTORI ORBÁN gyalogos tiszt, SÓS GERGELY várnagy és egy Miklós nevű tiszt – akinek sem családi nevét, sem beosztását nem ismerjük – teljesítettek szolgálatot. A legénység számát, sem neveit nem ismerjük. A nevek alapján feltételezzük, hogy a délszláv tiszt a Szerbiából, a Balkánról felhúzódó – menekülő – népelem, neveik az első délszláv nevek a középkori zentai településeken. Bátkát a török feldúlta és lerontotta. Dudás szerint a castrum a bátkai sziget felett állhatott, ahonnan a folyó árja lassanként lemosta. De a falu már a török időkben újra megjelent, sokáig nem pusztult el, mert lakói a folyó rontása előtt folyton nyugati irányban hátráltak, s e helység nyomai az ún. „*Sárgapartnál*” itt-ott még ma is (1884) láthatók.

Csecstó falu. Csecstó halastó a budai káptalan birtoka; a XIV. században birtokká, majd faluvá fejlődött. A XV. században a budai klarisszák birtokába kerül. Az apácák még 1450-ben is magukénak tartották, mert tiltakoztak elzálogosítása ellen (MOL, DL. 14395.). Az 1520. évi dézsmalajstromban találunk egy „*Chyktow*” nevű hátralékos helységet. Ugyancsak hasonló betűkkel írt helységet Bátka helység után az 1521-es dézsmáösszeírás is említ Csongrád vármegyében. Dudás felveti a két elnevezés azonos településre vonatkozásának lehetőségét; szerinte ez is Csecstó lehet. A török hódoltság idején is felbukkan a török adójegyzékekben. Ma Csészto Zentától nyugatra, Paphalom alatt terül el.

Kalacs. Dudás Gyula megtalálta régészeti maradványait a korabeli Szlávnity-tanyán, s a templom maradványaiból előkerült kövek és téglák alapján azt a XIV-XV. századra datálta. Aztán előkerült egy KALACHAI ILLÉS az írott forrásokból, aki fiával, Péterrel 1321-ben többek között Pálit (Pálegyháza=Palics) is birtokolta. A névadó ős után

lett a falu neve Kalacsa, illetve Kalocsa. Az 1520-1522. évi dézsmajegyzékben a tizedhátralékosok között szerepel Totkalocha, Thotkalocha néven, 1522-ben a szentmiklósi dézsmakerületben volt, a tizedgabonát PILARITH BALÁZS telkén gyűjtötték össze (MOL, Dl. 37163/III.). A török hódoltság korában elpusztult. Ma Zentától nyugatra, az Orompartba bevágódó völgy neve a Kalocsa-völgy, nevét ezen eltűnt falutól eredezteti.

Karjad. „*Karyad*” néven a település először az 1520-1522. évi kalocsai egyházmegyei dézsmalajstromokban fordul elő a szentmiklósi dézsmakerületben. 1522-ben Karjadon a dézsmagabonát BYRÓ LAZÁR szerűjén őrizték, és Bácsba szállították. Gyetvai szerint Kalocsa alatt feküdt, az Oromparton. Dudás szerint többször nem említik a források. Valójában később is említik, mégpedig a török adójegyzékek. Újabban Györffy és Szekeres úgy vélekednek, hogy Karjad korábban, már 1198-ban is előfordul a dokumentumokban *Orckarian* néven, a kalocsai érsek oklevelében (Györffy hivatkozik a vatikáni pápai számadáskönyvekre: Regesta Vaticana 4 f., 68 r.). Ez az Orckarian 1211-ben a *Ják* nemzetség birtoka, azután – egy oklevélmásolatot kivéve – 1520-ig nem fordul elő az írott forrásokban (MOL, Dl. 40030.). Ma puszta, illetve út Zentától dél-nyugatra.

Kevi. Keviről Fábri úgy tudta, hogy a török előtti időkben említik, ott is csupán a kalocsai dézsmalajstromokban. 1520-ban a hátralékos tizedkötelezettek között Perlek után van beírva *Kewy*, az 1521-es jegyzék a kalocsai érsekség várai számára szükséges gabona nyomtatására összegyűjtött szálagabona helyeként említi, az 1522. évi pedig – ugyancsak a Csongrád vármegyei összeírásban – a devecseri összeíró kerületben. Itt olvashatjuk 12 tizedet adó gazda nevét, ahogy következnek, eredeti alakjukban: Lucas Bwdozlay (BUDOSZLAI LUKÁCS), Elijas Zwch (SZÜCS ILLÉS), Laszlo Bijro (BÍRÓ LÁSZLÓ), Demetrius Waijda (VAJDA DEMETER), Georgius Varga (VARGA GYÖRGY), Stephanus Halaz (HALÁSZ ISTVÁN), Georgius Rath (RÁTH GYÖRGY), Joannes Varga (VARGA JÁNOS), Nico(laus) Kijdsy (KISDI MIKLÓS), Joannes Nagh (NAGY JÁNOS), Petrus Zeremij (SZERÉMI PÉTER) és Joannes Zeremij (SZERÉMI JÁNOS). Az utóbbi két gazda neve származására is utalhat, ami azt (is) bizonyítja, hogy délről – Szerémségből – magyarok is húzódtak északabbra (MOL, Dl. 37162).

Újabban tudjuk – a török adójegyzékekből – hogy Kevi is újratelepített faluként szerepelt a hódoltság aranykorában, a XVI. század második felében. Ma Zenta község egyik távolabbi települése, a várostól nyugatra, Tornyostól délre fekszik.

Kiszenta. Fábri említi a forráshelyen előforduló *Kis-Szinta* néven: „*A Tisza jobb és bal partján szemben egymással Szinta és Kis-Szinta feküdt. Az utóbbit a Csanád nemzetségi (nemzetségbeli – D.J.) Telegdi András 1510-ben Bodófalvi Ferenc diáknak zálogosította el 2000 forint ellenében. Ez az első és egyben utolsó nyoma a Kis-Szinta nevű falucsának.*” (MOL, Dl. 29566).

Kokot. Amint azt említettük, Kokot falut Csecstó határjárásakor, 1224-ben említik mint annak déli szomszédját. A tatárok 1241-ben feldúlhatták. Fábri szerint egy 1388.

évi oklevélben *Kakat* néven bukkan fel, de nem mint helység, hanem mint az óbudai káptalan birtokában lévő halastó Zyntha és Chechtow között.

Likas. Fábri szerint már a XII-XIII. században község volt templommal, Likasegyháza névvel, a mai Nagyvölgy jobb partján feküdt, Zentától nyugatra (a mai Zentagunaras őse.). Györffy nem említi az Árpád-kori települések között. Fábri 1459-re teszi első említését. Ekkor szerepel ugyanis a neve „*Lykaseghaz*” alakban először az írott forrásokban. SZILÁGYI MIHÁLY, HUNYADI MÁTYÁS nagybátyja ekkor cseréli el birtokai egy részét KOROGHY GÁSPÁRRAL, s e birtokok között sorolja fel Likasegyház pusztát is. Gyetvai viszont csak 1462-ben említi mint Csongrád vármegyébe tartozó birtokot, melyet Mátyás király Szabadka határával és több más helységgel együtt anyjának, SZILÁGYI ERZSÉBETNEK adományozott. Aztán Likasegyház Bodrog vármegyébe kerülhetett, amit az 1518. évi, Bácsban tartott országgyűlés a XXXII. törvénycikkben kiigazított, ugyanis Likasegyházát Csongrád vármegyébe visszacsatolta. A török hódoltság idején is előfordul a török adójegyzékekben.

Peszér. A pápai tizedlajstromban szerepel először 1332-1337-ben a neve: papja, Kálmán (COLOMANUS DE PESKER) 1332-ben 30, 1333-ban 40 báni dénárt, 1334-ben 2 garast és 2 báni dénárt, 1335-ben 40, 1336-ban 14 és 1337-ben 20 báni dénárt fizetett a pápai tizedszedőknek. Később a becsei vár Tisza-menti birtokai között 1412-ben említik *Pezer* néven, ahol BRANKOVICS GYÖRGY szerb deszpotának réve és vámszedő helye volt. Brankovics György becsei birtokát Peszérrel együtt 1440-ben előbb GESZTI LÁSZLÓNAK adta zálogba, majd rokonának, BIRINYI PÁLNAK ajándékozta. De erre az ajándékozásra aligha került sor, mert Brankovics hűtlenségbe esvén, a király jószágaitól megfosztotta. Peszér az 1520. és 1521. évi dézsmalajstromban, majd a hódoltság idején a török adójegyzékekben is jelentkezik (MOL, Dl. 37.163/III). Zentától délnyugatra feküdt, ma Ada északnyugati határában határrész viseli a nevét.

Tornynos. Akárcsak Kevi, Tornynos is először a kalocsai érsekség többször idézett dézsmajegyzékében fordul elő *Thornyos* alakban. Az 1520. évi hátralékosok jegyzékében neve mögött ez áll: „...*sunt in duobus*”, vagyis kettőből áll: Gyetvai szerint ez azt jelentené, hogy két Tornynos is volt, amit azzal támaszt alá, hogy jelenleg is van egy Tornynos nevű határrész Ada határában is. (A magyar korona országainak helységnévtára. Budapest, 1903. is hozza mind a két Tornyost, az adait „tanyák” címen, a zentait „puszta”-ként.) A falu 1521-ben és 1522-ben is megvan a hátralékosok között, de ez utóbbi évben mint a tizedelő papok dézsmakerületének székhelye jelentkezik hét falu: Kishegyes, Fibajcs, Nagybjacs, Szegegyház, Feketeegyház és Fehéregyház vonatkozásában. A dézsmagabonát SÍPOS FARKAS szerűjén hordták össze, és innen Bácsba szállították (MOL, Dl. 37.163.). Tornynos a török hódoltság idején újratelepült, és népes faluvá növekedett, majd a következő századokban is - mind a mai napig - a legfejlettebb falusi település maradt Zenta nyugati határában.

ZENTA A TÖRÖK IDŐKBEN
1526-1699

A város és környéke feldúlása	225
A szegedi szandzsák és náhije megalakítása	226
A török tulajdonviszonyok és adórendszer bevezetése	227
Zenta város és lakói a török hódoltság első éveiben	228
A „szegedi veszedelem” és az első török telepítés	229
Zenta városból – Szentafalu	230
Zenta és környéke a XVI. század utolsó harmadában	231
A zentai szerbek a török és a magyar földesurak alatt	234
A füleki hajdúk Zentát sarcolták	235
Zenta a XVII. század közepén	236
Zenta városképe Evlija Cselebi leírásában	237
A felvidéki hajdúk ismét a zentaiakat sarcolják	238
A bécsi háború és az első zentai csata	239
Az újabb szerb betelepülés	244
Az 1697. évi hadjárat	245
A második zentai csata	247

A város és környéke feldúlása

A XVI. század kezdete kedvező távlatot nyitott a káptalani mezővárosnak: 1506-ban II. Ulászlótól elnyerte Szeged szabad királyi város szabadalmait és kiváltságait. De még egy évtized sem telt el, és Zenta egén (is) gyűlni kezdtek a viharfellegek: a még fiatal királyi várost előbb Dózsa paraszthadai fenyegették, majd 1526-ban bekövetkezett a tragikus fordulat, a török dúlás, amelynek Zenta már nem állhatott ellen, mivel nem volt erősítve: a török vele együtt a kis létszámú őrséggel rendelkező bátkai várat is elsodorta. Erről a török hadtörténetírók egyike, KEMÁLPASAZÁDE is megemlékezik dagályos és túlzó leírásában. A mohácsi győzelem után Budáról levonuló, dúló, fosztogató Ibrahim nagyvezír Szeged alatti útvonalát így ecseteli:

„E városon kívül az említett vidéken, mely általánosan Bácska-megye néven ismeretes... egy ház sem maradt... épen... A Szír, Szentá, Patka, Perlek, Peszír, Kaniha... néven ismeretes és a szerencsétlen magyarságnak lakóhelyül szolgáló jelentékeny és megerősített városok... mind meghódítottak az országhódító pasa kardja előtt... Miután ez országban egy lelket sem hagytak, és a hitetlenség házáat teljesen elpusztították, megindultak hazafelé... tömérdek sok zsákmánnyal megrakodva.” (Kiemelés: D. J.).

Zenta és Bátka pusztulása tehát 1526 szeptember végére vagy október elejére esett, mivel a nagyvezír október 3-án már Péterváradra ért hadával. A török haderő ideiglenesen elhagyta Magyarország területét.

A Zenta-környéki többi falvak pusztulásáról nincs adat: Fábri Jenő szerint részben ekkor, részben néhány évtizeddel később hasonlóképpen pusztult el a város közvetlen környékén Mágocs, Csésztó, Likasegyháza, Tornyos, Kevi, Kalocsa és Karjad. Mindenesetre az 1528 körül készült Lazarus-féle térképen Kanizsarév alatt egyedül Zentát, alatta Peszért találjuk meg. 1526-tól 1543-ig Zenta környékéről valóban csak egyetlen adatunk van, éspedig Tornyosról 1527-ből: SZERÉMI GYÖRGY krónikája szerint itt ölték meg TÖRÖK BÁLINT szabadkai földesúr emberei a mohácsi csata után magát Dél-Magyarországon önhatalmúlag „cárnak” kikiáltó JOVAN NENADOT, a már üldözött és Szegeden megbesésített Fekete Embert.

Zenta FERDINÁND, majd SZAPOLYAI fennhatósága alá került, de a törökök is bebecsaptak Pétervárad felől a Tisza vidékére, újból és újból dúlva, fosztogatva a tűzhelyeihez visszamerészkedő lakosságot. A súlyosbodó körülmények ellenére sem indult a vidék

azonnali hanyatlásnak, egyrészt azért, mert a Tiszán túli területeket még nem érte el a török hódítás, másrészt mert a dúlások ellenére a török hadak elvonulása után a lakosság visszatért a feldúlt helységekre, és újra kezdte az életet, bár a földművelés helyett mindinkább a háborús időkhöz jobban idomítható rideg állattartással foglalkozott.

A szegedi szandzsák és náhije megalakítása

Szapolyai halála után, 1541-ben a törökök elfoglalták Budát, és tartósan megszállták Magyarország középső részét. A területet, amely török megszállás alá került, „hódoltság”-nak nevezték, az időt pedig, ameddig az tartott, a „hódoltság korá”-nak; esetünkben ez 1541-1686, azaz kerek 145 év!

A Tisza-vidék Wolfgang Lazius térképén

A „Budai Tartomány”-t – így nevezték a törökök a megszállt magyar területet – 1542-ben katonai kerületekre, ún. „szandzsák”-okra osztották fel. Az egész korábbi Bács és Bodrog vármegye – és Csongrád vármegye nagyobb része is – a szegedi katonai kerületbe (szandzsákba) került. A szandzsák élén a szegedi várban székelő katonai parancsnok – a szandzsákbég – állt, aki egyben a kerület polgári kormányzója is. Katonai hatalma alá volt rendelve a várak török helyőrsége, amely általában gyalogos janicsárokból, lovas szpáhikból és tűzérekből (topcsi) állt; polgári hatalma viszont a gyér számú, mohamedán vallású polgári lakosságra és a nem mohamedán, „gyaur” lakosságra terjedt ki, tekintet nélkül azok fajára, etnikai vagy vallási hovatartozására. A törökök a gyaurokkal csak annyit törődtek, hogy azok ne lázadjanak fel, és az adókat megfizessék.

A szegedi szandzsák hét járásra, törökül náhijéra oszlott: a csongrádi, szegedi, titeli, bácsi, zombori, kalocsai és a legkésőbb szervezett szabadkaira. Zenta és Csésztó a szegedi, Tornynos és Kevi pedig a szabadkai náhijéhoz tartozott. A náhijék központja ugyancsak katonai erődítmény és állandó török helyőrség szolgálati és lakhelye volt. Zentával kapcsolatban csak a XVII. századból van megbízható adatunk a török helyőrség létezéséről. A török katonák családja is a várakban, erődítményekben, sáncokban élt, mohamedán polgári lakosság azonban a falvakban kezdetben nem volt. A náhijék gyaur lakosságát bekényszerítették a Koránon alapuló török jogrendszerbe, ami azt jelentette, hogy földingatlan-tulajdonnal nem rendelkezhetett, addig művelt telkét jobbágyként továbbra is bírhatta, és adóiból, járadékaiból kellett eltartania az egész megszálló rendszert (Czimer itt egyetlen Szeged alatti falut vagy várost sem említ).

A török tulajdonviszonyok és adórendszer bevezetése

A török jogrendszer a földingatlant szultáni (állami) tulajdonná nyilvánította; a legalább 300 akcse ingó vagyonnal rendelkező férfit pedig *fejadó* (harács, állami adó) és jobbágyi járadék - *kapu-illeték* (reszmi kapi, iszpendzse) - fizetésére kötelezte. Ezen alapkötelezettségek mellett a tizedek és illetékek egész sora sújtotta a nem mohamedán lakosságot. Azt, hogy egy-egy szandzsákban a fejadó és kapuadó mellett a „rája” milyen tizedeket és illetékeket volt köteles fizetni, a szandzsák adófizetőinek „törvénykönyve” írta elő.

A szegedi szandzsák területén - és így Zentán is - a hódoltság kezdetén a 300 akcse értékű vagyonnal rendelkező férfiak 50 akcse fejadót és 50 akcse kapu-illetéket fizettek évente, ezenkívül az összes szemes terményből, kerti veteményekből, mustból, mézből, bárányokból és a Tiszán halászott halakból tizedet adtak. Külön adóteteleket alkottak a piaci, rév-, vágóhídi, erdő- és széna-, hordó-, menyasszonyi és ingatlanforgalmi illetékek, a sertésadó, azután azok az adók, amelyeket a vásárokról felhajtott lábasjóság: a lovak, marhák, szamarak után kellett fizetni, valamint a külföldi áru, a szövetek, a vas-, a rövidáru és a fűszerek után fizetendő vámok: de még a bitang jóság behajtási illetékét és a különféle kihágásokért kirovandó és behejtendő büntetéspénzeket is számításba vették. Az adó- és illetékjövedelmeket a hivatkozott „törvény” alapján úgy állapították meg, hogy időközönként általános összeírásokat tartottak. Általában tízévenként minden várost, falut, pusztát, halastavat, rétet, kikötőt vagy révet, a jobbágyok háztartásait és a pásztorokat módszeres jegyzékbe feljegyezték: ez a jegyzék egy hosszúka alakú füzetbe - törökül „*defter*”-be - került. Az adóképes családfők és felnőtt testvéreik, fiaik és vejeik, akik egy háztartásban éltek, ugyancsak név szerint bekerültek a *defter*-be. A szegedi szandzsák első részletes adójegyzékét 1548-ban készítették el. Ebben a jegyzékben a szegedi náhije vagy járás helységei között „*Szenta város*” és az akkor még lakott (vagy már újraterlelt) „*Bátka falu*” is megtalálható. Az, hogy Zentát „város”-ként vették fel az első török adóösszeírásba, arról tanúskodik, hogy a köztudattal ellentétben Zenta a mohácsi csata után nem pusztult el nyomtalanul, vagy ha igen, akkor 1548-ra újjáépült. Azt, hogy palánkja, azaz gerendákból épült,

és azok köré földből döngölt védműve, katonai egységet befogadó erődítése volt-e már ebben az időben, eddig semmilyen forrás, például robot-, fuvar- vagy török zsold-jegyzék nem igazolja.

Zenta város és lakói a török hódoltság első éveiben

Zenta lakossága a húszéves irtóhadjáratok ellenére is többségében magyar maradt: a 63 itt összeírt férfi közül vezetékneve alapján 40 magyar (*Katona, Tót, Török, Simon, Varga, Túri, Huszár, Kákos, Farkas, Adorján, Monostori, Csuka, Dobos, Csomboli, Fijas, Bódog, Mikus, Magyar, Kávás, Kis, Mégyi, Csonka, Kun, Márta, Magyarai, Gyura, Gyurák, Herbék és Szántó*), míg a többiek délszlávok és makedorománok (*Dimitrovik, Dimitri, Rade, Radovan, Molcsin, Drozsik, Radul, Belovukin, Tomas, Draga, Jabovik, Pokracs, Radics, Gyurin, Krisztik, Dilavko, Kraguj, Branko*). A bejegyzett 63 férfi közül 62 házasember, és csak egy a legény! Viszont csupán 30 a fejadófizető, azaz kevesebb a felnőtt férfiak felénél. A kapuk száma pedig mindössze 10, ami azt jelenti, hogy a szántók és a telkek száma csekély, vagyis kevés földet műveltek a zentaiak, mert (feltehetőleg) öregek és szegények voltak, nem volt családjuk és igás állatuk. Igaz viszont, hogy néhány családnak olyan sok juha van, hogy a földművelésre még csak nem is gondolhattak, sőt feltehetőleg nem csak családjuk tagjait vették igénybe a juhok őrzésére és tenyésztésére, hiszen DIMITRI GYÖRGYNEK például 300, JAKSA DIMITRINEK 50, SZÁNTÓ MÁRTONNAK 200, GALSÁ RADULNAK 150 és ISZTIJÁN KRAGUJNAK 50 juha volt. Az igásállatok azonban hiányoztak. A munkaerő hiányára mutat az is, hogy a defterben feljegyzett gabonated nagyon kevés, mert búzából, árpából és kétszeresből (búza és árpa keveréke) összesen nem több, mint 60 kile (1 kile = kb. 31 kilogramm) termésre számítottak. Ugyanakkor például Adorjánon mindössze 2 kapu vagy telkes háztartás után 78, Martonoson 20 kapu után 146, Bátkán 10 kapu után 80 és Peszéren 4 kapu után 70 kile termést jegyeztek be. Senta városában jelentéktelen volt a méhkasok száma is (5), alig volt bárány (20) és sertés (20). Jelentősebbnek csak a haltized mondható: 140 akcse. És a halastavaik is jól jövedelmeztek: a Disznó-, a Halmas- és a Fejér-tó évi kincstári jövedelme egyenként 500, összesen 1500 akcse. Malmot csak egyet jegyeztek be: Szántó Márton vízimalmát a Tiszán. Ennek 50 akcse volt az évi illetéke. Végül azt is beírták a defterbe, hogy „*Szenta kikötője üres*”, ami azt jelentette, hogy a forgalom a réven szünetelt, vámot ott nem szedtek. De ez az állapot nem sokáig tartott, mert már 1549-1550-ben a szegedi vámhivatal bevételei között megtaláljuk a zentai kikötő vagy rév vámbevételének elszámolását: 26 darab kósó után 2737 akcse vámot szedtek be – a kósó a Maroson, Erdélyből érkezhetett.

Bátkát falunak nevezi az összeírás: itt 12 házas férfi közül háromnak legény testvére, egynek pedig legény fia volt. Valamennyien délszláv-makedorománok: 13-an fejadófizetők, kapuszámuk azonos a zentaiakéval: 10. Gabonatedük, mint azt említettük már, 80 kile, méhkas-tizedük 15 akcse, azaz jelentéktelen. Bárány-tizedük azonos a zentaiaikéval: 20 darab után 200 akcse. Sertésadójuk 30, büntetéspénzük 20 akcse. Itt is élt egy juhász: GYURAK BRODIN, házas, vele közös háztartásban élt Jovan testvére – ő még legény

- és egy Ilija nevű, vele rokoni kapcsolatban nem álló legény. Ők hárman 200 juhot őriztek. Haltized, halastó és rév vizsont nem volt Bátkán. Érdemes azonban megjegyezni, hogy amíg Zenta városából a 63 férfi lakos után a töröknek évi 4500, addig a kis Bátka faluból a 16 férfi után 1910 akcse jövedelme volt évente; Adorjánon pedig az öt jobbágycsaládtól 1118 akcse adójövedelme. Zenta „város” lakói tehát - a néhány birkapásztor családot kivéve - földhözragadt szegények voltak.

Távolabbra, a náhije többi Szeged alatti településeire kitekintve, megállapítható, hogy magyar lakosság Zenta alatt csupán Bocsonfalván (a mai Óbecse mellett) maradt (4 házas jobbágy), Adorján délszláv, míg Martonos és Szentpéter magyar települések. Csupán Zentán volt vegyes lakosság. Lélekszámban azért még Zenta a legerősebb település: 62 házas férfira átlagban csupán négy családtagot számítván (feleség, gyermek vagy kiskorú testvér) lélekszáma meghaladta a 300 főt. Zentától sem délre, sem északra, Szegedig nem volt ilyen népes település. Mindezek alapján némileg igazolást nyer Zenta városi jogállása. A várostól nyugatra eső korábbi településekről - Csésztóról, Tornyosról és Likasról - a szegedi náhije 1548. évi összeírásában nincs adat, másrészt a legújabb kutatások szerint a szabadkai náhijét ekkor még nem szervezték meg, a zomboriban pedig nem találjuk e települések neveit. Igen nagy a valószínűsége, hogy ezek is, miként a Tiszától távolabb fekvő helységek többsége, még a hadjáratok idején (1526-1541) elnéptelenedtek, elpusztultak, lakosaik elfutottak, vagy török rabságba kerültek, az egykori falvak szántói pedig elpusztásodtak.

A „szegedi veszedelem” és az első török telepítés

Alig öt évvel az első részletes török összeírás végrehajtása után a keresztény hadak a Maros völgye felől betörték, és elfoglalták a szegedi palánkot, de a várat bevenni nem tudták. A török Szegedet rövidesen visszafoglalta, de a hadiesemények így is kihatottak a környező falvak lakosságának sorsára, ti. a török azokat ismételten feldúlta („szegedi veszedelem”). A vidék településeinek száma, de általában a lélekszám is olyannyira megcsappant, hogy a török új fejadó-összeírást rendelt el. Az 1553-1554-ben végrehajtott összeírás szerint a korábban összeírt 27 településből mindössze 14 maradt. Ebből az összeírásból Zenta hiányzik: minden jel arra mutat, hogy lakói vagy áldozatul estek a felvonuló török csapatoknak, vagy azokat be sem várva - elfutottak. Erre utal egy másik török forrás is, a szegedi szandzsák timárbirtokainak jegyzéke, amelyből arról is értesülünk, hogy a szultán a szandzsák földjeinek egyötödét önmagának tartotta meg mint szultáni hász-birtokot, míg négyötödét a török lovas szpáhiknak (6) timár-, illetve a gyalogosoknak janicsárbirtokként (223) kiosztotta haszonélvezetere. Itt találjuk a szegedi szandzsákbég birtoka részeként felsorolva többek között Martonos várost (!) és Szentpéter falut is, míg Zentára és Adorjánra vonatkozólag azt jegyezték be, hogy a szegedi szandzsákbég védlevele alapján még három esztendeig „*sem tizedeket, sem illetékeket nem adnak.*”

Zenta 1548-ban összeírt lakossága tehát a „szegedi veszedelem” idején eltűnt. Maga a helység rövidesen újratelepült, de a városi jogállás megszűnt. Az újratelepítés 1553-

ban történhetett, és az új lakosok még három évig adómentességet élveztek. Ugyancsak ebben az összeírásban bukkan fel Zenta egyik korábbi – hódoltság előtti – szomszédjának, Csésztónak a neve. Ez a falu az összeírásban Martonos után következik „Sestó” vagy „Csesztó” néven. Első említése 1264-ben „Chechtow” alakban történt, és az 1548. évi összeírásból hiányzott. Most öt magyar adófizetőt jegyeznek fel itt, közülük három meghalt, de megmaradt kettő: TÓT GERGEL – aki a fejadót (50 akcse) megfizette – és FEJÉR DÉNÖS – aki viszont nem fizetett, mert „szegény” (fakír) volt. Pusztá megmaradásával így mentette át egy Árpád-kori település nevét a török időkre két kitarító ember: a magyar lakosság írmagját az immár délszlávokkal, szerbekkel és makedorománokkal betelepített környezetbe. De vajon meddig még? Mert a következő, 1560-61. évi részletes adóösszeírásban Csésztó már ismét nem szerepel.

Zenta városból – Szentá falu

Az 1560-61. évi defterben Zenta már „*Szentá falu*” néven, tehát nem városi státusban van feljegyezve. A birtokosok névsorának első helyén JAKSA kenéz áll, ami egyértelműen a török által foganatosított betelepítésre utal. De maga a teljes birtokosjegyzék is ezt igazolja: a 41 fejadófizető családfő közül 14 juhász, közülük is 5 igen impozáns nyájjal. Neveik makedoromán pásztorokra engednek következtetni: MIHAL RANKO 900, JOVAN BANCSA 500, MIKLOS CSARIK 600, LAZAR RADOVAN 600, JAKSA RAJE 1000 (!), JOVAN TOMAS 300 és JAKSA DIMITRE 620 birkával rendelkezett. Talán ez a legutóbbi azonos lehetett azzal a Jaksá Dimitrivel, akinek 1548-ban még csupán 50 juha volt? Nem tudjuk. Most magyarok nincsenek az összeírottak között: Zenta tehát már ekkor, és nem a XVII. században vált délszláv – az akkori szóhasználattal: „rác” – faluvá. Az új telepések vagyonosabbak a régiéknél, mert a fejadót fizetők száma megegyezik a kapuadót fizetőkével: 41 (1548:10). A falu gabonatermése a fizetendő tizedből ítélve – 365 kile után – majd ötszörösére nőtt (1548:80), méhkastizede hússzorosára, 198 akcséra (1548:10), sertésadója négyszeresére, 164 akcséra (1548:40), juh-adója pedig közel tizenötszörösére, 2946 akcséra (1548:200). Alig valamit növekedett a halastavak jövedelme: most 2000 akcse, 1548-ban pedig 1500 akcse volt. De legnagyobb adójövedelmet mégsem a termelőgazdaság, az állattenyésztés és a földművelés, hanem a kereskedelmi forgalom hozott! Mert míg 1548-ban *Zenta réve* semmit sem jövedelmezett, addig most az átkeleti illeték és a vámok évi 11 050 akcse jövedelmet hoznak a török kincstárnak! Zenta évi adója a XVI. század hetedik évtizedére 24 020 akcse volt (a fejadót nem véve figyelembe, ami a 41 harárcsfizető családfőre 50 akcséval számítva még 2050 akcsét tett ki), amihez még azt is hozzá kell adnunk, hogy a zentaiak ekkor az üres és lakatlan *Nadirjan* falut is bérelték, amiért 25 kile gabonated és az ott kaszált széna tizede fejében még 220 akcsét fizettek. Mindebből kitűnik, hogy az új lakosokkal betelepített „falu” összességében körülbelül nyolcszor nagyobb adójövedelmet biztosított a töröknek, mint a korábbi „város”.

Összegezve a Zentáról a források által megrajzolt képet elmondhatjuk, hogy 1548 után – feltehetőleg 1553-ban – korábbi lakosságát és városi jogállását elvesztette ugyan,

és délszláv (szerb és makedoromán) faluvá változott, de a hároméves adómentesség jó lehetőséget nyitott a megerősödéésre. Az új viszonyok között leggyorsabban az állattenyésztés, forrásokból is bizonyíthatóan a juhtenyésztés fejlődött. Hiányosak azonban az adataink a patások – a marhák és lovak – tenyésztéséről, mert ezek után a rája nem adózott közvetlenül. Feltételezhető azonban, hogy éppen az adómentesség, illetve a patások után fizetett mérsékelt, csupán vásári illetékek ezek tenyésztését is gazdaságossá tették. Azt a belterjes mezőgazdasági termelést és istállózó állattenyésztést, amelyet a XIV-XV. század folyamán a zavartalan belső fejlődés eredményezett, a XVI. század háborús körülményei és politikai, néprajzi változásai megállították, majd visszavetették. Zenta 1553-ban már összehasonlíthatatlanul alacsonyabb szintről indult, és az ehhez viszonyított fejlődése ezért impozáns. Az új viszonyok között a pusztázó pásztorgazdaság, a több évszázaddal korábbi rideg állattartás kap új lendületet a beköltöztetett új népesség – gyűjtőszóval a „rácság” révén. A „rácság” azonban a XVI. századi Dél-Magyarországon nem a szerb nemzetet jelentette, hanem azt a többségében szerb, kisebbségében bolgár, makedoromán (másképp: vlah) etnikumot, amelyet a török hatóságok a szendrői (ma: Smederevo) szandzsák területéről telepítettek át hol ígérekkel, hol erőszakkal a Duna-Tisza közére, az onnan kiirtott, elűzött, elmenekült lakosságot pótlandó. Ezek a szláv telepesek az ipeki (peći) patriarchátus visszaállítására (1557) után közös vallási hatóság alá kerültek, lelki gondozásukat a Szegeden létesített görögkeleti szerb püspökség látta el. Így tulajdonképp minden görögkeleti vallású betelepülő – Zentán is – a szegedi püspökségbe, tehát az ipeki szerb-görögkeleti egyházba került, ami tekintet nélkül korábbi etnikai hovatartozásukra természetes módon indította meg közöttük a szerb nyelvi és kulturális kiegyenlítődést, illetve beolvadást.

Zenta és környéke a XVI. század utolsó harmadában

Zenta az 1570 körül, II. SZELIM szultán korában felvett részletes adóösszeírásban is szerepel a szegedi szandzsák azonos nevű járásában, immár 48 délszláv adózó házzal, illetve adóképes családfővel. A defterben Zentán kívül megtaláljuk még Bátkát 18 és Adorjánt 7 délszláv házzal. Sajnos, a részletes adatok lefordítása még várat magára. Ismerjük viszont az ebben az időben alakított szabadkai náhije településeinek részletes adatait: ide tartozott néhány korábbi, az akkori Zentával szomszédos és a mai község területén vagy szomszédságában már a török hódoltság előtt is létezett település. Itt találjuk például Likas falu adatait: három fej- és kapudót fizető jobbágya délszláv, adója 2350 akcse volt. Földművesfalu lehetett, mert adóinak nagyobb része gabonatedéből ered: 132 kile búza- és kétszerestizede 1728 akcse. Likas után a defterben „*Tornos*”, illetve Tornynos következik. Ugyancsak falu négy adózó délszláv házzal. Itt a családfők adója a pásztorok iszpendzséjével (fejadójával) együtt 6999 akcse. Tornynos timárbirtok része és gazdag gabonatermő falu volt, mert 160 kile búzatizedéért 2240, míg a 150 kile kétszerestized után 1200 akcsét fizetett évente. Ezenkívül legeltetési illetéke 1200 akcse volt, ehhez jött még a pásztorok fejadója (nevüket nem írták

be) 100, meg külön a szénailleték 200 akcse. A defter a szabadkai náhijében 31 falut sorol fel, majd ezek után következnek a puszták. A pusztai gazdálkodás a hódoltság idején igen elterjedt: az egykori elnéptelenedett falvak telkeit a szomszédos újtelepes falvak legelőkként, szénásokként használták.

A defterből megtudjuk, hogy egy „*Karjad*” nevű pusztát Peszér falu lakói bérelnek és használják, akik az összeírók előtt vállalták, hogy a pusztá adóját, átalányban 1800 akcsét készpénzben megfizetik. Erről még oklevelet (tapuname) is kaptak az összeíróktól. *Sajtén* pusztá is üres és lakatlan volt, mint Karjad, valahol a mai zentacsantavéri határban feküdt. Legeltetési illetékét – 200 akcsét – a vastoroki lakosok fizették. *Gyantáros* pusztá ma szintén nem a zentai határban található, de egykoron, az összeírás idején Tornynos déli szomszédja volt. Itt nem írták be, hogy a pusztát mely falu bérel, csak azt, hogy üres és műveletlen, adóbevétele a legeltetési illetékből 500, a rét tizedéből 333, összesen 833 akcse. Érdekes adatokat találunk „*Kalacsá*” pusztára is: *Vastorok* közelében van *Kis-Kalacsával* együtt, adója a gabonatermésből 25 kile után 260, szénatizede 140, legeltetési és „szállási” (még török írással is magyar szóval: „szallasiye”) illetéke pedig 1400, összesen 2000 akcse. Végül a szegedi náhije pusztái között ismét megtaláljuk az 1560-61. évi összeírásból kimaradt Csésztót, de most már lakatlan pusztaként, amelyet érdekes módon nem a zentaiak, hanem a martonosiak bérelnek. Adójövedelme a legeltetési illetékből 1000, a szállási illetékből pedig 239 akcse. Zentától északra most már újra települt *Adorján*, sőt miként Kalacsának van *Kis-Kalacsája*, úgy Adorjánnak is van *Kis-Adorján* pusztája. Adorján hét adózó család-fője délszláv, összes adója a defter szerint 3500 akcse.

Zenta egy II. Szelim-korabeli defterben

Alig hét év után újabb részletes összeírás, majd két év után – 1580-81-ben – fejadó-összeírás következett. Mindkét összeírásban Szentát, Csésztót, Kalacsát és Karjadot a szegedi, Likas és Tornyos falut, valamint Gyantáros pusztát a szabadkai náhije keretében írták össze. Ezután még egy fejadó-összeírás következett 1591-ben, ez rögzítette a török hódoltság alatti legkedvezőbb állapotokat. Ezután rövidesen kitört a „tizenötéves háború” (1593–1606), amely vidékünket a tatár hadak téli szállásainak közelsége miatt valóságos letarolta és kiürítette. A háborút követő, zilált közállapotok miatt újabb összeírásra csak 1620 körül került sor, és ez volt egyben az utolsó török összeírás is. Ennek adatai már tükrözik azt a hanyatlást, amely az Oszmán Birodalom európai területein mind kifejezettebben megmutatkozott, és ez kifejezésre jutott a zentai mikrotáj viszonylatában is:

Helység	1548	1553	1560	1570	1580	1590	1620
Adorján	2 d	-	p	7 d	-	13 d	-
Bátka	13 d	-	-	18 d	-	5 d	7 d
Csésztó	-	2 m	-	-	13 d	13 d	-
Gyantáros	-	-	-	p	5 d	6 d	7 d
Kalacsa	-	-	-	p	14 d	15 d	?
Karjad	-	-	-	p	5 d	10 d	?
Likas	-	-	-	3 d	25 d	31 d	?
Peszér	5 d	-	-	-	20 d	23 d	?
Szenta	30 v	-	41 d	48 d	8 d	8 d	?
Tornyos	-	-	-	4 d	26 d	30 d	?

(Jelmagyarázat: d = délszláv-makedoromán, v = vegyes, azaz magyar-délszláv-makedoromán, m = magyar, p = pusztá, – = nincs adat a defterben, ? = a forrást nem néztük át)

A fenti táblázat gyér adatai ellenére is meggyőzően bizonyítja, hogy Zenta szűkebb környéke már a XVI. század második felében teljesen elszlávosodott, de el nem néptelenedett, sőt a tizenöt éves háborúig még bizonyos fejlődést is mutatott: az 1590-91. évi adóösszeírás jelzi a legmagasabb adóképes háztartásszámot: 154 fejadó-fizetőt, az 1548-ban összeírottaknak több mint háromszorosát. Igaz, maga Zenta ebben a fejlődésben nincs képviselve: a szegedi veszedelmet követő betelepítés után 1570-ig fejlődik, azután azonban visszaesik. Mi okból? Nem tudjuk.

Zentát a török benyomulása, majd megszálló rendszerének kiépülése idején a magyar lakosság elhagyta. (A zentai magyarok nyomára bukkanunk többek között a XVII. századbeli forrásokban előforduló „*Szintai*”, „*Szentai*”, „*Szinthay*” stb. vezetéknevek alapján; egy SZINTAI MÁRTON leányával, Örzsébettel például 1651-ben Miskolcon élt, és feltehetőleg ugyanő adott el 1630-ban Nagykőrösön egy házhelyet „száz magyar tallérban”, bár nevét e korábbi okmány „*Szinthay*”-nak írja, s akkor Diósgyőrben lakott.) De ha el is hagyta ugyan, el nem felejtette. Főképp nem felejtették el a vidék

egyházi és világi földesurai, az állami és vármegyei közigazgatás északabbra húzódtott képviselői és azon közlakosai, akiknek másutt vagyona nem lévén, a megélhetés biztosítása céljából beálltak végvári katonáknak. A földesurakat birtokaik sorsa továbbra is érdekelte, majdani visszatérésre gondolva tulajdonuk folyamatosságát akarták biztosítani, hiszen akkor még aligha láthatta előre bárki azt, hogy a hódoltság meddig fog tartani. Ugyancsak a birtokaikból húzható jövedelem, bevétel sem volt lényegtelen számukra. Így az ittmaradtakon vagy az új betelepülőkön az állam a portaadót, a vármegye a saját korábbi bevételeit, a földesúr a kilencedet, az egyház pedig a tizedet igyekezett megvenni. Természetesen be kellett látniok a bekövetkezett politikai változások következményeit, elsősorban a török felségjogot a Portával 1547-ben megkötött béke alapján. Ebben ugyanis a török kizárólagos tulajdonává nyilvánították az általa elfoglalt területet, de pontos határvonalat nem jelöltek ki. Határvonal a török és a magyar területek között nem lévén, a határzónában mindkét fél adóztathatott. Az más kérdés, hogy a határzóna szélességét mindkét fél a maga érdekei szerint értelmezte. Csongrád vármegye adóinak elszámolásában Zentát például még 1559-ben is bejegyezték a szomszédos Martonossal együtt, bár aligha hihető, hogy ezeket az adókat Zentán az újonnan betelepült délszláv lakosoktól beszedték volna. Martonoson viszont erre nagyobb volt a lehetőség, mert ott megmaradt a magyar lakosság.

A zentai szerbek a török és a magyar földesurak alatt

Sokkal nagyobb lehetőségük volt a hódoltsági helységeket felkeresni és lakosaiktól az elmenekült földesurak nevében adót követelni és behajtani a magyar végvárak katonáinak. Különösen Eger, majd annak törökök általi elfoglalása (1596) után Fülek, Szécsény és Léva várak hajdúi – lovas katonái – gyakran, szinte rendszeresen portyáztak a Duna-Tisza közötti „hódoltságban”, és földesúri megbízatásból – később már anélkül is – „adót szedtek”. Igen korán, már 1549-ben panaszok érkeztek a török Portához Isztambulba Szeged, sőt Pétervárad körüli falvakból a portyázó magyar hajdúk ellen védelmet kérve-sürgelve. De nem csupán a korábbi földesurak, hanem az újjak is, akik hódoltsági területen nyertek birtokadományokat a magyar királytól vagy a nádortól, megkísérelték birtokaikat távolról hasznosítani. Zentára és környékére a hódoltság idején több magyar nemes is kapott birtokadományt, mint például 1600-ban (a tizenöt éves háború idején!) a *Sós*, a *Géczy* és a *Koháry* család. Ezek az új birtokosok természetesen tudták, hogy birtokaik a hódoltság területén vannak, ezért megbíztak valamely végvári tisztet vagy katonát, hogy délen portyázva nézzen utána új vagy régi birtokaiknak, falvaiknak. A „megbízottak” azután a hódoltsági falvakban a töröknél is kegyetlenebbül léptek fel: az adók, járadékok fejében elhajtották a jobbágyok jóságát, elrabolták pénzét, ruháit, értékeit, sőt személyeket is rabságba hurcoltak, és csak váltságdíj fejében bocsátották szabadon. Egyes források szerint a végvári hajdúk a XVII. század elején először Zentát, majd Kalocsát támadták meg. A gyakori portyázások miatt azután a szegedi náhije több helységét is megerősítették, így Martonost és Zentát is, ahol kisebb erődítéseket eszközöltek, és az árokkal, gerendákkal

megerősített palánkba török helyőrséget ültettek. A zentai helyőrséget először a szegedi szandzsák zsoldos alakulatainak 1628. évi zsoldjegyzékében találjuk meg. A 13 gyalogból álló csapat fő feladata a zentai rév őrzése, biztosítása volt.

A hódoltság területén a korábbi országos adó, a „dika” vagy „portális adó” beszédére is történtek kísérletek. Csongrád vármegyében azonban csak Szentes és szűkebb környéke fizetett portaadót még 1553-ban is, Zentáról nincs adatunk. Viszont a szomszédos Torontál vármegye, amelyet a török csak 1552-ben szállt meg, még 1560-ban is fizette a portális adót, igaz, csupán fegyveres erő fellépésével sikerült behajtani: Csóka öt és fél, Szanád hat és Révkanizsa húsz porta adóját fizette be a gyulai vár katonáinak.

Az államon és a vármegyén kívül az egyház is igyekezett korábbi javait és jogait megtartani és azokból jövedelmet húzni. Zenta a kalocsai egyházmegyében volt, itt szerepel még az 1520. évi dézsmajegyzékben is. A hódoltság kezdetén a megbénult kalocsai érsekség szerepét a váci és az egri egyházmegye vette át. E két egyházmegye képviselőinek a török később engedélyezte a bor tizedelését, de csak abban az esetben, ha a lakosság a neki járó adókat és illetékeket már befizette. Másrészt a görögkeleti egyházhoz tartozó betelepülők nem vállalták a tizedfizetést, bár a váci és az egri egyházmegyék megbízott tizedszedői nem egyszer megpróbálták őket fenyegetéssel, sőt bántalmazással is a tizedfizetésre rászorítani. Zenta lakossága a hatvanas évekre kicserélődvén tizedet nem fizetett, legalábbis ennek semmi nyoma sincs a forrásokban (MOL, E 156, U. et C., 62. cs., 33. sz.).

A füleki hajdúk Zentát sarcolták

A tizenöt éves háború idején Zenta eltűnt a forrásokból, lehetséges, hogy a háborút nem élte át, elnéptelenedett. Ezután 1636-ban említik ismét, ekkor az *Olasz* család kapott itt földbirtokot. Vagy ők, vagy a régebbi birtokosok most a füleki vár hadnagyát, GOMBKÖTŐ JÁNOST bízták meg zentai birtokuk gondozásával, földesúri adójuk behajtásával. Gombkötő 1638-tól „gondozta” a falut, ahonnan a „széntai ráczok” kezdetben fel is vitték adójukat Fülekre, „hanem taval elhagyták az hódulást és ... sem jöttek fel, sem adójokat fel nem küldték, noha sokszor írt reájok Gombkeöteő János” – írta ESTERHÁZY PÁL, Gombkötő hadnagy parancsnoka 1641. december 6-án Újvárból gróf PÁLFFY ISTVÁNNAK, a végvidék parancsnokának. Leveléből megtudjuk továbbá, hogy az elmaradt adó beszolgáltatása céljából „sokszor írt reájok”, majd „bizonyos embert is küldött hozzájuk”, de mindhiába, mert „csak elsüketlették (így!), s választ sem adtak”. Ezért Gombkötő felkérte Esterházyt, hogy engedje meg a zentaiak megbüntetését, azt, hogy egy hajdúcsapattal rajtuk üssön, az adót behajtsa, vagy annak fejében túszokat ejtsen. Az engedélyt megnyerve Gombkötő 75 hajdút toborzott össze, akik „rámentek a falura, s egynéhányat elragadtak az ráczokban”. Alig indultak el a túszokkal hazafelé, amikor is a „szabadkai török rajtok lett, és nem lehetett egyéb benne, meg kellett harcolniok vélek, s azokat bizony igen megabárlották (így!), az aga is fiastól ott vészett.” Ezután még Szolnoknál is volt egy csetepatéjük az ottani török vár katonáival, „azokban is

tízig vágtak le, s ezekben (t.i. a magyarokban - D. J.) Isten jó voltából csak egy sem veszett el, s elhozták a jobbágyokat is” – írta Esterházy Pálffyhoz küldött levelében.

Szenta faluban tehát 1641-ben is délszláv jobbágyok éltek, akik 1638-ban kezdtek magyar földesuruk (uraik) számára adózni, valószínűleg nem önként, hanem némi – hajdúkkal nyomatékosított – „biztatásra”. Alig három év után megfélelkeztek az adó felküldéséről, mire Gombkötő az újvári hajdúk csapatával 1641 őszén rajtuk ütött. Pénzük a zentaiaknak, úgy látszik, nem volt elég, mert Gombkötőék túszoikat is ejtettek. Beütésüket a török is megneszelte, a szabadkai várból egy aga kisebb csapattal valahol Szeged alatt rajtuk ütött, de vesztere, mert a hajdúk csapatát szétverték, majd még egy csetepaté után veszteség nélkül megérkeztek Fülekre. A levélben a zentai török helyőrségről nem esik szó, feltehetőleg azért, mert gyalogos janicsárok lehetek, és a lovas hajdúkkal nem volt esélyük sem a harcot reménnyel felvenni. Ezért kértek a szabadkai várból szpáhi, vagyis lovaskatonai segítséget, de azok is pórul jártak a hajdúkkal!

Zenta a XVII. század közepén

Zenta korábbi, hódoltság előtti jogállására városi státusának 1506-ban történt elnyeréséig földesura, a budai káptalan volt döntő befolyással. A kanonokok Budáról 1541-ben Pozsonyba menekültek, és az ottani káptalanban találtak menedéket. Úgy látszik, hogy ők sem feledkeztek meg Zentáról, és a rá vonatkozó adományozások, hajdúportyázások híre hozzájuk is eljutott. Kérdést intéztek hát a legközelebbi magyar városi hatósághoz, Szeged főbírájához, megtudakolandó: ki bi(to)r(ol)ja (egykori) mezővárosukat? Szeged város főbírája és esküdtsége 1649. június 9-én kelt levelükben hivatalosan jelentették a pozsonyi társaskáptalannak, hogy „*Szénta városa Csongrád vármegyében mostan ráczok lakóhelye, holott török kastély is van építve*”. De úgy látszik, hogy már korábban is leveleztek e tárgyban a pozsonyi kanonokokkal, mert levelüket így folytatták: „*mivel régi levelünkből nyilván kitetszik, hogy a budai nemes káptalanhoz tartozó jószág, lélek ismeret ellen való dolognak ítélnénk lenni, ha az anyaszentegyház jószágát tudva eltitkolnánk*” – ami mai nyelvre lefordítva azt jelenti, hogy ezt a tényt a szegediek bármikor tanúsítani is hajlandók, ha birtokperre kerülne sor.

Zentát ebben az esztendőben még egy forrás említi: a Borsod vármegyei Szendrő helységben megtartott június 26-án Csongrád-Borsod egyesült vármegyék nemesi közgyűlésének jegyzőkönyve. Csongrád vármegyét itt csupán két odavalósi nemes képviselte: SZABÓ ISTVÁN Vásárhelyről és LANTOS PÁL Szegedről. Ők számoltak be vármegyék állapotáról. Elmondták, hogy hány város, falu és pusztaság van hódoltság alatt sínylő vármegyék területén, és hogy azokat kik használják-birtokolják. Itt sorolták fel „*a Szyntha körüli rácz falvak*”-at: Bátkát, Füzest, Csésztót, Kalacsát, Vastorkot, Adorjánt, Földvart és Ludast. Ennek alapján a történészek arra a következtetésre jutottak, hogy „*Szyntha*”, azaz Zenta is szerbek által lakott, amit az újvári hajdúk 1641-es híradása és a szegediek ugyanez évi levele is alátámaszt.

A XVII. század közepén újabb részbirtok-adományozásról értesülünk a különben gyér számú okleveles forrásból: 1650-ben a *Semléki* és a *Partinger*, 1662-ben pedig a *Vattai* család nyer Zenta határában birtokot. Ez utóbbiak birtoklásáról még az 1680 körüli időkől is vannak források: a Vattai családfőnek Bátkáról évente egy karmazsin csizmát és egy szőnyeget vagy egy paplant és egy szőnyeget adóztak ottani jobbágyaik.

A XVII. század közepén felélénkült a kalocsai érsekség tevékenysége is, főleg attól kezdve, amikor SZELEPCSÉNYI GYÖRGY került az érseki székbe (1657). Szelepcsényi ambíciózus ember volt: több száz Bács és Bodrog vármegyei – közöttük sok már délszlávok által lakott – helysége jelentette be tizedigényét. Utóda, SZÉCHENYI GYÖRGY még nagyobb vehemenciával követelte az adót, de ellene már a vármegyei nemesek is felkeltek. Ebben az időben már a vármegye szerbek lakta helységeinek egy része is adózott az érseknek, Zentát mégsem találjuk az adózók között. Ezután a kalocsai érsekség 1700-ban is készített egy retrospektív összeírást, amelybe azt az 56 helységet jegyezték be, amelyek a török időkben érseki „harácsot” fizettek, de Zenta ezek között sem fordul elő. Nyilvánvalóan mint török végvár, palánk nem került bele az érseki összeírásba.

Zenta városképe Evlija Cselebi leírásában

A hatvanas években két előkelő átutazó vendége is volt Zentának: APAFY MIHÁLY, Erdély fejedelme, aki 1663. október 7-én ért Zentára, itt éjszakázott, majd másnap továbbutazott Halason át Érsekújvárra; utána EVLIJA CSELEBI török tudós író és utazó, számos útleírás szerzője, aki ekkor hivatalosan mint a török Porta megbízott ellenőre az Oszmán Birodalom várait és erődeit „ellenőrizte”. Cselebi Futakon és Kovilon (Kabol) át érkezett Zentára, majd innen Szabadkára utazott tovább. Zentáról írt néhány sora képezi a város első leírását, ezért teljes egészében idézzük:

„Szentá palánka. A belgrádi királyok építkezése. A 934. esztendőben Szulejmán khán foglalta el. A szegeedi szandzsák földjén, a Tisza folyó partján, egy sík réten négyszögű kis palánka. Parancsnoka, eminje, helyettes bírása van. A várban néhány kisebbszerű bolt és egy dzsámi van, melyet templomból alakítottak át.”

Cselebi adatai némi magyarázatot kívánnak: Zenta nem a mai értelemben vett belgrádi királyok építkezése, mert Belgrád vagy Nándorfehérvár Cselebi koráig nem volt királyok székhelye, sem délszlávoké, sem magyaroké. Cselebi nem Nándorfehérvár, hanem Székesfehérvár nevét „szlávositotta”, lévén, hogy egykoron ott volt a magyar királyok székhelye I. István és utódai korában, akik valóban lehettek Zenta „építői”, jobban mondva alapítói. Továbbá tény ugyan, hogy Zentát Szulejmán hadjárata (1526) idején foglalták el a törökök, de nem Szulejmán maga foglalta el (ő a Duna mellett vonult Budától Belgrádig), hanem hadvezére, a nagyvezír IBRAHIM pasa, 1526. szeptember 30-án. Ez viszont nem a hidzsra 934., hanem a török időszámítás 932. évére esik. A további adatokat szerencsére nem másoktól hallotta, hanem önmaga

tapasztalta: szemével látta a négyszög alakú palánkot a Tisza melletti sík mezőben, megvizitálta a gyalogosokból (jaják) álló janicsár tizedet (bölük), beszélt a parancsnokkal (dizdár), a bevételeket és a kiadásokat könyvelő adóhivatalnokkal (emin) és a szegedi bíró (a náhije székhelyén élő kádi) helyettesével (naib), aki peres és bűnfenyítő ügyekben ítélkezett igazhívők és gyaurok felett. Mindezen megszorítások mellett Cselebi volt Zenta első leírója.

A felvidéki hajdúk ismét a zentaiakat sarcolják

A XVII. század második felében Zenta (és Ludas) a források szerint a pozsonyi magyar kamara földesúri joghatósága alá került – nem tudjuk: mi okból? –, mint ahogy korábban Martonos, Szeged és Tápé is. Azt sem tudjuk pontosan, hogy ez mikor történt; de 1677. január 17-i keltezéssel van egy levelünk, amelyet a pozsonyi kamara írt KOHÁRY ISTVÁN végvári főkapitánynak, kérvén, hogy fizessen kártérítést azoknak a zentaiaknak, akiket a füleki hajdúk megsarcoltak. Miért lépett fel a pozsonyi kamara a zentaiak érdekében? A kamara általában azokat a helységeket „védte”, amelyek vele mint földesurasággal álltak kapcsolatban, azaz a kamarának sommásan meghatározott természetbeni adót: csizmát, paplant, kapcát, halat (szárítva vagy sózva) fizettek. Szeged, Martonos és Tápé már 1616 óta évente küldte fel Pozsonyba a nádas-, a pozsárhalat, a tokot meg a kecségét „Eő Felsege Komorájára”. A zentaiak kamarai adózására nincs korábbi adatunk, de tudjuk, hogy a kamara itt fentebb említett levele után pár hónapra a zentaiak küldöttsége személyesen is felkereste Koháry főkapitányt a füleki hajdúk elleni kártérítés ügyében. Zólyom várában keresték, de vesztükre, mert nem találták ott. Látogatásukról a parancsnok, BEZZEGH GYÖRGY 1677. június 12-én tett jelentést a főkapitánynak: „*Nyavalyás Szintay Ráczok újabban feljötteenek*”, de mivel Koháryt nem találták itt, azt kérték, hogy maga a főkapitány jelöljön ki olyan időpontot, amikor feljöhetnek, és a panaszuikat elmondhatják, amiről addig is BECSKEREKY MIHÁLY adhat tájékoztatást; egyébként a „*Füleken lakó Balogh János hajtotta el marhájukat*” – írta Bezzegh várkapitány Koháry főparancsnoknak. Ezek a mozzanatok szerintünk nem bizonyítják Zenta alávetettségét a pozsonyi magyar kamarának.

A nyolcvanas évek elején a törökök a szegedi szandzsákban is több kisebb, elrongalódott várcsot, palánkot felszámoltak, illetve helyőrségüket megszüntették. Egyes források szerint 1683-ban ez történt Zentával és Kovillal is. Nemsokára azonban sietve javították a török erősségeket a Duna-Tisza mellett (1686-ban), de ekkor már elkéstek. A félhold uralmának ugyanis az akkor már három éve folyó ún. „bécsi háború” (1683-1699) a Duna-Tisza közén – így Zentán is – rövidesen véget vetett.

A bécsi háború és az első zentai csata

A támadást a török indította: hatalmas hadsereggel támadt Bécsre – ezért is kapta a háború a „bécsi” jelzést –, hogy annak elfoglalásával helyreállítsa megingott nagyhatalmi tekintélyét. Bécs elfoglalását a keresztény Európa nem engedhette meg; Ausztria Habsburg császárnak, I. LIPÓTNAK (1658–1705) és a katolikus egyház fejének, XI. Ince római pápának, valamint a Velencei Köztársaságnak az összefogása – szövetsége olyan pénzügyi alapot teremtett a háború folytatásához, hogy az 1684-ben megkötött szövetség, a „Szent Liga” a török kiszorítását, a hódoltsági területek felszabadítását tűzte ki céljául. A keresztény hadak első nagy eredménye volt Buda sikeres ostroma, majd visszafoglalása 1686. szeptember 2-án; ezután a Duna és a Tisza köze került sorra, ahol a török még jelentős várakat – városokat bírt. A török haderő a Duna mellett Eszékgig, Péterváradig vonult vissza. Szulejmán nagyvezír, a török haderő főparancsnoka, ráérezvén LOTHARINGIAI KÁROLY hercegnek, a keresztény hadak főparancsnokának támadási céljaira, Eszékről október elsején egy hatezer főből álló török-tatár hadsereget küldött Szeged védelmének megerősítésére. Az erőd fontosságát Lotharingiai Károly is felismerte, és október első napjaiban ő is egy húsz ezredből álló hadtestet küldött Kalocsa alól Szeged elfoglalására.

Október 5-én a keresztény hadak Szeged alá érkeztek: körülzárták a várost, és a török helyőrséget beszorították a várba. Az ostromot WALLIS, skót nemzetiségű vezérőrnagy vezette. Ekkor már Szeged közelében tartózkodott a török-tatár segítség AHMED pasa parancsnoksága alatt. A várba ugyan nem juthatott be, ezért lovasságával hol itt, hol ott támadta az ostromlókat azok erejét kipuhatolandó. Azt Ahmed is látta, hogy hadereje kevés az ostromlók megtámadására, ezért tisztes távoból – Zenta vidékéről – küldte török-tatár lovasait portyázni Szeged környékére, miközben Szulejmán főseregét várta. Közben Veterani tábornok, a keresztény lovasság parancsnoka sem tétlenkedett: a táborát háborgató tatár lovasság leverésére, táborhelyének kikémlelésére BARKÓCZY FERENC huszárezredest küldte ki. Barkóczy a Maroson átkelve rövidesen felfedezte Ahmed pasa táborhelyét, és azt meg is támadta. Erről az eseményről Lotharingiai Károly fővezér hadinaplója a következőket írja:

„13-án indultunk el Kálból Pest felé, egy mérföldet haladtunk, mikor azt a hírt kaptuk, hogy Veterani gróf, a szegedi lovasság parancsnoka hallván, hogy egy pasa néhány csapattal Zentára ment, a Maroson Barkóczy és Petneházy huszárait átküldte, hogy felderítse őket. Mikor ezek a magyarok ideértek, látták, amint a pasa elhagyja azt a helyet, s anélkül, hogy időt hagyta volna arra, hogy felfedezék őket, olyan erőteljesen kezdtek löni, hogy közülük több mint 200-at megöltek, többen rabságba estek; 3 törököt elfogtak, s az egész csapatot megfutamították, akik összes málhájukat hátrahagyták.”

Barkóczyék tehát a Zentát már Temesvár irányában elhagyó török hadat lepték meg, de ők sem merték sem a törököt követni, sem a Tiszán átkelve Zentára támadni,

hanem visszatértek Szeged alá, és jelentést tettek Veterani tábornoknak. Szeged alatt az ostromlók tábora gyengén volt élelemmel ellátva, és már-már nélkülözött, ezért Wallis vezérőrnagy tatár lovasokat észlelvén, Veterani tábornok vezetésével egy nagyobb, ötezer főből álló hadat küldött ki Zenta irányába az ostromlókat háborgató tatárok leverésére és némi zsákmányolásra. Veterani október 19-én este indult el, és az éj leple alatt déli irányban haladva Zenta közelében észrevette az Oromparton táborozó tatár had tábortüzeit. Két vonalba rendezve huszárjait csendben egészen a török-tatár tábor közelébe lopakodott. De olvassuk a forrásokat, elsősorban Lotharingiai Károly hadinaplóját:

„Wallis generális azt írta, hogy egy 5000-6000 főből álló tatár és török hadtest menetelt Zenta felé, s innen nagyon zaklatták a szegedi tábor, nap mint nap foglyokat ejtve, s ezért Veterani gróffal együtt úgy ítélte meg a helyzetet, hogy megtámadják őket. Veterani gróf, aki ennek a feladatnak a végrehajtásával volt megbízva, 29-én (!!!) este indult el, hogy az ellenségén rajtaüssön egy hadtesttel, melyet 7 lovasezred, 2 dragonyosezred, egy horvát ezred és Barkóczy huszárjai alkottak 6 ezer vagy még több lovassal.

Mégis bárhogy igyekeztek az ellenség elől elrejtőzni, a zaj felkeltette a figyelmüket, s így kora hajnalban megkezdték a csatát. Megrohmozták őket, s azok hamarosan elmenekültek, táborukat, sátraikat, málháikat s lovaikat nagy számban ott-hagyva, amelyet az éjszaka nem volt idejük beterelni a legelőről. A török tábor, mely mintegy 1500-2000 főből állt a tatároktól elkülönülve, eközben Götz gróf lőtte Veterani előzőleg kiadott parancsát követve, s megölt néhány száz janicsárt, akik a zentai palánkban voltak.

Miután ilyen előnyre tett szert, s az ellenséget mintegy fél óráig üldözte, miközben Veterani gróf zsákmánnyal megrakodva visszatért a táborba, ugyanazokat a tatárokat, akik az imént elmenekültek, egy másik hadtest kíséretében látta közeledni, amelynek nagyságát a porfelhő miatt nem tudta megítélni. Alighogy a hátvédet megállította, csatarendbe állítva őket, néhány lovas századdal a tatárokat oldalba támadta. Ahogy a porfelhő elült, látta, hogy mintegy 10 000 emberből álló hadtest egy része gyors ügésben közeledik feléje. Rögtön parancsot adott az élenlevőknek a megfordulásra, de nem tudták ennek a nagy hadtestnek az első csapatait megelőzni. A törökök rögtön rájuk törtek, de a mieinket, akik már hozzászoktak ehhez a hadmozdulathoz, sem nagy számuk, sem elszántságuk nem riasztotta vissza, s nagyon keményen ellenálltak az ellenség minden kísérletének, amellyel meg akarták őket törni. Így elegendő ideje volt a megmaradt lovasságnak, hogy csatarendbe álljon, s a védelmükre siessen. Veterani gróf a helyzetet az előnyomulásra és a török megtámadására előnyösnek ítélte, ezredeinek minden parancsnoka saját példájával buzdította a katonákat vagy a győzelemre, vagy a halálra. Olyan erős támadásba kezdtek, hogy egy heves roham után a török csapatok éle kezdett visszahúzódni az innen nem messze harcoló hadseregük felé.

A lovasság karabélyainak és a dragonyosok muskétáinak szakadatlan tüzétől visszaszorítva az ellenség 20 ágyúval és 600 janicsárral újabb erőfeszítést tett az

ellentámadásra, de a mieink szakadatlan tűz alatt tartották, és fegyvereik megtöltésére sem hagyva időt hevesen támadták őket. Németjeink, akik az ágyúzás mestereié váltak, a gyalogságot darabokra szaggatták, a lovasságot megfutamodásra kényszerítették, málháik egy részét hátrahagyva menekültek. Mintegy negyedóráig üldöztük őket. Ekkor egy árokba húzódtak vissza. Veterani gróf megparancsolta, hogy 20 ágyúval, ugyanennyi lovassal, dobokkal és a sok málhával térjünk vissza a táborba. Az ellenség többet nem bukkant fel, bár a nagyvezír személyesen itt járt a foglyok ügyében.

Ebben az összecsapásban a mieink 200-nál kevesebb embert vesztek halottként vagy sebesültként, s úgy tudjuk, hogy mind a törökök, mind a tatárok 1500 vagy 2000-nél több embert veszítettek. A szegedi táborba érve Te Deumot énekeltünk, és 3 dízsortűzet adtunk le. Az ostromlottak, mintegy 500-an voltak, megadták magukat szabad elvonulást kérve, amit megadtunk nekik...”

Az első zentai csata lefolyásáról részvevő vagy más szemtanú beszámolójából nincs tudomásunk. Az idézett, Wallis vezérőrnagy jelentésén alapuló fővezéri hadinapló az egyetlen, elsődleges forrásunk. Amint azt az idézetből is kivehettük, a forrás téves adatot közöl Veterani gróf szegedi táborból való elindulásáról: 29-én nem indulhatott, hiszen Szeged már 23-án megadta magát! És a naplóbejegyzés is október 26-án Komáromban történt! Természetesen a Szeged felszabadítását eredményező „zentai” csatáról, ha nem is az abban részvevők, de a kor diplomatái tájékoztatták államaik kormányzatát. Így THÖKÖLI IMRE erdélyi fejedelem követe, BALÓ MÁTYÁS Péterváradról október 17-én kelt levelében írja urának:

„...a nagyvezér, minden inpedimentumit itt hagyván, könnyű szerrel, 25 napig való éléssel s az Galga tatár szultánnal most megyen az Dunán; hirdetik azt is: Tömösvárig elmennek.”

Bécsből az európai államok oda akkreditált követei ugyancsak beszámoltak kormányoknak a jelentős hadieseményekről, így Szeged felszabadításáról és az azt megelőző, Zenta környéki csatákról is. A Vatikán, Velence, Varsó, Páris, London még november elején értesült Szeged ostromáról. A bécsi spanyol követ, BURGOMAYNE márki október 31-én Madridba küldött beszámolójában a következőket írja:

„...Folytatódott a vár (ti. Szeged - D.J.) ostroma. A törökök, látva, hogy a vár szorult helyzetben van, elhatározták, hogy megsegítik. Ezért előre sietett mintegy 6000 tatár, utánuk 14 000 török 20 ágyúval és személyesen a nagyvezír. Amint mondják, Wallis megparancsolta Veterani grófnak, aki vitéz tábornok, hogy 4000 lovassal menjen a tatárok elé. Ezt végre is hajtotta, de nem sikerült meglepnie őket, mert egy trombita, amely a legalkalmatlanabb időben szólalt meg, védelembe állította (az ellenséget). Megrohanta a felsorakozott (tatárokat), olyan erővel, hogy - bár nagyon ellenálltak - a pogányoknak végül is menekülniök kellett, több mint 1000 halottat és 4000 lovat hagyva zsákmányul a mieinknek a csatatéren.

Ez megtörténvén, Veterani tudva, hogy a nagyvezír közeledik, szinte minden idővesztés nélkül minden haderejével útra kelt, és találkozott a janicsárokkal és a tüzérséggel. Levágott közülük mintegy 600-at, és elfoglalván az ágyúk egy részét, megrohmozni indult a maradékot, amely – félvén megpróbálni a szerencsét – tönkreverve elmenekült. És Veterani, minthogy megölt több mint 2000 embert, zsákmányolt 20 ágyút, és elfoglalta az egész tábori felszerelést, nem akarván kockára tenni a győzelmet a még mindig erős ellenség ellen, 4000 lovasával visszatért Szegedre. A török, látván a zászlókat, amelyeket övéitől zsákmányoltak, és a sortüzet, amelyet az ő ágyúikból adtak le, megadta magát.

Ez igen nagy győzelem – folytatja a követ az eseményt értékelve –, mert azonkívül, hogy megdöbbentette és megalázta a törököt, igen jelentős következményekkel jár, mivel a vár teljesen elzárja az Egerbe vezető utat, és megszakítja Erdély és Belgrád között a vízi összeköttetést, mert a Maros Szegednél torkollik a Tiszába...”

A történeti irodalomban a Szeged felszabadulását megelőző, és az azt előidéző csatáról már a korabeli sajtó, de a történetírók is beszámoltak. A kortárs WAGNER FRANZ, Lipót császár udvari történetírója, a XIX. század elején KATONA ISTVÁN, majd J. A. FESSLER és HORVÁTH MIHÁLY birodalmi, illetve országos történeti munkáikban röviden megemlítik – leginkább Wagner munkáját idézve – ezt a csatát, dátumául október 15-ét jelölve meg, kivéve Horváthot, aki 19-ét írt. A zentai helytörténet első művelője, Dudás Endre is tud erről a csatáról, de hírlapi közleményében még az évet is elvétí (ha nem nyomdahiáról van szó):

„Zenta maga pedig történelmi nevezetességre jutott először 1687. (!) évben, midőn Budavár bevétele után az itt és Szeged körül tanyázott török sereg Veteráni és Barkócy generalisok által a karjadi ormoknál tönkre veretett...” (Lásd Horváth Mihályt.)

Horváth szerintünk helyes dátumot közölt: 1686. október 19-ét. Az „s” jellel aláírt, folytatásos cikk címe: *„Zenta város történetének vázlatja”*, megjelent a *Bácska* c., Szabadkán kiadott hetilap 1872. évi november 23-i 47. számában; az „s” szignó Dudás Endrét jelöli.

Legtalányosabb az első zentai csata dátumának meghatározására vonatkozó történelmi kérdésekben az adatok pontosságáért még párbajozni is kész dr. Dudás Gyula állásfoglalása. Ő még egyetemi hallgató korában, 1884-ben írt egy cikket a helyi lapba, amelyben Baló – általunk fentebb idézett – levelét közölve megállapítja, hogy Szulejmán Péterváradról a Dunán átkelve két nap alatt Zentáig haladt, s oda október 19-én érkezett. Innen azután Katona István történetéből – magyarra fordítva – szószerint idéz:

„Október közepén – írja egy kortárs (?) – semmitől sem háborgatva, nyugodtan folyt az ostrom. Ekkor (okt.19.) hírül érkezett, hogy a nagyvezér által küldött 6000 tatár Zenta falunál áll...” (kérdőjel és kiemelés: D. J.).

A „kortárs” természetesen nem Katona volt, hanem akit ő is idéz: Wagner Franz. A cikk címe: „*Zenta történetéből (1649-1686)*”, megjelent a *Zentai Híradó* 1884. évi 14. számában; az általunk aláhúzott dátum – (okt.19.) – egyébként Katona szövegében nincs benne: »*Ceterum ad medium Octobris, nemine foris molestiam facessente, quieta fuit oppugnatio. Inde compertum est: „sex Tartarorum millia, ab vezirio submissa, in vico Zentelae (f. Szentae) abditos...”* Katona tehát csak október közepét ír, és a továbbiakban Wagnertől idéz.

Alig két év múltán – a csata 200 éves jubileumára – Dudás Gyula Zentán egy füzetben kiadta „*A zentai ütközet és Szeged visszavétele 1686-ban*” című dolgozatát. Ebben a csata dátumát október 15-ére tette. Sőt! Jegyzetben hozta, hogy „*Horváth az ütközet napját okt. 19-re hibásan helyezi!*” Ezután azonban mindvégig kitartott az október 15-e mellett, ezt írta Bács-Bodrog vármegye monográfiájába és Zenta város kéziratban maradt történetébe is. Az első zentai csata nem csupán a zentaiak, hanem a szegediek számára is nagy jelentőséggel bírt, ezért ők is részletesen foglalkoztak vele. Nem térve ki immár a korábbi szerzőkre, elsősorban is Reizner Jánosra, a legújabb feldolgozást Szakály Ferenc írta a FARKAS JÓZSEF szerkesztette Szeged története 2. kötetében. Itt néhány, Zentát kevésbé érintő eltérés mellett a lényeg az, hogy „*Veterani október 19-én este indult meg dél felé, és 20-a hajnalán bukkant rá a külön táborozó törökökre és tatárookra.*” Ugyancsak október 20-ára teszi a csata dátumát NAGY LAJOS is: Ahmed pasa szerinte Eszékről indult el, későn érkezett Szeged alá, nem mert támadni, segítséget kért Szulejmántól. A vele érkezett tatárok itt külön táborba vonultak (Nagy Lajos felhasználta forrásként SZILAHTÁR török krónikáját is az 1686-1687. évi magyarországi hadműveletekről; ennek magyar fordítását KÁLDY-NAGY GYULA készítette, és a SINKOVICS ISTVÁN szerkesztette *Magyar történeti szöveggyűjtemény* II. kötetében [Budapest, 1968] jelent meg.). „*Wallis tábora már nélkülözött, részben ezért kapott parancsot október 19-én Veterani tábornok, hogy Ahmed pasa Zenta közelébe települt seregét verje szét*” (Kiemelés: **D.J.**). GYETVAI PÉTER – igaz, témája szempontjából a kérdés nem volt lényeges – írta a nyolcvanas években: „*A felszabadító háború során 1686. okt. 15-én volt Zentánál Veteráni és Barkóczy tábornokok győzelme Szulejmán török serege fölött.*” A szerb történetírás régebbi képviselői – mint például ALEKSA IVIĆ – ugyancsak október 15-re datálják az első zentai csatát.

Lezárva az ún. „*első zentai csata*” kérdéskörét, nyilvánvaló, hogy a csata időpontján kívül is akad még tisztázásra váró kérdés. Ezek részben túlnőnek a helytörténet kereteit. Hol mozgott Ahmed pasa? Mi lett a csatát követően a zentai palánk sorsa? Mikor is hagyták el a törökök? Dudás Gyula *Zenta város történetének* kéziratában olvassuk:

„*Szeged feladása után az erősségre nézve sokkal lényegtelenebb Szabadkában, Madarasban és Zentában sem tarthatta magát a török őrtség; de mikor és miképpen vonult ki, erre részletes adataink nincsenek.*”

Szabadkát Koháry ezredes már szeptemberben felszabadította, amiről ugyancsak Lotharingiai Károly naplójából szerezhetünk tudomást. Zentáról azonban 1686-ból még

nem került elő újabb adat. VASS ELŐD szerint „A szegedi szandzsák többi 11 vára és palánkjára a titeli vár és a péterváradai sánc kivételével, 1686 novemberére megszünt.”

Az újabb szerb betelepülés

Az első adat arról, hogy Zentán már nem török, hanem az osztrák hadvezetőség szolgálatában álló szerb katonai tábor, sánc van, 1688-ból származik. NEHEM szegedi várparancsnok január 25-én kelt hivatalos jelentésében arról értesíti az udvari haditanácsot, hogy a Csongrád, Becse, Szabadka, Martonos és Szentá nevű váracskokban (Schlösser) lévő „*rác milítia*” élelem hiánya miatt a helyeket elhagyni szándékozik. Ezután egyre több forrás hoz adatokat a széntai rác katonai táborról, településről, sáncról. Ezek a szerbek Zentán a korábbi török palánk lakosságából maradhattak vissza, illetve a Maros mellékéről vagy a temesi vidékről költözhettek be, ahol még a török volt az úr. Dudás Zenta, illetve Iványi Szabadka történetében arra a népesebb – mintegy 5000 főt számláló – szerb csoportra is utal, amely *Novak Petrovics* vezetésével a temesi vidékre török területről jött át, és népével katonai szolgálatra ajánlkozott, „*ha letelepedésre bizonyos helyek biztosíthatnak nekik*”. Nehem szegedi várparancsnok és MIKSA bajor választófejedelem – aki a keresztény hadak parancsnokaként 1687. július 3-án éppen Martonoson táborozott – ajánlólevéllel Bécsbe küldték. Néhány nap múlva – július 9-én – Miksa újabb ajánlólevéllel, „*katolikus rácokat*” küld Bécsbe a haditanácshoz, akik VIDÁKOVICS GYÖRGY vezetésével ugyancsak katonai szolgálatra ajánlkoztak nekik azzal, hogy három palánkot – Szegedet, Szabadkát és Baját – nyitnának meg, ahol laktak családjaikkal. E javaslatokból és a haditanácsban CARAFFA tábornok kedvező véleményéből kiindulva – bár sajnálattal állapítja meg, hogy a haditanács levéltárából ezen iratok hiányoznak – Dudás azt a következtetést sugallja, hogy Zentára is ezek – Petrovics szerbjei – telepedtek át (Dudás Gy. jegyzetben az udvari haditanács iktatókönyveire hivatkozik: Hofkriegsrath, prot. exped. 1687. fol. 570. Nr. 22.). Egyébként Ivić is így vélekedik azzal, hogy ő a Markovics vezette „*bunyevac szerbek*” állandó Zentára telepedéséről is tud. Szerinte ezek a – Zentára is – települt szerbek már augusztus 9-én részt vettek MIKSA EMÁNUEL bajor választófejedelem Belgrád elleni támadásában. Tény, hogy a haditanács a szerbek szolgálatait mindenekelőtt a visszahódított területek megvédése, megtartása céljából kívánta igénybe venni, mert 1687 nyarán Szeged környékét és Baját is megtámadta a Temesvárról a Tiszán át-átcsapó török. Később még inkább előtérbe került egy erős védelmi vonal kiépítése, amit a felszabadító háború 1689-90. évi megtorpanása, majd a már Prizrenig felszabadított terület újbóli elvesztése parancsoló szükségé tette.

A háborúban 1689-ben bekövetkezett fordulat okait részletesebben itt nem fejtegethetjük, tény, hogy a törökök némi reformokkal és francia szövetségesük Ausztria elleni hadbalépésével a már mélyen Macedóniáig benyomult keresztény hadakat a Szávaig és a Dunáig szorították vissza, és egész Magyarország visszafoglalását tervezték. A bécsi hadvezetés csupán hatalmas áldozatok árán tudta az e célból indított török hadjáratot 1691-ben Slankamennál megállítani. Közben mivel az előnyomuló ke-

resztény hadakhoz 1688-ban szinte az egész hadra fogható szerb lakosság csatlakozott, 1690-ben a török bosszújától tartva III. Arsenije Čarnojević pátriárka vezetésével hazájából menekülnie kellett. I. Lipót császár és király a pátriárka képviselőjének 1690-ben szabadalomlevelet adott, amelyben a hadainak nyújtott támogatás jutalmaként, valamint a további katonai szolgálatok reményében megengedte, hogy mintegy 35-40 000 szerb család Magyarország területére beköltözzön mindaddig, „*míg ősi hazájuk a töröktől vissza nem foglaltatik.*” Erre azonban egyelőre nem nyílt alkalom. A „*nagy szerb vándorlás*” első hullámáról, annak zentai lecsapódásáról nincs forrásadat. „*Nagyon valószínű, hogy e bevándorlással a mi lakosságunk száma valamelyest növekedett Bácskában és a Maros-vidéken*” – írja DUŠAN J. POPOVIĆ „*A szerbek Vajdaságban*” című művében.

A kilencvenes évek közepéig nagyobb hadjáratra vidékünkön nem került sor, csupán kölcsönös portyázások, betörések voltak, amelyekben a zentai szerbek is részt vettek. Thököly tervezte ugyan 1693-ban a Tisza menti szerb sáncok – így Zenta – megtámadását is, de a török előkészületek még nem fejeződtek be; így csak kölcsönös fogolycseréről adnak hírt a források. A hadjáratok fokozták a vidékünk iránti földrajzi, természetesen hadászati szempontú érdeklődést. Hadmérnökök szemleutai sorjáznak, erre jár LAMBION és MARSIGLI, előbbi az utakat, utóbbi a sáncokat és régi földvárakat kémelve, működésük eredménye egy sor kroki, vázlat, térkép, amelyeken Zenta is mint katonai sánc és település tűnik fel. Feltehető, hogy a sáncot kitataroztatták, megerősítették, tőle délre a Tisza partján katonai élelmiszerraktárt, „*élésházat*” (ném. Proviauthaus) építtettek. A sánc helyőrségét helyi kapitány, azt pedig a szegedi katonai parancsnok alá rendelték. Ugyancsak feltehetőleg, mivel Zentára vonatkozó forrásunk nincs, ide is jöttek 1694-ben újabb szerb telepesek, amikor Lipót császár elrendelte a Magyarország területére betelepült szerbek összevonását a Duna-Tisza-Maros vonalán. Szemmel láthatólag a már 12 éve tartó háborúban mindkét hadakozó fél szeretne volna immár döntésre vinni a dolgot, kieroszakolni a győzelmet. Mivel II. MUSZTAFÁ hadjáratái 1695 és 1696 folyamán nem tudtak jelentősebb eredményt elérni Erdély irányában, ezért a következő évre újabb hadjáratot tervezett Magyarország teljes visszafoglalására.

Az 1697. évi hadjárat

Ma aligha találunk középkorai tankönyvet Európában, amelyben ne említenék meg a bécsi háborút s annak döntő, nagy ütközetét, a zentai csatát. A zentai győzelem híre már a csatát követő napokban bejárta egész Európát, nem csupán az udvari követjelentések, hanem a korabeli sajtó, a lapok és más, alkalmi nyomtatványok hirdették a kereszténység diadalát az Európába betolakodott pogányság felett. A keresztény Európa szemszögéből e győzelem jelentősége vetekedett a 955-ben Augsburgnál, az akkor még pogány magyarok felett aratott győzelemével, mert mint az, ez is évszázadokra látszott biztosítani Közép- és Nyugat-Európa fejlődésének öntörvényű folytonosságát. Ugyanakkor utat nyitott Délkelet-Európa újbóli európai betagolásához, a XV. századtól bekövetkezett leszakadás közel két évszázados következményeinek felszámolásá-

hoz. Az Oszmán-török Birodalom ekkor vált Európa szemszögéből megítélve „beteg emberré”, amelynek megmaradt balkáni területeire mint holnapi zsákmányra kezdtek tekinteni a szomszédos birodalmak, az osztrák és az orosz, a török iga alatt sínylődő keresztény népek pedig felkelni látták felszabadulásuk hajnalcsillagát. Mi sem természetesebb tehát, mint az, hogy a zentai csata jelentőségét már a kortársak felismerték, s annak okait, lefolyását, eredményét és következményeit részletesen kutatták, elemezték és bemutatták. A lepergett, immár rövidesen három évszázad alatt a zentai csata fokozatosan szaporodó történeti irodalma kisebb könyvtárnnyira növekedett, amelynek még csak bemutatása is messze túlhaladja e rövid helytörténeti munka határait. Itt tehát az előzmények és következmények bemutatását a legszűkebbre szabva, a feldolgozásokra nem kitekintve, a legelső források adataira támaszkodva kíséreljük meg dióhéjba szorítani a csata bemutatását; részletesebben csupán a zentai helyi feldolgozásokra utalunk. (Az első, helytörténetinek is tekinthető munkát – mint említettük – „*Zentai ütközet*” címmel 1816-ban UGRÓCZY FERENCZ, szegedi pap és tanár írta az akkori zentai mezővárosi elöljáróság felkérésére.)

A „hitetlen gyaurok” elleni visszahódító hadjáratra II. Musztafa szultán alaposan felkészült ugyan, de kissé mégis elkésve indult táborba: már július eleje volt, amikor hatalmas hadseregével Szófiába, augusztus 10-e, amikor Belgrád alá érkezett. Ez idő alatt az osztrákok is megtették a szükséges előkészületeket, feltöltötték és koncentrálták hadaikat, s ami a későbbi események szempontjából igen jelentős, szinte döntőnek is tekinthető: SAVOYAI EUGEN herceg akkor ugyan még csupán 34 éves, de már mint rangidős tábornagynak nevezték ki július 5-én fővezérré. Savoyai a császártól és az udvari haditanácsától nyert utasítások alapján Küllödre (Kolut) utazott, ahol a főparancsnoki tisztséget átvéve seregszemlét tartott az ott tartózkodó 25 gyalog- és 9 lovasezred felett; ezek mellett egy hadteste Boszniában, egy másik a Felső-Tisza vidékén, egy harmadik pedig Erdélyben tartózkodott, amelyeket azonnal magához rendelt. Hadseregének teljes létszáma mintegy 70 000 fő volt, amelynek kétharmadával a dunai flottilla kíséretében – innen biztosította a hadsereg élelmezését – augusztus elején Kovilhoz ért. Ott tábort veretett, erősítést küldött a péterváradai helyőrségnek, és figyelőállásba vonult. A szultán késlekedett Belgrádból elindulni, mert – mint ki-tűnt – hadvezérei sem értettek egyet a nagyvezírral a hadjárat célját illetőleg. Másrészt azzal, hogy a Száván, majd a Dunán is hidat veretett francia hadmérnökeivel, hajóhadát pedig a Tisza torkolatához előreküldte, Savoyait is kétségbe ejtette még meg nem érkezett hadai összevonásának a helyét illetőleg. Augusztus 20-a volt, amikor a török had Pancsovánál átkelt a Dunán, s a folyó mellett északra indult, mire Savoyai is tábort bontott Kovilnál, és ő is észak felé indult, hogy Szeged alatt találkozzék az északról hozzá csatlakozni siető VAUDEMONT herceg 12 000, valamint az Erdélyből érkező RABUTIN gróf közel azonos létszámú hadtestével. Zenta alá érve egyesült Vaudemont hadtestével, de Rabutin bevárni nem volt ideje, mert arról értesült, hogy a szultán átkelt a Tiszán, és Titelt elfoglalta. Attól tartva, hogy a szultán Péterváradra támad, Savoyai hadseregével délre, a Csík-érig nyomult, ahol megállván bevárta Rabutin hadtestét is; ezzel a császári hadsereg teljes létszámra egészült ki. Közben a török sereg megállt Kovilnál, ahol a szultán haditanácsot tartott, melynek határozatai elejtették a

Pétervárad elleni támadást, és a nagyvezír terve ellenére Szegedet jelölték ki a hadjárat soron következő céljául. Ez alatt – mintegy két mérföldnyi távolságra a török tábor mellett – elvonult Savoyai egész hadával Pétervárad alá. A szultán közben Kovilból a Tisza mellett megindult felfelé, Szeged irányába. Mi a hadak felvonulásának leírásához Dudás Gyula „*A zentai csata*” című munkáját vettük alapul. Megjegyezzük, hogy a korábbi irodalom szerint – így Dudásnál is – a felvonulás Koviltól Óbecséig a Tisza jobb, azaz bácskai oldalán történt. Ezzel szemben SUGÁR ISTVÁN RASID EFFENDIRE hivatkozva azt állítja, hogy a török haderő Kovilból visszatért a Tisza bal – bánati – partjára, ott Törökbecséig haladt, majd ismét hidat veretett, és visszatért a bácskai partra (?); az ott mellékelt (381.) térképvázlat is ezt az útvonalat tünteti fel. Mi témánk szempontjából állásfoglalásra nem vagyunk ugyan kötelezve, mégis úgy véljük, hogy a török Koviltól a bácskai oldalon haladt Óbecse mellett Zentáig, mint ahogy azt a hadjáratban részt vevő DZSAFER pasa névtelenje megírta, és amire Savoyai jelentéséből is következtetni lehet: „...*a sziregi mocsároknál... átkeltem, ott... hol az ellenség a hidakat épségben hagyta...*”

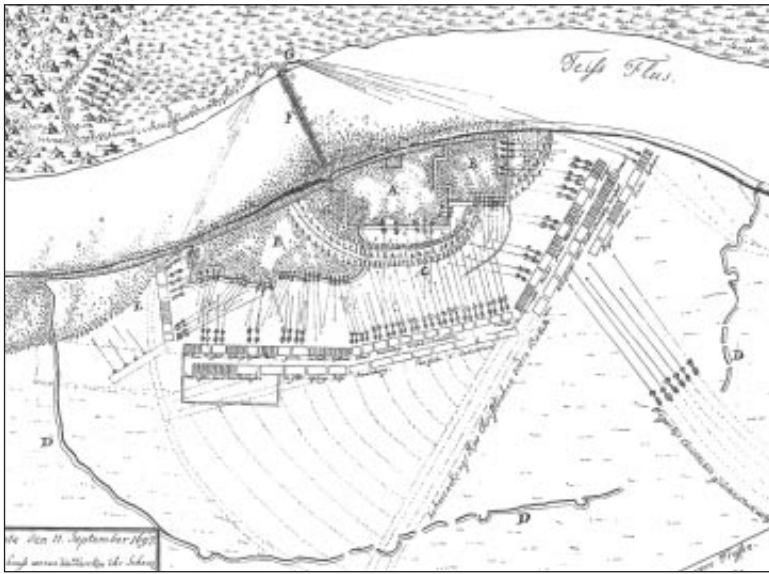
A második zentai csata

A török hadsereg már Óbecsénél járt, amikor Kovil alóli távozásáról Savoyai tudomást szerzett, és Péterváradot elhagyván, Musztafa nyomába eredt. Ezen a napon, szeptember 9-én, amikor Savoyai egész hadseregével északi irányban elindult, a török had már elhagyta Óbecsét, és Zenta felé vonult, majd 10-én délben meg is érkezett. Savoyai ekkor ért a becsei élésházhoz. Eddig is javarészt Savoyai jelentései alapján vázoltuk a hadak felvonulását, most azonban szó szerint idézünk a császárhoz szeptember 15-én küldött jelentéséből:

„10-én haditanácsot tartottam, és abban a vezérkart minden hírről értesítettem... azután véleményüket kértem ki, mire egyértelműleg javasolták, mit én is elhatároztam volt, hogy az ellenséget követni kell... Ez alatt a zentai Tukuli nevű szerb kapitány által értesültem, hogy az ellenség még aznap délben ott állt, és sok lovast küldött a vidék pusztítására és égetésére..., hogy több bizonyossággal tudjam, hogy hol áll tulajdonképpen az ellenség, két hadnagyot... legott kémszemlére küldtem.”

A zentai helyőrség parancsnoka, Tukuli, illetve a szerb történeti irodalomban Jovan Popović Tekelija volt tehát a keresztény hadak – Savoyai – első hírforrása a török zentai tartózkodására vonatkozólag. A hír Savoyait óvatosságra intette, előőrsök kiküldésére készítette. Ezek Zenta közelében török előőrsökbe ütköztek:

„Ekkor a huszárságot legott előreküldtem, kik ... harcba bocsátkozva egy basát is elfogtak, kit az ellenség szintén kémszemlére küldött volt, hogy felőlem hírt vigyen... A basát pedig legott vallatni kezdtem, fenyegetvén, hogy nyomban le fogom fejezni, ha az igazat nem mondja. Ez végre megerősíté, hogy a szultán... Péterváradról való jövelelemről... értesült, ekkor Zentának tartott, és ugyanott

A zentai csata

hidat veretett, melyet szekereken maga után vitetett, s melyet egy francia talált fel. ...Most azonban a szultán felső Magyarország s Erdély ellen akar menni, s már a személye körüli mintegy ezer lovassal át is kelt a folyón, egyszersmind, már az elmúlt éjjel, midőn a basát kiküldte volt, át kezdé szállítani a nehéztüzérséget és a poggász nagy részét.”

A gyalogság tehát a tüzérséggel együtt még a zentai oldalon volt, ezek a hídfő elsáncolásán dolgoztak; ezt a munkát azonban teljesen be nem fejezhették. Erről újabb foglyok is tanúskodtak:

„A nyert értesítés után gondos rendben folytattam a menetet - írta jelentésében Savoyai - miközben ... jelentések tétettek, hogy az ellenség erősen elsáncolta magát... Pár órával később más foglyoktól megtudtam, hogy a lovasság nagyobb része már odaát van... Részemről és a vezérkar részéről nem tudtuk elhinni, hogy a gyalogság az innenső oldalon egyedül állana, főleg, hogy ezek csak a múlt éjjel kezdtek volna a második sánccal készítéséhez.”

A fővezér minderről meggyőződni óhajtván, Zentához egy órányi távolságra közelelt, s látta, hogy a török haderő egy része, a lovasság és a szultán kísérete a folyó túloldalán tartózkodik, a Tiszán vert hídon pedig folyik a gyalogság átkelése. A hídfő védelmére két, félkör alakú, a Tisza partjától induló sánc szolgál. A belső sánc befejezett, a külső sáncon azonban egy jókora nyílás van éppen abban az irányban, ahonnan az ő hadai érkeznek. A belső sánc félkörén mintegy száz ágyú nézett vele farkassze-

met, azok mögött pedig még egy szekértábor is közvetlenül a hídfőt volt hivatva védelmezni. Szinte az egész török gyalogság a belső sáncon belül tartózkodott, a két sáncvonal közötti térségben némi lovasság igyekezett a befejezetlen külső sánc nyílását elzárni. Felismerve a török hasereg megosztottságából adódó előnyt, Savoyai az azonnali támadásra szánta rá magát. A már rendelkezésére álló lovasságot és tüzérséget a külső sánc nyílásán át azonnal támadásba dobta, ágyúival a hidat lövetni kezdte, majd ezek védelmében a beérkező egységeit mindjárt kétsoros hadrendbe állította: a balszárnyat GUIDO STARHEMBERG, a derékhadat CHARLES COMMERCY herceg, a jobbszárnyat pedig Siegbert Heister tábornagyok vezérlete alá rendelte. És volt még egy tényező, amelyet Savoyai figyelembe vett: az idő.

„...a jobbszárnyat közvetlen a Tiszáig, a balszárnyat pedig a sík mezőségen annyira terjesztém ki, amennyire azt a csapatok hossza megengedte... Midőn mindez készen volt... nem több, mint csupán csak öt negyed óra választott el az esttől ...”

Ezután arról értesülvén, hogy a török táborban, főleg a hídon „nagy zavarodás vagyon”, Savoyai a tartalékból 3000 huszárt és dragonyost rendelt ki a part mellett a hídfőig hatolni, s a törököt „*eképpen hátba támadni*”. A csata tehát megkezdődött. Savoyai előtt a török lovasság visszahúzódott a sáncokba, hogy innen ellentámadásba menjen át:

„A balszárnyat ... az ellenség lovasságával... akarja megtámadni; amint azonban az a folyóig terjeszkedett, néhány ágyút legott leszereltem, melyekkel folytonosan a hidat lövettem, és a jobbszárnyon is hasonló intézkedést tettem. Utóbb minden oldalon egyszerre támadást rendeltem el, főleg mint említém azért, mivel a balszárnyról értesültem, hogy az ellenséges lovasság arra készül nyomulni, hol a part és a folyóvíz között mintegy 40 - 50 lépésnyi szabad tér vagyon... én tehát oly gyorsan, amint csak lehetett, ágyúkat és a bal szárny és a bal oldalvédből gyalogságot rendeltem oda, még mielőtt a centrum és a jobbszárny a támadást megkezdte volna, és azok az ellenségre való tekintet nélkül borzasztó ágyú-, kartács- és puska-tüzelést kezdtek... hol az ellenség... mivel hátulról lövöldözték őket, egy kissé zavarban volt...”

Az általános támadás megkezdődvén, a keresztény gyalogság megrohmozta a belső sáncot. A félkör alakú sánc két szárnyával a Tiszára támaszkodott, és szinte várfal magasságú volt. Maga Savoyai is hitetlenkedve írta jelentésében a császárnak:

„A retranchement, mely két egymás után következő sáncból és még azokon belül lévő szekérsorból állt, oly erős és magas volt, hogy én meg nem foghatom, miképpen vehette be azokat a gyalogság. A lovasság a gyalogsággal szintén egész a sáncokig nyomult elő, ott az ellenség tüzét kiállta, és épp úgy harcolt, mint a gyalogság, mit én még életemben soha nem láttam.”

A balszárnyon a legkedvezőbb pillanatban bevetett erősítés nem csupán a török ellentámadást törte meg, hanem a parti fővényen utat nyitott a hídfő megközelítéséhez. Az itt támadó STARHEMBERG vezette ellentámadás ugyanis valójában a hídfőben harcoló török gyalogság hátába került, s a különben sem magas harci morált rövid idő alatt veszedelmesen megingatta. A török források elárulják, hogy a török hadvezérek között a hadjárat kezdete óta egyre mélyülő ellentétek dúltak. Különösen a nagyvezírrrel, MOHAMED ELMASSZAL voltak elégedetlenek a vezénylő agák és pasák, az egyes fegyvernemek és egységek hadparancsnokai. Teljesen elhibázottnak tartották a hadjárat célját, útvonalát, Elmasz minden intézkedését, természetesen a zentai partváltást és ezen belül még a híd helyét is. Az ellenségeskedés a parancsnokokról a katonákra is áttért; egyes csapattestek zúgolódtak, a fegyelem megingott:

„Az emberek parancsra és tilalomra semmit sem hallgattak, a szultán kísérete után szaladtak, s minél előbb a túlsó partra igyekeztek jutni... a Tiszán kiterjesztett híd a sereg tolongásától már közel állt a kettészakadáshoz...”

A török gyalogság a keresztény szövetségesek frontális támadása idején egyre többször fordult hátra a hídra figyelve, attól tartva, hogy a keresztények ágyúii ellövik a menekvés egyetlen, mind bizonytalanabb útját. A források arról is tudnak, hogy Thököly Imre, aki a szultánnal együtt már a túlsó parton tartózkodott, a csata előtt javasolta II. Musztafának a híd lerombolását, mondván, hogy ezzel számolva a török gyalogság elszántan fog harcolni, de ezt a szultán nem fogadta el. Inkább lovasságot próbált átvezényelni a hídon, ezzel azonban még fokozta a zűrzavart, és a híd forgalmát leállította. A hídfőt védő török gyalogság a hátában jelentkező csatazajra úgy reagált, hogy parancsnokai parancsait megtagadva a híd irányába kezdett menekülni. A sáncárkok megteltek az elesett törökök hulláival, a keresztények betörték a szekértáborba. Kezdetlen közelharc alakult ki, amelyben a keresztényeket már nem más, csak a gyilkolás mámora tüzelte:

„A balszárny és a bal tartalék zászlóaljai elválták az ellenségnek a híd felé való visszavonulási útját, s erre borzasztó vérengzés következett úgy a sáncokban, mint a hídnál és a vízben, hova az ellenség egy része azon hitben vetette magát, hogy átmenekülhet. A katona annyira fel volt dühödve, hogy csaknem senkinek sem adott kegyelmet, jóllehet találkoztak egyes basák és tisztek, akik sok pénzt ajánlottak; és innen van, hogy oly kevés foglyunk esett... a túloldalra nem jutott át több 2000-nél.”

Savoyai jelentése reális: mire a nap leáldozott, a csata sorsa eldőlt:

„Ezen győzelmes esemény a nap és éj fordulatával végződött, és így mintegy a nap maga sem akart előbb távozni az égről, mielőtt fényes szemeivel Császári Felseged dicsőséges fegyvereinek teljes győzelmét befejezve nem látta.”

A csata befejezése után Savoyai még két órán át engedte katonáit a kor szokásainak megfelelően az ellenséget üldözni és a csatatéren zsákmányolni; a folyón óvatosságból nem kelt át, hanem a híd túlsó parti bejáratához őrséget rendelt. Másnap hajnalban azonban útnak indította Vaudemont herceget, hogy Bécsben szóbelileg tájékoztassa a császárt, majd átkelt seregével a hídon, hogy felmérje és számba vegye a csata eredményeit:

„...az előző napi akció jelentősebb volt, mint hittem, akár a halottak nagy mennyiségét, akár az ágyúk, kartácsok, bombák, gránátok és más lőszernek nagy számát és a sok társzekeket, akár a sok nagyobb és kisebb állatot tekintve is. A víz túlsó partján az ellenséges tábor félórányi távolságból elhagyottnak látszott, és megerősítették a hírvivők is, hogy a szultán az elmúlt éjjel visszavonult Temesvár felé... A táborban maradt minden készlete, közte magának a szultánnak a holmija tevékkel, más állatokkal, nehéztüzérséggel, bombákkal, kartácsokkal és más lőszerekkel, valamint elmondhatatlan mennyiségű élelmiszerrel és legalább 6000 társzeke...

Megszámlálhatatlan sokaságú zászló, lófark, dob és nagy trombita és sok más került elő, melyeket tűz- és vízben, valamint a halottak között – melyek egynémely helyen két emberről magasságban feküdtek – vesztek el... A katonák, főleg a híd mellett, úgy jártak a halottak felett, mint egy szigeten, és mindinkább bizonyossá lesz, hogy az ellenség összes gyalogságából igen kevés... 2000 emberről semmi esetre sem menekült meg több... a szultán nagypecséjét is megkaptam... minnek folytán annál inkább lehet, hogy maga a nagyvezér is elesett... A zászlók között vannak az ellenséges had összes legnagyobb zászlói, a többi közt a janicsároké is, kiknek agájuk szintén elesett...”

A csatát követő harmadik napon Savoyai seregével sietve hagyta el a csata színterét, mivel ott mintegy 20 000 temetetlen hulla feküdt! Kiskanizsa átellenében, a Tisza jobb partján ütött tábor – a mai Magyarokanizsa alatt – itt írta meg részletes jelentését a császárnak, amelyből fentebb a legtöbbit idéztünk. Jelentésében nem feledkezett meg katonáiról sem, akikről a legnagyobb elismeréssel ír:

„Legkegyelmesebb Uram! Az összes vezérkari férfiak, a tisztek és a közemberek vitézi harciasságát az én gyenge tollam eléggé ki nem emelheti... bizonyára vannak némelyek, kiknek alkalmuk volt, hogy mások felett kitüntessék magukat, de nincs egyetlen egy sem valamennyi közt, aki (mennyre én tudom) többet nem tett volna kötelességénél...” (Kiemelés: D. J.)

A jelentést DIETRICHSTEIN dragonos ezredes vitte gyorsfutárként Bécsbe. Néhány nap múlva Bécs, majd Európa fővárosai kivilágítással, diadalkapuk és győzelmi feliratok elhelyezésével, emléklapok és érmék kiadásával, hálaadó istentiszteletekkel (*Te Deum*) ünnepelték meg a kereszténység hosszú ideje várt, döntő győzelmét az Európába betolakodott barbár oszmán hódítók felett. A szultán Temesvárról sietve Belg-

Savoyai Eugen nyomtatott jelentése

rádba, onnan Isztambulba távozott. A szultánok tanultak a zentai vereségből: ezután többé nem vettek részt személyesen a hadjáratokban. Savoyai Boszniába ment, majd onnan novemberben Bécsbe. Ellenségei és irigyei a Haditanácsban felelősségre akarták vonni, mivelhogy nem tartotta be a Haditanács rendeleteit és a császár parancsait. Savoyai azonban nemcsak kitűnő hadvezér, hanem ügyes diplomata is volt, és ellenfelei szándékát előre megsejtve a császárnak már szeptember 15-i levelében megírta, hogy azt a levelet, amelyben őt a nagyobb létszámú török sereg megtámadásától eltiltották, csupán a csata után kapta meg:

„Végül is mivel én 5-6 napon át levél nélkül valék, mert az ellenség kalandozásai miatt a küldöncök nem járhattak szabadon, ennek folytán azok Szegeden késtek, s innen van, hogy én csak e hó 13-án (tehát a zentai csata után!) kaphattam onnan Császári Felsőgednek hozzám a múlt hó 28-án s e hó 5-én intézett legkegyelmesebb meghagyásait, melyekre vonatkozólag azonban, minthogy az ügyek állá-

sában azóta egészen más fordulat állott be (!), ezen jelentésemben is megfelelek – csak Felsőged engedje kegyesen (mily tapintatos cinkosi felkérés!), hogy én nyugodt lehessenek afelől, hogy Császári Felsőged eddigi működésemet nemcsak helyesli, hanem nekem azt fogja parancsolni, amit én már teljesítettem is (!)..” (Kiemelések: D. J.).

A történészek között abból, hogy Savoyait Bécsben felelősségre vonták-e vagy sem, nagy vita kerekedett, de a főparancsnok leveléből a fenti sorok ezt a szándékot sejtetik és alátámasztják. A császár azonban volt annyira objektív, hogy győztes hadvezérét nem engedte kicsinyes kabinetinrikusok áldozatává válni, főleg nem annak a Caprarának, aki az 1695-96. évi hadjáratokban a tapasztalatlan FRIGYES ÁGOSTNAK tanácsaival sok kárt okozott, és közvetve Veteráni elveszejtéséhez is hozzájárult. Mindenesetre a török veszteségekhez képest (a minimális becslés szerint is 20 000 ember!) a Savoyai-jelentésben említett 28 tiszt és 401 közkatoná olyan minimum volt, amit az akkori időkben is csak csodálni lehetett. A török veszteségekre nézve Dudás Gyula idézve az osztrák és a török írókat, DZSANTEMIR török történetíró adatait tartja legvalószínűbbnek, azaz a 25 000-et. Közülük 7000 albániai volt, akik ezek szerint is fontos szerepet játszhattak a török hadban; a zentai csata történetével egyébként Dudásnak még két zentai kortása is foglalkozott: BALOGH KÁROLY GYÖRGY ÉS SZÁRICS BERTALAN, mindkettő zentai ügyvéd; ők az elesett törökök számát 28 000 főre becsülték.

A zentai csata még szinte be sem fejeződött, okaival, lefolyásával, erőviszonyaival, jelentőségével és várható következményeivel máris behatóan foglalkoztak elsőként az érdekelt hatalmi tényezők: az egyház, az uralkodók, az udvarok és a kormányok, de az idő múltával az alacsonyabb társadalmi rétegek, például a vármegyék, a városok, sőt a vidék, a falvak népe is. Ezeket a kérdéseket a releváns történeti feldolgozások bemutatták. Ezeknek még felsorolása is oldalakat töltene meg, s ez e helytörténeti munkának nem feladata.

Mégis napjainkban is és feltehetőleg még sokáig kerülnek elő a levéltárak vaskos, évszázadok óta átolvasatlanul maradt iratcsomóiból új, még meg nem ismert adatok, amelyek a csatát, az ahhoz fűződő részletadatokat árnyaltabbá teszik. Elegendő itt csak mint egy epizódként arra rámutatnunk, hogy a velencei levéltárban őrzött állami vizsgálóbiztosi iratok releváns, egykorú csomóinak áttanulmányozása rávilágított, hogy a zentai csatavesztésben a török oldalon hadra fogott 5000 főnyi albán lázadása is fontos szerepet játszott (Stanojević itt közli szerb fordításban TOMASIO TARSJÁNAK, a Velencei Köztársaság portai követének levelét). Vagy arra, hogy a keresztény oldalon a csata terhet legnagyobb részben a derékhad, azon belül is a szász gyalogosok viselték, amit az mutat, hogy a 28 tisztból a szászok 14-et, a 401 közkatonából 286-ot áldoztak hősi halottként, akik között ott volt gróf HEINRICH VON REUSS tábornagy is, aki a csatában szerzett sebeibe október 21-én Szegeden belehalt.

A szövetséges hadak ugyan még 1698-ban is felvonultak és táboroztak Zenta környékén, de ekkor már köztudott volt, hogy a szerémségi Karlócán folynak a békealkudozások. A bécsi haditanács e békealkudozások alapján már az új határ megerősítését tervezte, terveiben szerepet adva a Maros-Tisza vonalának mint elképzelhető jö-

vendőbéli határnak. És e tervekben a Tisza mellett ott szerepelt Zenta is, a település és a sánc, amelyekről a zentai csata kapcsán a forrásokban is oly kevés szó esett. A zentai csatáról feltárt hatalmas forrásanyagból magáról Zentáról mindössze annyit tudunk meg, hogy Savoyai a zentai élésházat feltöltötte, majd augusztus végén itt várta Rabutin seregét Erdélyből; ezt követőleg arról értesülünk, hogy a török had szeptember 9-én Zenta alá érve az élésházat kifosztotta, és pontosan annak helyétől kezdte a hidat és a hídfőt kiépíteni; Zenta palánkot és sáncot pedig ugyanezen a napon felgyújtotta és lerombolta. A zentai szerb helyőrség elmenekült; kapitánya Savoyainak rövidesen hírt visz a török zentai partváltási munkálatairól, a hadihíd építéséről. Dudás Gyula szerint a zentai szerbek Savoyai seregéhez csatlakoztak, és a balszárny oldalvédjeként más szerb zászlóaljhoz csatolva Tekeli Jován parancsnoksága alatt részt vettek a csatában. *„Felette sajnálandó – írja Dudás –, hogy a cs. hadilevéltár itt közölt adatai a magyar csapatokról és vezéreikről meg nem emlékeznek... Hasonlóképpen vagyunk a csatában részt vett szerbekkel is, kikről szintén csak távollevő források alapján tudjuk, hogy Tököli Jován alatt harcoltak.”* A csata után viszont Savoyai egy Milinovity nevű katonát a zentai sánc hadnagyává nevezett ki; ezek szerint a zentaiszerbek is itt harcoltak, közülük az említett hadi érdemeket szerezvén a zentai sánc hadnagya lett, és később nemesi címet is kapott.

A zentai csata után tehát a zentai sáncot és palánkot a visszatérő szerbek valószínűleg rövidesen újból benépesítették, és tehetségük szerint helyreállították. De ugyanezen csata következményeként renovációját egyengette az egykori Bács, Bodrog és Csongrád vármegye is. A föld egykori tulajdonosai vagy inkább azok örökösei pedig visszatérni készülődtek. Nem kevésbé számbavenni kívánta a visszahódított területet az állam pénzügyi kormány szerve, a kamara. A hadak még éberem vigyázták a vidéket, de 1698. március 6-án SIR WILLIAM PAGET konstantinápolyi angol követ örömmel jelenti Vermon helyettes államtitkárnak Londonba, hogy megtört a jég! *„A nagyvezír – nyilván Savoyai Jenőnek a törökök feletti zentai győzelme hatására – hajlandónak mutatkozik a béketárgyalásokra.”* A tárgyalások azután megkezdődtek, majd az angol és holland közreműködés – nem kevésbé a nemzetközi erőviszonyok egyensúlyának – eredményeképp megszületett a hosszú háborút befejező, 1699. január 26-án Karlócán megkötött, a hadakozásokkal teli XVII. századot is lezáró béke.

ZENTA A TISZAI HATÁRŐRVIDÉK KERETÉBEN
(1700-1751)

Zenta az első Tisza menti sáncok között	257
Az első határőrvidéki tervezetek	258
A szervezési munkálatok elhúzódása	259
A határőrvidék szervezete 1702-ben	261
A zentai sánc tisztikara	262
Zenta a kurucmozgalom idejében	262
Savoyai ismét Zentánál	264
A béke másfél évtizede	264
Zentai határőrök a nyugat-európai háborúban	267
Zenta polgárosítása	267

Zenta az első Tisza menti sáncok között

A bécsi háború zárószakaszában a török kezén maradt a Duna-Tisza-Maros vonalától délre eső vidék, ahonnan a török-tatár lovas portyázók, de még inkább Thököly magyar szabadcsapatai gyakorta betörték a császáriak által felszabadított területre, s ott raboltak, dúltak, foglyokat ejtettek, állandó rémületben tartván a gyér számú lakosságot. A bécsi Haditanács e betörések elleni védelemre a korábbi várakat, így Csongrádot, Szegedet és az alatta fekvő tiszai és marosi váracsokat, sáncokat akarta felhasználni. Ezek azonban elrongálódottak és üresek voltak. Ezért az ezen a terepen működő katonai parancsnokoknak szinte kapóra jött a török területről (Maros-Temesvidékről, Boszniából) érkező rácok (szerbek, makedorománok, bunyevácok) kisebb-nagyobb csoportjainak bekéredzkedése. A még tervszerűnek egyáltalán nem tekinthető telepítés a Tisza szegedi szakasza alatt már 1687-ben három félkatonai település: Martonos, Zenta és Óbecse kialakításához vezetett. Mindhárom helység a török idők végéig lakott volt: Martonoson 1686-ig magyarok, Zentán és Óbecsén a török sáncot övező palánkban rácok (szerbek) laktak. Martonosról a magyarok Szeged ostroma előtt elmenekültek, és még abban az évben Martonosra is a török területről (Bánátból) menekülő szerbek költöztek; ezek a sáncot – mint Zentán és Óbecsén is a Haditanács engedélyével – ideiglenesen elfoglalták.

A szerbek tömeges bevándorlása (1690) után mindhárom sáncba újabb szerb telepések érkeztek; ők telepítik be 1694 táján a bánáti oldalon a negyedik sáncot: Kiskanizsát (Törökkanizsa, Novi Kneževac). A bécsi Haditanács e sáncok élére a katonák által választott parancsnokokat, kapitányokat állított, és a szegedi vár parancsnoka alá rendelte őket. Katonai szervezetük rendeleti úton, fokozatosan alakult ki: a fegyverképes férfiak gyalogos vagy lovas alakulatot képeztek, zászlósok és hadnagyok közvetlen parancsnoksága alatt parancsra hadra keltek, és kapitányuk vezetésével ott hadakoztak, ahova rendelték őket (így a zalánkeméni-slankameni csatában is). A katonai szolgálatot végzők mellett természetesen voltak pásztorok, halászok, földművesek és kézművesek is, sőt maguk a katonai szolgálatot végzők is nyugalmasabb időben békés foglalkozást – leginkább állattenyésztést vagy földművelést – űztek, és családi, de méginkább nagycsaládi (ez volt a „*zadruga*”) szervezetben éltek. A katonai szolgálatot végzők I. Lipóttól legfontosabb kiváltsággént adómentességet nyertek: nem fizettek adót az államnak, kilencedet a földesúrnak és tizedet a római katolikus egyháznak. Ez a kiváltság azonban csak a katonákra és közvetlen családjukra vonatkozott. Mivel egy-egy nagycsaládban több férfi is volt, akik nem álltak tényleges katonai szolgálatban, de az adómentességet önmagukra is vonatkoztatták, ezek voltaképpen kibújtak az adófi-

zetési kötelezettség alól. Másrészt a katonai szolgálatot ellátók „ex hostico” – azaz az ellenségből, értsd: a hadizsákmányból – nem bírtak évekig megélni. A feszültség a törökkel határos területen csak növekedett, amikor oda kezdtek visszatérni a régi földesurak leszármazottai vagy éppen a török hódoltság idején birtokot nyert új földesurak, és követelték földjeiket, valamint az azon élőktől a földesúri adót, járadékot. Fokozatosan politikai-területi szervezetük, a vármegye – Bács, majd Bodrog – is újra-éledt, és a vármegyei adókat az új betelepültektől is követelte. A bécsi katonai vezetés rövidesen belátta, hogy a feszültségeket és zavarokat elkerülendő, a katonai végvidéket meg kell szervezni.

Az első határőrvidéki tervezetek

A Haditanács 1696-ban SCHLICK LIPÓT grófot, a Tisza-Maros-Duna vidék vezénylő tábornokát bízta meg azzal, hogy készítsen javaslatot a szerb katonák és földművesek helyzetének szabályozására: a katonai szolgálatot teljesítőket fizetni, azokat ellenben, akik nem láttak el katonai szolgálatot, adóztatni akarták. Előbb azonban el kellett volna határozni: ki a katona, és ki a földműves? Az elkülönítés nehézségeibe ütközött, a javaslat végül az 1697. évi hadjárat – a zentai csata – idején a fontosabb hadügyek miatt nem került a Haditanács elé. De már 1698-ban BADENI LAJOS VILMOS őrgróf véleményezi a tervezetet, helyesli az állandó határőr-alakulat megszervezését, amelynek feladata a magyar-török határ védelme lesz, I. Lipót pedig szeptember 8-án elrendeli a Magyarországra menekült szerbek katonai egységekbe való szervezését. Lényeges központi intézkedés mégsem történt egészen 1699-ig, a karlócai béke megkötéséig. A béke megkötése után azonban égető szükségévé vált a hosszú háború alatt kialakult zavaros jog- és birtokviszonyok felszámolása a most már valós határvidéken és a szervezett határvédelem létrehozása. A szervezési munkálatokba kívánatos volt a polgári hatóságokat is, elsősorban a Magyar Udvari Kamarát bevonni.

1699 elején a katonai és a kamarai szervek vegyes bizottságot alakítottak, amely egy 30 000 főből álló végvidéki haderő felállítását javasolta. Ennek alapján az Udvari Haditanács augusztusra elkészítette a déli (török) határőrvidék tervét. Ebben öt főkapitányság létesítését tervezték; ezek egyike a tiszai, amelynek Szeged lett volna a központja, a Tisza mellett pedig öt sánc: Martonos, Ókanizsa, Zenta, Óbecse és Zsablya tartozott volna hozzá. Összesen 1125 főt terveztek, ebből Zentára 100 lovas és 100 gyalogos katona jutna, annyi, mint Ókanizsára és Óbecsére. A tisztikar e három hely mindegyikén egy alkapitányból, 2 hadnagyból, 2 zászlótartóból és 2 őrmesterből állott volna; a gyalogzászlóaljnál 4, a lovasnál 2 tizedest terveztek. A tervezet szerint a helyőrségek havi zsoldot kapnának: a főkapitány 50, az alkapitányok 25, a hadnagyok 12-15, a zászlótartók 8-9, az őrmesterek 6, a tizedesek 4, a közlegények 3 forintot. Emellett még katonai telek adóteher-mentes használatát, fejenként 10 hold szántót és 6 napi kaszálót. Ezen felül viszont már adót kellett volna fizetniük.

A tervezet nem valósult meg, mert a Magyar Udvari Kamara kifogásolta, hogy a végvidéki katonaság csupán szerbekből álljon; de a megvalósulás legfőbb akadálya

mégsem ez, hanem az volt, hogy az államkassza a háborúk alatt kiürült, s a tervezett fizetésekre nem volt pénz. Emellett a kérdés megoldásába az újraszerveződő Bács vármegye is beleszólt, tiltakozván a határőrvidéknek a megye területéből való kiszakítása ellen. A vármegye vagyonszeírás alapján bizonyította, hogy a kihasított területen élő szerb lakosság adókedvezményei folytán jelentős mértékben csökkennek a megye és a Kamara adóbevételei.

1699. november 15-én a Magyar Udvari Kamara tett új felterjesztést: követelte, hogy a végvidék katonaságát 4/5 részben magyarok és horvátok alkossák, azaz hogy a magyarokat ne zárják ki Magyarországot védelméből. A Haditanács azonban a Kamara véleményét nem vette figyelembe, ehelyett Schlick tábornok vezetése alatt elrendelte a lakosság pontos összeírását. Sajnos, e határszervező összeírás iratai csupán Martonosra vonatkozólag maradtak fenn, pedig igen gazdag adatokat tartalmaztak a betelepült szerbek származásáról, szolgálati éveiről és vagyoni helyzetéről.

A szervezési munkálatok elhúzódása

Közben újabb és még újabb tervezetek készültek a határőrvidék megszervezésére vonatkozólag, amelyek érdemi része azt tárgyalta, hogy mekkora legyen a végvidék területe (kezdetben a Tiszától két órányi járásra meghúzható vonalat terveztek a nyugati határnak), hogyan javadalmazzák a határőröket (pénzbeli fizetést vagy földet, ún. „katonai telket” kapjanak-e), és hogy hogyan különítsék el a katonákat a nem katonai szolgálatot ellátóktól (földművesektől stb., akiket három év adómentesség után adózásra akartak szorítani). A tervezetek végrehajtása azonban nagyon nehézkesen haladt a megvalósulás felé, mert azok rendre megbuktak a szerbek és a vármegyék, illetve a Kamara és a bécsi kormányzat érdeklődéseiben. A szervezőbizottság, amelynek elnökéül az Udvari Haditanács 1700-ban gróf Lamberg F. Zsigmondot nevezte ki, 1702-ben végül abban állapodott meg, hogy a Szeged központú Tisza menti határőrvidék keretébe Szabadkát és Zombort is besorolja. A lakosságot ugyan fizikailag elkülöníteni annak alapján, hogy ki a tényleges katona, és ki a földműves, nem tudták, de az egyes helységekre létszámot határoztak meg: mennyi legyen ott a tényleges határőr; hány lovas és hány gyalogos. A szegedi parancsnokság hatáskörében a Tisza mellett immár hét helységet terveztek: Martonost, Ókanizsát, Zentát, Petrovoszellót, Óbecsét, Csúrogot és Zsablyát. A határőrvidék tisztikara egy főkapitány Szegeden, továbbá egy-egy kapitány Szegeden, Ókanizsán, Zentán, Óbecsén és Zsablyán. A zentai sánc helyőrsége 100 lovas és 100 gyalogos határőrből, azaz a lovasságnál két hadnagyból, két zászlótartóból, két őrmesterből, négy tizedesből és 90 közlegényből, a gyalogságnál egy hadnagyból, egy zászlótartóból, egy őrmesterből, négy tizedesből és 93 közlegényből áll. A rendezéskor a zentai határőrök használatára a tornyosi és a likasi pusztákat adták át (csecstói terület nincs említve, de köztudomásúlag Zentához tartozott), viszont elvették tőlük az általuk néhány éven át használt adorjáni, vastorki és pucsi pusztákat. Zentán természetesen nem csupán a helyőrségbe besorozott határőrök, hanem korábban már katonai szolgálatot végzett, bármikor hadra fogható férfiak is éltek, és

olyan volt katonák is, akik vagy rokkantságuk, vagy magas életkoruk miatt nem lettek a tényleges állományba felvéve. Ezek voltak a „számon felüliek” (exempti) és a „ki-szolgált katonák” (emeriti, veteránok), akik ugyancsak bizonyos szabadalmakkal bírtak. A katonai rendbe nem tartozók a földművesek (paori) voltak, akiknek némileg jobb volt a helyzetük a vármegyék területén élő jobbágyokénál, mivel egyházi tizedet ők sem adtak, bár saját egyházuk és tisztjeik bizonyos járadék és illetékek fizetésére, valamint némi robotszolgáltatásra kényszerítették őket.

A határőrvidék szervezése idején Zenta összes felnőtt lakossága mintegy ezer főre tehető azzal, hogy e számban a lakosság minden kategóriája benne foglaltatik; származásukat tekintve szerbek és makedorománok, egy részük még 1690 előtt itt élt, más részük Arsenije Čarnojević betelepülőiből regrutálódott. Iványi szerint – aki megírta, és 1884/85-ben kiadta a Tiszai határőrvidék történetét, amelyre e munkánkban is főképp támaszkodunk – a zentai helyőrségbe a feloszlott Pálffy- és Kollonics-féle huszárezredekéből magyarok is besoroztattak. A katonai helység különösebb erődítéssel nem bírt, mert azt a karlócai béke értelmében építeni nem is lehetett. A lakosság a korábbi sáncban és annak környékén földbe vájt, náddal és sással fedett kunyhókban élt. A katonák – a tisztek, a lovasok és gyalogosok – az 1701. évi tervezet szerint némi pénzbeli juttatást, szántó- és legelőhasználatot, adómentes állattartást élveztek, amelyet Zentára vonatkozóak a következő táblázat mutat:

		Frít fizetés	Hold szántó	Hold rét	Ökör- vagy lótartás	Hold legelő
Lovasság	1 kapitány	200	40	10	6	8
	2 hadnagy	90	30	7	4	6
	2 zászlós	54	20	5	3	4
	2 őrmester	36	16	3	2	2
	4 fizedes	24	12	3	2	2
	90 közlegény	18	8	2	1	2
Gyalogság	1 hadnagy	72	24	6	3	6
	1 zászlós	48	18	4	2	4
	1 őrmester	24	12	1	-	2
	4 fizedes	18	9	1	-	-
	93 közlegény	12	6	1	-	-

A tervezet szerint a katonai szolgálatban álló 201 személy összesen 3608 forint fizetést kapott, 1588 hold szántót, 340 kaszás rétet használt, és a közlegelőn 123 ökröt vagy lovat tarthatott, illetve 232 hold legelőt szabadon, fizetés nélkül használhatott. Több szántó, legelő vagy rét használatáért viszont már bért kellett fizetni a Kamarának, például a limitált szántómenyiség feletti egy hold szántóért 50 dénárt, egy ló vagy ökör után 1 forintot, egy ház után 1 forint 50 dénárt, egy bolt után 3-6 forintot, egy napi szőlő után (a 4. évtől kezdve) 1 forintot, egy tehén után 50 dénárt, egy

szélmalom után 3 forintot, egy vízimalom után 6 forintot, egy halfogó háló után 6 forintot stb. Azaz a limitált természetbeni juttatások feletti szántó, legelő vagy rét már nem volt ingyenes, még a katonai szolgálatot végző, kiváltságos személyeknek sem, természetes tehát, hogy a másik két kategóriába tartozók a fenti bért három évvel letelepülésük után fizetni tartoztak. Egyedül a kiérdemesültek, tehát az előregedett katonák, harcban megrokkantak kaptak katonai telket, rangjuknak megfelelő mértékben, ami után halálukig nem adóztak. Az örökös azonban, ha nem volt katonai szolgálatban, már adóköteles volt, azaz a földműves-kategóriába került. Ugyancsak adómentes telket kaptak azok a korábban katonai szolgálatot teljesítő, hadra hívható személyek is, akik számon felülüként nem kerültek be a 200-as keretbe: fizetés azonban nem járt nekik, ezért a „besorozottak” közé visszakerülni törekedtek. A kiérdemesültek és a számon felüliek létszámáról közvetlen forrásaink nincsenek ugyan, de hogy több százan voltak, azt a korabeli összeírások közvetve tanúsítják. Végül azonban ez a tervzet is további módosítást szenvedett.

A határőrvidék szervezete 1702-ben

A Tiszai határőrvidék szervezetéről 1702-ben HERDEGEN szegedi kamarai tiszttartó is készített egy tervezetet, amelyhez összeírást is mellékel: ebben 13 helység adatai találhatóak: Szabadka, Zombor, Zsablya, Csúrog, Nádaly, Óbecse, Mohol, Petrovác (Osztrovó vagy Ada), Petroszella (Péterréve), Zenta, Ókanizsa, Martonos és Szeged, amelyek között Zenta – Szeged után – a Tisza menti községek között az első helyen áll: 127 huszár, 418 (!) gyalogos, 16 földműves, 424 asszony, 418 gyermek, 39 legény, 5 hajadon, 105 szolgáló, összesen 1657 személy élt Zentán (Adán 25, Ókanizsán 912, Martonoson 648, Óbecsén 1091).

Ugyancsak az állatállomány tekintetében is Zenta áll – Szeged, Szabadka és Zombor után – az első helyen 306 ökrrel (Ókanizsa:187), 227 lóval (Ókanizsa:105), 262 tehenel (Martonos:184), 247 borjúval (Martonos:180). Csupán a juhok száma kevés: 45, e tekintetben csupán Ada (-), Péterréve (5) és Mohol (40) vannak mögötte. Úgy látszik azonban, hogy ez a tervzet sem valósult meg, bár már közelebb volt a végső szervezeti felépítéshez.

1702-ben Bács vármegye is összeírást végzett. Ennek adatai igazolják Herdegent: Zentán 600 adóképes családfőt mutat ki, ami majdnem egyezik Herdegen adataival: $127+418+16 = 561$, persze, ha a katonai szolgálatot ellátókat is beszámítjuk. Ez a kimutató Zentán 160 ökröt, 80 lovat, 80 tehenet, 50 borjút, 300 juhot és kecskét, valamint 60 sertést regisztrált, továbbá 2400 hold szántót és 50 napszámnyi szőlőt, 8 iparost és 1 kocsmát.

A Tiszai határőrvidék végső szervezeti felépítését a bécsi Udvari Haditanács 1702. május 22-én kelt rendelete tartalmazza. Ebben végül 14 helységet találunk, de nincs benne Nádaly, helyette benne van Szenttamás és 14.-ként Földvár. Szegedhez számították még Röszeke sáncot. A sáncok között bizonyos távolságra (egymástól kb. fél óra járásra) őrhelyeket, ún. „csardak”-okat létesítettek, ahonnan a Tiszát és annak túloldala-

lát tartották állandó megfigyelés alatt. A végső szervezés szerint a határőrvidéken 1000 lovas és 500 gyalogos teljesített volna szolgálatot; ez jóval kisebb létszám volt a kezdetben tervezettnél, viszont 1703 elején 1000 gyalogos és 725 lovas közlegényből állt, míg a tiszti kart 1 főkapitány, 5 kapitány, 16 lovas és 12 gyalogos hadnagy, 16 lovas és 11 gyalogos zászlótartó, 16 lovas és 13 gyalogos őrmester, 32 lovas és 44 gyalogos tizedes, összesen 1892 fő alkotta. Zentán megmaradt a tervezett 100+100 fő. A létszám a határőrvidék fennállásának közel fél évszázada alatt állandóan ingadozott, s olyan esztendő is voltak, amikor a létszám a megállapítottnak egy tizedét sem érte el.

A zentai sánc tisztikara

Zenta tehát elsőként épült be a határőrvidékbe, mondhatnánk, hogy annak csírája, első sánca volt. Ehhez valószínűleg az első, majd a második, 1697. évi csata is hozzájárult. Mindezek ellenére nem ismerjük a zentai sánc tisztikarát. Dudás Gyula a város történetében azt állítja, hogy a zentai sánc első kapitánya az a Jovan Tekelija (vagy Tukelija) volt, aki Savoyait a zentai csata előtti éjszakán értesítette a török Zentánál megkezdett átkeléséről. Ez azonban csak a csata előtti időre áll, és talán még utána is egy rövid időre. Tekelija ugyanis a határőrvidék szervezésekor – 1700 után – már az aradi vár parancsnoka. Ugyanakkor Dudás említ egy MILINOVICS nevű hadnagyot is, akit Savoyai közvetlenül a zentai csata után kitüntetett vitézségéért. A Milinovicok szabadkai leszármazottai még a század első felében is őriztek egy oklevelet, amelyet báró GLOBITZ JOHANN FRIDRICH, a Tisza menti határőrvidék parancsnoka adott ki 1704. június 15-én, amelyben MILINOVICS PLAVSÁT kapitánynak (ez a korábbi, kitüntetett hadnagy lehet), CRNI MILOST pedig alkapitánynak nevezi ki Zentára. Végül Dudás hivatkozik egy év nélküli, a bécsi hadilevéltárban őrzött iratra, amelyben a következő tisztikart találjuk Zentán: MILINOVICS TÓDOR (valószínűleg Plavsza rokona: testvére vagy fia) kapitány, a lovasoknál: BARDARICS SZTOJÁN alkapitány, BADERLICZA JOVÁN zászlótartó és CSELAVICS NOVAK strázsamester; a gyalogoknál: MITROVICS JANKÓ hadnagy és DRAKOVICS GAVRO zászlótartó. VUK KARADŽIĆ népdalgyűjteményében van ugyan még egy név, abban a népballadában, amely a kuruckori magyar-szerb, Arad környéki harcokról szól: itt szerepel „*Adnad Durka od bijele Sente*”, azaz Gyurka hadnagy a fehér Zentáról. Ma már nincs módunkban megállapítani, hogy mi volt a hadnagy családi neve, sem azt, hogy miért kapta Zenta a „fehér” jelzőt.

Zenta a kurucmozgalom idejében

A frissen szervezett határőrvidék katonai erejét az Udvari Haditanács rövidesen igénybe is vette, igaz, nem a török, hanem inkább a magyar felkelők, a kurucok ellen. A felkelés kitörése után a kuruc hadak vezére, II. RÁKÓCZI FERENC több kísérletet is tett arra, hogy a szerbeket a határőrvidéken a maga oldalára állítsa, de sikertelenül. A

szerbek nem álltak a felkelők oldalára sem ígéretet, sem fenyegetések hatására. A határőrvidék szerb csapatait – így a zentaiakat is – szegedi főkapitányuk parancsnoksága alatt osztrák tábornokok a kurucokat támogató városok ellen vetették be a Duna-Tisza közén és a Maros vidékén. A szerbek portyázásait viszonzva Rákóczi 1704 nyarán maga vezetett hadjáratot a Duna-Tisza vidéki szerbek ellen. Előbb a Duna mellett Bácsig, majd Titelig lehatolva, onnan északnak fordulva végigdúlta a Tisza mellett fekvő határőrsáncokat (fossata). Naplójában Zenta feldúlásáról külön nem szól, de leírja, hogy az összes „nagy roppant helyeket” felégette, ezek szerint Zentát is, a menekülő szerbekre pedig rágyújtatta a nádast – valamikor július 19. előtt, mivel e napon már Martonoson tartózkodott. „S csakugyan csináltak is itt annyi kárt és pusztulást ezen mostani és a következő bosszuló hadjáratokban, hogy ezek valóságos tatárjárással versenyeznek, és azon kevés is elpusztult, ami a török kort még túlélte” – írta Steltzer Frigyes a Rákóczi-korról 1885-ben az *Újvidék* című lapban.

A hadjárat után a szerbek visszatértek a sáncba, helyreállították, kunyhóikat felújították, és folytatták szokásos tevékenységüket. De már a következő évben újabb hadjárat indul a szerbek ellen. Októberben BOTTYÁN JÁNOS generális Alpár vidékéről küldi le kurucait a Tisza menti sáncok megtámadására, amiről ilyen jelentést küld Rákóczy-nak: „Mostan Szénta, úgy Martonyos felé azon ráczoknak, úgy bácskaiaknak is distrachálásokra (szétszórására – D. J.) magam ezeremet (így!) másokkal együtt elküldöttem.” A források nem közlik a hadjárat részleteit, de kétségtelen, hogy Zenta 1705-ben ismét dúlásnak volt kitéve. Ennek méreteiről Bottyánnak ESZTERHÁZY ANTAL-hoz írt leveléből szerzünk tudomást: „Egész Bácskaságot annyira megrabolták, és égetéssel megpusztították, s marháikat mindenestől elhajtották, hogy annak semmiük nem maradt meg, az búzájok is mind megégett, magok közül az kik megmaradtak, azok is, kik Dunán-túl Péter-Váradja tájra, kik az Tiszán túl, az török földre szaladtak.” Ugyancsak az 1707. évben sem volt nyugalom a Tisza mentén: most a kecskeméti vidék parancsnoka, CSAJÁGHI ezredes már tavasszal támadást intézett a végvidék ellen, és miután minden ellenállást legyőzött, Martonost és Ókanizsát felégette, Zentát „bekalandozta”, és innen tért vissza Kecskemétre. Ebben az esztendőben a kurucok még egy hadjáratot szándékoztak indítani az alsó Duna-Tisza közére, de erről a mostoha körülmények miatt végül lemondtak. Gróf BERCSÉNYI, a kuruc hadak fővezére írta 1706. szeptember 17-én kelt levelében Rákóczinak, vázolva az utak járhatatlanságát és a vidék teljes elvadulását: „Kedvekre hagytam ugyan (ti. katonáinak) az rácz nyereséget, de azt mondják az szegediek, oda bizony hiába biztatom (ti. a csapat parancsnokát – D. J.), mert ha csak Szintát, Szabadkát, Kanizsát, melliket fel nem veri, ott semmi sincs másutt; ha mélyebben akar menni, két hétre is kenyeret vigyen.” Mindezekből érzékelhető, hogy Zenta mostoha sorsot élt át a kuruc időkben, aminek hátterében a zentai határőrség kurucellenes akciói, támadásai álltak. A forrásokból egy ilyen akciót Dudás Gyula említ: Kecskemét 1707. április 2-án történt feldúlását. A Maros vidékén is szerepeltek a zentai határőrök, amire egy szerb népdal tesz utalást, amelyet VUK KARADŽIĆ közöl: itt említi a zentai sánc egykori kapitányát, Jovan Tukeliját és egy Gyurka nevű hadnagyot, akik a komádiak elleni csata előtt együtt borozgattak. Végül 1708-ban, midőn Károlyi Sándor tábornok Aradot ostromolta, annak felmentésé-

re, illetve az ostromló kurucok hátbatámadására a Tisza-vidéki sáncok is küldtek egy-egy csapatot. Ezeket a kurucok visszaverték, sőt Károlyi lovassága egészen Zentáig üldözte a határőröket.: „*Ezekben a napokban mind Erdélyre, újabban Szintára, Szegedre portást expediáltam*” – írja naplójában július 19-én. A kurucok végét jelző szatmári békéig ezután a források Zentát többé nem említik.

Savoyai ismét Zentánál

A kuruc mozgalom lezárulásával békésebb idők következtek vidékünkre. A kereskedelmi forgalom is növekedett a Tiszán át a török terület felé. Tekintettel erre III. KÁROLY király 1715. június 10-én kelt rendeletével egy fiókvámhivatalt, „harmincadhelyet” állított Zentán, amelyet az 1715. évi 91. törvénycikk 58. paragrafusa is megerősített, fő harmincadhelyként Szegedet, fiókként Martonost és Zentát határozva meg. A vámhivatal bevételeiről nem találtunk adatokat. Dudás Gyula szerint, amint a temesi részek is felszabadultak a török alól, a vámhivatal feleslegessé vált, és 1718-ban megszüntették.

1716-ban új háború tört ki a török ellen. Az osztrák haderőt ismét Savoyai főparancsnoksága alá rendelték, aki Péterváradnál aratott győzelme után Temesvár elfoglalását tűzte ki célul. Savoyai haderejének egyik részét – 16 lovasezredet – gróf Pálffy parancsnoksága alatt Zentára irányította, hogy itt keljenek át a Tiszán Temesvár ostromára, s ez augusztus 26-án meg is történt. Temesvár elfoglalása után a törököt rövidesen kiűzték a Temes-vidékről, sőt az osztrákok a Dunán és a Száván is átkelve Észak-Szerbiát is elfoglalták. A zentaiak részvételéről ebben a háborúban nincs közvetlen adatunk, de a katonai terheket, a fuvarozást, élelmezést, beszállásolást – a határőrvidékre három lovasezredet rendeltek téli szállásra – részarányosan a zentaiak is viselték. A pozharevaci békével (1718) az osztrákok a visszafoglalt területeket meg is tartották, s ezzel a Tisza menti határőrvidék elvesztette szerepét, mivel a török határt immár nem a Tisza képezte. Ez megindította a vármegyéknek a határőrvidék felszámolására irányuló akcióit. Bács vármegye már 1718-ban beadvánnyal fordult a királyhoz, melyben a határőrvidék felosztatását kérte. Erre azonban még két évtizedig nem került sor.

A béke másfél évtizede

A pozharevaci békét hosszabb békés időszak követte: Ausztria a lengyel örökösödési háború kitöréséig (1733) nem háborúzott. Ez még egy ok volt Bács vármegyének arra, hogy a határőrvidék felosztatását szorgalmazza Bécsben. Az udvar azonban egyrészt még számított a szerbek olcsó katonai szolgálataira, másrészt elszigetelte velük a rebellis magyarokat a még mindig veszélyes török szomszédságtól. A határőrvidék tehát maradt, habár határ már nem húzódott mellette.

Savoyai Eugen portréja

A béke a lakosságot a gazdálkodás felé fordította, s ez az Udvari Kamara érdekeivel is megegyezett. Növekedett a lakosság természetes szaporulata, az állattenyésztés és a földművelés mellett némi ipar és kereskedelem is megjelent. Zenta ebben a keretben is a fejlődés élvonalában haladt, bár a kuruckor viszontagságai súlyos következményekkel jártak, amit az 1720. évi összeírás tanúsít. Az összeírás szerint Zentához két pusztát, a már említett Tornyos és Likas tartozott. A katonák száma 200-ról 85-re csökkent: a kuruc háborúban sokan eltűntek, elesetek, török területre költöztek. Az összeírók 12 hadiözvegyet találtak. Nincs adatunk a számon felüliek és a leszereltek számáról. A vármegyének adózó idegen és zsellér nem volt Zentán. A népsűrűség rendkívül alacsony volt, alig érte el a tíz főt négyzetkilométerenként. Ugyancsak szerények Zenta gazdasági javai is: vetésterülete mindössze 767 köbölös (Ókanizsa: 812, Ada: 821, Martonos: 959), rétje 85 kaszás (Ókanizsa: 96, Ada: 103, Martonos: 14), szőlője 13 kapás (Ókanizsa: 37, Ada: -, Martonos: 61). Jövedelme a legeltetésből 60, az iparból és kereskedésből semmi, a malmokból viszont aránylag a legjobb a Tisza menti községek között: 72 forint (Ókanizsa: 28, Ada: 20, Martonos: 20). Mészárszékekből és kocsmákból eredő jövedelme 12 forint (Ókanizsa: 13, Ada: 12, Martonos: 40). A háztartások száma az 1701-ben fölvetett 545-ről 96-ra esett vissza (Ókanizsa: 295:73, Adára nincs adat, Martonos: 142:100). A kuruckor dulásait ezek szerint Martonos kerülte el leginkább: Zenta súlyosan károsodott, s ez betudható a kuruc mozgalom idején elszenvedett súlyos vérveszteségeknek és a század elején lefolyt járványoknak, amelyek következtében a lakosság elpusztult vagy elmenekült.

A háborúban megfogyatkozott lakosság a Zentához tartozó határban állatai számára elegendő legelőt, szántóművelésre megfelelő és korlátlan mennyiségű alkalmas

földet talált. Mindenki annyi jószágot tarthatott, és annyi földet használhatott, amennyit akart. Ezért kezdetben Zenta határában is a szabad foglалás elve érvényesült, a határt nem osztották fel, mindenki ott és annyit szánthatott és vethetett, ahol és amennyit akart. A feltört földek a határban szétszórtan, rendszertelenül helyezkedtek el, általában a településhez közelebb eső határrészben. A szántók nagysága itt még nem függött sem a belső telek, sem a fizetett adó nagyságától, mint az ország más részein, ahol a jobbágytelkek már szabályozva voltak, hanem csupán attól, hogy egy-egy családnak mekkora igaereje – hány ökre – volt. Éppen így a legelőre hajtott jószág számát sem korlátozták, és a kaszálókön is bárki kaszálhatott szénát kénye-kedve szerint. A lakosok között a határhasználat súrlódásokat nem okozott: az osztatlan határban parlagoló gazdálkodást folytattak, azaz egyik esztendőben feltört telket három évi használat után parlagon hagyták, és másik telket törtek fel, „pro libitu”, azaz csupán kívánságuk szerint, minden korlátozás nélkül. A hatalmas határ a viszonylag alacsony létszámú népességnek paradicsomi állapotokat biztosított: ott szántottak, ott vetettek, ahol akartak, állataikat ott legeltették, a szénát ott kaszálták, ahol erre kedvük támadt. Ez az ún. „első foglалás rendszere” a lakosság lassú szaporodásával azonban átalakult a faluhatár művelésének ún. „kétnyomásos” rendszerévé, „földközösségévé”.

Zenta közvetlen közelében jó minőségű, sík fekvésű, gabonatermesztésre kiválóan megfelelő földek feküdtek, de nem korlátlan mennyiségben. A szűzföld feltöréséhez 6-8 ökör kellett; a lovak erre a munkára nem voltak elég erősek. Az elvetett mag egyszeri szántással az első évben őszi vetésből 5-6-szoros, tavasziból 4-5-szörös hozamot biztosított átlagos időjárási viszonyok mellett. A terméseredményeket döntően befolyásolták az időjárási viszonyok, természeti csapások. Egy-egy háztartásra átlagosan 6-8 hold szántó jutott, ami megfelelt a határörvidéki tervezetek adatainak, míg a Herdegen által összeírt ökrök száma (306) megfelel a kb. 2400 holdas szántóterületnek. Természetesen a szántáskor 3-4, olykor 5 katonaháztartás is összefogott, hogy a hatökrös igafogatot kiállítsa. A hadjáratok idején azonban még ez a földmennyiség sem volt művelés alatt; viszont a béke éveiben a település közelében elfogytak a megműveletlen területek, napirendre kerültek a határhasználat alapkérdései: a vetésterület felosztásának szabályozása, a szántóterület növelése, majd a szabadfoglалásos rendszer fokozatos megszüntetése és a telekrendszer kialakulása. Erre az átalakulásra – amelynek részletes vázolása nem tartozik témánk körébe – most, a XVIII. század második harmadában került sor. A településhez közelebb eső szántókon szokásos kétnyomásos, újraosztásos rendszer mellett a távolabbi határrészekeken még sokáig élt az elsőfoglалás, ezek az allodiális birtokok a kamarától bérelt legelők voltak, amelyek a későbbi tanyarendszer csírái. A határörvidéken búzát, kétszerest, rozst, árpát és kölest termesztettek, bár ismerték már az Újvilágból átkerült kukoricát – törökbúzának nevezték – és a dohányt is. A gyümölcs- és szőlőtermesztés is megjelent, de a művelt földterületnek alig 2%-át foglalta el. Ebből hasznuk alig volt, kocsmát kezdetben egyet tartottak. A rétek jó szénát, a nádasok tüzelőanyagot biztosítottak. Erdők csak elenyésző területen, az ártereken voltak. Építkezéshez a Bánságból vásároltak fát. Tény azonban, hogy a gazdasági élet alapját ekkor és még sokáig az állat-, mégpedig a marha-, ló- és juhtenyésztés képezte, mert a kezdetleges áruforgalom és közlekedési

viszonyok közepette csupán így lehetett biztosítani a minimális létfeltételeket a táplálkozás és ruházkodás terén. A lótenyésztés viszont elsősorban nem is a gazdasági, hanem a katonai szükségletek miatt – minden lovas határőr maga állította lovon vonult szolgálatba – lendült fel. Egyébként a határőr köteles volt teljes felszerelését önmaga beszerezni, saját költségén kiállítani, kezdve a bocskortól, csizmától a kardig és puskáig. Ez a körülmény viszont a háziipar mellett néhány jellegzetes ipari foglalkozás, mesterség megjelenéséhez vezetett: cserzővarga, csizmadia, kovács, fegyverkovács, tímár, takács, szíjjártó, szűcs, szűrszabó stb. Zentán persze mindezek mellett az őstermelés egyik formája, a halászat is jelentős szerepet játszott.

Zentai határőrök a nyugat-európai háborúkban

A bécsi udvar leplezetlen szándéka volt a szerb határórség katonai bevetése a dinasztia háborúinak bármelyikében. Az 1718-as háború után 1734-ben került sor ismét a szerb határőrök távolabbi bevetésére. A spanyol örökösödési háború idején a sziléziai hadszíntérre rendelték a tiszai határőrvidék mozgósítható haderejét. Bizonyára zentaiak is voltak köztük. Minthogy nem érezték magukénak a dinasztia távoli érdekeit, hazaszöktek. Az udvar megszorító intézkedései: az adóterhek, az ingyenes munka (gratuitus labor), a hatósági önkény fokozása általános elégedetlenséghez vezettek. A nyugtalanság a dunai határőrvidéken jelentkezett, innen áterjedt a tiszamarosi vidékre, s ott kitört a Szegedinác Péro-féle lázadás. A lázadást elfojtották, Bécs drákói intézkedéseket vezetett be, de ez a kialakult feszültséget csak fokozta. Az újabb törökellenes háborúban a tiszai határőröket 1737-ben Boszniában és Szerbiában vetették harcba. A háborút Bécs elvesztette: a belgrádi békében (1739) a požarevaci szerzeményekről le kellett mondani. Közben járványok is tizedelték a hadban részt vett szerb határőregységeket. Ezután 1740-ben vetették be ismét a határőröket a sziléziai háborúban. Itt, valamint a martonosi Vuits Arzén parancsnoksága alatt a morvaországi és felső-ausztriai hadjáratban a zentaiak főleg helyőrségi szolgálatot teljesítettek, azaz a harcokban nem vettek részt. A tiszai határőröket – közöttük a zentaiakat is – 1748-ig folyamatosan bevetették a dinasztia háborúiban, de leggyakrabban nem harci, hanem helyőrségi szolgálatban, mert még innen is hazaszökdöstek.

Zenta polgárosítása

Bács vármegye és a magyar rendek a karlócai béke megkötése óta arra törekedtek, hogy visszaállítsák a Mohács előtti Bács vármegye területi illetékességét, azaz a vármegye területébe visszacsatolják a belőle kihalított tiszai határőrvidéket. A királynő (valamint az udvari kormányzervek) azonban minden olyan intézkedést, amelyet a rendi országgyűlés vagy Bács vármegye nemesi közgyűlése a határőrvidék bekebelezése céljából kezdeményezett, 1740-ig befagyasztott. Húsz éven át ez a politika sikeres volt, de 1740-ben megbukott. Az örökösödési háborúban a bécsi udvar ismét megérezte a

pénz hatalmát: ha pénzt akart, a magyar rendekkel kellett szót értenie. MÁRIA TERÉZIA tehát összehívta a magyar rendeket, és teátrális fellépésével – de a rendek kívánságának teljesítésével is – biztosította a magyar nemesség támogatását. Ennek egyik feltétele volt a határőrvidék megszüntetése. Az uralkodónó egy tolvonással ezt meg is tette: aláírta az 1741. évi XVIII. törvénycikket. De a törvény végrehajtása így is egy évtizedet késett. Bécs ugyanis még a szerbek szolgálataira is igényt tartott: 1740-41-ben, a sziléziai háborúban ötszázan harcoltak, 1742-ben Olmützben ezren adtak helyőrséget, 1743-ban másfél ezren Bajorországban állomásoztak. Bécs ezért nem sürgette, de végül nem is fékezte a törvény végrehajtását, amelynek során először Röszkét (1742), majd Szabadkát (1743) és Zombort (1745), végül a tiszai helységeket, így Zentát is 1750 őszén Bács vármegyéhez visszacsatolták.

A Tisza menti sáncok megszüntetését a királynő 1750. augusztus 15-én kiadott rendelete mondta ki: e rendelet szerint a sáncokat 1751. november 1-ig kellett a vármegyének átadni. A zentai sánkra Bács vármegye mellett Csongrád is igényt támasztott Mátyás király 1464-ben kiadott oklevelére hivatkozva. A két vármegye között 1744-ben per indult Szabadka, Martonos, Ókanizsa és Zenta birtokáért, de mivel Csongrád vármegye igényét nem tudta meggyőző bizonyítékokkal alátámasztani (pedig Zenta 1526-ig valóban Csongrád vármegyéhez tartozott!), a per elhúzódott, s végül a határőrvidék felszámolását végző bizottság 1751-ben Martonossal és Ókanizsával együtt Zentát is Bács megyének adta.

A tiszai határőrvidék katonai szervezetének megszüntetését a korabeli források és annak alapján a történeti irodalom is „polgárosításnak”, „visszakebelezésnek” nevezi. Ez a fogalom akkor elsősorban azt jelentette, hogy a magyar állam és területi közigazgatási hatósága, a vármegye joghatóságát az eddigi „sáncok” – valójában falvak – eddig katonai szolgálatai fejében meghatározott kiváltságokat élvező lakosságára is kiterjesztik. Egyszerű nyelvre fordítva: ezentúl adót kellett fizetni. Mégpedig az államnak az állami (contributio), a vármegyének a „házi” (domestica) adót. A határőrvidék helységei ugyan 1736 óta Szegedre már fizettek „császári illetékpénzt” (kaiserliche Taxgeld) – a zentai sánc az egész határőrvidékre megállapított 24 000 forint 6,25%-át, azaz 1500 forintot fizetett évente -, most ez az adókötelezettség többszörösére növekedett, azaz a katonai helységeknél is a jobbágyfalvakhoz hasonló adóterheket kellett volna viselniük.

A polgárosítás tehát a katonai kiváltságok megszüntetését jelentette, beépülést a vármegye és a magyar állam jogrendszerébe, amelynek rendi országgyűlése az ország területén csak a nemesség kiváltságait ismerte el. Aki pedig nem volt nemes, annak mint jobbágy, vagy ami rosszabb: zsellérnek az állam és a nemes-földbirtokos, a „földesuraság” eltartásának minden terhét viselnie kellett. A határőrsáncok lakosai látták a jobbágy és a katonaparaszt helyzete közti különbséget: a jobbágyi jogállás nem vonzotta őket. Mindezek miatt a Tisza menti helységeknél 1741 óta egyre fokozódott a nyugtalanság, ami 1750-ben még inkább növekedett.

Mária Terézia a dinasztíájához is hű határőrökhöz nem akart hálátlannak bizonyulni: lehetővé tette számukra, hogy továbbra is szolgálatban maradjanak azzal, hogy valóban a tényleges határvidékre, az aldunai sajkás kerületbe, Szerémségbe vagy Bá-

men Prajudicio Nundinarum seu
 Fororum annualium liberorum alio-
 rum quorumcunque Locorum circum-
 vicinorum. Quocirca Vos omnes
 et singulos Mercatores, Institores,
 Viatores, et alios quoslibet Foren-
 ses Homines harum Serie assecu-
 ramus, affidamus, et certificamus,
 quatenus ad praedictas Nundinas
 seu Fora annualia libera cum Fore-
 ris hebdomadalibus per Nos in pra-
 dicto Oppido SZENTA modo pra-
 missis perpetuo celebrari commissa,
 et concessa, cum omnibus Mercan-
 tijs, rebusque, et Bonis vestris libe-
 re, secure, et absque omni pavore,
 seu Formidine Personarum, Rerum,
 que, et Mercantiarum ve Arzarum ve-
 niatis, properetis, et accedatis, pera-
 ctisque ibidem Negotiationibus ve-
 stris

Zenta mezőváros privilégiuma

nátba költöznek. A sáncokban élők választhattak az átköltözés vagy a polgári életforma között. Választani 1750. október 31-ig kellett, s akik az átköltözés mellett döntöttek, azoknak 1751. április 1-ig kellett (volna) lakhelyüket elhagyni.

A határőrvidék felszámolása miatt a szerbek között fokozódott a nyugtalanság. A vidéket már jobbára megismerték és megszokták, kiváltságos helyzetükről lemondani - adót fizetni - nem akartak, féltek attól, hogy jobbágyorsba süllyednek. Ekkor jelentek meg a Tisza-vidéken az orosz cár ügynökei: a szerb határőröknek Ukrajnában

ták tartani; akik viszont távozni akartak, azok magukkal akarták vinni. Kezdetben a menni szándékozók azt sem tudták, hogy a Duna és a Száva vidékén folyamatban van az új határőrvidék szervezése. Rendezni kellett a vagyoni kérdéseket a visszamaradók és az elköltözők között: a kiköltözők szerzett vagyonukat eladhatták a maradóknak, a bérelt haszonvételeket a megyének kellett visszaadniuk. Mindezek alapján elmondhatjuk, hogy Zentán is jelentős belső feszültség alakult ki, amelyben a visszaemlékezések szerint még fizikai leszámolás is fordult elő. Az elköltözést vállalók túlnyomó többségben voltak, s gyülekezeteiken a maradásra szavazókat megverték (MILOŠ PRERADOV közlése szépapja megveretéséről). Ezek után a többség az elköltözés mellett döntött, és 1751 kora tavaszán Zentáról elköltözött a Bánságba, a Szerémségbe és néhányan Ukrajnába. KALMÁR SIMON szerint az Ukrajnába kivándoroltak Besszarábiában megalapították Újzentát, amely ott még ma (1900 körül) is megvan. Zentáról a levéltári források szerint 286 család vándorolt ki.

ZENTA A TISZAI KORONAKERÜLETBEN
(1751-1848)

A Tiszai koronakerület megalakulása	275
A szerbek elköltözése	277
Zenta mezőváros kiváltságlevele	279
Zenta és környékének újbóli benépesülése	281
Határhasználat az újratelepülést követő időszakban	283
A második kerületi kiváltságlevél	285
Gazdasági-társadalmi viszonyok Zentán a XVIII. század második felében	287
A kerület harmadik kiváltságlevele	299
Változások a határhasználatban a XIX. század első felében	300
Változó gazdasági viszonyok	303
Változó társadalom	307
Szervezett közösség és önszerveződés	309
Közművelődési viszonyok	313

A Tiszai koronakerület megalakulása

A Kerület megalakítása válasz lett volna mindazokra a bajokra, melyeket a határőrvidék felosztása nyomán orvosolni kellett: a követelésre, hogy e területeket kebelezék vissza a vármegyékbe, s kísérlet a szerb határőrök követeléseinak legalább részleges kielégítésére. Nem foglalkoznánk a Kerület megszervezésének körülményeivel, sem azokkal a nehézségekkel, amelyekkel a bécsi udvar szembetalálta magát, hiszen a későbbiekben majd annak részleteit egy-egy zentai eseménnyel kapcsolatban úgysis megvilágítjuk.

Az 1751. június 28-i keltezésű kiváltságlevél értelmében kamarai (kincstári) uradalom felállítására kerül sor a volt Tiszai határőrvidék 14 községéből. Ezek: Martonos, Ókanizsa, Zenta, Ada, Mohol, Péterréve, Óbecse, Szenttamás, Túria, Bácsföldvár, Csúrog, Boldogasszonyfalva, Alsó- és Felsőkovil; a Csajkás kerület megalakulásával azonban csupán az első tíz marad véglegesen a Tiszai kerületben. (Volt egyébként olyan nagy kerület-tervezet is, mely 22 községből alakított volna egyet.)

A kiváltságlevél 20 pontját röviden így foglalnánk össze:

- A kerület mint uradalom soha nem kerülhet eladásra, hanem az országgyűlés örökös koronabirtokként cikkelyezi be.
- A lakosok megkapják az általuk eddig is használt területeket; emellett szabad halászati jogot nyernek a Tiszán és a tavakban, s ennek értelmében kitalhatják az idegen halászokat. A szabad nádalás joga a kerület lakóit illeti meg.
- A községek beleegyezése nélkül idegenek a kerület helységeiben nem telepedhetnek le, és nekik adományozott földet sem használhatnak.
- A községek az uradalom által jelölt három szerb nemzetiségű személy közül évente bírót választanak, s annyi esküdtet, amennyi szükséges.
- Az Úriszék a kerület legfőbb fóruma, amely a kamarai adminisztrátor vagy a kerületi provizor elnökletével havonta ülésezik. Az ülésen jelen van a 12 társbíró, vagyis esküdt ülnök, akiket a községek lakosai szabadon választanak. Az Úriszék hatásköre kiterjed polgári- és bűnügyekre is. Az ülnökök megbízatása életük végezetéig szól. Közülük választják a kerület lakosai a gazdasági gondnokot, a pénztárost és a kocsmák részére egy vagy két felügyelőt. Az Úriszéket pallosjog illeti meg, s ítéleteit végre is hajthatják. A széles hatáskör megkívánja, hogy a kerület székhelyén, Óbecsén börtönöket állítsanak az uradalom költségén. Az Úriszék minden helységben árvagyámokat és gondnokokat rendel ki. A gyermek és rokon nélkül elhalt görögkeletiek öröksége a „rác nép” kiváltságai szerint egyházukra száll. Az Úriszék saját pecsétet is használhat.

- A Bánságban a fontosabb folyami átkelőhelyeken (Óbecse, Ókanizsa) nagyobb kompok és szállítóeszközök legyének.
- Magyarország más területeitől eltérően a kerület lakói csak nyolcadot adnak, s csakis a tiszta és vegyes búzából, a rozsból, az árpából, a zabból, a kölesből, a borból és a méhkaptárak után; a kukorica, a cirok, a len, a kender, a káposzta, a fokhagyma, a vöröshagyma és más hasonlók mentesek a földadótól. A bárányokat az uradalmi tisztviselők összeírják, s utánuk egyenként 3 krajcárt kell fizetni az uradalmi pénztárba.
- A kerület lakosai minden robottól és az uradalomnak járó ingyen munkától mentesek, de dézsmájukat a Martonostól Péterrévig levő helyek a szegedi, a többiek pedig a pétervárad magtárba kötelesek szállítani. Szükség esetén szekereket és elfogatókat is kötelesek biztosítani.
- A lábasjóság után a réveknél és a legeltetésnél fizetett illeték fele az egyes községeket illeti, a másik felét a görögök és a cigányok taksájával együtt az uradalomnak fizetik be. A honosított görögök a községi bírók alá tartoznak, a török alattvalók pedig az uradalom hatáskörébe. Utóbbiak csak török áruval kereskedhetnek, más portékával (bor, gabona, fa, jóság) nem; ugyancsak tilos iparral foglalkozniuk.
- A kocsmák és mészárszékek jövedelme a lakosokat illeti, de az italokat (sör, bor, pálinka) a kocsmák számára folyó áron az uradalomtól kell vásárolni.
- A vallás gyakorlása, az egyházi ünnepek megtartása, a templomépítés a görögkeletieknek adott kiváltságok értelmében továbbra is teljesen szabad. Földjeikkel egyetemben papjaik is sérthetetlenek.
- A kerület „díszére és fejlődésére” Óbecse, Zenta és Ókanizsa községek mezővárosi (oppidum) rangra emeltetnek vásárok és hetipiacok tartásának jogával. Ezek a szokásos kiváltságlevelüket a Magyar Udvari Kancellária részéről egyidejűleg megkapják.
- Mindezekért a jogokért, engedményekért, kiváltságokért minden helység földadó címén évente a mindenkori közzadó felét fizeti az uradalomnak, két részletben.
- A lakosok háború idején kötelesek „fölkelni”; ám ilyenkor minden fölkelő mentes mindenféle adótól vagy földesúri szolgáltatástól, a fölkelés terheit viszont maguk viselik.

Ilyen volt tehát a koronakerületnek adott kiváltságlevel, amelyből egyértelműen kiderül, hogy a bécsi udvar elsősorban a néhai szerb határőröknek szeretett volna a kedvükben járni. S ha a szerbek egy részét – mint látni fogjuk – az adományozott kiváltságok nem is tudták itt tartani, mégis egyfajta fájdalommentes átmeneti formát biztosítottak a polgárosodás felé az egykori határőrvidék katona lakosai számára, másrészt pedig előkészítették (jobban mondva vonzóvá tették) a terepet az ideteleplülő – elsősorban magyar és szlovák lakosság számára.

Semmiképpen sem lenne szabad lebecsülni azt a fejlődést, amely Zenta határőrvidéki korszakában figyelhető meg. Nyilvánvaló, hogy átmeneti időszak ez, amikor a

települést a török hódoltságból kiemelve egy másik idegen hatalom államformációjához kötik. A tiszai határőrvidék felszámolásával új fejezet kezdődik nemcsak Zenta, hanem a többi bácskai, Tisza menti helység történetében is: a vidék polgárosodásának kezdete ez, megváltozott körülmények között.

A mintegy ötvenéves határőrvidéki korszak, mely nem formálisan már az „első zentai csata” (1686) után kezdetét veszi, elsősorban településtörténeti szempontból bír jelentőséggel, hiszen a török időkben visszafejlődött települést próbálja kimotozni a holtpontról, beleértve ebbe a bécsi háború alatt elszenvedett károk szanálását is. A változások gazdaságilag, társadalmilag és politikailag is determináltak; tehát sokoldalúak, de lassúak. Ebben az időszakban a gazdasági szerkezet hosszan tartó átalakulása kezdődik, mintegy előkészítve a terepet a polgárosítás számára. Az oszmán domináció alatt ugyanis vidékünk egy hanyatló birodalom részeként él, módosuló etnikai-vallási összetételű népeiséggel (túlsúlyba kerül a délszláv elem) és meglehetősen kezdetleges anyagi bázissal, amelyben a körülmények diktálta halászat és nomadizáló állattartás dominál. Ez a szláv elem állandósul aztán a XVIII. század elején, elsősorban a szerb származású határőrök révén, akik sorsukat a bécsi udvarhoz kötik, s e hagyománynak később messzemenő következményei lesznek majd.

A térség polgárosítása, azaz katonai voltának megszüntetése olyan gyökeres változásokat vetít elő, hogy elkerülhetetlen a kompromisszum. Ekként könyvelhető el a Tiszai koronakerület mint kiváltságos terület megszervezése is a Habsburg Birodalmon belül.

A szerbek elköltözése

Az elsősorban szerb nemzetiségű, görögkeleti vallású határőrök tiltakozása hiábavalónak bizonyult, így hát válaszút elé kerültek: vagy a helyükön maradnak, s vállalják a szabados katonaeletet felváltó jobbágyterheket, vagy pedig kénytelenek a meglévő határőrvidéken keresni maguknak új otthont. Nemcsak eddigi – viszonylag biztos – egzisztenciájukat, berögződött életmódjukat féltették, hanem rettegtek az áttérítés, illetve az egyházi unióra való kényszerítés veszélyétől is.

A határőrök gyűlésein megtartott népszavazásnak csak elvi jelentősége volt, hiszen az átszervezés már megkezdődött; számunkra is csak annyiban jelentős, hogy a zentai közkatonák közül – összlétszámukat, sajnos nem tudjuk – 417-en szavaztak a katonai státus mellett. E népszavazás következtében elindult migráció, úgy tűnik, csaknem teljesen kiürítette Zentát.

A Tiszai koronakerület megalakítása csak részben tudta megakadályozni az elköltözést. A kompromisszum diktálta területi rendezés által felkínált kiváltságok, illetve garanciák nem bizonyultak elégségesnek a szerbek félelmeinek legyőzésére. Úgy tűnik, hogy a kivándorlást ösztönző propaganda is jóval nagyobb volt, mint a marasztaló. A határőrökhöz (legalábbis a közkatonákhoz) nemigen jutott el a koronakerület kínálta privilégiumok híre; vagy ha igen, nem bíztak megvalósulásukban.

A szerbek elköltözése

Összeírtak száma 1720-ban		Elköltözöttek száma								Maradtak (1753)	
		Szlavóniába (1751)		Szerémségbe (1751)		Temesi bánóságba (1753)		Oroszországba (1751)			
személy	család	személy	család	személy	család	személy	család	személy	család	személy	család
3016	85	-	21	-	208	439	255	-	286	52	33

Az Oroszországba való kitelepülés alternatívája is ritkította az itt maradók sorait. E kapcsolatnak voltak már jóval korábbi előzményei is (1723-ban kb. 1059-en távoztak a Tisza-vidékről Ukrajnába); ezúttal azonban a tiszai határőrvidék felszámolása konkrét, szervezettebb fellépésre készítette a kivándorolni szándékozókat, s e kezdeményezés rövid idő alatt valódi tömegmozgalommá terebélyesedett. PAVLE NENADOVIĆ karlócai érsek hiába próbálta megakadályozni a dolgok ilyen alakulását; a parókiákhoz intézett, maradásra felszólító pásztori körlevele nem érte el a kívánt hatást. A korabeli orosz külpolitika hívó szava, a közös vallás és az „öshazába” való visszatérés misztikája döntőnek bizonyult az igazán elszántak számára. Az érseki felhívás ellenére a papság egy része a hit egyedüli védelmi eszközét látta az emigrációban. Az elköltözők általában magukkal vitték a kegytárgyak, ikonok zömét; Zentáról még az egyházi pénzek jelentős részét is.

A zentaiak 1751 őszen JOVAN HORVATHOZ csatlakoztak. A következő év tavaszán már létrejöttek az első szerb telepek Dél-Ukrajnában. Ez a terület Új-Szerbia néven válik majd ismertté. Ugyanebben az évben még egy csoport vág neki az útnak JOVAN SEVIĆ alezredes és RAJKO PRERADOVIĆ vezetésével; ők azonban a Jovan Horvattal való nézeteltérés miatt új telephelyet keresnek a Donyec mentén, a dnyeperi pusztaságtól keletre, melyet ezentúl Szláv-Szerbiának hívnak.

A telepesek új hazájukban földet kaptak, és mint katonák szolgáltak a cári hadseregben; voltaképpen határőrök maradtak, csak ezúttal Oroszországot védték, mégpedig a krími tatárok betöréseitől.

MÁRIA TERÉZIA részben birtokadományokkal, részben pedig büntető pápens kiadásával igyekezett meggátolni a további kivándorlást, ami azonban még jó ideig tartott; egyrészt azért, mert nemesi rangot s vele birtokot csak tisztek kaptak, másrészt pedig az orosz diplomácia is megneheztelt a büntető korlátozások miatt.

Annak ellenére, hogy az „öslakosok” kezdetben nem szívesen látták őket, idővel megkezdődött a szerbek lassú asszimilációjának folyamata, amely a XX. század elején tetőzött. A XIX. század közepéig azonban a korabeli orosz térképeken még meg lehetett találni a nosztalgizáló településneveket, mint például: Zenta, Kanizsa, Szabadka...

A korabeli adatok pontatlansága, illetve kétes megbízhatósága miatt csak sejthetjük, mekkora érvágást jelentett Zentának a szerbek exodusa. Az elvándorlás mértékét sejteti a bácsi szerb püspök egyházmegyéjének plébániajegyzéke, amely a zentai plébánia megalakítását 1757-re teszi; egyéb adatok ismeretében nyilvánvaló, hogy csakis **újraalapításról** lehet szó. Valószínű, hogy az ötvenes évek végéig tartó belső migráci-

ók, esetleg visszatelepülések folytán növekedett meg újból a zentai szerb lakosság száma olyannyira, hogy ismét plébániát alapíthattak. A fent említett plébániajegyzék ugyanis 148 házat számol össze. Az 1767-ből származó, pravoszláv hitűekről szóló kimutatás 374 hívet tart nyilván, három pópát és még 28 velük lakó személyt.

Láthattuk, hogy a szerbek itt marasztalására bevetett eszközök nem idézték elő a várt eredményt. A visszamaradt tisztek magyar nemesi oklevelet és nemesi kúriát kaptak; az odaitélt telkek használata tíz évre szólt. Mindez annak reményében történt, hogy az így motivált tisztek képesek lesznek majd kellő számú közkatonát visszatartani az elköltözéstől.

Bár a nemesi kiváltságlevelek kibocsátása egész évben folyt, egyöntetűen 1751. június 28-án keltezték őket a kerület, valamint három mezőváros – Óbecse, Zenta és Magyarakanizsa – kiváltságlevelével egyetemben. Zenta kuriális nemesei a következők voltak: GOLUB GYÖRGY vicekapitány, BADERLICZA (Boderlitz) JÁNOS hadnagy, BRANOVÁTSKY SZUBOTA hadnagy, TESSITY MIHÁLY hadnagy, MILLINOVITS NICZA (Necza) zászlós, VUSSO (Wuxity) IGNÁC zászlós. A felsoroltakat nem elégítette ki az ideiglenes állapot, ezért kérelemmel fordultak a koronához az örökösítés tárgyában. Az udvari kancelláriától csak 1775-ben érkezett végleges válasz azzal a kitételrel, hogy az öröklés joga csupán a férfiágra érvényes.

Ismeretes számunkra az adományozott birtokok nagysága is: az alkapitányok 73, a hadnagyok 58, a zászlósok pedig 44 láncnyi földet kaptak. Nemesi oklevél nélkül, de telket nyertek a volt határőrvidék mindazon lakosai, akik addig katonai szolgálatot teljesítettek. E birtokok nagysága 18-24 kerületi lánc volt (1 lánc 2200 négyszögölben számítva).

A kuriális birtokok nagyságától függően eltérő volt beosztásuk, mégpedig a művelési ágak – szántóföld, kaszáló, közös legelő használata – tekintetében. Mind a hat családra érvényesek voltak azonban a következők: amely család az adománylevelben feltüntetett mennyiségű állatállománynál többet szeretne a közlegelőkön legeltetni, az a létszámon felüli marhaállomány után ugyanúgy köteles legeltetési díjat fizetni az előjárásnak, mint a többi lakos; a nyert telkeken 500 forintnál értékesebb épületeket ne emeljenek, mert a férfiág kihalása esetén (vagyis ha a birtok a kamarára szállna vissza) az 500 forintnál nagyobb értékű épületeket nem lehet megváltani; a kuriális nemeseket nem illeti meg a húsmérés joga.

Végül pedig említésre méltó az a tény is, hogy a század ötvenes-hatvanas éveiben még nem kerül sor külön plébániatelek kihasítására. Ennek ellensúlyozására, amelyik házból (családból) pópát avattak, az a ház minden személyével, tartozékával adómentes lett.

Zenta mezőváros kiváltságlevele

A Tiszai koronakerületnek adományozott első kiváltságlevél 18. pontja Zentát városi (oppidum) rangra emeli. Ugyancsak 1751. június 28-i keltezésű Zenta külön kiváltságlevele, amely részletezi a kapott előjogokat:

„... hogy a nevezett Szentá község ezentúl és minden időben ne csak város névnek örülhessen, és aképpen címeztessék, hanem egyszersmind benne évenként két rendbeli szabad vásár, illetőleg szabad országos vásár: mégpedig az első a római katolikus naptár szerint augusztus hónap 17. napján, a második pedig november hónap 19. napján a hetivásárokkal együtt egy-egy hétfői napon tartatván, ugyanazon szabadalmakkal és kiváltságokkal, melyekkel más szab. kir. városaink, mezővárosaink vagy községeink szabad vásárai tartatnak, a fent írt Szentá községben állandóan tartathassanak és érvényben maradjanak. Szóval: megengedjük, jóváhagyjuk, joggal fölruházzuk és címezzük jelen levelünk erejénél fogva, mindazonáltal más vásárok, illetőleg szabad országos vásárok és bármely szomszédos helységek károsodása nélkül. Annak okáért kereskedők, kalmárok, házalók és bármely más vásároló emberek, egyenként és egyetemben jelen sorainkkal bátorítunk, megnyugtatónk és biztosítunk benneteket, hogy a fent nevezett Szentá városban általunk állandóan tartani megengedett és jogosított hetipiacokkal egybekötött vásárookra, illetőleg szabad országos vásárookra összes árucikkeitekkel, holmitokkal és javaitokkal szabadon és biztosan, személyeteknek, vagyontoknak és árucikkeiteknek minden bántódása és veszedelme nélkül menjetek, igyekezzetek és járuljatok, s elvégezvén ott minden ti ügyeiteket, ismét haza – vagy más helyre, hova inkább akartok – térjete; a ti személyetek és vagyontok a mi különös védelmünk és oltalmunk alatt mindenkor sértetlenül marad. Akarjuk továbbá, hogy ezt a piacokon és más nyilvános helyeken mindenütt közzétegyék és kihirdessék...”

A fenti oklevelet október 5-én, Bács vármegye közgyűlése alkalmával terjesztették a nyilvánosság elé.

Az országos vásár és hetipiac tartásának joga is valószínűleg arra volt hivatott, hogy maradásra hangolja a szerb lakosságot. A három kiemelt helység minden bizonnyal már a török idők előtt is vásártartónak számított, hiszen a hódoltság megszűntével elsősorban az ilyen települések kaptak erre vonatkozó privilégiumot. Folyóparti fekvésük is indokoltá tette a kapott előjogokat, hiszen a piaci vonzáskörzet kialakításának fontos tényezői a szállítási lehetőségek. A „kitaposott” folyami átkelőhelyek megléte is mellettük szólt.

A vásártartási jog azonban nem csupán bizonyos kedvező állapotokat rögzített, hanem ugyanilyen távlatokat ígért. A vásárhelyek nemcsak tranzitként szolgálnak, ahol az árucserre meghatározott időnként lebonyolítható, hanem letelepedésre biztatják nemcsak a földműveseket, hanem az iparosokat, kereskedőket is. Ugyanakkor idővel igazgatási (törvénykezési, egyházi) központokká válhatnak. A vásártartás közvetlen hasznot is hoz az adott településnek, mint amilyen a különféle taksák beszedése, szállásadásból, kocsmák működtetéséből eredő haszon stb. Az újratelepülés folyamatát élő Zenta esetében mindez rendkívüli fontossággal bírt. A vásárok tehát nemcsak a még ingadozókat marasztalták, hanem letelepedésre csábították az újonnan jötteket is.

Zenta és környékének újbóli benépesülése

A valamikori török hódoltsági területek, így a bácskai Tisza mente néptelen pusztáinak betelepítése is már a XVIII. század első felében elkezdődött, de még nem igazán jellemző rá a tömegesség. A szerb határőrök elköltözése azonban felgyorsítja ezt a folyamatot, hiszen a bécsi udvar elsődleges feladata, hogy ezt a vidéket is minél előbb bekapcsolja a birodalom gazdasági vérkeringésébe.

A rendelkezésünkre álló levéltári források nem igazolják egyértelműen a korábbi írások, monográfiák állítását, miszerint a magyarok (s velük együtt tótok, azaz szlovákok) Zentára való települése már 1745-ben elkezdődött volna. Szórványosan talán igen. Tudjuk például, hogy 1742 körül itt működött két szabó, ugyanennyi csizmadia, egy gombkötő, egy kocsmáros, néhány béres és szolga, mind katolikus vallásúak (persze lehetett közöttük nem magyar katolikus is).

Legvalószínűbbnek tűnik, hogy a tömeges betelepülésre 1751 és 1755 körül került sor. Az, hogy a Tiszai járásról 1753-ban készített név szerinti lakosságösszeírásban még nem szerepelnek magyarok, a kezdeti évek adómentességével magyarázható; az összeírás ugyanis csak az adózókkal foglalkozik.

A betelepülés történhetett spontánul vagy toborzók útján; a tömegességet, szervezettséget mindenképpen ez utóbbiak voltak hivatottak biztosítani. Másrészt 1755-ben a magyarok (és részben tótok) idetelepedésének felgyorsítása érdekében a kama-ra is intézkedett.

A témával foglalkozó szakirodalom általában a legészakibb, túlnépesedett vármegyék területére lokalizálja az újranépesedés kirajzási helyeit, ahol magyarokon kívül nagy számban éltek még tótok, de mellettük németek, sőt lengyelek is. Más vélemény szerint ebben a folyamatban inkább a Jászkunság (Pest, Heves és Csongrád megyékkel) játszott nagyobb szerepet. Egyik nézet nem zárja ki a másikat; legvalószínűbb ugyanis, hogy az északi megyékből való betelepülés nem történt közvetlenül, hanem szakaszosan, a Duna–Tisza közének közvetítésével. Ezt látszik alátámasztani a magyarokkal érkező tótok gyors asszimilációjának ténye, amely nem magyarázható egyedül az azonos (katolikus) vallással. Az bizonyos, hogy a XVIII–XIX. század fordulóján már elveszítették etnikai identitásukat, de az sincs kizárva, hogy Zentára is már eleve így érkeztek, s az elmagyarosodás már a tranzithelyen elkezdődött (vagy talán be is fejeződött).

Magyarok később is települtek kisebb számban Zentára; sőt a szerbek migrációi is eltartanak majd egy ideig. Mindezt figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy a XVIII. század ötvenes éveiben Zenta lakossága szinte teljesen kicserélődött, másrészt újbóli növekedése tapasztalható.

Elenyésző számban említés történik bolgárokról, valamint vlahokról (oláhokról), akik a szerb lakosságra olvadnak be.

Ebben az időszakban szó esik az összeírásokban görögökről is. Etnikai hovatartozásuk megállapítása összetett probléma, hiszen albánok, macedónok, örmények is beletartozhattak e gyűjtőnévbe. A XVIII. század közepén minden jelentősebb magyar vá-

rosban, sőt faluban megtalálhatók. Többségük kereskedelemmel foglalkozik, ám a hatóságok szigorú felügyelete alatt, mivel családjukat leginkább török területen hagyják. A bécsi udvar politikájával összhangban kísérlet történt az ő letelepítésükre is, családjukkal egyetemben. Allandó letelepedésre csak a nem török alattvalók jogosultak, s míg a hűségesküt le nem teszik, nem szerezhetnek ingatlant, és hazai áruval sem kereskedhetnek, kivéve, ha azt kivitelre szánják. Egy 1769-ből származó összeírás három görög kereskedőt számol össze Zentán (ugyanennyi van Szabadkán és Óbecsén is). 1801-ben már csak letelepült görögöket találunk útban a lassú asszimiláció felé. Zentán ez a folyamat akkor már le is zárulhatott; a néhány helybeli görög a görögkeleti hitű szerbségbe olvadt, s csak neveikben őrizték meg egykori származásukat, mint ahogyan azt a tótok is tették.

1785-ben a bécsi udvarhoz érkezett zaporozsjei kozákok egy csoportjának kérelme, akik az osztrák határon szerettek volna letelepedni. II. JÓZSEF Zentára és környékére irányította őket. Három csoportban érkeztek a városba, összesen 177 fő. További sorsukról elég megbízhatatlan adataink vannak. Földműves gazdáknál helyezték el őket kettesével. Rendkívül nehezen viselték el az itteni éghajlati viszonyokat; tömegesen betegedtek meg s haltak el maláriában, tífuszban. Emellett nemigen mutattak hajlandóságot az itt élő, más etnikumú családokba való benősülésre, így a XVIII. század végére megszűnt létezni a zentai kozáktelep.

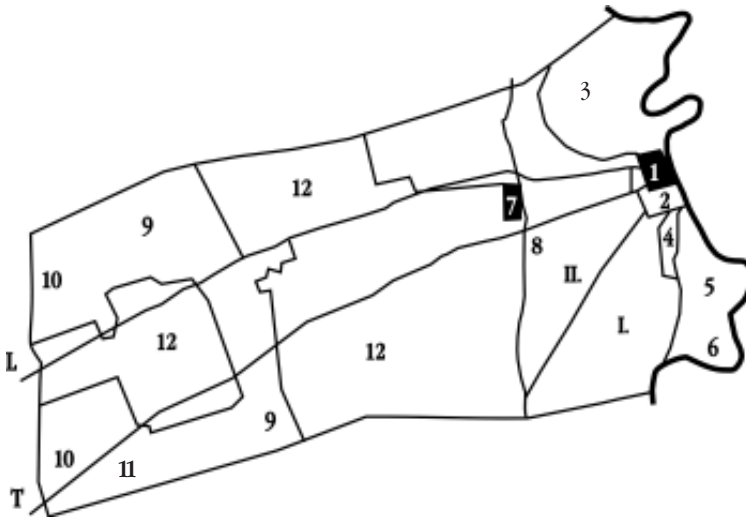
A század 70-es éveiben letelepülnek Zentán az első cigányok is, felhagyva addigi vándorló életmódjukkal. Egy 1784-ből származó adat szerint Zentán és Magyarkanizsán főleg iparral foglalkoznak (kovácsok, drótosok), saját házuk van, úgy beszélnek és öltözködnek, akár a többi lakos. Némely gyermekük iskolába jár, egyeseket szolgálatra adtak, míg mások otthon maradtak a szülőkkel.

A zsidóság mintegy utolsó elemként épül be Zenta gazdasági-társadalmi életébe. E kérését egy sereg korlátozó rendelet magyarázza. Ezek fokozatos feloldása eltart egészen 1867-ig, a magyarországi zsidóság emancipációjáról szóló törvénycikk meghozataláig. Megtűrésük, majd fokozatosan történő letelepedésük engedélyezése egyfajta kompromisszum, s csupán gazdasági megfontolásból történik, hiszen a korabeli közfelfogással, előítéletekkel még az akkoriban sok tekintetben haladó szellemű bécsi udvar sem igen tud megbirkózni. Kirekesztve ugyanis a keresztény társadalomból, annak peremén élve (s bizonyos mértékben talán ennek köszönhetően) a zsidóság lesz ugyanennek a társadalomnak, illetve gazdaságnak a legmobilisabb része. Mivel ingatlant örökáron nem birtokolhatnak, s a keresztény iparosokat tömörítő céhek zöme is kizárja őket a jól menő foglalkozásokból, így a zsidóknak marad a kereskedelem, egyes haszonbérletek, valamint a hiányszakmák. A XVIII. század végéig tartós jelleggel mintegy húsz család telepedik le Zentán. Származási helyük különböző: érkeznek Magyarország más részeiből, Burgenlandból, Cseh- és Morvaországból, Lengyelországból. 1797-ben már saját imaházat építhetnek a nekik odaitélt telken. A korabeli Zenta megtűri őket, sőt maximális jóindulattal kezeli letelepedési kérelmeiket.

Határhasználat az újratelepülést követő időszakban

Kellő számú megbízható forrás híján maga az újratelepülés mint jelenség és mint folyamat nem rekonstruálható megnyugtatóan. Az egyik mielőbb letisztázandó, megkerülhetetlen kérdés éppen a határhasználat lenne. Már a puszták többrendbeli összeírása (1731-1772) is zavart keltő, hiszen a bennük felsorolt nevek nem ismétlődnek minden esetben, illetve nem fedik egymást. Ezért itt együttesen soroljuk fel mindazok neveit, amelyek azonosíthatóak, s említve lettek a korabeli összeírásokban: Tornyos, Likas, Csésztó, Kalocsa, Karjad, Bátka. 1753-ban Zenta határrészeiként emlegetik még a következőket: Bogaras, Vetrenyacs, Vlajkov Grob, Gyantáros, Zsuti Breg, Karakašev vagy Mocsvár, Mákos, Krst sv. Nikole, Poronty. XVIII. század eleji források – a határőrvidéki birtokrendezés folytán – csak Tornyos és Likaspusztákat említik. 1756-ban Tornyos-puszta felértékelésénél kiderül az is, hogy ebben az időben Zenta annak csak kétharmadát birtokolja, míg a többi Adához tartozik.

A felsorolt helynevek egy része nyilvánvalóan a török hódoltság alatt elpusztult települések emlékét őrzi. A letűnt apró falvak területét veszi birtokba Zenta a tiszai határőrvidék létrehozásakor. Az újratelepülésig a határban levő földek nagyjából

Zenta határa a XVIII. század második felében

1. A város	7. Felsőszőlőhegy	I-II. Belső szántóföldek
2. Szérűskertek	8. Belsőjárás	(I. és II. nyomás)
3. Nagy rét és Budzsák	9. Középsőjárás	L - Likasi út
4. Alsószőlőhegy	10. Külsőjárás	T - Tornyosi út
5. Mákos	11. Gyantáros	
6. Bátka	12. Puszták / Szállásföldek	

megműveletlenül maradtak, mivel a viszonylag kisszámú lakosság csupán saját szükségleteinek kielégítésére természetett gabonát. A földrajzi nevek másik csoportja viszont arra utal, hogy a puszták egyes részeit már a határőrök is használják, ha másra nem, legeltetésre.

A helyzet a katonai szervezet felszámolása után sem javult mindjárt látványosan. Az újsütetű nemesek kúriái Likas és Gyantáros puszták szélein lettek kijelölve, ezek birtokosainak utólagos, jogtalan foglalásai azonban még a századforduló után is vizsály, pereskedés forrásai voltak.

A többi, addig művelés alá nem eső terület egy része került kiosztásra az újonnan letelepülők között, másik része pedig közlegelő maradt.

A szabad foglalás lehetősége, valamint a lakosok számának növekedése fokozatosan hatott odáig, hogy a határ egyre nagyobb része került hasznosításra. Az akkori szokás szerint mindenki annyit foglalt, amennyit meg tudott művelni. Ez a körülmény a kurialisták mellett elsősorban az állatállománnyal érkező telepések esélyeit növelte. A kezdeti háromévi adómentességet is ők tudták legjobban kihasználni, s vagyonukat a kerületnek biztosított kiváltságok révén tovább gyarapítani.

A településhez hasonlóan az összefüggő, megművelt területek terjeszkedése is déli és nyugati irányú volt. Nyilvánvalóan először a közelebb eső részek kerültek feltöresre. Így alakultak ki a várostól délre és nyugatra a két calcaturára (vető, nyomás) osztott, gabonatermesztésre (búza, kukorica, árpa, zab, rozs) használt szántóföldek. Tőlük keletre, a Tisza mentén dél felé haladva következett az Alsószőlőhegy, majd a Mákos (sertések makkoltatására alkalmas tölgyerdejével), végül a bátkai rét ritka ártéri erdővel és kaszálóval, amely aszályos években alkalmi legelőül szolgált.

A szántóföldek természetes nyugati határaként északi irányban húzódó Orompartnak a zentai határban található legmagasabb része volt a Felsőszőlőhegy (később: Felsőhegy). A város (és a termőföldek) északi – északnyugati irányú terjeszkedését a Tisza árterülete akadályozta, amely egészen az Orompartig húzódott. Részei, a Nagy-rét és a Budzsák a tavaszi áradások idején, valamint közvetlen utána használhatatlan területnek számítottak, így a XVIII. század második felében mint kaszálót, legelőt és nádvágóhelyet tartják számon Zenta gazdasági életében.

Az árterület magjai, a Fényes-tó és a Zanoga-tó az aszályos években is halászható vizek maradtak.

Fontos még megemlíteni a második calcaturába keskeny sávként benyúló szikes területet (Nagyszék és Gömbölőszék). Nagyobb áradások idején ugyanis ezen keresztül találhatott utat a betörő víz a szántók felé.

Magát a mezővárost szérűskertek övezték: a Felső-, a Középső- és az Alsókertek. Itt gyűjtötték össze a cséplésre szánt gabonát.

Zenta fent ismertetett határrésze volt az első övezet, amelyet a lakosság igyekezett minél sokoldalúbban és célszerűbben kihasználni. Ennek fő oka, hogy bármely pontja viszonylag rövid idő alatt könnyen megközelíthető volt. Más a helyzet a várostól messzebbre eső övezetekkel az Orompart túloldalán, ahol éppen a távolság fontos szerepet játszott a gyors – 1760 és 1780 között lejátszódó – eltanyásodás folyamatában. Így azon sem kell csodálkoznunk, hogy az első tanyasorok az Oromparthoz közel,

valamint a Kalocsa-völgyben alakultak ki. A szállások elhelyezkedésére hatással voltak az akkor romjaikban még fellelhető középkori falvak nyomai – nemcsak a tradíció egyfajta továbbélési kényszere, hanem az ott található, építkezésre hasznosítható anyag miatt is. A folyamatot nagyban befolyásolták az ugyancsak középkori eredetű utak: a Tornyosi és a Likasi út, teljes szélében átszelve Zenta Oromparton túli határát.

Az első szállások mindenképpen a külterjes állattartás szükségleteire vezethetők vissza, a viszonylag gyors terjeszkedés azonban az extenzív földművelésből eredő földéhséggel magyarázható, amit a Tisza és az árterületek által behatárolt belső szántók nem tudtak kielégíteni. A puszták egyre nagyobb méretű felszántása ugyanakkor arra utal, hogy a XVIII. század végéig a tanyákon másodlagossá válik az állattartás, és a földművelés kerül előtérbe.

A II. József korabeli térképen (1783) már a szállások sűrű láncolatát találjuk a tornyosi Nagy völgy két oldalán, a Kalocsa-völgy mindkét partján, dél felé az Orompart mellett, valamint Karjadon és az adai határ felé.

A határ külső övezeteinek fontos részét képezték még a járások, amelyeket a lakosság közlegelőként hasznosított.

Az első ránk maradt – ún. Halász-féle – birtokkönyv (1797) által összeírt terület csak a két nyomásra osztott szántókat, kaszálókat, parókiaföldeket, valamint a községi épületeket foglalta magába, összesen 26 412 kerületi láncot (36 216 katasztrális hold). A birtokkönyvből hiányzik az akkori árterület legnagyobb része (Nagyré, Budzsák, Mákos, Bátka), a kisebb mocsaras részek, az utak, valamint a közlegelők. A határ nagysága összesen 64 814 kat. hold volt, ebből mintegy 60 000 holdnyi mezőgazdasági szempontból produktív terület.

A birtokkönyv alapján megállapítható, hogy a használatban levő, összeírt földek 1203 birtokos kezében összpontosultak; ám 308-an 21 544 láncot, 895-en pedig csak 3998 (más adat szerint: 4819) láncot birtokoltak, ami már komoly vagyoni rétegződésre vall.

Bár az urbáriumok megszabták egy-egy jobbágytelek (sessio) nagyságát, illetve tartozékait (szántó, kaszáló, beltelek, legelő egymás közötti aránya), ennek inkább csak eszmei jelentősége volt, annál is inkább, mivel a koronakerület területén a határhatalmat illetően elég liberális viszonyok uralkodtak még a XIX. század első felében is. Emiatt a törvényes ülések napirendjén állandóan ott szerepeltek a birtoksértések, elszántások.

Ugyancsak a birtokkönyv szerint az adózóknak csaknem a fele rendelkezett szállásfölddel, negyedének csak beltelke és nyomásbéli szántója volt, egynegyedének pedig csak beltelke. Ugyanakkor a szállásföldek területe háromszorosan haladta meg a nyomásbéli szántók területét.

A második kerületi kiváltságlevél

A Tiszai koronakerület első kiváltságlevele egyértelműen a görögkeleti vallású határőrökhöz szólt, privilégiumait rájuk vonatkoztatta. 3. pontjában külön kiemelte, hogy

az érintett községek engedélye nélkül idegenek nem telepedhetnek le, s földet sem használhatnak ott. A 4. pont a bíróválasztással kapcsolatban szerb nemzetiségű személyek jelölését irányozza elő. Ugyanígy a 9. és a 17. pont (örökösödési és egyházi ügyek) is csupán a görögkeleti lakosokról szól.

A katolikus vallású (elsősorban magyar és tót) etnikumok betelepülése heves reakciót váltott ki az egykori határőrökben, akik ezúttal az 1751-ben kapott kiváltságaikra hivatkoztak.

A kerületi hatóságok a többségbe kerülő magyarok nyomásának voltak kénytelenek egyre több alkalommal engedni. 1755-ben magyarkanizsai és zentai magyar gazdák kérték Zomborban az addigi gyakorlat megszakítását; vagyis hogy közülük jelöljenek ki alkalmas személyt bírónak. Ez a következő évben meg is történt, s gyakorlattá vált, hogy minden évben bíróválasztáskor váltakozóan hol magyart, hol szerbet jelölnek majd erre a posztra. Hasonló szellemben választották meg Zentán az előjáróságot is, így például 1768-ban 30 magyart és 30 „illírt” (Adán és Magyarkanizsán ebben az évben hasonlóan, fele-fele arányban választottak). Azonban mindkét fél továbbra is elégedetlen maradt, s nem érte be az ilyen „menet közbeni” megoldásokkal, ezért a konfliktusok, a kerületnek benyújtott panaszok ezután is napirenden voltak.

Az „oszd meg és uralkodj” elvet egyébként előszeretettel alkalmazó bécsi udvarnak sem felelt meg a régió destabilizálása, hiszen annak a birodalom gazdasági életébe való mielőbbi bekapcsolására törekedett. Ezért elmondható, hogy Mária Terézia 1774-ben kibocsátott második kiváltságlevele az elsőből eredő visszasságokat kívánta orvosolni, illetve a továbbiakban megelőzni, másrészt pedig a kialakult status quót törvényesíteni. Közben területi- szervezési változásokra is sor került a kerület életében: 1769-ben néhány községet (Csürog, Boldogasszonyfalva, Szentiván, Felső- és Alsókabol, Káty) a Csajkás kerülethez csatoltak. A megmaradt helységekben (Martonos, Magyarkanizsa, Zenta, Ada, Mohol, Péterréve, Óbecse, Szenttamás, Túria, Földvár) pedig a magyarok a szerbekkel nagyjából egyenlő számban, esetleg nem sokkal kevesebben, néhol pedig már nyomasztó többségben voltak.

A fenti változásokat összegzi, s hivatkozik rájuk a második kiváltságlevél, indokolva a benne foglalt legfontosabb rendelkezését, miszerint az első kiváltságlevélben felsorolt kedvezményeket a kerület római katolikus lakosaira is kiterjeszti; annál is inkább, mivel azok a szerbekkel együtt egyenlő mértékben viselték a rájuk kirótt adózási terheket, méltányos tehát, hogy ugyanilyen mértékben részesüljenek az előjogokban is.

A kiváltságlevél a kerületi szenátorok számát illetően a fele-fele arány megtartása felől rendelkezik, míg a községek esetében a bírák s az előjáróság megválasztásánál a vallásfelekezeti arány a mérvadó. Ennek ellenére Zentán egészen 1848-ig érvényben marad a váltakozáson, illetve fele-fele arányon alapuló gyakorlat.

A fenti oklevél 1774. augusztus 1-jén került kibocsátásra, s augusztus 28-án a Bács megyei közgyűlés elé kihirdetésre. Mivel csak a tüneteket s nem a kiváltó okokat próbálta kezelni, az ellentéteket nem oldotta meg, csak lappangóvá tette, ezért azok időről időre felszínre kerültek. Hozzájárult viszont ahhoz, hogy a kerület települései megpróbáljanak homogén közösségekként a polgári fejlődés útjára lépni.

Gazdasági-társadalmi viszonyok Zentán a XVIII. század második felében

A viszonylag jó termőföldek, a dús fűvű határrészek és időszakos legelőül szolgáló árterületek, valamint a folyó közelségéből eredő természeti adottságok kezdettől fogva elsősorban a mezőgazdaság és a halászat által biztosítottak megélhetést az itteni lakosságnak.

A helyi gazdasági-társadalmi viszonyok alakulását döntően befolyásolták az újratelepülés körülményei. A már itt élő szerbek – közülük is elsősorban a kuriális nemeség – jobb alappal tudtak indulni, mint az újonnan betelepülők, akik meglehetősen vegyes vagyoni háttérrel érkeztek, ami elsősorban a magukkal hozott állatállománytól függött. Ilyen körülmények között érthető, hogy egészen a XVIII. század végéig inkább az állattartás dominál; annál is inkább, mivel a kisebb anyagi és munkabefektetés gyorsabban térült meg, sőt hasznot is hozott. Döntő szerepe van ebben a felesleget felvevő piacok igényeinek, valamint a szállítási lehetőségeknek is. Az élő állat lábön elhajtható még a távolabbi piacokig is, míg a gabonaszállítás nagyobb szervezettséget, ráfordítást, körültekintést igényel. A korabeli kereslet és kínálat viszonyaira utal az a tény, hogy míg Zentán már a hetvenes-nyolcvanas években nyersbőrrel, gyapjúval folyó élénk kereskedést mutathatunk ki, addig a gabonát illetően egészen a századfordulóig nem találkozzunk szervezett felvásárlás nyomaival, sőt községi gabonamagtár meglétével sem. Ebből kiindulva nyilvánvaló, hogy a lakosság társadalmi-vagyoni rétegződése is elsődlegesen az állattenyésztés, illetve az ezen alapuló kereskedelem útján indul meg, s csak másodlagos, közvetett szerep jut a földművelésnek, amikor a már vagyonosabb gazdák a periodikusan jelentkező megnövekedett szükségleteket ki tudják elégíteni.

Östermelés. A termesztett haszonnövények, illetve a tenyésztett állatok fajtáiról leginkább az adókvetés céljából készült összeírások, kimutatások szolgálhatnak forrássul. Mint ilyenek, hitelük joggal kérdőjelezhető meg, főleg a kisebb háziállatok – sertés, kecske, juh – esetében, mivel ezeket könnyebb volt eltitkolni az összeírók elől. Hasonló lehetett a helyzet a méhkaptárokkal is. Összevetve azonban a különböző évek adatait meggyőződhetünk, hogy a korabeli adóbevallási manőverek mégsem torzították el az adatokat olyan mértékben, hogy legalább az arányokba ne nyerhetnénk kellő betekintést.

Így vitathatatlan, hogy az **állattartás** kezdetben a juhtenyésztésre összpontosult. Volt olyan év, amikor a bárányokat külön írták össze, gazdáikkal egyetemben. Így Zentán pl. 1776-ban 93 birkás gazdának 2317 báránya volt. E megkülönböztetett figyelem azzal magyarázható, hogy a juhok után is járt az uradalmi adó (nyolcad). A kerület első kiváltságlevele is aképpen rendelkezik, hogy a bárányokat az uradalom tisztviselői összeírják, s utánuk egyenként 3 krajcárt kell fizetni az uradalmi pénztárba; sőt az elfogyasztottakat és az eladottakat is büntetés terhe mellett be kell vallani.

Jelentőségében második helyen a szarvasmarha-tenyésztést említhetjük meg. Az ökröket elsősorban járomra nevelték, kisebb mértékben hizlalták (göboly). Nagy számban tartottak tehenet nemcsak élelemforrásként, hanem értékesíthetősége miatt is. A nyersbőr ugyanis – akárcsak a gyapjú – Zenta kibontakozóban levő kisiparát is elláthatta nyersanyaggal.

Az ökör mellett igavonó állatként tenyésztették még a lovat, kisebb számban lovaglás végett is.

A sertések számát illetően nagyobb arányú ingadozás tapasztalható, amit a kevés adat birtokában nem tudunk kellően magyarázni. Tenyésztésükre kezdetben nemigen éreznek kedvet a helybeli gazdák; ridegtartásra kevésbé alkalmasak, szemestakarmányt is igényelnek. A makkoltatási terepet kínáló mákosi tölgyesnek köszönhetően azonban ebben az állományban is fokozatos növekedés tapasztalható.

A XVIII. század végéig a kecske mint haszonállat teljesen háttérben marad. Gyakran a juhokkal együtt írják össze, ami kis számukra utal; ugyanezt bizonyítják azok az összeírások is, amelyek tételesen kimutatják őket; így például 1774-ben 14 kecskét számolnak össze Zentán.

Kezdetben a jószág őrzését, ellátását minden család maga végezhette; a század 60-as és 70-es éveiben azonban egyfajta, kialakulóban levő munkamegosztás következtében megjelennek a községi juhászok, csordások. A legelők állatfajták szerinti, differenciált használata ebben a korszakban nem mutatható ki egyértelműen. A legelőhasználat joga elvileg mindenkit megilletett, ha a kiszabott díjat leróta. Az ebből befolyt összeg fele egyébként a községnek maradt, míg a többit az uradalom kasszájába kellett befizetni.

A **földművelés** sokáig a saját szükségletek kielégítésének szolgálatában áll. A XVIII. század utolsó évtizedében változás tapasztalható ebben is. Az áttörést nem a népszaporulat megnövekedése idézi elő – bár nagy mértékben hozzájárul –, hanem az ún. napóleoni háborúk, melyek következtében drasztikusan növekedik a kereslet a mezőgazdasági termények, így a gabona iránt is. A kaszálókhoz és szőlőkhöz hasonlóan a szántókat is harmadosztályú földként tartották számon. Kezdetben nagyobb mennyiségű gabonát csak a belső földeken termesztettek, két nyomásban. A szállásföldek terjeszkedésével azonban a földművelés kiterjedt az Orompart másik oldalára is, ugyancsak két calcaturában. Némi kockázatvállalással az árterület egy része is szolgálhatott vetésterületként.

A megművelt földterületek nagyságát illetően állandó növekedés tapasztalható. A határőrvidéki korszak kezdetén ez mindössze kb. 2400 láncc, 1777-ben 4232, 1787-ben 5436, 1797-ben pedig már 6609 láncc volt gabonatermesztésre hasznosított terület.

a) Zenta állatállománya a XVIII. század 60-70-es éveiben

	ÖKÖR		TEHÉN		LÓ		JUH és KECSKE	SERTÉS
	járomos	hizlalt	idős	2 éves	igás	hátas		
1766	816	260	1262	492	848	94	2960	400
1768	1059	459	1854	719	1237	167	4140	575
1771	1108	414	1848	848	1072	137	3558	249

b) Zenta állatállománya a XVIII. század 70-90-es éveiben

	ökör		tehén				
	járomos	hizlalt	fejős	meddő	tinó		borjú
					3 éves	2 éves	
1774/75	1666	276	1620	569	589	1076	883
1779/80	1062	-	925	636	407	663	816
1783/84	1246	294	807	337	445	380	807
1790/91	1400	18	786	257	269	272	293
1798/99	850	180	589	91	149	151	589

	ló				sertés	juh	kecske
	hámos	ménés	csikó				
			3 éves	2 éves			
1774/75	1228	370	174	266	1032	5944	14
1779/80	866	319	151	167	699	7161	-
1783/84	1087	292	104	128	271	8316	-
1790/91	1146	267	85	103	360	6626	-
1798/99	1010	127	52	17	187	7719	-

Ebből az időszakból csak a nyolcad alá eső fajtákról vannak kimutatásaink (búza, rozs, árpa, zab, köles), míg a kukorica és az ipari növények – len, kender, cirok – esetében csak találgatásokba bocsátkozhatnánk.

Terméshozam a kilencvenes években pozsonyi mérőben (1 PM = 62,39 l)

	1790/91	1791/92	1796/97	1797/98	1798/99
búza	33 119	29 723	17 469	8 218	14 249
árpa	4 950	7 697	2 462	167	4 681
zab	1 074	3 417	2 162	323	3 686

Egy 1788-ból származó vármegyei kimutatás szerint a búza mintegy kétötödét már a szállásokon aratták le. Ugyanebben az évben árpa és zab termesztésére főleg a szállásokon került sor, a belső földeken csak kisebb mennyiségben.

Már az önellátás időszakában is nagy szerep jutott a malmoknak. A korabeli kimutatások vízi- és szárazmalmokat különböztetnek meg. Ha volt szélmalom, valószínűleg ezeket is a szárazmalmok közé sorolták. Annyi biztos, hogy a XIX. század folyamán mind a megnövekedett lakosság, mind a piaci kereslet szükségleteiből eredően a szélmalomok számának növekedése tapasztalható, azaz átveszik a klasszikus szárazmalmok helyét.

Malmot elsősorban a módosabb gazdák – közöttük nagy számban a kuriális nemesek – tartottak. Gyakran ketten-hárman osztoztak egyen, ritkábban pedig egynek két malma is volt, mint például Ross István plébánosnak a XVIII. század utolsó éveiben.

A szárazmalmokkal kevesebb volt a baj, ezért ritkábban találunk rájuk vonatkozó adatokat. Úgy tűnik, számukat nem korlátozta a község, s a megszabott illeték fejében minden további nélkül engedélyezte felállításukat. Ennek ellenére a század utolsó évtizedeiben átlagosan csak 15-25 ilyen malom működött Zentán. A Tisza meghatározott partszakaszain kikötött hajómalomok már több gondot okoztak; annál is inkább, mivel tulajdonosaik nem mindig az előírt helyen horgonyoztak. Már 1775-ben rendelet szabályozta a tiszai malmok működtetését, hogy ne gátolják a sószállító hajók közlekedését. A vízimalmok gazdái azonban nemigen tisztelték ezt a próbálkozást; sőt maguk között is állandóan viszálykodtak. Maga a község több ízben igyekezett rendet teremteni s igazságot szolgáltatni, de kevés sikerrel. Az első ilyen próbálkozás 1793-ból származik, amikor megtörtént a kikötőhelyek kijelölése. Az akkor működő 20 malom számára nagy vízállás idején öt, „kis víznek idején” pedig hét révhelyet jelöltek ki. A vízállás gyakori változása miatt a gazdák minden évben körforgás szerint, más-más helyen köthetik ki malmaikat: az első az utolsó révben, az utolsó az elsőben stb. Ha valamelyik malom vize év közben kritikusan lecsökkent, gazdája ideiglenesen új helyre köthette, de csakis az előljárók, illetve a malombíró beleegyezésével, mégpedig úgy, hogy a hajók útját ne akadályozza. A malombírót maguk a gazdák választották meg

esetleges sérelmeik orvoslására, hogy „mind az malombéli igaz mértékekre, mind pedig az molnárok magok viselésére vigyázzván, érdemlett büntetéseiket is kiszabhas-
sa”. Ennek fejében minden malomtól évente 1-1 köböl búza járt neki.

Bár a fenti beosztás kisebb változtatásokkal a XIX. század közepéig megmaradt, nem tudta elejét venni a gazdák kihágásainak, ezért azok - ha nem is olyan gyakran, mint azelőtt - időnként továbbra is napirendre kerültek a törvényt szolgáltató üléseken.

A gabonafélék mellett még egy haszonnövényt emelhetünk ki - a **szőlőt**, amelynek termesztése főleg az Alsó- és a Felsőszőlőhegyen összpontosult. Művelése csak fokozatosan terjedt, talán azért is, mert kezdetben gyengébb minőségű bort nyertek belőle, amit éppen ezért csak saját használatra készítettek. A nagyobb munkaigényesség - a kukoricához hasonlóan - szintén hozzájárulhatott a kezdeti népszerűtlenséghez.

A mellékelt táblázatokból kitűnik, hogy a szőlőművelésre használt terület a század végéig állandóan növekedik, a hozam viszont a 90-es években megféleődik, majd fokozatos visszaesés tapasztalható - majdnem ugyanakkora, de fordított arányban. Okai többfélék lehetnek: betegség, fajtaváltás, adózás miatti hamis bevallás; esetleg mindez egyidejűleg. Fontos még megemlíteni, hogy a századfordulóig szinte csak borseprőből főztek pálinkát (gabonából tilos volt; persze, ennek ellenére abból is főztek időnként).

a) A szőlőföldként művelt terület nagysága (kapaaljban)

1782/83	1783/84	1784/85	1786/87	1797
796	837	974	1047	3824

b) Az akóban (=54,3 liter) mért terméshozam

1783	1790/91	1791/92	1796/97	1797/98	1798/99
2911	6466	3733	2788	1944	1855

A **halászat** sok zentai számára kínált megélhetést, annál is inkább, mivel az első kiváltságlevél 2. pontjának értelmében a halászati jog a kerületet illette, amit aztán árverés útján adtak bérbe a községeknek vagy közvetlenül magánszemélyeknek. Ez érvényes volt mind a tavi, mind a tiszai halászatra. A tiszai halászat joga 1766-ban Zenta mezővárost illette, majd az 1782-1785 közötti időszakban TYIRA NIKOLICS magyarkanizsai lakos jutott hozzá; ugyanakkor a csésztői halászat bérlője ERDÉLYI PÁL szenátor volt. Nikolics 142, Erdélyi 70 forint bérleti díjat fizetett. 1788 és 1791 között a bérösszeg (összesen) 243 forint. A halászat jogát általában három évre szólóan bocsátották árverésre.

Nem tudhatjuk pontosan, hogy a lakosok közül hányan voltak kizárólag halászok, és hányan ún. paraszthalászok, akik csak a mezőgazdasági holtidényben foglalkoztak ezzel. Mindkét kategória tömeges lehetett már a XVIII. század végén, hiszen a törpebirtokok gazdáinak kiegészítő foglalkozás után kellett nézniük, s ugyanakkor a földnélküliek száma is növekvőben volt.

Méhészkedéssel kezdetben főleg iparosok egészítették ki jövedelmüket, bár más helyekhez hasonlóan talán papok, tanítók is foglalkoztak ezzel. 1753-ban 15, 1760-ban 26, 1761-ben pedig 17 méhkast írtak össze Zentán, az adózás miatti letagadás azonban megkérdőjelezi az adatok hitelességét.

Kézművesipar. A XVIII. század folyamán a céhes ipar is kénytelen engedni a változások kényszerének. Igaz, önmaga megújítására továbbra is képtelen, ezért uralkodói rendeletek próbálnak újításokat eszközölni, hogy a céhek is követni tudják a gazdasági-társadalmi változásokat, mi több, elősegítsék azokat. Mária Terézia 1761-ben beszédteti a céhek szabadalomleveleit, s helyettük „egy kaptafára” készített statútumok (alapszabályok) megalkotását rendeli el. II. József elvileg eltörli a céheket, és az ipar szabad gyakorlását hirdeti ki, ám egyéb haladó szellemű rendeleteihez hasonlóan ezt is kénytelen visszavonni. Az 1790-91. évi országgyűlés is a céhek merev konzervativizmusa, bezárkózottsága ellen foglal állást. Külön bizottság alakul azzal a feladattal, hogy különféle közérdekű gyárak létesítését, termékek behozatalát segítse elő.

Míg a szabad királyi városokban a céhek lassacskán eljárták szerepüket, és a fejlődés kerékkötőivé váltak, addig a falvakban és mezővárosokban a XVIII. század végén és a XIX. század elején reneszánszukat élték. Zentán, akárcsak más mezővárosokban hozzájárultak a polgáriasodáshoz, ami esetünkben középkori hagyományokhoz kötődik. A kézművesipar a török hódoltság korában sem szűnt meg teljesen, csupán visszafejlődött a lecsökkent igényeknek megfelelően. Ugyanez vonatkozik a határőrvidéki korszakra is.

A XVIII. század második felében az újratelepüléssel párhuzamosan növekedett a kézművesek száma is. Az 1766-ból származó adólajstrom 1 kovácsot, 2 szűcsöt, 2 csizmadiát és 7 takácsot említ. Bár elvileg akár három mester is alakíthatott céhet, nem valószínű, hogy ezt akkoriban Zentán megtették. A kerületben ugyanis 1771-ben összesen 201 iparos volt, de ebből csak 26 céhbeli; a legtöbb céhen kívülit éppen Zentán, illetve Magyarkanizsán, Óbecsén, Adán és Szenttamáson írták össze. Ezek elsősorban szűcsök, molnárok, ácsok, kovácsok, csizmadiák és takácsok voltak. KAPROS IGNÁC tiszai tiszttartó ez évből származó jelentése és véleménye tömör, lesújtó: „... az itteni tudatlan nép semmi másra nem született, mint az eke szarvára, a kapára és a kaszára...”

A helyzet bizonyára nem volt ilyen sötét, a 70-es években azonban konkrét változásokra is sor került. A zentai állapotokat föltehetőleg a vásártartási jog is kedvezően befolyásolta, mert nemcsak a piacot mozgatta meg, hanem a vállalkozó kedvű embereket is, akik a jobb megélhetés reményében faluról falura, városról városra vándoroltak szerencsét próbálni. Ebben az időszakban bizonyítottan felújul a céhes ipar; Mária Terézia 1776-ban jóváhagyja a zentai csizmadiák, szabók és szűcsök céhszabályzatát – igaz, csupán a bajai céh filiáléjaként. A zentai iparosok száma a következő években eléggé változó: 1782/83-ban 59, 1783/84-ben 56, 1793-ban pedig mindössze 24-en

működnek. 1799/1800-ban 22 iparost írnak össze: 9 kovácsot, 5 takácsot, 3 csizmadiát, 2 szabót, valamint egy-egy kerékgyártót, vargát és kalapost. Nyilvánvaló, hogy olyan szakmákról van szó, melyek elsősorban a mezőváros és a szállások parasztlakosságának igényeit hivatottak kielégíteni. Az iparosok számbeli ingadozása, sőt csökkenése arra utal, hogy kénytelenek a kereslet-kínálat kemény törvényeihez igazodni, azaz: a „felesleg” távozik Zentáról. Az is lehetséges, hogy többen a mesterségüket csak kiegészítő foglalkozásként űzték; esetleg kontárok is lehettek közöttük. A helybelieknek gondot okoztak az itt megforduló idegenek is; 1787-ben a fent említett céh tesz panaszt amiatt, hogy idegen iparosok kóborolnak útlevél nélkül, kereskednek, és illegálisan űzik az ipart.

Bár ebben az időszakban a piac még meglehetősen beszűkült, a mezőváros előljárósága nem gördített komolyabb akadályt az itt letelepülni szándékozó mesterek, segédek elé, de azért megfigyelhető, hogy elsősorban a hiányszakmák művelőinek kérelmét bírálja el kedvezőbben.

A céhek eleve kizárták a nem keresztény „religiójú” mestereket, így a zsidóknak a céhen kívüli hiányszakmák jutottak, esetleg a kereskedelem. Megkülönböztetetten hátrányos helyzetük miatt inkább az utóbbi felé hajlottak, mivel nagyobb mobilitást biztosított számukra. Így például 1793-ban a 12 magyar, 7 német és 3 szerb iparos mellett csak 2 zsidót írnak össze.

Bár a XVIII. század második felében a kibontakozóban levő helyi kézművesipar és kereskedelem nem tud még eleget tenni a társadalmi elvárásoknak, egyre több a lakosság között a vagyonnal rendelkező, akiket érdemes befogadni, illetve itt tartani. Úgy tűnik, a korabeli előljáróság ezt szem előtt tartotta, és tudatos ráhatással igyekezett ösztönözni az említett kategóriákat.

Kereskedelem. Az előzőekben végigkísérhettük a fontosabb termelő ágazatok fejlődését az újratelepülést követő évtizedekben, és megállapíthattuk, hogy ebben az időszakban Zenta gazdasága önellátó jellegű volt. A piaci viszonyok kedvező alakulásával, valamint a népesség fokozatos növekedésével azonban a XVIII. század vége felé változik a helyzet. Egyrészt növekvő mennyiségű fölösleg jelentkezik, másrészt egyre nagyobb szükséglet mutatkozik olyan árucikkek iránt, amelyeket itt helyben egyáltalán nem vagy pedig nem kielégítő mennyiségben állítanak elő.

Békeidőben – más magyarországi helységekhez hasonlóan – a zentai termékfölség felvevőpiaca is elsősorban Bécs, illetve az örökös tartományok, esetleg a birodalmi érdekeknek megfelelően egyes külső országok. Zenta elsősorban gabonát, élő marhát, nyersbőrt, gyapjút tudott felkínálni, ellenben épület- és tűzifa, só, mész, fémipari nyersanyag, illetve termékek behozatalára szorult.

Az orosz gabona megjelenése a nemzetközi piacon azonban a XVIII. század végén fokozatosan háttérbe szorítja a magyart, így a zentai kivitel is mindinkább az örökös tartományok felé irányul. Igazán kedvező fordulat azonban csak akkor következik be, amikor majd a szabadságharc egyik vívmányaként, valamint belső szükségletekből eredően megszűnnek a korábban fennálló vámhatárok; e változás viszont ugyanakkor szentesíti a Magyarország és Ausztria között fennálló addigi munkamegosztást (mezőgazdaság – ipar), s emiatt a magyar mezővárosok többsége mindvégig agrárjellegű marad.

Az örökös tartományok szükségletei viszonylag kiegyensúlyozottak, bár olykor ezt a piacot is érik kisebb-nagyobb megrázkódtatások. A napóleoni háborúk idején fellépő gabonakonjunktúrát pedig már a zentaiak is ki tudták használni. Voltak azonban évek, amikor a lakosság saját magának sem volt képes megtermelni az élelmet; így például 1795 nagy éhínséggel kezdődik, s a bíró gyűlést kénytelen összehívni a lakosság részére szolgáló élelem beszerzésének tárgyában.

A helybeli lakosság igényeit az iparosok műhelyei, illetve üzletei, valamint a városban működő öt-hat bolt igyekezett kielégíteni. A boltosok jobbára szerbek, elszerbedett görögök voltak; kezdetben elsősorban ők bonyolították le a távolsági kereskedelmet is személyesen vagy közvetítőként.

A század 80-as és 90-es éveiben a zsidó kereskedők fokozatosan átveszik a nyersbőr, gyapjú, dohány felvásárlását. Kezdetben bizonyára házalóként jelentkezők, amikor azonban letelepedési jogot nyernek, mindinkább megismerve az itteni viszonyokat jobban meg tudják szervezni a felsorolt cikkek felvásárlását és értékesítését. A haszon kétoldalú: a kereskedők vagyoni gyarapodása nagyobb befektetéseket von maga után, és ezzel még jobban megmozgatja a piacot.

A kereskedőkként (questor, mercator) kimutatott személyek száma kezdetben nem nagy; a 80-as években 10-20 körül mozog.

A távolsági kereskedelem szárazföldi vagy vízi úton bonyolódott le.

A **Tornyosi út** és a **Likasi út** – azonkívül, hogy összekötötte a várost a tanyavilággal – csatlakozott a Csantavér-Óbecse útvonalhoz. Ezenkívül a Likasi út kötötte össze Zentát Topolyával. A **Szabadkai út** Szabadka, illetve Magyarakanizsa felé vezetett. A déli irányú közlekedés viszont az **Adai úton** bonyolódott le. Ismerve e vidék utainak korabeli állapotát feltételezhetjük, hogy szárazföldi úton főként a jószágkereskedelmet bonyolították le, s más áruval csupán kisebb távolságokon folyt közúti áruforgalom.

A távolsági kereskedelemben jóval nagyobb szerep jut a vízi útnak. A tüzelőnek vagy épületanyagnak szánt fa, valamint a só érkezhettek tutajokon is, a többi szükségleti cikk pedig hajókon.

Hajón szállítják majd el Zentáról a gabonafölösleget, illetve a belőle őrölt lisztet. A helytartótanács már 1768-ban körrendeletben szólítja fel a vármegyéket és városokat, hogy a sószállítás meggyorsítása érdekében tisztítsák meg a fatuskóktól a Tisza medrét, az erdőket pedig a parton 10 öl szélességben vágassák ki. Láttuk, hogy a malmok gazdáinak is figyelembe kellett venniük malmaik kikötésekor a zavartalan folyami közlekedés biztosítását.

A XVIII. század 50-es éveiben még csak Titelt, Óbecsét és Magyarakanizsát említik főbb átkelőhelyként. Tudjuk viszont, hogy a 80-as évektől Zenta és a bánáti oldal között állandósul a kompközlekedés.

Kisebb uradalmi járandóságok, haszonvételek. Már az állattenyésztéssel kapcsolatban említettük, hogy a réveknél és a legeltetésnél fizetett illeték fele az egyes községeket illette. Másik felét a görögök és a cigányok taksájával együtt az uradalomhoz kellett befizetni.

A halászathoz hasonlóan a kerület lakóit megillette a szabad nádálás joga. A fában viszonylag szegény vidék számára ez vitális jelentőségű volt mind az építkezés, mind

a tüzelés szempontjából. A nádálás jövedelme az egyes községeket illetve, s ebből osztályozás alapján megszabott összeget tartoztak befizetni a kerület pénztárába. A nádasokat aztán a községek bérbe adták lakosaiknak. 1782/83-ban a 2. osztályba sorolt zentai nádasokat 1205 személy bérelte 200 forintért.

Az első kiváltságlevél értelmében a bort, pálinkát és sört kimérő kocsmák, valamint a mészárszékek jövedelme is a kerületet illeti, de amennyiben a saját termés nem elegendő, a kocsmák részére az italt az uradalomtól kell vásárolni. A kerületi magisztrátus mérsékelt bér fejében átengedte a kocsmák és mészárszékek jogát az egyes községeknek, illetve városoknak, amelyek aztán haszonbér fejében továbbadhatták őket harmadik személyeknek. 1767 és 1785 között három kocsmavendéglő működött Zentán, kettő belterületen, egy pedig a szállásokon (Csésztói csárda). A szállási kocsmát egy ideig a „görög Michael” bérelte. A vendéglők, kocsmák szálláshelyül is szolgálhattak, ezért bérlésük iránt nagy volt az érdeklődés különösen a vásár- és piactartási jog megszerzése után. A kocsmatartás jogát árverés útján adták bérbe hároméves időszakra. A nagy érdeklődésről tanúskodik az a tény, hogy a bérleti díj általában jóval meghaladta a kikiáltási árat; így például a zentai vendéglők kikiáltási ára 1782-ben 1800 forint volt, bérletüket WAGNER JÁNOS magyarkanizsai lakos szerezte meg 2900 forintért.

A mészárszékek nem hoztak ekkora jövedelmet, kikiáltási árak is kisebbek voltak – 1782-ben például 150 forint. Az akkoriban működő egyetlen zentai mészárszék boldog bérlője végül a zentai MÁRÓCZY JÁNOS lett, s ez neki 331 forintjába került.

Adóterhek. Az 1751-ben kiadott kiváltságlevelet elemezve megállapíthatjuk, hogy a kerület lakói – bár többségük a jobbágyság különböző kategóriáiba tartozott – viszonylag nagy szabadságot élveztek. Különösen szembetűnő ez a rájuk kirótt adóterhek tekintetében.

Természetesen ők sem mentesültek a **közzadó** (állami adó) fizetése alól; ezt a községekre mért arányos kivetés szerint a kerület szedte, s fizette be a vármegyének. A **vármegyei** (házi) adó bevezetése azonban nagy ellenállást váltott ki, egyes értelmezések szerint ugyanis ellentétben állt a kiváltságlevél rendelkezéseivel. Ennek ellenére beszedték, és a továbbiakban a félreértéseket csupán az adókivetés alapját képező mesterséges adókulcs, a dica (porta) nagyságának megállapítása okozta.

A kerület lakossága mentes volt a **robottól** és az uradalomnak járó ingyenmunkától, ám a dézsmát (terménynyolcadot) köteles volt a legközelebbi magtárba szállítani (a zentaiak esetében Szegedre). Ezért, valamint a kiváltságlevél által kapott egyéb jogokért, kedvezményekért cserébe a kerület minden helysége **úrbéri járandóságot** (földadót) tartozott fizetni a földesúrnak (koronának), amit a mindenkori közzadó felében állapítottak meg.

Magyarország más vidékeitől eltérően a kerület lakói csak **nyolcadot** fizettek földesuruknak; azt is csupán a tiszta és vegyes búza, rozs, árpa, zab, köles, bor, méhkaptarok és bárányok után. Kezdetben természetben, később kiszabott átalányösszegekben rótták le a községek az adónak ezt a nemét.

A zentai kuriális nemesek nem fizettek adót, hiszen „ama földbirtokot minden nyilvános és uradalmi terhek nélkül, ‘érdemdíj’ címe alatt visszavonhatatlanul birto-

kolják”. Háború esetén viszont kötelesek részt venni a nemesi felkelésben. Ez történt az ún. napóleoni háborúk idején is: az 1797. évi insurrectióban három zentai nemes – DJORDJE BADRLICA, MIHAJLO BRANOVAČKI és DJORDJE TEŠIĆ – jelenlétéről tudunk; ROSS ISTVÁN zentai plébános a bácskai had tábori lelkésze lett, ezenkívül saját költségén egy katonát is állított. A bácskaiak – velük a kerületiek – azonban csak 1809-ben estek át a tűzkeresztségen.

Nagyobb gondot jelentett a sorkatonaság elszállásolása, élélmezése, ami külön teherként jelentkezett az adók mellett. 1769-ben a Savoyai Eugen hercegről elnevezett dragonyosezred egyik századának része állomásozott Zentán az ezredparancsnokkal egyetemben. 1797-ben rendes katonai állomás van itt szállítóházzal. Az állam megtérítette a katonaság eltartásából eredő kiadásokat, de szabott és nem napi áron. Az ebből eredő veszteséget a lakosságnak a vármegye térítette meg.

A község-mezőváros maga is kivethetett adót, főként hivatalnokainak eltartására.

Az 1772 és 1783 közötti évek adókimutatásai szerint a kerület községei közül Zenta a legnagyobb adófizető; ugyanakkor a leggazdagabb is, akár a termények, akár az állatállomány tekintetében határának nagyságával és lakosainak számával arányosan.

Társadalmi-vagyoni rétegződés. A határhasználat tárgyalásakor előtűnt néhány olyan momentum, amely kihatott Zenta újonnan betelepülő lakosságának kezdeti, elsődleges differenciálódására. A csupán a XVIII. század végén csillapodó migrációs mozgások, a jobbágytelkek (szessziók) egészének vagy részeinek adásvételei következtében fokozatos változás tapasztalható.

Láthattuk, hogy kezdetben elvileg mindenki annyi földet foglalt, amennyit meg tudott művelni. Egy jobbágytelek két részből állt: belső telekből (házhely a rajta álló házzal, udvar a gazdasági épületekkel, valamint az udvarhoz kapcsolódó kertek) és külső tartozékokból (szántóföld, egyénileg osztott kaszáló vagy rét, továbbá a közös erdő, legelő, halászóvíz és nádas használatának joga). 1767, vagyis az úrbérrendezés után egész telek esetében a szántó nagyságát 26-32, a kaszálóét 8-12 holdban állapították meg. Az úrbérrendezés egységesítette a **zsellérség** fogalmát is; eszerint **házas zsellérnek** (inquilinus) számított az a személy, akinek földje nem érte el a nyolcad telket, **házatlan zsellérnek** (subinquilinus) pedig az, aki még saját házzal sem rendelkezett. Mind a teljes gazdának, mind a zsellérnek lehetek telken kívüli árendált földjei (pusztaföldek, szőlőhegyi parcellák). A XVIII. század második felében a zentai iparosok és kereskedők többsége is a zsellérség kategóriájába tartozott; vagy azért, mert a birtokolt, illetve bérelt föld nagysága nem bizonyult elegendőnek a megélhetésre, vagy pedig az iparos és kereskedő kényszerült kezdetben arra, hogy kiegészítő foglalkozásként földműveléssel, állattartással is foglalkozzék.

A gazdasági vagy belső szolgálatra szegődött **cselédek, szolgák** a lakosság külön kategóriáját képezték. Számuk a századfordulóig fokozatosan csökken; a gazdasági cselédek helyett a zsellérség soraiból toborzódó **bérese**k jelennek meg, különösen a tanyák számának gyarapodásával.

A mellékelt táblázatból is érzékelhető némileg az a részaránybeli eltolódás, amire már a határhasználatnál is rámutattunk: ti. hogy a földek viszonylag kisszámú birtokos kezében koncentrálódtak. A huszonöt legnagyobb birtokos – a birtokos lakosság 2%-a

- a birtokolt földterületek egyötödét, a szőlőket nem számítva 5508 lánchnyi területet tartott a kezében. A kisbirtokosok többsége 2-5 lánchnyi szántóval rendelkezett szállás nélkül, és olyanokról is tudunk (aránylag kevésről ugyan), akiknek csupán háztáji birtokuk volt szántó nélkül.

Zenta lakosságának differenciálódása a XVIII. század utolsó évtizedeiben

	Telkes gazda	Házasszellér	Házatlan zsellér	Szolga
1774/75	450	242	98	150
1782/83	237	509	155	131
1783/84	253	507	170	128
1796/97	315	656	34	90
1798/99	298	669	141	99

Mezővárosi társadalom. Zenta mezővárosi társadalmát kezdettől fogva a hozzá hasonló települések kettőssége jellemezte: a paraszti életformát diktáló agrárházisra polgári felépítményt próbálnak emelni, felemás sikerrel.

A kerület többi, Tisza menti településeihez hasonlóan még egy kettősség fedezhető fel Zentán, ami pedig etnikai-vallási jellegű. A katolikus magyarok és a görögkeleti szerbek közötti ellentéteket egy korábbi korszak (Rákóczi-szabadságharc) sérelmei szítják, s ehhez csatlakozik majd a másságtól való félelem, a különböző mentalitás... Ennek ellenére a kezdeti súrlódások után a két etnikum megpróbál egymás mellett, sőt egymással élni. E pozitív törekvéseket azonban „magasabb érdekek” rendre derékba törnek majd. A felszín alatt lappangó kicsinyes ellentétek azonban nemcsak a dominálni vágyó, primitívizmustól fűtött, olykor vérengző fenevadat ébresztették fel időnként, hanem hosszú távon egészséges rivalizálást is tápláltak, ami többek között szintén hozzájárult a polgári miliő kialakításához. Ennek megnyilvánulási formáit tetten érhetjük majd az építkezésben, a közoktatásban, a politizálásban és a társadalmi életben általában. A két etnikai-vallási elemhez zárkózik fel harmadikként a zsidó, amelynek mobilitásánál fogva – kis létszámának ellenére – aránytalanul nagy szerep jut majd a város gazdasági-társadalmi életében. Bár etnikai értelemben magyarnak vallja magát, és csak vallásában különül el, a zsidóság mindvégig megőrizz valamit sajátos identitásából, ami majd harmadik színeként kerül fel a zentai társadalom palettájára.

Zenta mint mezőváros bizonyos fokú önkormányzattal rendelkezett. A XVIII. század második felében még az előljáróság teljes összetételében kimutatható egy elvszerű következetesség a kétnemzetiségűség megtartásában nemzetiségi kulcs, illetve arányok felállítása nélkül.

Városbíróként évente választottak; egyik évben szerbet, a másikban magyart, bár időnként eltekintettek ettől az elvtől, különösen, ha újraválasztásról volt szó. Kezdetben az esküdtek is fele-fele arányban lettek megválasztva nemzetiség szerint, később azonban az arány a magyarok javára tolódott el. A város általában két jegyzőt alkalmazott, egy magyart és egy szerbet.

A házak és lakosok száma Zentán a XVIII. század második felében

Év	Házak száma	Lakosok száma		
		Katolikus	Pravoszláv	Összesen
1764	471	2131	838	2969
1764	482	2141	841	2982
1782/83	846	-	-	-
1783/84	845	3523	1175	4698
1787	1211	-	-	6225
1791	-	5826	1340	7166

Az előljárásságra hárult többek között a különféle adók beszedésének gondja, de a saját jövedelmek kezelése is. Hatáskörébe tartozott még a közbiztonság, a köztisztaság és mindenekelőtt a kisebb ügyekben való igazságszolgáltatás. A határsértések, a jóság okozta károk, a garázdaság s ehhez hasonló kisebb vétségek állandóan napirenden szerepeltek. A bíró kötelessége volt még a megyei, illetve kerületi körrendeletek érvényesítése, végrehajtása is. Mindezeknek a feladatoknak az ellátásához az előljárásság rendelkezésére városi alkalmazottak álltak, esetleg a tanácsnokok közül töltött be valaki egy-egy funkciót. A XVIII. század második felében épül ki Zentán az az intézményrendszer, amelynek következtében Zenta a XIX. század elejétől már jól szervezett, viszonylag homogén közösség benyomását kelti. A kerület többi településéhez viszonyítva példamutatóan igyekszik eleget tenni az iránta támasztott elvárásoknak: pontosan és rendszeresen fizeti az adókat, gyorsan végrehajtja a megyei és kerületi körrendeletek utasításait, így például chyrurgust (felcsert) és bábát alkalmaz, hogy a korabeli közegészségügyi kívánalmaknak legalább kezdetleges szinten eleget tegyen. Önálló kezdeményezésről is tudunk: Zentán már a törvényes rendezés előtt megszüntetik a templomok körüli, illetve belterületi temetkezést kihelyezve a temetőket a város szélére.

A polgárisodás egyik fontos előfeltétele az oktatás megszervezése. Az első iskolák Zentán is felekezeti jellegűek voltak. A szerbeknek már az újratelepülés éveiben is volt külön iskolaépületük, míg a magyar gyerekeket kezdetben az iskolamester (ludimagister) saját lakásán tanította. Külön épület a század 60-as éveiben épülhetett, mivel 1766-ban már az iskola kibővítését sürgették.

A település fejlődéséről, kiépüléséről erre az időszakra vonatkozóan csak közvetett adataink vannak; a legértékesebbeket éppen egy katasztrófális méretű tűzvésznek köszönhetjük, amelynek következtében a város nagy része leégett. A tűz 1769. április 4-én ütött ki SAVA BADRLICA városszéli szérűjén valószínűleg gondatlanságból, bár a szándékos gyújtogatás lehetőségét sem zárták ki. A hagyomány szerint csak a belvárosban levő katolikus imaház maradt épen. Más adatok és egy ránk maradt kárlista alapján tudjuk, hogy ez tűlzás. Ezek szerint leégett: a katolikus templom, a katonai helyőrség laktanyája, a parancsnokság épülete, a városháza, a jegyzői lakás, a városi vendéglő, a városi mészárszék, a katolikus plébánia, a kántorlakás és a harangozó

lakása, mindkét iskolaépület, a három görögkeleti pap háza, ezenkívül 265 lakóház, 246 melléképület, 189 istálló, 11 fészer és 4 szárazmalom. A tűzvész martalékává vált igen sok háziállat, élelmiszer és ruhanemű, emberéletben viszont nem esett kár. Az akkori viszonylagos jólétre utalhat az a tény, hogy a zentaiak nem folyamodtak segélyért, ellenben adómentességet kértek a folyó évre, továbbá az előző évről maradt adóhátralék elengedését. Bár adatok nem támasztják alá egyértelműen, úgy tűnik, hogy a lakosság megkapta a kért engedményt, sőt kamarai támogatással épül majd fel 1770-ben a főtéri katolikus templom. A tűzvész következtében megrongálódhatott a még 1764 körül emelt görögkeleti templom is, komolyabb javításokat azonban csak 1772-ben eszközöltek rajta. Nád termett bőven, faanyaggal a Kamara segítette Zentát, így egy-két éven belül újra tető alá kerültek a köz- és magánépületek. Az új községháza viszont csak 1786-ban épült fel. Ezt leszámítva a középületeket rekordidő alatt emelték, ami arra utal, hogy silányabb, nem igazán időálló anyagból, tehát nem polgári igényekkel készültek. A leégett imaház helyett felépített katolikus templom is inkább csak a megnövekedett létszámból eredő szükségleteket tükrözi.

A kerület harmadik kiváltságlevele

Bár a kerületet az első kiváltságlevél kiadásától kezdve koronabirtokként kezelik, ennek törvényes becikkelyezésére csak 1791-ben kerül sor. Ugyanakkor időszerűvé válik, hogy a két előző kiváltságlevelet összefoglalják egy harmadikban. Ez 1800-ban történik meg, előírásos és hivatalos kihirdetése pedig a vármegye szeptember 9-én megtartott közgyűlésén. Az új oklevélben az előző kettőhöz viszonyítva nincsenek komolyabb változtatások, 3. pontjában viszont visszaadja a jogot a községeknek, hogy saját belátásuk szerint engedélyezzék vagy tiltsák meg az idegenek letelepedését területükön azzal, hogy elutasítás esetén az idegenek fellebbezhetnek a kerületi vagy megyei hatósághoz. A 13. pont engedélyezi, hogy a nyolcadot a lakosság készpénzben válthassa meg, kivéve háború vagy más rendkívüli szükség esetében.

A 3. pont által felkínált lehetőséggel az elkövetkező évtizedekben Zenta csak ritkán fog élni, pontosabban: idegenektől csak erkölcsi vagy törvénybeli megfontolásból tagadja meg a letelepedés jogát. 1834-ben viszont bevezeti a letelepedési illeték fizetését, amit szelektíven alkalmaz: alkalmazásával több-kevesebb sikerrel távortartja a nem kívánatos elemeket, elengedésével, illetve mérséklésével pedig motiválhatja a hiányszakmák meghonosodását, a módosabbak megtelepedését.

Bár az 1800. év kerek számként önmagában is kínálkozik erre, nem véletlenül választottuk korszakválasztóként. A kerület első és harmadik kiváltságlevelének kibocsátása közötti időszakban lépett az újkori Zenta a paraszti, majd polgári fejlődés útjára – élve a kerület községeinek nyújtott kedvezményekkel, majd a mezővárosként kapott előjogokkal. Ennek köszönhetően a XIX. század első felében a város gazdasági-társadalmi felfelé ívelése viszonylag töretlen.

Változások a határhasználatban a XIX. század első felében

A lakosság természetes szaporulata következtében fellépő parcellafelaprózódás, az itt letelepülni szándékozók földigénye, valamint a századfordulós gabonakonjunktúra következtében a XIX. század elejétől kezdve fokozódó földéhség figyelhető meg, amely Zenta határát-járásait „mardossa”. Ez összhangban van a mezőgazdaságon belül végbemenő váltással, melynek folytán a földművelés előtérbe kerül az állattenyésztés rovására. Mivel ebben az időben mindkét ágazat extenzív jellegű, a gabonatermesztés egyre nagyobb területeket követel magának. Földet akarnak a már földdel bírók, de a kis parcellával rendelkező vagy föld nélküli lakosok is. A mind jobban fejlődő, differenciálódó mezővárosi társadalom növekvő létszámú hivatalnokrétegének, fizetett alkalmazottainak eltartása céljából úgyszintén „járásfogyasztóként” lép majd fel az elkövetkező évtizedekben.

A folyamat ösztönösen, törvénytelen módon kezdődik.

Így például egyes kuriális nemesi családok már a századforduló előtt önhatalmúlag, jogtalanul hasítottak ki a közlegelőkből. Ezért a város 1816-ban pert indított a Badrlica és Tešić családok ellen, amit meg is nyert. Az általuk foglalt mintegy 200 kerületi lánccs földet vissza kellett adniuk, az itt emelt épületeket lebontaniuk. A végrehajtásra 1820-ban került volna sor, ami a gyantárosi pusztán, a Badrlica-szálláson nem ment simán, ARSENIJE BADRLICA ugyanis tiltakozott a foglalás miatt. A hatóság emberei mellett közbirtokosok tömege is jelen volt, akik önbíráskodó módon lerombolták az épületeket, betemették a kutakat, elűzték az ott levő embereket, a jószágot, gabonát, vetéseket pedig felprédálták. A kárösszeírás szerint három ház, két istálló, négy kút, 121 lánccs búza, 35 lánccs árpa és két lánccs zab esett a felkorbácsolt tömeghangulat áldozatául. Ezek a javak jobbára a Badrlica, Tešić és Branovački családok tulajdonát képezték, de kár érte a Pocsikai, Vujić, Babin és Zubanović családokat is, az előbbieket bérlőit. Az eset megismétlődött a likasi szállásokon, ahol már lövöldözésre is sor került, sőt az incidensnek sebesültjei is voltak. Az újabb per elhúzódott, ám a nemesek végül kénytelenek voltak visszaszolgáltatni a városnak az elfoglalt területeket.

Mivel a mezőgazdasági termelés egyre inkább áttevődött a tanyákra, így nemcsak a kuriális nemesség élt a jogtalan foglalás módszerével. A XIX. század 20-as és 30-as éveiben a törvényes ülések jegyzőkönyvei egyre gyakrabban panaszolják fel a szállási birtokok növelését a járás rovására. A közlegelők, rétek törvénytelen felszántásának jelensége arra készítette a hatóságot, hogy törvényes korlátok közé próbálja szorítani azt, annál is inkább, mivel a közlegelőt mint uradalmi birtokot nem lehetett örökölhető telkekre osztani, csupán bérbe adni.

A város kezdetben nem nyúl a járáshoz, inkább a háromnyomásos gazdálkodás racionalizálásával próbálkozik a már művelés alatt álló területeken. Mivel a második calcatura egy részének vízállásos és szikes tulajdonsága miatt – különösen nagyobb áradások idején – egyre veszített produktívitasából, ezt a részt kamarai engedéllyel 1833-ban áthelyezik az úgynevezett bogarasi járásba, ahol eddig a tehéncsorda legelője volt; vagyis a második nyomás és a tehéncsordajárás helyet cserélnék. Az áthelyezés

fokozatosan megy végbe, mivel az új szántóföldek „parlagságuknál fogva” még nem eléggé alkalmasak búza alá, ezért a birtokosok 1836-ban engedélyt kapnak a Kamarától, hogy kukoricával ültessék be azokat.

A másik, szintén ésszerűsítő intézkedés az ugarföldek feltörésére irányult, ami tulajdonképpen megteremti majd a kiindulási alapot a vetésforgó mind szélesebb körű alkalmazásához.

Úgy tűnik, a lakosság egy része a községet megkerülve kérvényezte az ugar felszántását. A Kamara 1837-ben engedélyezte az egész ugar – 3390 láncc föld – feltörését, a község azonban bizonyos korlátokat szabott, mely szerint a gazdák csupán az ugarföldek termékenyebb, jobban trágyázott részét szánhatták fel, s abba is csak takarmányul szolgáló fajtákat (muhar, köles, zab, árpa) vethettek, hogy a föld túlzottan ne merüljön ki. 1842-ben viszont sor került a teljes ugar felszántására és bevetésére.

Mielőtt komolyabban a járásokhoz nyúltak volna, felmerült a Tisza árterületének hasznosítása. Kisebb töltéseket, gátakat már a XIX. század elején emeltek, elsősorban az Alsószőlőhegy védelmére. Egyfajta szociális szelepként szolgált a Budzsák és a Nagyret, melynek egy részét 1824-ben földben szűkölködőknek osztották ki bérbe, kukorica alá.

1836-ban határozat születik a bátkai rét mérnök általi felméréséről, felosztásáról káposztásnak és zöldségeskertnek. Az újraosztáskor előnyben részesültek az addigi birtokosok, akik a töltéscsinálásban és fenntartásában – akár munkával, akár költségekkel – részt vállaltak. Ez a teher viszont a jövőben is rájuk hárul, s amennyiben igyekeznek kibújni alóla, veszítik a földet is. Az ilyen esetleges megoldások egyébként nem nyújtottak tartós védelmet a Tisza rohamaival szemben, hiszen már három évvel később a bátkai töltések komoly javításra szorultak, sőt újabb töltések állítását is kilátásba helyezték. Mivel a csókai uradalom az ilyen munkálatok tekintetében jóval Zenta előtt járt, a bánati töltések a folyót mindinkább a bácskai oldal felé terelték, növelve így az áradások okozta károkat. A rét kiszáritása és feltöltése egyre égetőbbé vált; a töltések emelésének költségeit a város a rétvédelemből (fű, nád, gyékény) kívánta fedezni, az e körüli munkálatokat azonban csak 1846-ban kezdték meg, bekapcsolódva az országos szintű, nagyszabású Tisza-szabályozási vállalkozásba. A munka érdemi része azonban csak a szabadságharc után kezdődhetett. Az ármentesítésnek a réti halászat bérlői örvendtek egyébként legkevésbé, hiszen árvízkor a rét megtelt hallal.

Az egyre növekvő földéhség nem tudott ennyi ideig várni; kielégítésére pedig ott kínálkozott a nagy kiterjedésű járás. A város határa csak a harmincas évekig bizonyult elegendőnek a község szükségleteinek fedezésére. Már 1833-ban mintegy 2500 lánccnyi földet kénytelenek kihalászni a Középsőjárásban a kerületi pénztár segélyezése céljából, 1838-ban pedig még 300 lánccot, ezúttal azonban már a községi költségvetési mérleg egyensúlyozására.

Közérdekű osztásra először a Külsőjárásban került sor. Miután a kuriális nemesekkel való pereskedés befejeződött, 1826-ban Likas- és Gyantárospusztákat királyi rendelet alapján göböljárásként adják vissza a városnak. Tíz évvel később azonban a Kamara tanácsa már jóváhagyni kénytelen Likas és Gyantáros felszántását és használatát. Ennek értelmében a Külsőjárást körös-körül (tehát nem a teljeset!) egy dűlőre min-

den lánc után fizetendő 5 Ft haszonbér mellett osztották ki, előbbi szokásokra hivatkozva, ami viszont korábbi precedensekre utal. Valószínűleg a szállásföldről lehet szó, a tornyosi tanyák ugyanis egy keskeny sávban már a topolyai határig terjedtek ki, így a járás már nem zárta körül a tornyosi szállásokat.

A szállások földjeit mindinkább földművelésre használják, bár még mindig első sorban takarmányt termesztenek, amit itt gyűjtenek össze, és nem hordanak be a házakhoz. Az igásjószágot is a szállásokon tartják. A jószággal kezdetben cseléd, béres tartózkodik kint, idővel azonban nem egy gazda maga is kiköltözik a tanyára. Vannak olyanok is – különösen a zsellérek között –, akiknek a városban nincs is házuk, csak a szálláson.

A kétlakiság, illetve a teljes kiköltözködés következtében elindul az egyes tanya-csoportok falvasodásának folyamata. Ez talán Felsőszőlőhegy esetében mutatható ki legkorábban, ahol már 1808-ban kápolnát is emelnek Szent Orbán tiszteletére.

A szinte észrevétlen, de fokozatos járáscsonkítás megkövetelte a még mindig viszonylag nagy kiterjedésű közlegelők racionálisabb kihasználását (1805-ben 13 259, 1826-ban 12 363 láncnyi terület) annál is inkább, mivel a legelőket nemcsak a város lakosainak jószága, hanem a kereskedés végett itt áthaladó bérlegeltetők állatai is legelték.

1840-ben például a gazdákat négy kategóriába sorolták, függetlenül attól, birtokosok voltak-e, vagy csupán bérlők. Voltak 5 láncos gazdák; közéjük számították a házatlan zselléreket, de a többit is csak zselléreként írták össze, és így is adóztak. A másik három kategóriát a 20, 50 illetve 100 láncos gazdák alkották. A birtokarány volt ugyanis a mérvadó az arányok megállapításában, vagyis hogy ki hány szarvasmarhát, lovat vagy birkát tarthat a közlegelőkön. Az állat nélküli birtokos nem ruházhatta át a rá eső arányt a birtok nélküli állattartóra, a pásztorok pedig nem vállalhattak el létszámon felüli állatot.

Követve a járásokon beállt változásokat, a 30-as évek folyamán véglegesül majd a jószág fajták szerinti elkülönítése is. A tilalmasokat barázdákkal választották el egymástól. 1834-ben a Gyantárosra például göbölfalkákat (hizlalásra szánt teheneket, ökröket) hajtottak ki, ahogyan ez a korábbi években is szokás volt. A már ismertetett helycsere következtében a közönséges tehéncsordajárás a néhai második calcatura helyére került azzal, hogy itt kezes ménest is legeltethettek. 1835-ben az évente felmerülő sérelmek orvoslásaként a község a birkát és a ménest teljesen kitiltotta a Külsőjárásból, s legelőjükül a Középsőjárást jelölte meg. Egy évvel később azonban a birkákat ismét visszaengedik, nemcsak a szükségletek miatt, hanem mert a dögvész következtében megfogyatkozott szarvasmarha-állomány sem igényelt nagyobb legelőt.

A sertések számának növekedésével a község arra kényszerült, hogy őrzésükre kanászokat fogadjon, mivel a szállási disznók járáson való tartásával nagy károk keletkeztek a feltúrások miatt. Ezenkívül legeltetésük helyéül a rétet jelölik ki.

Változó gazdasági viszonyok

A mezőgazdaságon belül végbemenő váltást sajnos nem áll módunkban kellően adatolni. Így például tetten érhetjük a szállásföldek növekedését a közlegelők rovására, mégpedig a földművelés szolgálatában, de hiányoznak a kimutatások a terményhozamokról.

Zenta állatállománya a XIX. század első felében

	ökör		tehén				
	jármos	hizlalt	fejős	meddő	tinó		borjú
					3 éves	2 éves	
1810/11	900	-	244	87	57	45	169
1820/21	726	-	266	37	24	23	226
1830/31	882	-	301	88	71	68	301
1839/40	626	-	241	51	46	38	235
1843/44	534	-	228	36	35	33	227

	ló				sertés	juh
	hámos	ménes	csikó			
			3 éves	2 éves		
1810/11	961	92	30	25	257	4459
1820/21	1081	59	11	18	323	4203
1830/31	1130	93	54	56	493	4909
1839/40	1120	65	50	64	520	6061
1843/44	973	60	44	56	310	4555

A különböző összeírások alapján összeállított táblázatok szerint az állatállomány jelentős csökkenését könyvelhetjük el, az okok azonban sokfélék lehetnek, mint például az időnként fellépő marhavész. Bár hizlalt ökörről, tehenről nincsenek számbeli adatok, a göböljárás többszörös felemlítése a jegyzőkönyvek által külön gondoskodásra utal. Az állattartásban való látványos visszaesés fő oka mindenképpen a földművelés favorizálásában keresendő, s majd csak a XIX. század második felében jön létre bizonyos egyensúly, ami eltart egészen a nagy járásosztási perig.

Bár a kukorica termesztése egyre népszerűbb, a búza egyeduralma tovább tart. A század első éveiben azonban még elég szervezetlen a terményfelesleg értékesítése, elszállítás, ekkor még ugyanis nincs Zentán gabonakereskedő. Alkalmilag kötnek ki idegen hajók, amelyek átveszik a búzafölösleget.

Tudunk egy MALEVUK nevű hajótulajdonosról, aki ritka kivételként éveken át rendszeresen látogatta Zentát. Megrakta hajóját gabonával, és elvontatta a rakományt a Duna felső vidékén fekvő városokba. Az átvett gabonáért nem előre fizetett, hanem utólag, mivel nem tudhatta, mennyiért értékesíti majd, kockázatot pedig, úgy látszik, nem akart vállalni.

A szűkszavú, szórványos adatokból nem derül ki, hogy a gabona eladását ki-ki saját szakállára intézte-e, vagy pedig szervezeten történt a község közvetítésével. Tudjuk, hogy 1818-ban „városi magazinum” felépítését tervezik, forrásunk azonban nem adja meg leendő funkcióját; talán a hadsereg ellátására beszolgáltató gabonát gyűjtötték itt össze, talán az uradalmi nyolcadnak valót, de mégis legvalószínűbb, hogy a szervezett gabonakereskedelem céljait szolgálta. Ezt látszik alátámasztani az az adat, amely szerint a raktár felépítésének költségeit „*minden láncztul 30 kr repartio*” (különadó) megfizetésével kívánják fedezni.

Mind a saját szükségletek kielégítésére, mind az egyre tudatosabban kereskedelmi célra termesztett gabonamennyiség növekedésére leginkább a malmok számából következtethetünk. Az 1804-1840 közötti időszakban átlag 18 vízi- és 19 szárazmalom működött Zentán. A 20-as évektől kezdve a számbeli arányban való ingadozás egyre inkább a szárazmalmok felé mutat; az általunk vizsgált utolsó három gazdasági évben pedig a szárazmalmokból csaknem kétszer többet írtak össze, mint a vízimalmokból. Ez egyben a szélmalomok terjedésére is utalhat, bár konkrét adataink erre vonatkozóan nincsenek, hogy ezt biztosabban alátámaszthassuk. A vízimalmok ideje egyre inkább lejárt; kis kapacitással, illetve termelékenységgel öröltek, akadályozták az élénkülő folyami közlekedést-kereskedelmet. (Tudjuk, hogy egy hajó Zentánál éppen a szabálytalan malomkikötés miatt süllyedt el.) Az egymás közti viszály véget nem érő volt, bár az előljárárság állandóan regulázta az egyes partszakaszoknak malomkikötés céljából történő használatát.

Az ipari növények termesztésére ebből az időszakból még mindig inkább csak közvetett adataink vannak. Az összeírásokban átlagosan jelentkező 3-4 len- és kendersutó (prés) ilyenre utalhat, mint ahogyan az a tény is, hogy éppen e haszonnövényeket feldolgozó kézművesipari ágazatok a legnépszerűbbek Zentán.

Ami a szőlőtermesztést illeti, a XVIII. század végi szinten maradt, bár egyes gazdasági években az átlagos 3800-3900 kapaaljnyi terület kétszeresét írták össze. Az itt termesztett fajtákat továbbra is a harmadik osztályba sorolják, így elmondhatjuk, hogy az ágazat mind minőségi, mind mennyiségi tekintetben inkább önellátó, sőt némi behozatalra szorul.

A XIX. század elején Zenta is bekapcsolódott a selyemhernyó-tenyésztési mozgalomba. A kerület harmadik kiváltságlevelének 5. pontja a kerületi hatósági személyzet megállapításakor előírányoz „egy kertészt s eperfatenyésztőt” is. Zentán magánházak udvarán s az utcákon is megjelennek majd az eperfák, a század első éveiben pedig áll

már az Epreskert a város déli részén, amelynek gondozására az elöljáróság külön kerétszt fogad. Feladata a 20-as évektől már nem csupán az eperfák gondozása, hanem különféle, jófajta gyümölcsfák nevelése, nemesítése.

Egy korabeli jegyzőkönyvből az is kiderül, hogy 1840 körül az úgynevezett „Bátka erdejében költséges szorgalommal létesített faoskola” volt. Így a pálinkát is egyre inkább eperből vagy más gyümölcsféléből főzték, méghozzá – az összeírásokban szereplő kazánok számából kiindulva – egyre nagyobb mennyiségben.

Az 1837/38. gazdasági évben 244 méhkas után vetettek ki adót; szem előtt tartva azonban az adóeltitkolási szándékot úgy véljük, ez a szám jóval nagyobb lehetett, ami viszont a megnövekedett méz- és viaszszükségletekre utal. A méhészet mindinkább az iparosok kiegészítő foglalkozásaként szolgál. Az ágazat terjedésére mutat, hogy a község méhkas helyeket jelöl ki a méhészek számára a Bátkán és a Budzsákban.

Ha csupán az őstermelésből indulunk ki, és összehasonlítjuk Zentát más, korabeli magyarországi városokkal, akkor elmondhatjuk, hogy ebben az időszakban – legalábbis a XIX. század elején – nagyon fejlett termelőközpontnak számított, mint például Baja, Pécs, Pozsony, Szeged, Újvidék, Zombor. Ezek típusjellemzői, hogy az egy főre eső szántó föld átlagos nagysága meghaladta az egy holdat, az egy holdra eső jövedelem a 3 forint értéket; a legelő-rét pedig fejenként egy hold körül alakult, ami kedvező feltételeket nyújtott az állattenyésztéshez. E kategorizáció szerves részeként szerepel még a kimutatható bortermelés is.

Az őstermeléshez fokozatosan felzárkózott a kézművesipar is mint Zenta polgárosodásának egyik fő mozgatórugója. Egy 1805-ben hozott rendelet engedélyezte a különböző szakmákat tömörítő egyes céhek létrehozását, ami különösen kedvezett a falvak és kisvárosok iparosainak. Ennek értelmében Zentán is újabb céhek alakulnak, mind önállóak, mind vegyesek. 1815-ben céhszabadalmat kapnak a takácsok, valamint a kovácsok, kerékgyártók és üvegesek, végül a csizmadiák, majd a szűcsök. 1823-ban a kovácsok, asztalosok, üvegesek, esztergályosok és szíjgyártók alapszabálya nyer jóváhagyást; végül pedig 1824-ben céhszabadalmat kapnak a molnárok és ácsok. Mivel ezek szemmel láthatóan elsősorban Zenta paraszttársadalmának igényeit voltak hivatottak kielégíteni, a városiasodás, polgárosodás hordozóit a céhen kívüli mesterségekben kell keresnünk, amelyek a század elejétől kezdve már egyre inkább hiányszakmákként jelentkeznek, éppen ezért az elöljáróság ösztönzi letelepedésüket a megfelelő illeték szelektív alkalmazása által. Itt tehát már nemcsak a lakosság számbeli növekedéséből eredő mennyiségi szükséglettel találkozunk, hanem ugyanakkor az átrétegződés következtében fellépő minőségi elvárásokkal is. Szívesen „lakosítanak” például szűrszabót, vargát, bognárt, fésűst, tímárt, szita- és harisnyakészítőt. A század elejétől megnövekedett építkezési kedv következtében a helybeli ácsok száma is megnövekszik, bár még a 30-as évek végén is sok közöttük a kontár. Az ácsok kimutatható jelenléte egyébként már határozottan urbánus igényeket tükröz, hiszen a falvak, kisvárosok lakói kezdetben minden építkezést önerőből végeznek, amely az addig jól bevált, tradicionális népi építkezés tapasztalataira hagyatkozott.

A XIX. század első évtizedeiben átlagosan száz iparosműhelyt tartanak nyilván. Számuk a harmincas évek végére megfelelődik, talán azért, mert a céhes ipar kötött-

ségeiből eredően egyre kevesebben tudnak megélni a szakmából. Mivel a mezőgazdaságban végbemenő változások következtében a föld értéke egyre növekszik, így természetes, hogy egy mezővárosi iparos felesleges pénzt nem műhelyének bővítésére fordítja, hanem földbe fekteti, így kevés alkalmazottal dolgozik, azaz számukat sem növeli. 1828-ban például 236 iparost írnak össze Zentán, ugyanakkor csak 126 műhelyt. Nem csoda hát, hogy az iparosok produktivitása sem nagy.

A céhes ipar ezenkívül jóval hátrányosabb helyzetben volt, mint a céhen kívüli, mivel jövedelme nyilvános volt, tehát könnyebben megadóztatható. Mind a községek, mind a vármegyék küzdöttek a céhek árszabásai ellen, monopóliumukat pedig Zenta elöljárósága is úgy igyekezett letörni, hogy egyre több iparosnak adott ki letelepedési engedélyt a céhek tiltakozása ellenére. Nagy csapás számukra a házaló kereskedelem terjedése, amely a kézművesipari, illetve olcsóbb gyári terméket házhoz viszi, még a szállásokra is kimegy, megkímélve ezáltal az ott mind nagyobb számban élőket a városba-vásárra beutazás fáradalmaitól. Másrészt az iparosképzés alacsony szinten történik, többnyire a vándorlás során szerzett tapasztalatok, esetleg a vasárnapi iskola útján. Viszont éppen a vándorlás során szerzett tapasztalatok, illetve a mesterségből eredő szaktudás révén ebben az időszakban tekintélyük a mezővárosokban még nem csökken, ezért a céhek szervezettségüknél fogva is mind a közrend fenntartásában, mind a tűzoltásban egyaránt nélkülözhetetlenek.

A század első felében a foglalkozásbeli átrétegződés Zentán még nem olyan látványos, de a kézművesiparban megfigyelhető a szolgáltatások felé való komoly eltolódás, a kereskedők száma pedig ugrásszerűen növekedik. Némi visszaeséssel 20-40 kereskedőt tartanak nyilván, ezen belül pedig a nagykereskedők arányának növekedése jelentős.

A község maga is motiválja a helybeli kereskedelmet, mégpedig úgy, ahogyan a hiányszakmákat űző iparosokat: nem akadályozza, sőt biztatja őket a városban való megtelepedésre. Annál is fontosabb ez, mivel a kereskedelem csak akkor hat ösztönzően a fejlődésre, ha az árufelesleget a piacon és vásáron kívül a helybeli kereskedők vásárolják fel. Ebből és több más megfontolásból 1839-től kezdve az elöljáróság több ízben is követeli vissza a századforduló körül nem egészen tisztázott körülmények között elveszített zenta-csókai révjogot.

A zentaiak szerint a csókai uradalom birtokosa, a Marcibányi család bitorolja a révjogot, amit a község a királytól kér most vissza, hivatkozva a katonai érdemekre, a privilégiumra, a lakosság létszámbeli megnövekedésére. A révjog használata Zenta által a közjót szolgálná, míg a család csak önös érdekeit tartja szem előtt, s különféle zsarolásokkal károsítja az utazókat. A révhasználat pótolná a költségeket, amiket a város a partrombolás helyrehozatalára fordít. A kereskedés, a forgalom is megnövekedne, mivel a község a visszakapott révjog fejében állandó híd építését ígéri.

A révjog árendába adásából befolyt összeg így a község kasszájába, nem pedig a csókai uraság zsebébe vándorolt volna.

A különféle haszonbérleteket illetően egyébként is növekszik a helybeliek szerepe, s egyre kevesebbet találkozzunk vidéki bérlők nevével.

A piac árendálásának feltételeit a község határozta meg, melyek szerint csak a vidéki árusoktól szedett helypénzt. Ez is a helybeliek érdekeinek kedvezett. Hasonló volt a helyzet a vásártartással is.

Egyes haszonbérletek körül vita támad a község és a kerület között a törvényes rendelkezések eltérő értelmezése miatt, illetve a kerületi és mezővárosi privilégiumokból adódóan.

Így 1836-ban a község tiltakozik, amiért a kerület bérbe akarja adni a nadály(pióca)-fogás jogát, holott ez Zentát illeti. Ugyanígy értelmezésbeli különbségek adódnak a bor és a pálinka behozatala körül. A bor és pálinka kimérésének árendásai, valamint a kocsmák haszonbérlelői felvigyázót választanak, aki a behozott borok árusítása, valamint a zugeladás ellen volt hivatott fellépni.

1836-ban Ada is mezővárosi rangot kap vásár- és piactartási joggal. Bár ennek hatását lemérni szinte lehetetlen, a déli szomszéd ettől kezdve már komolyabb vetélytársnak számít, ami minden bizonnyal ösztönzőleg hat Zenta gazdaságának további fejlődésére.

Változó társadalom

A megváltozott gazdasági viszonyok következtében folytatódik a zentai mezővárosi társadalom átrendeződése. A természetes szaporulat és kis mértékben a migrációs folyamatok következtében megnövekedett lakosság soraiban egyre drasztikusabb társadalmi-vagyoni rétegződés játszódik le, ami nem csoda, ha figyelembe vesszük, hogy a XIX. század első ötven éve alatt a lakosok száma megkétszereződik. A telkes jobbágyok száma viszont ezen belül felére csökken, ami egyrészt további birtokaprózódásra, másrészt pedig egyes gazdák vagyoni gyarapodására mutat. Zsellérekből egyre többet írnak össze, ami nem csupán az előző jelenség következménye; ahol ugyanis a lakosság a földesúrral kötött szerződés értelmében vagy külön kiváltságok folytán nem viselt jobbágyterheket (illetve többségüket) – s ez a kerület esetében így volt –, ott a zsellér kategóriája a szabadabb állapotot, esetleg a mezei munkáktól való elszakadást fejezte ki (mint például a kézműveseknél, kereskedőknél). A házatlan zsellérek („lakók” és szolgák) összeírásában tapasztalható nagyfokú ingadozások tükrözik legjobban az összeírók bizonytalankodását, akik az állandó változások, „átkategorizálódások” következtében nemigen találják fel magukat.

A vagyoni rétegződés következtében megváltozik a különböző rendű, jogállású, foglalkozású lakosok egymás közti viszonya is. Egyik példája ennek a lakóhelyi szegregáció. Az újraterlepülés korában meghatározó volt a nemzetiségi-vallási elkülönülés, amely eltart egészen a XVIII-XIX. század fordulójáig. A város keleti részét szerbek lakták a Tisza partja mellett. Ezt a terjeszkedési vonalat nyugati irányban a főtér, dél felé pedig a görögkeleti temető metszette. Az újonnan betelepülő magyarság a katolikus templomtól kezdve, nyugati irányban építkezik, előbb a Tóparton, majd a XIX. század elejéig – valószínűleg már distriktusi-méternöki beavatkozásra – kialakítja az Alvéget. Ezt követi majd a vagyoni helyzetből, illetve társadalmi rangból eredő elkülönü-

lés, amely némileg fellazítja – ha nem is hágja át teljesen – az etnikai-vallási korlátokat. Minden módosabb polgár, gazda, ezenkívül a közalkalmazottak, mind a főtér felé törekedtek, s igyekeztek itt vagy e körül – ennek közelében felépíteni most már reprezentatívabb külsejű, polgári jellegű házukat. A foglalkozásból eredő elkülönülés kisebb jelentőségű, bár valószínűleg az egyes céhek tagjai mesterségükből eredően s középkori hagyományok csökevényeként igyekeztek egymás közelében lakni, ha számuknál fogva nem is voltak képesek külön utcákat kialakítani. A céhen kívül maradó halászsakma viszont éppen a mesterség sajátosságából eredően a Tisza közelében igyekszik maradni, és a település déli részén tömörül, a folyó mellett.

Zenta lakosságának differenciálódása a XIX. század első felében az adóalapul vett dikák szerint

	Telkes gazda	Házasszellér	Házatlan zsellér	Szolga+szolgáló
1804/05	939	212	77	99
1810/11	972	315	4	79
1815/16	581	794	44	116
1820/21	538	793	70	24
1828/29	408	897	167	54
1828*	628	1230	126	179
1832/33	460	932	209	71
1839/40	420	1068	127	155

* az országos összeírás adatai

A századfordulón még kisszámú zsidóság a XIX. század közepéig vagyoni helyzeténél fogva sem bír nagyobb jelentőséggel, így az etnikai-vallási elkülönülés a meghatározó. Bár a zsidók látszólag elvegyülnek az itt élő magyarság között, nem lépnek a teljes asszimiláció útjára, és számuk növekedésével kirajzolódnak azok a határvonalak, amelyeket letelepülésüktől fogva követtek. Első imaházuk még a mai Petőfi Sándor utcában van, később azonban kisebb zsinagógát emelnek a mai rendelőintézet helyén (itt épül majd fel a nagy zsinagóga). Másrészt temetőjük a város északnyugati részére kerül, tehát letelepüléskor a Tópart is jelentős szerepet játszott.

A főtér nemcsak elválasztott, hanem a XIX. század elejétől kezdve mindinkább homogenizáló erővel hatott. Az 1769-es tűzvészt követően a Mercy-féle városrendezési séma szerint képezték ki új arculatát, és ezt nagy vonalakban megtartotta a századforduló után is. A katolikus és a görögkeleti templom mellett itt voltak a parókiák és a felekezeti iskolák is, de mindenekelőtt a szervezett település szempontjából legfontosabb épület, a városháza. Itt állt még a katonai szállítóház, valamint a distriktusi vendéglő; de idekerült a piac és néhánybolt is. Az itt sorakozó épületek többsége nemcsak eredeti funkcióját látta el, hanem egyben a társadalmi élet kezdetleges formáinak helyszínei is voltak. A főtéren dobolták ki a közérdekű eseményeket, rendeleteket, utasításokat, de itt botozták-korbácsolták meg a kisebb bűnökben vétkesnek talált egyéneket is

elrettentő példaként. A közösségi épületek mellett itt voltak még a kuriális nemesek házai is, kiemelve a város társadalmi életében kezdetben betöltött rangjukat.

A házak és lakosok száma a XIX. század első felében

	Házak száma	Katolikus	Pravoszláv	Protestáns (evang. és reform.)	Zsidó	Osszesen
1803	-	7 204	1369	2	71	8 646
1805	1183	7 502	1834	-	71	9 407
1807	1447	7 985	1798	7	86	9 876
1820	1659	10 432	2420	13	179	13 044
1822	1691	10 531	2440	12	182	13 165
1826	1762	10 932	2381	9	134	13 456
1828	1858	10 905	2386	13	136	13 440
1830	-	11 120	2380	13	140	13 653
1842	-	-	-	-	-	17 153

A XIX. század első éveiben egyházi jellegű emlékeket – keresztekkel állítanak fel a település különböző pontjain. 1809-ben emelik a főtéren a Szentháromság-szobrot, majd mintegy ellenpontjaként egy nagyméretű görögkeleti keresztet. Ez a rivalizálás csak jót tett a főtérrel, mert hozzájárult csinosításához. Emellett a szobor és a kereszt felállítása komolyabban vagyonosodó réteg jelenlétére utal, hiszen általában adományokból, alapítványokból épültek.

Ami az építkezéseket illeti, a korszakra különben is egyfajta – talán némi önelégültségtől sem mentes – megállapodottság jellemző, amikor a már meglévőt csinosítják tovább. Ez a megtorpanás azonban rövid ideig tart, megkezdik ugyanis a főtéri épületek cseréjét. 1830 és 1838 között felépül az új városháza, pontosabban annak középső része. Emellett még egy vendéglőt emelnek.

A szabadságharc évtizede a kimondott, de egyelőre még megvalósul(hat)atlan vágyak ideje, amikor a hídépítés mellett felvetődik egy második katolikus templom, valamint egy „kisebb latin tanoda” (alsófokú gimnázium) gondolata is.

Szervezett közösség és önszerveződés

Noha már a XIX. század első felében tudatos és törvényes rendezés alá vették, Zenta viszonylagosan nagy kiterjedésű határában továbbra is egymást érték a birtokértések, egymás telkébe való beleszántogatás, tilosban való legeltetés s végül, de nem utolsósorban a jószáglopás. Az egyre jobban kiépülő település és állandóan növekvő lakosság viszont már nemcsak a közbiztonság fokozottabb védelmét követelte meg, hanem a köztisztaság, a közegészségügy mind magasabb formáit, egyáltalán: a szervezettebb közösségi életet. A megnövekedett társadalmi igények kielégítése min-

denekelőtt az előljárásságra hárult, amit időnként a polgári kezdeményezés, önszerveződés egészít majd ki.

Az előljárásságot továbbra is évenként választják, s a tanácsnokok egyre felelősségteljesebb és definiáltabb megbízatásokat kapnak. A **bíró** feladata mindenekelőtt az igazságszolgáltatás olyan esetekben, amelyeknél a büntetés nem haladja meg a 12 forintot vagy a 12 botütést, mégpedig úgy, hogy „az Isten Káromlókra és Kurvákra, Szentségtörőkre és más egyéb rossz életűekre vigyázzatya légyen”. Köteles ezenkívül a megyei és kerületi rendeleteket megtartatni, illetve végrehajtani. A végrehajtás feladata másodlagosan egyénenként vagy e célra alakult bizottságok tagjaként az **esküdtekre** hárul.

A főtér 1808-ban

Az **adószedő** szerepe szintén megkerülhetetlen volt. Az általa vezetett nyilvántartások egyben fontos kordokumentumként is szolgálnak. A kamarai részesedést külön **kerületi adószedő** szedte be pénzben vagy természetben. A **városgazda** vigyázott a város ingó és ingatlan javaira; átvette a város földjein termelt naturáliákat, feljegyezte a katonaság és a város szükségleteire kiszabott gabona- és szénamennyiséget. A **forspontbiztos** a lakosság fuvarozási kötelezettségeinek teljesítését ellenőrizte. Bár a kerület kiváltságai között szerepelt a lovak, szekerek állami vagy vármegyei szolgálatra való fogása alóli felmentés, a gyakorlatban időnként mégis jelentkezett ilyen igény. A forspontbiztos vezetett nyilvántartást mindenkiről „az ő érdeme és birtoka szerint”, s a forspontra nem jelentkezőket feljelentette. A lakosság egy részének elszegényedése következtében megromlott közbiztonság egyre nagyobb terheket rótt a **pusztabíró** vállára, hiszen ő vigyázott a határban levő földekre, pusztákra, szemmel tartotta a

vidékről behajtott marhát, ellenőrizte a rajtuk levő billogokat, felfedte és elfogatta a határban csavargó idegeneket; az ő hatáskörébe tartozott a rendfenntartó csetnekek (csendnökök) felügyelete is. A **küldöző (missilis) esküdt** a város, a vármegye és a kerület között játszott közvetítői-küldötti szerepet. Az **utcavigyázó esküdt** a városban levő közrendre, közbiztonságra ügyelt. Vigyázott a városban és a városon kívül épített hidakra, töltésekre, a pörnye kihordására; lerontathatta a megrongálódott, tűzveszélyes kéményeket, s helyettük újakat építtethetett; betemettette az utcán talált üres gödröket; tiltotta a dögök és a ganéj utcára való kihordását.

Végül pedig a **malombíró** a malmok munkájára felügyelt; nemcsak arra volt gondja, hogy a mérésben, illetve az őrlésben hiba ne történjék, hanem arra is, hogy a malomgazdák vízimalmaikat – az előírásoknak megfelelően – az elhelyezkedés évenkénti rotációs kikötési rendjében tartsák.

A Szentháromság-szobor

1808-ban megyei rendelet értelmében a város intézkedéseket hoz a közbiztonság javítása érdekében, mely szerint a várost négy – tóparti, piaci, alvégi, újjvárosi – kapitányságra osztották fel. A kapitányok alá egyenként 11 fegyveres őrt (tizedest) osztottak be, akik tűz vagy lopás esetén fegyverrel adtak jelt.

Tűzrendészeti óvintézkedéseket több ízben is kidolgoztak, mégpedig eléggé részletekbe menően. Mind megelőző, mind az oltás körüli tennivalók terén minden lakosra bizonyos feladatokat róttak ki (nőkre és gyermekekre azt, hogy oltáskor ne legyenek láb alatt).

A céhek és a zsidó közösség szerveződéseinél fogva további részletes megbízatásokat kaptak. Vásárok idején, amikor megnőtt mind a tűzveszélynek, mind a rendbon-

tásoknak, duhajkodásoknak az eshetősége, az előjárósággal egyetemben gyalogos és lovas járőröket voltak kötelesek állítani. Az 1836-ból származó egyik rendelkezés a cseréptető alkalmazását szorgalmazza, mivel az a nádnál nem sokkal drágább. Ugyan- ebben az évben a község még három tűzoltófecskendőt vásárol, hogy műszaki szem- pontból is hatékonyabbá tegye a tűzvédelmet.

A falvakhoz hasonlóan a mezővárosokban, így Zentán is nagy a születési arány, de a halandóság is egyre nagyobb. Ennek nemcsak a közegészségügy kezdetlegessége az oka, hanem az is, hogy a növekvő forgalom következtében fokozódik a járványveszély. A pestis ugyan a XIX. század elejétől már nem fenyeget, viszont keletről-délkeletről időnként behurcolt másik kór, a kolera Zentán is több ízben jelentkezett kisebb- nagyobb járvány formájában.

1830-ban a nagyon kemény tél, valamint az azt követő nedves időjárás következté- ben marhavész lépett fel a város környékén a „nagy kolera” egyfajta bevezetőjeként. Egy évvel később, július 25-én hal meg a kolerától fertőzött első beteg. A következő hónapokban volt olyan nap, amikor 80-90 halottat temettek. 1832 elején csillapodott, majd megszűnt a járvány, amely mintegy 1700 áldozatot követelt; közöttük volt MIHÁLKOVITS ANTAL városi jegyző is. A természet – s persze Zenta lakói is – eredeti módon igyekezett pótolni a ragály okozta lakosságcsökkenést: egy adat szerint ugyanis 1832-ben majdnem minden harmadik asszony ikreket szült.

A nagyobb lecsapolási munkálatok kezdetéig minden bizonnyal a malária lehetett Zenta második számú egészségügyi közellensége; emellett a himlőoltások bevezetésé- ig (a XIX. század elejéig) a feketehimlő sem volt ritka vendég. A megnövekedett számú lakosság, valamint a mind nagyobb társadalmi elvárások mellett e járványok kényszerítették ki, hogy Zentán is létrejőjenek az első fontosabb közegészségügyi intézmények. A 20-as években seborvos és bába mellett már okleveles orvos is műkö- dött a községben. Az igényeknek megfelelően megjelenik az első gyógyszerár, majd az első kórház is.

1818-ban HÖBLING JÓZSEF „patikárius” kérvényezte gyógyszerár felállítását. A köz- ség ilyen célra a görögkeleti felekezeti iskolában jelölt ki számára egy szabadon álló szobát-konyhát. Hamarosan azonban távozik Zentáról, s helyét DIENER JÓZSEF okleveles gyógyszerész veszi át, majd patikáját 1826-ban HEISZLER FERENC vásárolja meg. Az első kórház viszont úgymond a kolerajárvány közvetlen következményeként került tető alá. 1833-ban (más adat szerint egy évvel később) KOLONITS LÁSZLÓ plébános a városnak ajándékozza az úgynevezett Pivár-telket a rajta levő házzal és melléképületekkel egy leendő közkórház (ispotály) alapítása céljára. Az építkezési munkálatok – valószínűleg csupán adaptálás – 1834-ben folytak. A kórház működtetéséhez, a szegény sorsú bete- gek gyógyíttatási költségeihez adakozással, alapítványokkal magánszemélyek járultak hozzá; az 1834. február 9-ig Zentán tartózkodó Kőrösy-Kilényi-féle színtársulat utolsó itt megtartott előadásának teljes bevételét a kórház számára ajánlotta fel.

1839-ben a város gyepmestert fogad fel, és ez is hozzájárul egyes fertőző betegsé- gek megelőzéséhez; 1843-tól pedig már pesti oklevelet szerzett „baromorvos” is műkö- dik Zentán.

A XIX. század elején Zentán nem találkozunk még a szervezett szociális védelem formáival, csupán annak csíráival. Ennek közegészségügyi vonatkozását már említettük, s ezt csupán azzal egészíthetjük ki, hogy a szegény sorsúak számára a himlő elleni szérum is díjmentes volt. Az elszegényedésre mutat a koldusok növekvő száma. Mivel az előljáróság jobb megoldást nem talált, ha nem is tiltotta, de korlátozni igyekezett tevékenységüket, maximálni próbálta számukat, tehát csak külön engedéllyel koldulhattak. 1819-ből például 45 ilyen „kedvezményezett” listája maradt ránk. Élükre a város a rendfenntartás végett koldusbíró-t nevez ki.

Bár mint viszonylag kis közösség Zenta sem igen tűrte meg a törvénytelen szüléseket, ilyen azért akadt; az egyházilag meg nem áldott frigy gyümölcse aztán vagy a templomküszöbön, vagy pedig magánszemélyek ablakában kötött ki. Volt példa a tiltott vetélésre is.

A törvénytelenül világra hozott és magukra hagyott vagy más okból árván maradt gyermekek sorsát a község próbálta eligazítani mégpedig úgy, hogy dajkaságra adta őket. Volt azonban példa örökbefogadásra is.

Közművelődési viszonyok

A XIX. század elejéig Zenta társadalmi élete elsősorban a templomokra, a piactérre, kocsmákra, fonókra korlátozódott. A lakosság számának növekedése magával hozta a felekezeti iskolák szaporodását (idővel leányosztályok is nyílnak), ez azonban még mindig csak az oktatás „legelemibb” formája. A kezdetben kisszámú mezővárosi értelmiség magasabb fokú képezését máshol szerzi. A negyvenes években azonban már itt is nyitnának alsó fokú gimnáziumot, de a hatóságok ezt nem engedélyezik. Az igény azonban öntudatos tanulási-tanítási készségre utal.

A közművelődés magasabb formáját jelentik egyes intézményesített ünnepek, amelyek Zenta társadalmának legalábbis egy szűkebb rétegét kiemelik a kocsmai szórakozás olcsó, de szűk keretei közül. Ilyenek voltak a magyarság számára a Szent István-napi ünnepek; augusztus 20-át 1821-től ülték meg országszerte, s nincs okunk kételkedni abban, hogy a zentaiak is megtették ezt. 1816-tól kezdve minden évben közös ünnep volt magyarok és szerbek számára a zentai csata évfordulója. A kezdeményezés Mihálkovits Antal városi jegyzőtől származott. Ő beszélt rá az előljáróságot arra is, hogy közköltészen nyomtassa ki UGRÓCZI FERENC *Zentai ütközet* című könyvét.

A század harmincas éveiben a helybeli értelmiség már nem elégedett meg azzal, hogy kultúrsumját Zentán kívül oltsa. Felmerült egy olyan intézmény létrehozásának a gondolata, amely bizonyos igényeket helyben is ki tud elégíteni.

1832-ben STEVAN RIDIČKI ügyvéd, SINKAY JÁNOS ügyvéd és jegyző, MOJSIJE ZAGORICA jegyző, GOMBOS PÁL városi bíró, BENEDEK ELEK segédlelkész és mások megalakították a Nemzeti Olvasó Társaságot (röviden: „Casino”), hogy az „a helybeli intelligencia, továbbá a városba jövő kerületi és megyei urak gyülekező helye legyen, s könyvtár létesítése, valamint hírlapok járatása s azok olvasása útján a nemzeti nyelv gyarapítását és az elmebeli művelődést mozdítsa elő”. A vármegyében másodikként alakult társa-

ság számára a városháza földszintjén béreltek egy helyiséget, bebútorozták, hírlapokat rendeltek, biliárdasztalt vásároltak, Benedek Elek pedig könyveket ajándékozott megalapozva ezáltal az egylet könyvtárát. Néhány hónap elteltével azonban GREGUS TAMÁS kincstári igazgató feljelentése alapján a kerületi hatóságok fegyveres beavatkozással megszüntették a társulat működését, s lefoglalták az ott talált ingóságokat, könyveket, újságokat. Ezzel Gregus szerint „egy Jakobinus-forma társaság fegyveres kézzel eloszlattatott”. A zentaiak nem tanúsítottak ellenállást, de azonnal panaszt tettek Bács-Bodrog vármegye hatóságánál, amely kihasználva az alkalmat, hogy beleavatkozhat a kerület belügyeibe, vizsgálatot rendelt el, és felülbírálv a kerületi döntést, kedvező jelentést küldött a helytartótanácsnak. Ennek hatására a Casino folytathatta működését, s visszakapta az elkobzott javakat is.

A FORRADALOM
ÉS A POLGÁRI ÁTALAKULÁS KORA
(1848-1918)

Közjáték: 1848-1849	317
BÁCSKAI ELŐZMÉNYEK	318
A ZENTAI VÉRES GYERTYASZENTELŐ	320
Osztrák abszolutizmus, szerb vajdaság, magyar provizórium	322
ZENTA A FORRADALOM BUKÁSA UTÁNI ÉVEKBEN	323
A GAZDASÁGI ÉLET MEGÚJULÁSA	325
VÁLTOZÓ TÁRSADALOM	328
A kiegyezések és változások kora	332
A REMÉNYKELTŐ ÚJRAKEZDÉS	334
GAZDASÁGI VÁLTOZÁSOK	336
A NAGYVÁLLALKOZÁSOK KORA	341
MEZŐVÁROS – PARASZTVÁROS	345
A SOKSZÍNŰ KÖZÖSSÉG, AVAGY: AZ ETNIKAI-FELEKEZETI ELKÜLÖNÜLÉS TOVÁBBÉLŐ FORMÁI	354
A HOMOGENIZÁLÓDÓ KÖZÖSSÉG	360
A POLITIZÁLÓ KÖZÖSSÉG	365
A NAGY TÖRÉS: AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ	367

Történetfilozófiai kérdés, hogy szükség van-e fegyveres harcra (forradalomra, polgárháborúra), hogy a történelem látszólag meg-megálló kerekén lendítsünk egyet, vagy korrigáljuk a számunkra tévesnek tűnő irányt.

Az előzőekben alkalmunk volt látni, hogy a határőrvidék már katonai szervezésénél fogva, önmagában is tagadta a feudális társadalom megkötöttségeit. Ugyanezen oknál fogva azonban – bár a polgári erjedés megindult – az új gazdasági-társadalmi viszonyok sem bontakozhattak ki. Magyarországnak a Habsburg Birodalmon belül elfoglalt sajátságos helyzete miatt, valamint a feudális rend csökevényes továbbélése következtében a distriktus idején sem történtek komoly áttörést hozó változások. A Birodalmon (és Magyarországon) belül uralkodó ellentétek miatt a reformkor sem tudott teljes mértékben eleget tenni a több irányból jövő elvárásoknak. A gazdasági és szociális jellegű követelések mellé felzárkózik a nemzeti is; nemcsak a magyarságé, hanem a Magyarországon (és a Birodalomban) kisebbségben élő etnikumoké is.

Elmondható, hogy a magyar forradalom bukásában is győzött; vívmányait – ha fel is függesztették – eltörölni, megsemmisíteni nem lehetett. S ez szolgált végül is alapul a kiegyezéshez, amely megteremtette az új államformációt: az Osztrák-Magyar Monarchiát, ami korlátok sorát döntötte le, s tette lehetővé Magyarországon a teljes gazdasági-társadalmi kibontakozást. A kiegyezés kompromisszuma azonban nem volt képes feloldani az összes ellentétet. Ezek kellő mértékű kezelése a későbbiekben is elmaradt, a következmény pedig, jól tudjuk, tragikus volt: az első világháború és a Monarchia széthullása.

Zentának ebben a tág politikai-történelmi keretben hasonló sors jutott, mint más magyarországi mezővárosoknak: látványos fejlődés, megtorpanás, háborús kihívások... Végül pedig osztozott a magyar végek sorsában, és egy másik állam keretein belül élte tovább életét.

Közjáték: 1848-1849

E munka terjedelme nem teszi lehetővé, hogy részletezően szóljunk a szöveggörnyezetről, a magyar '48-as forradalomról, hiszen a zentai események csak helyi vonatkozásai annak. A zentai véres intermezzo csupán egyenes, közvetlen következménye annak a nemzeti szűkkeblűségnek, kicsinyeskedésnek, amely mindkét oldalon dominált, és ami végül szembeállította a szerbet és a magyart. Fájó, de szükségszerű folyamánya volt ez a két egymás mellett élő etnikum közös történelmének. A szükségszerűen bekövetkezett konfrontálódás okai többfélék: a közös múlt előtti „külön utak”; a török veszély által kikényszerített együttélés; magyar és szerb egymástól eltérő –

kapott és felvállalt – helye és szerepe a XVIII. századi Habsburg Birodalomban, a bécsi udvar helyenként kimutathatóan tudatos „oszd meg és uralkodj” politikája.

Ezért, bár a forradalom első hónapjában még a közös célokból fakadó lelkesedés volt a meghatározó, a későbbiekben azonban már az időközben felszínre törő, számunkra talán jelentéktelennek tűnő eltérések váltak akkor szükségszerűen kibékíthetetlenekké. KOSSUTH elutasító magatartása korabeli, akkor korszerűnek számító politikai modellből táplálkozott. A szerbek követelései (széleskörű autonómia, társnemzetként való elismerés) iránti bizalmatlanságot csak növelte a Szerbia felől jövő biztatás, ami később majd konkrét támogatásként valósul meg.

Újból és újból beigazolódo, tragikus tény, hogy a háborúk folyamán az egyén vagy csoport nem tekint többé érvényesnek bizonyos erkölcsi normákat; vélt és valós sérelmekre érzékenyebben, nagyobb indulattal reagál; nem tud már különbséget tenni a valós ellenfél: az ellenséges katona, valamint a védtelen polgári lakosság között. Nem menti, csupán magyarázza ez a pórázukról elszabadult vérengzők viselkedését, s a legnagyobb felelősség itt mindenképpen tisztjeiket illeti. Ilyen értelemben próbáljuk meg felfogni, észokkal magyarázni a tragikus zentai eseményeket is másfél évszázad történelmi távlatából, kerülve az igazságtevés szándékát s az interetnikai bizalmatlanság, gyűlölet sok generációra visszamenő átörökítését, amire, sajnos, mindmáig nem egy példa akad Zentán is.

BÁCSKAI ELŐZMÉNYEK

Március 15., majd az országgyűlésen meghozott forradalmi törvények kitörő lelkesedésre találtak a Bácskában mind a magyarok, mind a szerbek között. A kezdeti idill azonban nem sokáig tartott; előbb szociális, majd nemzetiségi jellegű zavargásokra került sor. A külön megfogalmazott szerb program elutasítása Kossuth által külön útra tereli a bácskai szerbeket, a május 13-15-én megtartott karlócai népgyűlésen (száboron) hozott maximalista döntések pedig végleg szembeállították őket a magyarokkal. A szerb mozgalom központja a Sajkás kerület lesz, előretolt erőssége pedig Szenttamás. A szerbek által választott Főbizottság mint legfelső politikai testület fegyveres harcra buzdított a Karlócán megszavazott nemzeti vajdaság kivívása érdekében.

A háborúra való felkészülésben a szerbek sok tekintetben gyorsabbak voltak, mint a nehézkes megyei közigazgatás. Rövid idő alatt az ún. római sáncok mentén erős tábornok hoztak létre, komolyan veszélyeztetve ezáltal az egész Bácskát. Miután a veszély egyre fenyegetőbbé vált, a magyar kormány HRABOVSKY altábornagyot bízta meg, hogy egy különítménnyel foglalja el Karlócát, és oszlassa fel a Főbizottságot. Az akcióra június 12-én került sor; a kezdeti pánikot leküzdve a szerbek visszaverték a támadást, sőt a támadókat visszaszorították a péterváradra várba. Ez volt az első fegyveres összecsapás magyarok és szerbek között 1848-ban. A fegyveres harc egész Dél-Magyarországra kiterjedt.

A rövid ideig tartó fegyverszünet alatt mindkét fél lázasan fegyverkezett, majd váltakozó sikerrel folytatódottak a harcok mind a Bácskában, mind a Bánátban. A szerbeknek sikerül visszaverniük a megújuló magyar offenzívát a bácskai védelmi vona-

lon, ellenben perlezi táborukat szeptember 2-án Kiss Ernőék szétverik. A magyarok azonban ezt az előnyt sem aknázzák ki, s a korábbi tervek ellenére nem indulnak sem Titel, sem Pancsova ellen. Horvátország hadba lépésével, valamint a bécsi udvarral való viszonyok kiéleződésével a magyar kormány mind szorultabb helyzetbe kerül, ezért elsősorban a bácskai hadműveletekre összpontosít, remélve, hogy a belső ellentétek legyengítik majd a szerb ellenállást. Ennek ellenére egyfajta patthelyzet alakul ki: a magyarok sikertelenül támadják a dél-bácskai szerb állásokat, ugyanakkor sikerrel verik vissza Bánátban a szerbek rohamait. Ilyen helyzetben éri október elején Magyarország Ausztria beavatkozása.

A lemondott kormány helyett megválasztott Országos Honvédelmi Bizottmány élén Kossuthal legfontosabb céljának az ütöképes hadsereg megszervezését tekintette. Az osztrákok szintén átszervezték katonai erőiket, s december 13-án WINDISCHGRÄTZ katonái megindultak Magyarország ellen.

A dél-magyarországi szerbek mozgalma ezalatt teljesen a konzervatív erők befolyása alá került. A hadvezetéssel megbízott ĐORĐE STRATIMIROVIĆOT félreállítják, RAJAČIĆ pátriárka pedig tisztogatásokat hajt végre a Főbizottság soraiban, megszabadulván így annak liberálisabb elemeitől. Stratimirović helyére Stevan Šupljikac kerül, osztrák segítséggel átszervezi a szerb katonaságot, s így az eredetileg népi felkelő sereg szerb-osztrák hadtestté lép elő (illetve degradálódik). Ezzel a szerb mozgalom, autentikusságát veszítve, minden tekintetben az ellenforradalom oldalára áll. Ugyanakkor Szerbiából mind nagyobb számban érkeznek önkéntesek, velük együtt pedig anyagi támogatás is.

A Bécs által támogatott pátriárka meghiúsítja a szerb-magyar kiegyezésre irányuló utolsó törekvéseket is, amelyeket a lengyel politikai emigráció próbál tető alá hozni. Ugyanígy sikertelen marad Šupljikac halála után (december 27.) Djordje Stratimirović visszatérési kísérlete is elsősorban osztrákellenes kijelentései miatt.

December 18-án Kossuth rendeletet ad ki mozgó nemzetőrség szervezésére; éppen a bácskai harcokban mutatkozott meg ugyanis a közönséges nemzetőrök hasznavehetetlensége. Az újonnan létrehozott nemzetőrség egyfajta gerilla-csapatok szerepét is képes volt betölteni. Bács-Bodrog megyében HORVÁTH ANTAL főispánt bízták meg a szervezéssel.

Windischgrätz előrenyomulása következtében az országgyűlés és a Honvédelmi Bizottmány (kormány) Debrecenbe költözik; ugyanakkor megkezdik a magyar sereg összevonását. Gróf VÉCSEY KÁROLY tábornok az összevont délvidéki sereg élén 1849. január 20-án hagyta el a verbászi tábor, s öt nappal később már Szegeden volt. Elvonulása után külön kiáltványban próbálta magyarázni Bácska fegyveres védelem nélkül maradt lakosságának e hadművelet jogosultságát; Bácskát és Bánátot önvédelmükre bízta, a hazafiasságukra, bátorságukra apellál. Csatlakozik ehhez Kossuth pragmatikus, csaknem cinikus mentegetőzése: „...mert az egyesek iránti humanitásnak a nemzet egzisztenciáját nem doborthatá áldozatul.” Ezek után a kisszámú, hátrahagyott csapatok már nem tudtak huzamosabb ideig ellenállni a szerbek és az osztrákok előrenyomulásának.

A ZENTAI VÉRES GYERTYASZENTELŐ

1848 júniusának utolsó dekádjában a megye országgyűlési képviselőket választott. Néhány város – Szabadka, Zombor, Baja, Zenta és Újvidék – a tíz megyei követ mellett még egy-egy saját képviselőt is küldhetett. Zentán SINKAY JÁNOS ügyvédre esett a választás.

A magyar-szerb konfliktus kezdeti zentai vonatkozásairól nemigen vannak adataink. Tudjuk, hogy a képviselő-választás után, június 27-én a városba érkezett a kerületi nemzetőrség parancsnokának futára, hogy figyelmeztesse a polgárokat a közeledő veszélyre. Szabadkáról, Jankovácról, Mélykútról is érkeztek nemzetőrök Zenta megsegítésére, ám a veszély elmúltával elhagyták a várost.

A Verbáson lejátszódó augusztusi kőzjátékra valószínűleg nemigen figyeltek oda a zentaiak. Rögtönítélő bíróság elé állították ugyanis Arsenije Badrlica zentai ügyvédet és nagybirokokost azzal a váddal, hogy anyagi segítséget nyújtott Szenttamás szerb védőinek, emellett kiszolgáltatta Zenta védelmi terveit. A hagyomány szerint kivégzése után a szerbek bosszút esküdtek, hogy megtorolják halálát, s e fogadalom következményeként tartják számon a zentai vérfürdőt is.

Ezalatt Zenta lakossága lehetőségeihez mérten igyekezett bekapcsolódni az „alvidéki” háború terheinek viselésébe: a város 1848 végéig 75 újoncot adott, ezenkívül pénzben, terményben, lovakban, fuvarvállalásban járult hozzá az átvonuló, illetve itt táborozó sereg ellátásához.

Szeptemberben a város rendezett tanácsért folyamodik, s a belügyminisztérium utasítására a megye háromtagú küldöttséget nevez ki, amely alkalmasnak találja Zentát erre a rangra. Az utólagos jóváhagyás reményében aztán november utolsó hetében megválasztják az előljárást, valamint a 94 képviselőt. Úgy tűnik, a város ezáltal kikerül a kerület hatásköréből; ugyanakkor az emiatt fizetendő örökváltság elengedését is megkapja. Ez évtől kezdi a város folyamatosan használni a *Zenta* névalakot is az addigi *Szenta* helyett.

1849 januárjában, miután a megyéből kivonták a magyar csapatok többségét, a szerbek támadásba lendültek, s három hadoszlopra osztva foglalták el fokozatosan a védtelenül maradt bácskai települések egy részét. Az egyik hadoszlop észak felé, a Tisza mentén nyomul előre DAMJAN DAVIDOVAC vezetésével, miután SURDUČKI császári és királyi kapitányt, a hadoszlop volt parancsnokát Bánátba vezénylik. A szerbek fenyegető közeledésének hírére – a zord téli viszonyok dacára – Zenta magyar lakosságának egy része Szegedre menekül.

A zentai nemzetőrség felett MAJOROS ISTVÁN helybeli földbirtokos vette át a parancsnokságot. Vészbizottságot alakított, a várost sáncokkal vette körül. Így érte őket január 29-én a szerbek felszólítása, akik a város ellenállás nélküli feladása esetében bántatlanságot ígértek. Majoros hallani sem akart erről. Hazafias beszédeivel maradásra, elszánt védekezésre szólította fel a hiányosan felfegyverzett védőket; sőt a menekülni szándékozókat a sáncokra állított örök segítségével akadályozta tervük végrehajtásában. Küldöttség ment Szegedre, hogy katonai segítséget kérjen, mivel azonban nem kapt, vissza sem tért a városba.

Közben Szabadkáról Zentára rendelik DEMCSA JÁNOS őrnagyot, hogy vegye át a parancsnokságot. Mivel Szabadkáról sem várhattak támogatást, utasítást ad ki, hogy a nők és gyermekek hagyják el a várost, s csak a fegyverbíró férfiak maradjanak annak védelmére. Majoros saját ambícióitól fűtve, de meggyőződéséből kifolyólag is Demcsa ellen lázította a népet azzal érvelve, hogy családjuk védelmében a férfiak majd nagyobb elszántsággal harcolnak. Saját álláspontja kierőszakolásában odáig ment, hogy lincshangulatot szított Demcsa őrnagy ellen, akiről közben az is kitudódott, hogy görögkeleti vallású. Ezzel végképp hitelét veszítette az amúgy is egyre inkább eluralkodó pánikhangulat közepette, s a Majoros által felizgatott tömeg valósággal felkoncolta.

A Tisza mentén vonuló szerb hadoszlop február 1-jén ért Zenta alá. A városba küldött, megadásra szólító parlamentereket Majoros kivégeztette. E végzetes események után a szerbek megindítják a támadást. Davidovac 1500 embere, valamint Aleksandar Trifković szerbiai önkéntesei (mintegy 500-an) komolyabb ellenállás nélkül nyomultak előre. A már teljesen demoralizált, maroknyi zentai nemzetőr elmeneült. Csatlakozott hozzájuk Majoros István is. Zenta civil lakossága így már teljesen kiszolgáltatottan, védtelenül maradt. Aki tehetett, menekült Magyarkanizsa irányába, a réteken keresztül. A felgyújtott, lángokban álló városban rekedt lakosok többsége pedig kegyetlen öldöklés áldozatává vált. A kegyetlenkedésekben elsősorban a részeges Trifković önkéntesei jártak elől. Az általuk elkövetett rémtettek annyira kirívóak, egyedülállóak voltak, hogy később KNICANIN elfogatja, és Belgrádba küldi felelősségrevonás végett, ott azonban a fejedelem asszonyhoz fűződő rokoni szálak erősebbeknek bizonyulnak a kenderkötélnél, így a számonkérés elmaradt.

Három nap múltán a szerb csapatok elhagyták Zentát, és Magyarkanizsa ellen vonultak, a rablást, öldöklést azonban a helybeli szerbek egy része is folytatta. Mindent összevetve, mintegy 1500-2000 magyar lakos esett áldozatul a február eleji vérontásnak. Köztük szép számmal akadtak zsidók is, akiknek a magyar szabadságharc iránti rokonszenvük miatt kellett lakolniuk.

Akárcsak a délvidéki harcok más színhelyein, így Zentán is találkozunk az emberiség megható példáival, amikor is a szűkebb közösségi hovatartozás győzedelmeskedik a nemzetin. Így például Mojsije Zagorica jegyző akadályozta meg Trifkovićékat abbéli szándékukban, hogy a Szent Háromság-szobrot emberfejekkel rakják körül török szokás szerint. Az ártatlan lakosok mentésében, rejtegetésében úgyszintén elől járt SAVA VUJIĆ földbirtokos, valamint ALEKSANDAR NIKOLIĆ pravoszláv pap. A köztudatban persze elsősorban az értelmiségiek neve maradt fenn, de a hagyomány úgy tartotta, hogy többen is követték az előbb említettek példáját. Hasonlóan példamutató magatartással találkozhatunk majd a másik oldalon is, Perczel Mórék bevonulását követően.

Az anarchia két hétig tartott. Ekkor a szerbek népbizottságot állítottak fel; elnöke Samuilo Aradski lett.

A nagy fordulatra március folyamán került sor. 15-én a Szegeden állomásozó 4. magyar hadtest parancsnokává PERCZEL MÓRÉ nevezik ki. Ezt követően Perczel a Tisza-Maros szögében álló szerb csapatokat fokozatosan visszaszorítja. Utasítására a GAÁL MIKLÓS vezette szabadkai hadosztály március 22-én támadta meg Zentát. Gaál mellett volt PERCZEL MIKLÓS is, aki az elsők között rohamozta meg a szerbek állásait. Elkesere-

dett harc kezdődött, amely napokon át tartott, és a magyar csapatok csak március 31-én foglalták el végleg Zentát. Ennek szomorú következménye volt a kegyetlen megtorlás, amely szintén nagyszámú ártatlan áldozatot követelt. A törvényesség helyreállítására törekedve Perczel Mór véstörvényt székelt állított fel Zentán, amely 47 szerbet talált bűnösnek, s végeztetett ki május 22-én.

Nem célunk most minősíteni akár a szerb, akár a magyar eljárást. Tény az, hogy az 1849 első felében lejátszódó események következtében Zenta szinte teljesen elnéptelenedett, egy része tűzvész következtében elpusztult, tetemes volt az anyagi kár. Jóval nagyobbak bizonyult viszont az erkölcsi kár, mivel az itt élő nemzetiségek, különbözőképpen értelmezve helyüket és szerepüket, több nemzedéken át hagyták örökül vélt és valós sérelmeiket. Augusztus 13-án Világosnál szertefoszlottak a magyar álmok, november 18-án pedig, amikor a császári pátens kihirdeti a Szerb Vajdaság és Temesi bánság megalakítását – amelynek részévé válik Zenta is –, a szerbek sem az általuk megfogalmazott jutalmat kapják; hiszen vajdaságuk nem csupán szerb terület, hanem etnikailag nagyon is heterogén formáció, amellet a vajda címét a császár önmagának tartja meg.

Osztrák abszolutizmus, szerb vajdaság, magyar provizórium (1849–1867)

A magyar szabadságharc, valamint a többi, Birodalmon belüli forradalmi megmozdulás bukása nem jelentette egyidejűleg a régi állapotok teljes mértékű visszaállítását. A Haynau-féle rémuralom utáni – a kiegyezésig eltartó – időszakban felszámolják majd a régi, túlhaladott feudális rend utolsó csökevényeit is, s úgy tűnik, a meglévő keretek között ez szükségszerűen csakis egy Bach-típusú abszolutista kormányzat segítségével volt megvalósítható.

E folyamattal összhangban tanúi lehetünk a Tiszai koronakerület mint közigazgatási-gazdasági egység fokozatos leépülésének, elhalásának, hiszen mint szerveződés szintén a feudális időkből maradt hátra. S bár egészen a kiegyezésig névleg megmarad, a gyakorlatban már senki sem veszi igazán komolyan, s a kiegyezést követő néhány évben formálisan is megszűnik majd.

Mint területi-közigazgatási szerveződés újdonságot jelent a Szerb Vajdaság mint önálló koronataromány létrehozása, élén a tartományi főnökkel. A dél-magyarországi szerbek régi vágyát volt hivatott teljesíteni, azonban életre keltésével a bécsi udvar politikáját szolgálta, nem pedig a Birodalomhoz hosszú időn keresztül lojális etnikai kisebbség szükségleteit elégítette ki. Ezért indokolt a megállapítás, miszerint a vajdasággal a szerbek azt kapták jutalmul, amit a magyarok büntetésül. E vajdaság részeként követhetjük tovább Zenta sorsát egészen 1860-ig.

A területi átszervezés nem jelentette azt, hogy a vajdaság valamilyen kiváltságos helyzetet élvez a birodalmon belül, hiszen éppen a birodalmi egység megteremtésén fáradozik annyit ALEXANDER BACH. Ennek jegyében aztán az abszolutizmus/neoabszolu-

tizmus korában (1851–1860) a császári parancsok és miniszteri rendeletek egész sorával bombázták a Szerb Vajdaságot is. S bár nem vitás, hogy a magyar szabadságharc forradalmi szárnya radikálisabb változásokról álmodott, Bach kormányzata fennállása végéig a birodalom megreformálásán munkálkodott, persze saját elképzelések szerint. Támogatói a hivatalnokok, a katonaság, a rendőrség és a csendőrség voltak. A felülről jövő polgárosítás csak olyan mértékű lehetett, amennyire birodalmi érdekeket szolgált. A forradalmi követelésekből a törvény előtti egyenlőséget és a jobbágyfelszabadítást (Magyarországon még az ősiség eltörlését) valósította meg, s bevezette a közteljesítést; felső fokon szétválasztotta a közigazgatást és az igazságszolgáltatást; bevezeti a telekkönyvi rendszert; megszünteti a kettős vámrendszert, s egységesíti a vasúti, posta- és távíróforgalmat; bevezeti az osztrák típusú, korszerű és az egyházra támaszkodó, de németesítő iskolarendszert. A polgári jogok többségének hiánya, a szerkezeti ellentmondások végül is engedményekre kényszerítették ezt a rendszert, ennek ellenére azonban megbukott, és az ún. *provizórium* lépett a helyébe. Ez a többség által már csupán ideiglenes átmeneti korszaknak tekintett éra mintegy előkészítette a terepet a kiegyezés előtt, megteremtve az elfogadható kompromisszum követelte minimumot mindkét fél számára.

Az 1860. október 21-én megjelent, ún. *Októberi diploma* kiadása után meghozott december 29-i (más adat szerint 27-i) királyi rendelet értelmében megszüntetik a Szerb Vajdaságot, ténylegesen azonban majd csak 1861. január 1-től csatolják vissza Magyarországhoz, illetve Horvátországhoz, s veszi át a magyar Udvari Kancellária e terület ügyeit. Teljes és végleges bekebelezésére 1867-ben kerül sor.

A Tiszai koronakerület községei 1848-tól nem fizették az uradalmi nyolcadot, sőt már az előző időszakból is voltak tartozásaik. Az úrbéri tartozásokat megszüntető 1848: IX. tc.-re hivatkozva a maguk módján értelmezték a kerület kiváltságlevelét, később pedig – a Szerb Vajdaság idején – a jogállás változását kihasználva bújtak ki a kötelezettség alól. A végleges rendezésre azonban csak a kiegyezés után került sor.

ZENTA A FORRADALOM BUKÁSA UTÁNI ÉVEKBEN

Az osztrákok 1849 júliusának utolsó napjaiban foglalták el Baját, Szabadkát, Zombort, Kishegyest és végül Zentát. Kezdődhetett hát az újjáépítés; nemcsak a városé, a leégett épületeké, hanem a megrendült bizalomé is.

Nem maradt ránk pontos adatok arról, mekkora károkat okozott az 1849. februári tűzvész; mint ahogyan azt sem tudhatjuk biztosan, mekkora volt Zenta vérvesztése a szabadságharc ideje alatt. A magyar áldozatok száma (1500–2000) csupán a szemtanúk becslésein alapul, a szerbekről pedig még ennyit sem tudunk. A rendelkezésünkre álló kevés forrás alapján csak következtethetünk arra is, hogy a „nagy szaladás” mind szerb, mind magyar részről mekkora hatással volt a lakosság számbeli változására, azaz hogy hányan nem tértek vissza az innen elmenekültek közül. Úgy tűnik, a többség visszajött, hiszen a szabadságharcot követő évekből származó adatokat nem lehet csupán a zentai lakosok – magyarok, szerbek vagy zsidók – vitalitásának, szaporaságának tulajdonítani.

Nincs nyoma annak sem, hogy a kezdeti időkben az osztrákok által komolyabb megtorlások érték volna a zentaiak bármelyikét. Az október elején megejtett tisztújítás, úgy tűnik, a megszokott módon zajlik azzal az eltéréssel, hogy ezúttal nem a kerület képviselője, hanem KROPF N. cs. kir. dzsidás őrnagy elnökölt. A közigazgatás tekintetében annyi változás történt, hogy Zenta elvesztette nagyon rövid ideig élvezett rendezett tanácsát, kárpótlásul azonban járási-járásbíróvási székhelyé válik.

Emellett megfigyelhetők bizonyos, Zentára kedvező súlyponteltolódások. A koronakerület magisztrátusának székhelye ugyanis ide kerül (1850), bár jogköre csupán a községek jövedelmeinek kezelésére zsugorodik, törvénykezési és politikai funkciója megszűnik. A Tisza-szabályozó Társulat szintén itt ülésezik egy ideig, hiszen a szabadságharc miatt félbeszakadt munkálatokat folytatni kell.

A közigazgatás mellett a közrend és közbiztonság helyreállítása volt a másik legfontosabb feladat. Fenntartása egy ideig ismét a pandúrokra hárul, élükön a csendbiztosal. 1856-ban ezt az intézményt felfüggesztik, s a rendfenntartást a csendőrség veszi át. Az utcák éjjeli őröket (bakterokat) kötelesek fogadni, ellenkező esetben az utcabelieket fogják be bakternak. Este kilenc után tilos volt a kóborlás vagy kocsmai mulatozás; e rendelet megszegőit a járőrök bekísérték, s az ilyen büntetéspénzeket általában a kórház fenntartására fordították.

Zenta lakossága a XIX. század 50-es éveiben

Év		1850	1857	1860
Lakosság		15 556	16 326	17 227
Etnikai hovatartozás	magyar	12 370	13 216	14 237
	szerb	2469	2170	2380
	zsidó	378	940	610
	bunyevác	231	-	-
	cigány	63	-	-
	német	44	-	-
Felekezeti hovatartozás	r. katolikus	-	13 216	14 237
	görögkeleti	-	2170	2380
	zsidó	-	940	610

A forradalom bukását követő időszak a nagyobb arányú építkezések ideje; elsősorban a magánépítkezéseké. Ennek következtében megnő a fával való kereskedelem forgalma, s növekszik a kereslet az égetett cserép iránt is. A mészégetést az arra kijelölt helyen bárki szabadon végezhetette, ha arra az előljáróságtól előzőleg engedélyt kért, míg a cserépégetés jogát a község bérbe adta.

Komolyabb középítkezésekre nem kerül sor, csupán javításokra. Így például helyreállítják a szabadságharc alatt megrongálódott görögkeleti templomot. A Szent István-templom tornyát viszont megerősítik, így végre felkerülhetett a harang, ami nagyban javított az itteni magyarság közérzetén, lévén, hogy az addig használt harangláb

gyászos szerepet játszott az 1849. február eleji véres eseményekben. A Nagykoctsmán, valamint az iskolaépületeken is végeznek kisebb-nagyobb javításokat. Az egyetlen komolyabb építkezés a városháza fundusán történik, ahol újabb épületrészt húznak fel („kis városháza”) 1854-ben.

Mindennek következtében azonban 1855-től már városi főmérnök is működik itt Ivan Ikotić személyében (annak ellenére, hogy Zentának ekkor még nincs rendezett tanácsa); igaz, csak címzetes, fizetés nélküliként.

1851-ben folytatódnak a szabadságharc miatt félbeszakadt Tisza-szabályozási munkálatok. 1851-ben befejezik az új védőtöltést, ezt azonban egy évvel később a folyó átszakítja. Nyilvánvalóvá vált, hogy mielőbb hozzá kell látni a pánai és a bátkai kanyar átvágásának munkálataihoz nemcsak az árvízvédelem, hanem a hajózhatóság miatt is. A pánai átvágást 1855-ben, a bátkait pedig egy év múlva végezték el. Az utóbbi átvágást a századfordulóig több ízben is szélesíteni kellett. Az átvágás következtében a Nagybudzsák a bal partra, a Pána pedig a jobb partra, a Nagybátka viszont a bánáti oldalra került. A munka dandárjában az átvágási munkálatok 500–600 embert – elsősorban nyilvántartott munkanélkülieket – foglalkoztattak, 150–150-et Zentáról, Adárról, Moholról és Péterrévről. Ugyanígy a következő évtizedekben sor kerül majd néhány védőtöltés felhúzására is, pl. Adorján felé. A 60-as években Zenta a mintegy 4000 kat. holdnyi megvédett területért 5463 forintot fizetett évente a Tisza-szabályozó Társulat pénztárába. Ugyanakkor a belvizek levezetésére 1867-ig nem tettek komolyabb kezdeményezéseket.

A GAZDASÁGI ÉLET MEGÚJULÁSA

1851-ben Zentán is megkezdődik a kataszteri felmérés, amelynek munkálatai egészen 1856-ig elhúzódnak. Ez alkalomból 12 980 birtokot írtak össze 49 308 lánc 83 négyszögöl területtel. Ebből 27 324 lánc szántó, 1798 lánc és 1762 négyszögöl rét, 2931 kapaalj szőlő, 11 494 lánc 1805 négyszögöl legelő, 153 lánc 1570 négyszögöl erdő, 2470 lánc 240 négyszögöl nádas, valamint 3145 lánc 219 négyszögöl terméketlen földterület.

Ugyanakkor az 50-es évek folyamán a járás további fogyatkozása figyelhető meg. 1854-ben, amikor a pénz értékének kiegyenlítése végett arany- és ezüstpénzket bocsátottak forgalomba, a község államkölcsön jegyzésére kényszerült az évi községi adóbevételek négyszeresének értékében (363 820 forint). Ennek fedezésére árverésre bocsátott 3627 lánc 218 négyszögölnyi földet öt év használatra.

Bár e járásföldek bérbeadása csupán erre a célra történt, bérbeadásuk a kölcsön lejártá után is folytatódott, ezúttal azonban már a község kasszájának feltöltésére. A kerület magisztrátusa megpróbálta az ilyen visszaéléseket megakadályozni, de az időnkénti számonkérés inkább formális, s a gyakorlatban nem valósítható meg. A község kitűnően ráérezett a kerület befolyásának ilyen méretű csökkenésére, sőt 1855-ben kezdeményezte (egyelőre sikertelenül), hogy a községek jövedelmeinek kezelési joga is a községekre szálljon.

Továbbra is voltak (sőt megsaporodtak) az úgynevezett hivatali földek, amelyek a városi tisztviselők, cselédek, pandúrok, tanítók, papok részfizetségeként szolgáltak. A

posta felállítását követően a „postaföld” is idesorolható. Egy 1854-ből származó kimutatásban 198 hold szántó szerepelt hivatali földként.

Megfigyelhető továbbá a parcellák, valamint a birtokosok számának további növekedése. 1865-ben például a mezőgazdaságilag hasznosított, magánkézen levő területek 17 nagy- és 3475 kisbirtokos között oszlanak meg. Ugyanakkor azonban a szántóként hasznosított terület is nagyobbodik a legelők, mocsarak és nádasok kárára. A közlegelők fokozatos csökkenésének még nincs fatális következménye az állattartásra, de a zentaiak észrevehetően mindinkább a földművelés, illetve az istálló állattartás felé fordulnak.

Ezzel kapcsolatos a szállásokra való kiköltözés trendje is. 1853-ban a lakosság 34%-a a szállásokon él (5122-en). A szállási épületek közötti lakóházak már kintlakásul is szolgálnak tehát. Sőt akadnak olyanok is, akiknek csak a szálláson van házuk. A 2906 házból a városra (a szérűkertekkel együtt) 2117, Felsőszőlőhegyre és a szállásokra 789 esik (27%). A távolság miatt már száraz-, majd szélmalomok is működnek a szállások közelében. Felsőszőlőhegy példája tipikus, hiszen a XVIII–XIX. század fordulóján még csak a szőlőcsőszök laktak kint, a XIX. század 50-es éveiben azonban már egész házsorok kezdenek kialakulni kb. 700 lakossal, mintegy előrevetítve más falvak hasonló módon történő kialakulásának lehetőségét. Az úttörő munkát a csőszök után a napszamosok végezték, majd a gazdák is fokozatosan ideköltöztek. S míg őket a malom gazdasági szükségletből követik, addig az iskolák itteni megjelenése már bizonyos társadalmi elvárásokra utal (bár az első szállási iskolák megjelenése előtt már zugtanítók működnek itt).

Az állatállományban történő ingadozások, illetve a fokozatos csökkenés nem írható kizárólag a legelők fogyatkozásának számlájára, bár a nagy járásosztás után egyértelműen elsősorban erre az okra vezetik vissza az állatállomány (elsősorban a juhok) csökkenését. 1863-ban például a szárazság miatt rossz volt a termés, aminek következtében – elegendő takarmány híján – a jószág nagy részét le kellett vágni. Bács-Bodrog vármege főispánja összehasonlító listát készített a veszteségek feltárása végett, amely a következő állást mutatta:

Zenta állatállományának csökkenése a XIX. század 60-as éveiben

Dátum	Ló	Csikó	Ökör, bika	Tehén, borjú	Juh	Összesen
1862. dec.	2389	2360	2835	3778	40 095	50 457
1864. márc.	1140	1370	1878	1853	20 291	26 532

A korábbi évek számbeli ingadozásai összefüggésben lehetnek az osztrák-porosz háborúval is. Tény azonban, hogy nemcsak az előbb említett okok miatt fordulnak a helybeliek mindinkább a földművelés felé, hanem az egyre élénkebb búza-, sőt lisztereslet miatt is. Erre utal a malom számának a növekedése. 1850-ben például 13 vízimalom és 33 szárazmalom működik Zentán. Továbbra sem tudjuk a szélmalomok

pontos számát, a közgyűlési jegyzőkönyvek azonban közvetetten utalnak e nagyobb teljesítménnyel, kapacitással működő malmok terjedésére, mégpedig egyértelműen a vízimalmok kárára, mivel utóbbiak az egyre élénkebb folyami közlekedést is zavarják a gazdák szabálytalan kikötései miatt. Ugyanebben az évben egyébként összeírnak még 4 olajprést (len- és kendersutó), valamint 44 pálinkafőző kazánt is, ami a többi mezőgazdasági növényfajta hasznosításáról tanúskodik.

A terménypiacon ebben az időszakban mindenképpen a búza az első. Egy 1865-ös adat szerint abban az évben a magtárak tele voltak (kárpótlásul a két évvel korábbi inségért). Október folyamán hét kereskedő jött a városba, akik vagy magtárat vettek ki bérbe, és oda hordatták be a gabonát, vagy azonnal hajóra rakták. Majdnem minden nap indultak ugyanis gabonával megrakott uszályok Zentáról.

Úgy látszik, hogy a kezdeményezések, próbálkozások kora volt ez annak ellenére, hogy a neoabszolutizmus centralizáló törekvései önmagukban is mindenféle önkormányzati forma tagadását jelentették. Jóval sikeresebb volt Zenta törekvése, amely a csókai révjog visszaszerzését tűzte ki célul. 1853-ban előterjesztésben kötelezte magát, hogy ha a csókai birtokostól, MARCZIBÁNYI LŐRINCŐL illő kárpótlás fejében megválthatja a vám- és révjogot, úgy kötelezi magát, hogy hidat épít a Tiszán. A kezdeti sikertelen tárgyalások után megegyezés a két fél között csak 1860-ban jött létre. Több szempontból is előnyös volt ez Zentának. Egyrészt az elnyert jogokból származó jövedelmek ezentúl a város pénztárát gyarapították, másrészt pedig egy híd esetleges felépítése újabb perspektívákat nyitott volna a bánáti oldallal való kereskedelem, valamint a Bánáton át lebonyolódó tranzitforgalomba való bekapcsolódás előtt.

A gabonaeladással kapcsolatban láthattuk, hogy a nagyobb tételben való felvásárlást nem helybeliek végezték; úgy tűnik, a helybeli kereskedők még nem rendelkeztek megfelelő tőkével az ilyen ügyletek lebonyolításához, a helybeli pénzüzetek hiánya miatt pedig hitelezni sem igen lehetett nagyobb összegeket. Éppen az 50-es és 60-as években azonban a helybeliek egy részének egyéb ügyletekbe való befektetés révén sikerül majd tőkét annyira gyarapítani, hogy a kiegyezést követő időszakban át tudja venni a nagyobb vállalkozások lebonyolítását is. Ezt például a különféle kerületi haszonvételek kibérlése teszi lehetővé, de a község sem bajlódik díjbeszedéssel, így például bérbe adja a közlegelőkön történő legeltetés díjának beszedését, 1855-ben pedig a budzsáki, nagyréti és bogarasi vadászterületek használati jogát. A kerületi haszonvételek (halászat, mészárszék-húsvágás, csárdák, Nagykozsma) bérlői szinte kivétel nélkül már zentaiak, az ebből származó jövedelem tehát nem vándorol el a községből, hanem itt kerül sor további befektetésekre.

Az általunk vizsgált időszakban a céhes ipar további halódásának vagyunk tanúi Zentán is. A szabadságharc kormányzata által javasolt reformok sok más törvényhez hasonlóan nem léphettek életbe, így az 1851-ben kiadott *Ideiglenes utasítás* volt hivatalos szabályozni a kereskedés és ipar gyakorlását Magyarországon is. Az olcsóbb gyáripari cikkek elterjedése mellett ez újabb csapást mért a céhekre, hiszen liberalizálta a kereskedelmet és az ipart is. Ennélfogva ezek a foglalkozások nem tehetők többé függővé vallástól, nemzetiségtől, családi állapottól, s nincs többé szükség a céhek által előírt „szamárlétra” végigjárására sem; elegendő, ha a jelölt csupán eleget tesz bizo-

nyos előírt feltételeknek (nagykorúság, bizonyos gyakorlati jártasság és képesítés, jó erkölcs). Bár az *Utasítás* céhbeli és nem céhbeli mesterekről szól, sőt részletesen szabályozza a céhek életét, nyilvánvaló, hogy ipari-közigazgatási hatáskörükből eredő régi kiváltságaik megszűntek, s fenntartásuk mindinkább csupán vallási és jótékony célból, esetleg általános rendészeti okokból indokolt. Ennek ellenére a céhek a gyakorlatban szívósan próbálnak fennmaradni, így Zentán az addig is legerősebbnek és legtömegesebbnek számító takácscéh taglétszámbeli gyarapodását figyelhetjük meg. 1856-ban a céhek közösen szerveznek kétosztályos vasárnapi iskolát iparos- és kereskedőtanoncok számára. Ámde a község most már teljesen szabadon, mindennemű fenntartás nélkül kezeli a máshonnan érkező mesterek letelepedési kérelmeit, sőt elveti az olyan kezdeményezéseket is, amelyek a zsidók számbeli jelenlétének korlátozására irányulnak.

VÁLTOZÓ TÁRSADALOM

Az abszolutizmus és provizórium majd két évtizede nem volt elég hosszú idő arra, hogy Zentának akár gazdasági, akár társadalmi életében nagy változások történjenek. A többnyire átmeneti jellegű vagy ideiglenes intézkedések, törvények csupán beindítottak olyan folyamatokat, amelyeknek majd később, vagyis 1867 után lesznek észrevehető következményeik. A jobbágyrendszer eltörlése itt, a kerület területén csupán finomításokat hozott, hiszen az itt élő lakosság már azelőtt is megkülönböztetett jogokat élvezett; sőt láthattuk, hogy a községek – így Zenta is – egyéb feudális terhek alól is igyekeztek kibújni. Az ősiség megszüntetése, valamint az általános közteljesítés bevezetése sem rengette meg alapjában Zenta társadalmát, hiszen itt csupán a kuriális nemességgel számolhatunk. Tény viszont, hogy a XIX. század első évtizedeiben megkezdődött társadalmi-vagyon differenciálódás az 50-es és 60-as években tovább fokozódott.

A folyamatszabályozás miatt csökkennek az ártéri ívási helyek, ami a halászatból megélők számát apasztja majd egyre jobban. Zenta halásztársadalmának nem tesz jót az adásvételi láncolatba bekapcsolódó közvetítők mind nagyobb száma (halászat bérelője, halficsérek), hiszen mindenki keresni szeretne a halon. Nyilvánvaló, hogy ezért a halászat mindinkább kiegészítő, illetve idényjellegű foglalkozássá válik.

A céhes ipar tagjai hasonló helyzetbe kerülnek, elsősorban az olcsó gyáripari termékek konkurenciája miatt. Nő viszont a hiány-, valamint a céhen kívüli szakmáknak a száma, ám a kontárok száma is elkerülhetetlenül gyarapodik.

A már említett pénzcserre bizonytalanság sokak elszegényedéséhez vezetett, bár korabeli kimutatások híján számszerűen ezt nem tudjuk adatolni. Másrészt a már gazdaságilag megerősödött birtokosok, iparosok, kereskedők egy része továbbra is földben gondolkodik, így az intenzív birtokfelaprózódás mellett – igaz, kis mértékben – bizonyos fokú birtokkoncentrációt is megfigyelhetünk. Az utóbbiak lesznek majd az ágazat modernizálásának, az intenzív mezőgazdálkodásnak a letéteményesei.

Sokkal jobban, mint 1848 előtt, kiemelkedik egy elit, amely már saját érdekein felül is képes gondolkodni a közössége jövőjét tervezni. Ennek megnyilvánulásaként, ered-

ményeként könyvelhető el a rendezett tanács kérelmezése, majd elnyerése is 1861-ben. Több jel arra mutatott ugyanis, hogy a Szerb Vajdaság felszámolásával sor kerül most már a kerületen belüli viszonyok végleges rendezésére is, ami újabb bevételeket hozott volna a városnak. Kiderült azonban, hogy ennek ára van, és nem is kicsi: Zentának és a többi kerületi községnek tetemes összeg lefizetésével kellene megváltania magát a dézsmafizetés alól, beleszámítva az előző évekből származó hátralékot is, amikor is az érintett községek saját értelmezésük szerint egyszerűen nem fizették az uradalmi nyolcadot. Ennek alapján Zentának addigi jövedelmeiből kellett fedeznie a rendezett tanácsból eredő költségeket.

Opitz Sándor, Zenta országgyűlési képviselője

Másrészt fenyegette a községet a dézsmaper lehetősége is, amelynek végrehajtása egyet jelentett volna a csöddel. Sokallta a község a megye közös költségeihez való hozzájárulás összegét is. Emellett ott volt még a hídépítés kötelezettsége, amelyet Zenta a rév- és vámjog fejében felvállalt. Nem segített az sem, hogy ebben az időszakban ismét volt országgyűlési képviselője, mégpedig (két ízben is) az adorjáni OPITZ SÁNDOR személyében, Deák-párti programmal.

Imígyen csalatkozva a szép reményekben, Zenta elöljárósága fatális hibát követ el, s éppen a kiegyezés évében kéri a rendezett tanács megszüntetését, amit a belügyminiszter 1868 elején jóvá is hagy, s ennek értelmében Zenta nagyközséggé szerveződik át. Ez volt a város első komoly lépésvesztése a többi megyebeli várossal szemben, amit majd a következő évtizedekben újabbakkal fog tetézni.

A rendezett tanács idején a város vezető elitje igyekezett kihasználni a rendelkezésre álló kereteket, melyeken belül bizonyos szinten eleget lehetett tenni az egyre

növekvő polgáriasult igényeknek. Itt elsősorban bizonyos közösségi épületekre kell gondolni. Voltak túl korainak bizonyult tervek is, mint például még egy katolikus templom felépítése az Alvégen. A városházán felállítják a járásbírószéket, a telekkönyvi hivatalt és az adóhivatalt, az alatta levő helyiségeket pedig bolthelyiségeknek adják ki. Nyilvánvaló, hogy e lokációt elsősorban olyanok bérlik, akiknek fontos, hol áll az üzletük, legyen az iparos vagy kereskedő. Sor kerül a főtér kivilágítására még abban az évben, amikor megjelenik az utcák kellő kivilágításáról szóló rendelet (1855), s az állapotokat az elkövetkező években további olajlámpásokkal javítják majd. 1861-ben felépül a Nagyvendéglő (a későbbi Eugen Szálló) a lebontott Nagykocsmá helyén, hiszen „*a legmagasabb vendég vagy kereskedő a legszegényebb utasig utálattal beszél ezen Zenta város kebelében borzalmat gerjesztő vendégfogadóról*”.

A társadalmi élet nemcsak a felújított templomokban, a piactéren, a városházán vagy a vendéglőkben és kocsmákban zajlott. Zenta megújuló szellemi elitjének kezdeményezésére felújítják a zentai csata megünneplésének gyakorlatát, 1861-től pedig újra működni kezdett a Kaszinó, ahol nemzetiségi-vallási különbség nélkül gyülekezett a város gyarapodó értelmiségi rétege, valamint módosabb földbirtokosai, kereskedői, mesteremberei. Az itt működő könyvtár egyfajta kitekintő volt a tagság számára a nagyvilágba, sőt a Kaszinó jóval több volt időmúlatásnál, hiszen ebben az időben az egyetlen működő egyesület volt a városban. Tagjait még nem osztotta meg a később végletekig eldurvuló politikai pártoskodás, sem nemzetieskedés, sem pedig vallási türelmetlenség, hiszen tagjai között zsidók is szép számmal akadtak, hat évvel az egyenjogúsításukról meghozott törvény előtt.

Továbbra is nagy igyekezet tapasztalható a tűzvédelem terén a rendkívül gyakori tüzesetek miatt. A megszigorított óvintézkedések mellett a város „vízipuskát” szerez be, ezenkívül városi kéményseprőmestert alkalmaz (1855). Ugyanakkor propagálja a házak cseréppel való fedését; a város cserépegetőjét árendába adják olyan feltétellel, hogy a bérlő a helybelieknek 10%-kal olcsóbban adja a cserepet.

Zenta egyre kevésbé van elzárva a külvilágtól. Ehhez nagyban hozzájárul a helyi posta felállítása, hiszen azelőtt Törökkanizsa volt a végállomás, s onnan kellett áthozni a küldeményeket egy helyi küldöncnek. Ezenkívül a 60-as években már rendszeres gőzhajójárat van Zimony és Szeged között. S míg 1851-ben a szegedi vasút építéséhez toboroznak Zentán is kubikosokat, addig a 60-as években már itt is felvetődik a vasúti forgalomba való bekapcsolódás gondolata.

A növekvő forgalom, valamint a közegészségügyi viszonyok aránylag kezdetleges volta miatt még mindig fenyeget a nagyobb járványok veszélye. Így 1866-ban a „kis kolera” pusztít a városban. A község nem mindig a lehetőségeihez mérten cselekedett, de volt néhány pozitív kezdeményezés is ebben az időszakban. A kórházban (és a városban) állandó jelleggel két okleveles orvos működött; egyikük, dr. RÉVAY NEPOMUKI JÁNOS 1862-től egyben városi tiszti orvos is, valamint a kórház igazgatója. Említésre méltó, hogy Zentán már 1861-ben bevezetik a himlő elleni védőoltást, holott a törvényhozás azt majd csak 1876-tól teszi kötelezővé. A kórház is többször napirenden volt, hiszen adaptált épület lévén egyre romosabb állapotba került, másrészt nem felelt meg a növekvő igényeknek. Fenntartását a város többnyire a szabálysértések

bírságaiból befolyt összegek egy részéből, valamint a letelepedési illeték címén beszedett pénz egyharmadából fedezte.

Végül, de persze nem utolsósorban szót kell ejteni az iskolák állapotáról. A lakosság növekedésével párhuzamosan megnőtt az iskolaköteles tanulók száma, ezenkívül megnövekedtek a követelmények, igények is. A régi iskolaépületek elavultak, javításra szorultak, de szükségessé vált újak építése is, ugyanis a görögkeleti felekezeti fiúiskola már négyosztályos volt, 1862-től pedig már külön leányiskola felállítására is kaptak engedélyt. Másrészt a katolikus fiúiskolát 1861-től négyosztályosra bővítik, ezenkívül kétosztályos leánytagozat is működik, valamint „női munkák” iskolája. Bár a szállásokon négy magániskola áll fenn, a felsőhegyiek iskolát kérték, s hozzájuk csatlakoztak a kevik is. Az iskolaügy általános rendezése érdekében 1856-ban a közgyűlés bizottságot nevez ki. Az elképzelés az, hogy részben megvásárolt magánépületek adaptálásával, részben új iskolaépületek építésével oldják meg a kérdést. Kezdetben úgy képzelték el, hogy a jegyzett nemzeti kölcsön kamatait szánják az iskolák felállítására, ez azonban kevésnek bizonyult. Így nem csoda, hogy a legtöbb esetben átmeneti megoldások születtek, s ebben az időszakban a legtöbbet emlegetett két új iskolaépület – az alvégi és a felsőhegyi – felépítésére sem került még sor. Viszont 1867-ben megvalósul majd Benedek Elek plébános kezdeményezése egy óvoda felállítására.

Iskolaköteles és ténylegesen iskolába járó gyermekek 1856-ban.

Iskola	Iskolaköteles tanulók	Ténylegesen iskolába járók
Katolikus	2386	711
Görögkeleti	268	117

Bár zsidó felekezeti iskola már a szabadságharc előtt is működött Zentán, úgy tűnik, csak egyosztályos volt, ugyanis a község 1855-ben jóváhagyja egy kétosztályos iskola dotálását. Ki kell még emelnünk, hogy a görögkeleti felekezeti iskolai szervezés jóval a többiek előtt haladt, hiszen 1859-ben alapot hoz létre a szegény sorsú diákok segélyezésére, emellett iskolai könyvtárat állít fel. Ugyanebben az évben először ünnepelték meg Szent Száva napját az iskolában.

Hasonlóan a fentebb már tárgyalt egyéb dolgokkal, az iskolaüggyel kapcsolatban is elmondható, hogy ezekben az években nem születhettek tartós megoldások, csupán a rendezésre tett kísérletek utalnak a megnövekedett igényekre. Nyilvánvaló, hogy ide tartozik a magasabb szintű oktatás – polgári iskola, gimnázium – megszervezésének lehetősége is, csakhogy erre egyelőre még nem került sor.

*

Összegezésül e korszakkal kapcsolatban el kell mondanunk, hogy többnyire az ideiglenes jellegű, nem egyszer sikertelen próbálkozások időszaka volt ez mind a központi kormányzat, mind Zenta számára. Egy szigorúan központosított államalakulat

félmegoldásaihoz kellett alkalmazkodni, így a város maga is képtelen volt komolyabb áttörésre. Mégis megállapíthatjuk, hogy az itteniek nem éltek több lehetőséggel, mint amit a felülről diktált polgárosodás nyújthatott, így a kiegyezés eléggé felkészületlenül éri majd a községet. Régi magyar átok, hogy a történelem sorscsapásaira hivatkozva szoktuk hibáinkat eltakarni, s a zentaiak sem cselekednek másképp, hiszen a szabadságharc eseményeire, az abszolutizmus korszakára hivatkoznak majd ők is, elfelejtve, hogy hasonló sorsban osztoztak velük a Délvidék más községei, városai is.

A kiegyezések és változások kora

(1867-1918)

Az előző fejezetekben többször is rámutattunk arra, hogy a birodalmon, valamint Magyarországon belül lejátszódó események nagy hatással voltak Zenta gazdaságára, valamint társadalmi és politikai életére is. Persze bennünket csupán az egyedi érdekel közelebről, vagyis az, hogy a kedvezőtlen változások hogyan hátráltatták, illetve a kedvezőek hogyan segítették a város fejlődését; enyhíthették volna-e a történelmi csapások súlyát Zenta hajdani lakosai; ki tudták-e használni a helyzet nyújtotta lehetőségeket. Éppen ezért az előzőektől eltérően e korszakot mint tágabb keretet némileg bővebben kell bemutatni, hisz a benne lejátszódó események olykor drámai gyorsasággal befolyásolták városunk további fejlődésének irányát, gyorsaságát, ütemét.

Az 1867:12. tc. által megszületett osztrák-magyar kiegyezés módosult államformát hozott létre, az Osztrák-Magyar Monarchiát. A két állam alkotta egységes birodalom élén továbbra is (Habsburg-házi) uralkodó áll, aki egy személyben osztrák császár és magyar király. Ezenkívül a közös ügyek – a hadügy, a külügy, az ezeket fedező pénzügy – valamint az ezek intézésével megbízott minisztériumok, illetve a közös pénzügy (,gazdasági kiegyezés”) és a vámunió biztosítja a birodalmi egységet. Bár az államforma alkotmányos monarchia, a feudális idők csökevényeként továbbra is viszonylag nagy marad az uralkodó beleszólása a kormányzásba.

A Monarchia kötelékében Magyarország gazdasága látványos tőkés átalakulást élt meg (az ipari forradalom megkészt, helyi változata ez), fölzárkózása a többi fejlett európai országhoz azonban több okból nem következett be. A rendelkezésre álló idő rövidsége miatt nem kerülhetett sor bizonyos gazdasági és társadalmi ellentmondások, illetve anakronizmusok felszámolására. Így például felemlíthetjük, hogy a fejlett nagyipar, bankrendszer és vasúthálózat mellett továbbra is ott kísértének a kisparaszti gazdaságok és a kisipari műhelyek a maguk hagyományos gazdálkodásával, termelési módjával. Ezzel párhuzamosan érezhető az átfogó polgárosodás hiánya, hiszen az arisztokráciának, valamint az egyháznak továbbra is viszonylag nagy a befolyása, a dzsentri pedig a hivatalokat megszerezve képez sajátos kasztot ebben a társadalomban, amely mindennek ellenére a maga megújult közigazgatásával, jogrendszerével, oktatásával mégis polgári jellegű.

Az 1868:44. tc. elhitette a mindenkori magyar politikával, hogy a nemzeti kérdés megoldottnak tekinthető, hiszen a törvény szinte egyedülállónak számított a korabeli

Európában. Ennek értelmében azonban a kisebbségek csak mint egyének és mint kulturális közösségek gyakorolhatták jogaikat, politikai befolyásuk viszont nem lehetett, a területi autonómiáról nem is szólva, hiszen csupán a magyar szerepelhetett politikai nemzetként.

Elmondható hát, hogy a legtöbb kérdésben nem született hosszú távú megoldás, ami csak szaporította a már meglevő ellentmondásokat. Vitathatatlan azonban, hogy egy közepesen fejlett agrárország alakul ki tőkés típusú gazdasággal és polgári társadalommal.

E kontextusban próbáljuk meg felvázolni Zenta történetét 1918-ig s rámutatni azokra az eseményekre, változásokra, amelyek fatális lépésvesztéshez vezettek a város fejlődését illetően. Ugyanis míg a XIX. század első felében egy perspektivikus mezővárosi prosperitást követhettünk végig, addig a kiegyezést követően – leszámítva egy rövid felfelé ívelési időszakot – a fejlődés lelassul, s az első világháború, Trianon, végül az új gazdasági-társadalmi rendszerbe való beilleszkedés képtelensége csupán a kegyelem-dőfést adja majd meg.

Zenta újjászületésében mintegy ott szerepelt a vég is, hiszen – ahogyan már felvázoltuk – az első lépésvesztés közigazgatási jellegű volt: a rendezett tanács elhamarkodott leépítése. A mindenkori előljáróság e téren tapasztalható bizonytalankodásának árát is hosszabb távon fizette meg az itt élő lakosság.

A második fontos, említésre méltó mozzanat már a kiegyezés utáni korszak terméke: az elhíresült járásosztás, amelynek – bár máig sem készült róla méltó elemzés – szintén komoly, hosszú lejáratú következményei voltak; s itt most nemcsak a gazdasági következményekre gondolunk, vagyis arra, hogy a község a közlegelők elvesztésével komoly jövedelmektől esett el, hanem a lélektani szempontokra is. A járásosztást kísérő országos hírű korrupció, a visszaélések, a földnélküliek és a kevés földdel rendelkezők kisemmizése igencsak rontott a közhangulaton, s bár a nép egészséges humora ebből a nyomorból is nótát faragott, ez a humor bizony kesernyés volt. A község gyengült; igaz viszont, hogy az egyes birtokok nagyobbodása a mezőgazdasági termelést intenzívebbé tette, s ez visszahatott a községre is, de korántsem olyan mértékben, mint ahogyan az kívánatos lett volna.

A fejlődés lelassulásának harmadik oka politikai természetű. A kiegyezést követő, a viszonylagosan szabad politikizálást lehetővé tevő korszakban Zentát szinte példátlan politikai csatározások mérgezték, s gyengítették zsenge, éppen csak megújult életképességét. Az ebből keletkezett kár szinte egyenértékű a várost 1849 elején ért tragikus csapások következményeivel. A két fő politikai párt hadakozása mind a helybeli gazdaságot, mind a társadalmat áthatotta, a város egyre inkább a széthúzás szinonimája lett, s egyre nehezebb volt egyes, közérdeket szolgáló intézmények körül egységesen felsorakoztatni az itteni lakosságot (lásd a Savoyai-szobor példáját).

A negyedik és utolsó momentum inkább tünet, s a mezővárosiság állapotából ered. A mezőváros kereteit ugyanis nagyon nehéz volt áttörni, s szomorú, hogy ez Zentának sem sikerült. Mindvégig megmaradt elsősorban mezőgazdasággal foglalkozó községnek, ahol minden komolyabb, áttöréssel biztató vállalkozás csak nagy harcok árán tudott kibontakozni, de legtöbbször már induláskor zátonyra futott. E lélektani mo-

mentum azonban majd csak a két világháború közötti időszakban fedi fel a lehető legdurvábban valódi jellegét. Ennek következtében az itteni lakosság sem válik igazi polgársággá; csupán polgáriasult parasztok ők a maguk korlátoltságával; konzervatívak, s ilyenekként bár gyerekes örömmel fogadják az újat, nehezen *fogadják be* azt.

A REMÉNYKELTŐ ÚJRAKEZDÉS

Lévén, hogy ebben az időben Zentán még nem jelentek meg helyi lapok, nem tudjuk lemérni a lakosoknak a kiegyezést követő közhangulatát. Közvetett adatokból azonban arra következtethetünk, hogy – bár a vélemények itt is megoszlottak – általában nagy várakozással tekintettek a jövő felé annak ellenére, hogy az előljáróság pesszimista meglátásainak köszönhetően éppen 1867-ben kérték a rendezett tanács megszüntetését. Az előző korszak félmegoldásai helyett most joggal várt mindenki tartós rendezést.

Ránk maradt egy 1870-ből származó, közgyűlésen tett fejlesztési javaslat, amely a következőket irányozta elő:

hídépítés (bácskai és bánáti községek ideorientálása);
 utcák, utak kikövezése, csatornázása;
 új kórházépület, valamint szegényház építése;
 iskolák építése;

a Tisza-part megerősítése (rakpart kiépítése), nemcsak a part menti házak védelmére, hanem a növekvő gabonakereskedelem miatt a szállítóhajók kikötésének megkönnyítésére.

A megfogalmazott cél ekkor egyértelmű volt: az alsó Tisza-vidéken, ahol Zenta már most is a legnépesebb és a legvagyonosabb város, megszerezni az elsőbbséget minden tekintetben.

A kezdetek valóban biztatóak voltak, hiszen több évtizedes huzavona, félreértések, mellémagyarázások után sor került az 1870. február 26-i keltezésű *örökváltsági szerződés* megkötésére s a kerület törvényes úton történő hatályon kívül helyezésére (1870: XXVI. tc.). A szerződés értelmében a kerület és lakói 1 300 000 forint befizetésével örök időkre megváltják a kiváltságlevelek előírta kötelezettségeiket. Ennek fejében a korona lemond az 1848 óta megtagadott uradalmi járadékok – nyolcad és szállítás – követeléséről, és a hátralékokat betudja a váltságösszegbe. A kerület és a községek átvállalják az összes kegyúri terheket, amit eddig az uradalom teljesített. A sörház és serfőzés joga a kerületre, illetve községeire száll. A koronai kincstár ezenkívül lemond többek között a földbér címén beszedett évi illetményről; a magvaszakadás következtébeni örökösödési jogról; a királyi kisebb haszonvételekről, a legelők és nádasok iránti uradalmi igényeiről.

A „váltságdíj” megfizetésének kötelezettsége egyetemleges; nemfizetés esetén a kincstár bármelyik községet beperelheti, és a lakosoknál is foglalhat. A törlesztés részletekben és határidőre történik. Az első részlet befizetése a jóváhagyás után 90 nap alatt esedékes, a többi pedig hat éven át, 1875-ig minden év október 1-jén. A

községek egymás között magánmegállapodást kötöttek az összeg részarányos felosztásáról.

A „váltásdíj” részarányos megoszlása községenként

Község	Összeg
Martonos	69 485 Ft 88 kr
Magyarkanizsa	146 927 Ft 90 kr
Zenta	281 322 Ft 75 kr
Ada	125 433 Ft 41 kr
Mohol	109 653 Ft 11 kr
Péterréve	80 540 Ft 46 kr
Óbecse	183 764 Ft 01 kr
Bácsföldvár	62 932 Ft 78 kr
Turia	41 213 Ft 16 kr
Szenttamás	198 726 Ft 16 kr
Összesen	1 300 000 Ft

A kerület felszámolása azonban – bár tényleges megszüntetése a fenti dátumhoz kötődik – jóval hosszabb ideig tartott. Ezzel a problémakörrel volt kapcsolatos a *járásosztás* is, mintegy 18 000 holdnyi közlegelő felosztása, amire jogalapot részben a kerület formális felosztása, részben pedig az 1871:XIII. tc. szolgáltatott; valamint a kerületnek 1751-ben adományozott kiváltságlevelével, amely az összes javakat a lakosságnak, nem pedig egyes községeknek adományozta. A járásosztást lélektani momentumként természetesen a paraszt mindenkori földéhsége is motiválta, de elsősorban a gabonapiac mindinkább növekvő kereslete. Am joggal hivatkoztak a „járásosztók” a legeltető állattartás pazarló voltára is, hangsúlyozva ezáltal az intenzív állattenyésztés előnyeit. Amikor azonban valóban sor került az osztásra, kiderült, hogy az önös érdek is nem kevés szerepet játszott, hiszen éppen a virilista (legtöbb adót fizető) városi képviselők voltak azok, akik megakadályozták a legelők főre (háztartásra) való osztását, s a „föld kapja a földet” elv mellett voksoltak. Minthogy a közbirtokosok végül az előljárásság ellenállása ellenére is megszavazták a járás felosztását, a város elveszítette a közlegelők védelmében lefolytatott pert, amelyet 1875-ben indítottak ellene a helybeli közbirtokosok. 1879. szeptember 5-én Zenta egész vagyonát zárolták, s mivel a pert felsőbb fokon is elveszítette, 1881 elején sor került a közbirtokosokkal való megegyezésre.

Az osztás fentebb említett kritériumának értelmében minden 3 lánc föld kapott a közlegelőből egy negyediket, a föld nélküli lakosok 8 ház után egy telekre valót. Az igazság kedvéért meg kell jegyezni azt is, hogy ez utóbbiaknak a város közvetlen közelében levő, jobbára értéktelen földekből osztottak, így a földre leginkább rászorulókat károsították meg leginkább.

A bírósági egyezmény értelmében – bár sokan ellenezték – a városnak a járásból bevételi forrásként mintegy 10 000 holdnyi – elsősorban ártéri – föld maradt meg, mégpedig a következő megoszlásban:

A járásosztás során a városnak meghagyott földek

A földterület megnevezése	Nagysága (kerületi lánc=2200 négyszögöl)
Nagyrét	2722 lánc 1400 nszöl
Budzsák	271 lánc 1200 nszöl
Mákos	452 lánc
Kis- és Nagybátka	297 lánc 1400 nszöl
Iskolaalap	200 lánc
Libalegelő	255 lánc
Mészárszék	64 lánc
Postaföld	200 lánc
Belsőjárásból (Lapos)	1000 lánc
Paskomból (Boqarasnál)	365 lánc
Külsőjárásból (a csantavéri határszállán)	943 lánc

Összesen: 6769 lánc 1800 négyszögöl

Ezenkívül a kurialistáknak, akik egyébként nem írták alá az egyezményt, 281 lánc földet tartalékoltak.

A közhangulatról árulkodik az a tény, hogy az osztás idejére az előjáróság a rendbontásoktól tartva egy század huszárt kért. Úgy tűnik, komolyabb incidensekre nem került sor, de a földosztást kísérő korrupció helyenként annyira nyilvános és annyira fölháborító volt, hogy az ebben résztvevők közül néhányat – mintegy áldozati bárányként – a törvény előtt is felelősségre vontak.

A községek rendezéséről szóló 1871:18. tc. újból aktuálissá tette Zentának mint településnek a jogállását. 1873 végén visszaállítják a rendezett tanácsot, ugyanakkor megszervezik a polgármesteri hivatalt is. Zenta első polgármestere JANKOVICH AURÉL lesz. A képviselő-testület kétszáz tagú (száz választott és száz virilista képviselővel). Ez egyben a mezőváros önkormányzatának kibővítésével is járt, ugyanakkor azonban nagyobb anyagi kötelezettségekkel is, amit azonban Zenta ekkor már könnyebben felvállalhatott.

GAZDASÁGI VÁLTOZÁSOK

Zenta gazdasági erejét továbbra is elsősorban mezőgazdasága révén tudta növelni. Ennek szerkezete azonban már az abszolutizmus korában komoly változásokon ment át, ami a Monarchián belüli mozgások következményeként csak tovább fokozódott. Míg azelőtt elsősorban az állattenyésztés volt a meghatározó, amely a közlegelők nyúj-

totta lehetőség következtében állandó többleterméket biztosított, addig most inkább előtérbe kerül a földművelés a megnövekedett szükségletek folytán. Láttuk, hogy a járásosztás a művelhető területek nagyságát volt hivatott növelni, másrészt pedig az állattartás intenzívvé tételét követelte meg. A két – látszólag ellentétes – törekvés valójában kiegészítette egymást, hiszen a járásosztás módjának köszönhetően bizonyos fokú birtokkoncentráció következett be, másrészt pedig a közlegelők felosztása mintegy kikényszerítette az istállózó állattartást; ezzel az istállótrágyának mint talajjavító eszköznek a felhasználása is mind szélesebb körben terjedt el. A vetésgörgő egyre elterjedtebb alkalmazása, valamint a mind jobb talajművelő eszközök bevezetése is egyre jobb terméseredményekkel járt a Zentát körülvevő termőföldeken. Az 1868-ban itt kipróbált első, hat lóerős cséplőgép még nem válik be, de a hetvenes évek folyamán elterjed; 1890-ben pedig sikeresen próbálják ki az aratógépet is egy helybeli fiatal gazda földjén. Ugyanebben az évben kísérletezik három birtokos első ízben cukorrépa-termesztéssel Zentán.

Jankovich Aurél, Zenta első polgármestere

Egy 1890-ből ránk maradt összegező kimutatás szerint (*Zentai Közlöny*, 1890. május 18.) ebben az évben a város özssterülete 64 832 kat. hold 742 négyszögöl (kb. 60 000 hold művelhető); ebből 11 846 kat. hold 1582 négyszögöl a városé. A legtehetősebb gazdák – 334-en – mintegy 35 500 holdat birtokolnak a következő megoszlásban (kikerekített számokban):

700 holdas: 2

600 holdas: 3

500 holdas:	2
400 holdas:	2
300 holdas:	15
200 holdas:	50
100 holdas:	260 gazda.

A hátramaradt területen mintegy 4000 birtokos osztozik, fejenként átlag 12 hold földdel.

Ugyanebben az évben az összes gabonatermés mintegy 560 000 métermázsa, ebből 280 000 tiszta búza, a többi kukorica, árpa és zab, kis mennyiségben rozsa. A kimutatás összeállítója szerint a gabonakereskedelem jelentős része kivitelle irányult, évente 125 hajó átlagosan 345 000 métermázsát rakodott. Ennek előfeltétele volt egy kiépített rakpart is; hiánya miatt a hajók azelőtt Szanádnál rakodtak, ami a kereskedelmet egy ideig elvonta Zentától.

A **közlekedési feltételek** javítása mindjárt a kiegyezés utáni években egyébként is sürgetővé vált. A rakpart felépítésével a város mind sikeresebben kapcsolódott be a vízi úton történő szállításba, a zentaiak azonban a hídépítéssel korábbi kötelezettséget teljesítettek. Az 1872/73-ban felépült Hauwe-rendszerű fahíd, bár kezdetől fogva csódtömegnek számított (a ráfordított javítások költségeiből akár még egy hidat fel lehetett volna építeni), leszakadásáig (1902) be tudta tölteni fő feladatát, vagyis hogy összekösse Zentát a bánáti oldallal, s ide vonzza az ottani piacozókat, másrészt pedig megkönnyítse a városon (és a folyón) áthaladó forgalmat. 1889. november 12-én befu-
tott az állomásra az első vonat is; két nappal később pedig ünnepélyes keretek között adták át a forgalomnak a Szeged–Szabadka–Becse-vasútvonal zentai szakaszát. Ezáltal Zenta jóval közelebb kerül a külvilághoz, az eseménynek azonban gazdasági hordereje is van, hiszen a folyami közlekedés esetleges korlátai a vasútra nem érvényesek, így mindennemű áru ide- vagy elszállítása is lehetségessé válik. Tény azonban, hogy a város közúti, illetve vasúti csatlakozása kissé megkésve történt, ami hosszú távon szintén következményekkel járt, az előjáróság kicsinyeskedése miatt ugyanis – bár a lehetőség megvolt rá – a fő útvonalak nem közvetlenül Zentán haladnak át.

Tény, hogy a zentaiak zöme birtokosként, bérlőként vagy napszámosként valamilyen formában a földművelésből élt. Egy-egy rossz év – aszálykár, árvíz – következtében tömegek egzisztenciája vált kérdésessé; s nem csupán a földnélkülieké. A hitelezés komolyabb formáinak hiánya egészen a kiegyezésig gátlóan hatott a befektetési szándéokra is. A 60-as évek végén a szükségletek többé már nem elégíthetők ki kisebb alkalmi kölcsönökkel. Ebből adódóan alakulnak meg az első **hitelintézetek** Zentán: 1868-ban a *Zentai Takarékpénztár* 120 000 forint alaptőkével, majd 1870-ben a *Zentai Általános Takarékpénztár* (eredetileg *Zentai Népbank* néven szerepel) 104 900 forint alaptőkével. Mindkettő elsősorban a nagyobb tőkebefektetéseket volt hivatott elősegíteni, s alkalmasnak látszott a tőkefelesleg összpontosítására és kihelyezésére. A rövid lejáratú, kisebb hitelnyújtást inkább az 1882-ben alakult *Zenta-vidéki Takarékpénztár Rt.* tudta ellátni 60 000 forint kezdőtőkével. Működését különösen a járásosztás tette aktuálissá, minek folytán újabb kisbirtokok jöttek létre, melyek tulajdonosai

nemigen gondolhattak beruházásokra, csupán földjeik megtartására. A mindinkább elszegényedő kisiparosok gondjain is tudott némiképp enyhíteni. A további alapítások közül ki kell még emelni a *Zentai Agrár Takarékpénztár Rt.* (1906) működését, mivel elsődleges célja a mezőgazdaság, illetve az ehhez kapcsolódó ipar hitelezése volt a földtehermentesítési program keretében.

Az **iparosok** helyzetének rendezésére egyébként is mielőbb sort kellett keríteni. Az 1872: 8 tc. ipartársulatok megalakítását irányozza elő, 1876-ban pedig a céheket megszüntető rendelet végleg felszámolja a kisiparosok társulásának középkori formáját. Zentán a rendelet nyolc működő céhet érintett (a csizmadia-, szabó-, szücs-, takács-, kovács-bognár-köteles-, ács-kőműves-malomács-molnár-, asztalos-lakatos-üveges-cserzővarga-, mészáros-cipész-bádogos-fésűs-késes-mézesbábos-rostás-sütészcéheket). Ezek feloszlata után a helybeli iparosok éltek a törvény adta lehetőséggel, és két ipartársulatot is létrehoztak. Elsőként a lábbelikészítők tömörültek, majd ezt követte az *Egyesült* (vegyes) *Ipartársulat* megalakítása. Csakhamar azonban újabb változásokra került sor. 1884-ben az *Ipartörvény* ipartestületek megalakítását rendelte el a nagyobb, így a rendezett tanácsú városokban, ugyanakkor igyekezett véglegesen szabályozni az iparüzés módját. Egyes adatok arra mutatnak, hogy Zentán már ugyanebben az évben meghozták a *Zentai Ipartestület* alapszabályait, s két évvel később életre kelt az új társulási forma, bár az alapszabályokat csak 1887-ben hagyták jóvá. Úgy tűnik, hogy a két ipartársulat az ipartestülettel legalábbis egy ideig párhuzamosan működött; a társulatok előnye volt ugyanis, hogy tagjaik lehettek segédek, sőt gyári munkások is. A törvény minden iparost belépésre kötelezett (kivéve a gyárosokat, a kereskedőket és a részvénytársaságokat), így próbálván rendszabályozni az iparüzést. A kontárok elszaporodását azonban így sem sikerült megakadályozni, azok tehát a nagyüzemi gyártás olcsó termékeivel együtt a kisipar fokozatos elszegényedéséhez járultak hozzá. Sajnálatos, hogy a helybeli iparosok zöme a régi szokást követve nyereség esetén továbbra is inkább földet vásárolt, s nem a vállalkozásba fektettek be. Ennek ellenére meglepő, hogy az ágazat romlása ellenére az I. világháború kitöréséig mintegy 500 iparos működött a városban.

Az iparosok egy része a fennmaradást a társulás egyéb formáiban látta, mint amilyenek például a *szövetkezetek* voltak. Működésük törvényes szabályozása szintén a múlt század nyolcvanas éveire esik, így Zentán is ekkor kezdték megalakítani őket. Elsősorban a kisbirtokosok, bérlők (olykor kereskedők is) tömörültek a szövetkezetek különféle típusaiba, amely lehetett beszerző, ellátási, értékesítési vagy hitelszövetkezet; esetleg a felsorolt funkciók mindegyikét el tudta látni. 1885-ben elsőként alakul meg a *Zentai Keresztény Önszegélyező Szövetkezet*, valamint a *Zentai Hitelszövetkezet*, melyek elsődleges célja a hitelezés volt. A többi, más célokat is felvállaló szövetkezetek nagy számban a századforduló körüli időszakban jöttek létre, mint például: *Zentai Ipar- és Terményszövetkezet*, *Zenta-tornyosi Keresztény Fogyasztási Szövetkezet*, *Zentai Kölcsönös Tűzkárbiztosító Társaság*, *Zentai Kosárfonók Szövetkezete* (az Országos Központi Hitelszövetkezet tagjaként) stb.

A kisiparral ellentétben a **kereskedelem** jóval jövedelmezőbb volt, így egyre többen próbálkoztak vele. A kereskedők számbeli ingadozása nagyfokú mobilitásra, vál-

A zentai vasútállomás

táskészésre mutat. A város gazdasága szempontjából legfontosabb a mezőgazdasági terményekkel való kereskedelem, ez azonban bizonyos fokú koncentrációt követelt meg, ezért szükségszerűen kevesek kezében összpontosult. Néhány helybeli kereskedőnek sikerült megszereznie a gabona- és fakereskedés monopóliumát, így az ebből eredő haszon nagyrészt a városban maradt. A kiskereskedők zöme a lakosság gyarmatáruval, luxuscikkekkel, olcsó gyáripari termékekkel való ellátását tudta inkább felvállalni. Viszonylag nagy számuk az ilyen irányú megnövekedett szükségletekre utal.

**Az iparosok és kereskedők száma Zentán a XIX. század végén
és a XX. század elején**

Év	Iparosok	Kereskedők
1886	414	96
1888	532	95
1890	521	129
1907	601	263
1909	534	216
1910	611	161
1911	521	143
1913	595	333

Jellemző volt egyébként, hogy egyre többen próbálkoztak a kereskedelem különböző válfajaival, elmondható azonban, hogy ezek többnyire kisvállalkozások voltak, nemigen nőtték ki ugyanis a szatócsboltok szűk kereteit.

Nagyobb fokú tőkekoncentrálásra került sor a termény- és fakereskedelem terén, a helybeliek egy része ebben szinte monopolhelyzetbe került fokozatosan kiszorítva a vidéki konkurenciát is. A mezőgazdaságban jelentkező mechanizációval párhuzamo-

san növekszik a vasáru, illetve a gépalkatrészek, sőt a mezőgazdasági gépek iránti kereslet, amit szintén helybeli kereskedők igyekeznek kielégíteni több-kevesebb sikerrel.

A polgáriasult életforma kísérő jelenségeként, ugyanakkor ösztönzőjeként egyre több olyan üzlet nyílik Zentán is, amely az ilyen elvárásokat szolgálja (divatáru, porcelán és üveg, könyv stb.).

A NAGYVÁLLALKOZÁSOK KORA

Mezővárosról lévén szó, joggal elvárható, hogy az első nagyobb vállalkozások, befektetések elsősorban a mezőgazdasághoz, a termékfeldolgozáshoz, illetve a polgárosodás velejárójaként az építőiparhoz kötődjenek. Zenta nagyjából igazolni látszik az ilyen elvárásokat. A hitelintézetek megalakulásáig erről nemigen lehetett szó, később viszont már alakultak olyan alkalmi hitelintézetek is, amelyek kimondottan az ilyen befektetések lehetővé tételét célozták meg. A nagyobb befektetések Zentán elsősorban a termény- és fakereskedelemre, valamint az építőipari vállalkozásokra irányultak. Kisebb mértékben jelen vannak a városiasodás velejárójaként jelentkező igények kielégítésére épülő vállalkozások is. Kezdetben kisebb cégek – közkereseti társaságok – alakulnak, majd részvénytársaságok útján próbálnak bevonni minél nagyobb tőkét a helybeliek, ami azonban nem egyszer oda vezet, hogy a vidék megszerzi a részvények többségét, s döntő befolyásra tesz szert.

A beruházók között szép számmal akadnak földbirtokosok, ám ezek egy része korábban már más ágazatban is szerencsét próbált. Zömmel kereskedők, haszonbérlők, mész- és téglalegetők tulajdonosai, építési vállalkozók.

Elsőként a **malomipart** érdemes megvizsgálni az alább következő összehasonlító táblázat segítségével:

Kimutatás a malmokról (1896)

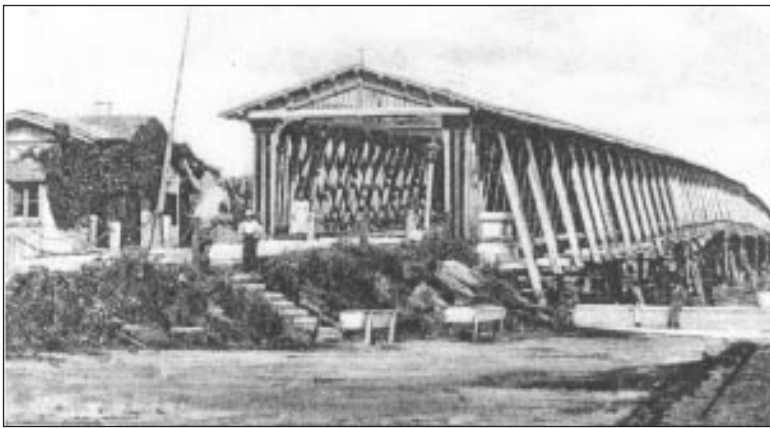
Város vagy járás	Gőz-	Vízi-	Száraz-	Szélmalom	Összesen	Járlatok száma	Napi őrlőképesség (q)
Szabadka	14	–	31	31	76	254	3400
Zombor	3	–	8	9	20	86	1120
Baja	3	48	–	–	51	215	2200
Újvidék	5	11	–	–	16	100	2000
Zenta	1	9	2	30	42	143	1600

A táblázatból kitűnik, hogy a vízimalmok ideje elmúlt, hiszen a század közepén még 33 működött. Helyüket mindinkább a szélmalomok vették át nemcsak nagyobb teljesítményük miatt, hanem a helyhez kötöttség sem játszott náluk komolyabb szerepet, így nem egy közülük a tanyavilágban épülhetett fel, megkímélve az ott élőket a búza behordásától.

Nyilvánvaló azonban, hogy a malomiparban a vármegye jelentősebb városaival Zenta nem tudta tartani a versenyt, bár a városban – mint látni fogjuk – két ilyen irányú sikeres vállalkozás is működik. A Magyarországra késve érkező ipari forrada-

lom - vele a gőzerő hasznosítása - a vidéki mezővárosokat még később éri el, s már csak tőkeerejüknél fogva sem tudnak olyan sikeresen bekapcsolódni a versengésbe.

A lakosságnak, valamint a gabona, illetve a liszt iránti keresletnek a növekedése azonban Zentán is mozgósította a vállalkozóbb szelleműeket. 1868-ban és 1869-ben jelentkezik egy-egy kérelem gőzmalom építésére. A komolyabb, nagy befogadóképességű és teljesítményű hengermalom megjelenésére azonban 1884-ig kellett várni, amikor is a *Spitzer és Singer Közkereseti Társaság* vállalkozásában sor kerül az első korszerű malom felépítésére Zentán, a Tisza-parton. Két év múlva tulajdonjogi változás megy végbe, melynek következtében a vállalkozás ezentúl a *Heszler és Társai Zentai Hengermalma* néven fut majd tovább. Működésének kezdete tulajdonképpen a tulajdonosváltás utáni időszakra tehető.

A fahíd

A malom hengereit kétszáz lóerős gőzgép hajtotta, átlagosan 64 munkást foglalkoztatott, s évi kapacitása 140 000 mázsa búzaőrlemény volt. Úgy tűnik, hogy az itt őrölt liszt elsősorban kereskedelmi célokot szolgált; Adára, Óbecsére, Szabadkára, Szegedre, Kiskőrösre szállították, de valamennyi eljutott Horvátországba és Ausztriába is. Az itt őrölt lisztet jó minősége miatt egy ideig a bécsi tőzsdén is jegyezték.

A tulajdonosok 1912-ben elérkezettnek látták az időt arra, hogy új beruházásokat kezdjenek, ezért nagyobb kölcsön felvétele végett - a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* feltételét teljesítendő - a közkereseti társaságot részvénytársasággá alakítják át, amelyen belül a bank a részvények 49%-át kapja meg. Az így átalakított cég 600 000 korona alaptőkével rendelkezett. Az új beruházások keretében felépült az új búzatarló, magaskémény és kőraktár. A következő években a bank felvásárlás útján részvénytöbbséghez jut. 1916-ban azonban pénzügyi gondok miatt eladta a birtokában levő részvényeket az *Első Budapesti Gőzmalom Rt.*-nek.

A második nagyvállalkozást már csak szerteágazó tevékenysége miatt is érdemes megismerni. 1893-ban alakult meg a *Vartus Alajos és Társai Közkereseti Társaság*, amely kezdetben cserép- és téglágetéssel foglalkozott, de már a következő évben gőzhengermalommal bővült. A malom a felsővárosi temető és a Grundböck-téglagyár mellett épült fel.

Egy évvel később a malom gépházában két, ötven kilowattos, 2100 voltos, egyfázisú áramfejlesztőt szereltek fel, amelyeket felváltva működtettek a gőzgéppel. Ugyanabban az évben ennek köszönhetően – mintegy melléktevékenységként – három kilométer hosszú utcai villanyhálózat épült ki, biztosítva a közvilágítást is azon a szakaszon, amelyen az abban az évben idelátogató FERENC JÓZSEF császár és király vonult végig.

A céget működtető pénzügyi csoport (tagjai a Heszler-malom tulajdonosaitól eltérően helybeliek) további, más irányú befektetéseket is tervezett, s e célból lépett kapcsolatba a *Markovits és Társa Közkereseti Társasággal*, amely megvásárolta a felajánlott üzemeket, és saját tőkehiányát pótolandó 1908-ban részvénytársaságot alapított, a *Zentai és Roskányi Egyesült Iparvállalatok Rt.-t*.

A vállalkozás magvát az említett Markovits-társaság képezte szegedi, illetve zentai érdekeltséggel, sőt Vartusék is befektettek az új vállalatba. A részvénytársaság 1 700 000 korona alaptőkével indult, s tulajdonában volt egy fűrészgyár (öt körfűrészszel), „öt-vagonos” exportmalom, villanytelep, téglagyár, valamint a rosikányi (Hunyad vármege) tűzifa-kitermelő és mészegető vállalat. Részvényesei közé idővel feliratkoztak az akkori faipar és kereskedelem jelentősebb személyiségei is.

A villanytelep viszonylag kiegyensúlyozottan működött.

A fűrésztelep a fakonjunktúrájának köszönhetően sikeresen állta a konkurenciát a többi helybeli, kisebb fűrészteleppel, bár a Roskányból idehozott fa önköltségi árát a vasúti költségek tetemesen emelték. A közvetlen vasútvonal, valamint a téli kikötő hiánya egyaránt hátráltatta az üzletág fejlődését. Ennek ellenére a század elején a Bács megyei fakereskedelem főállomása Újvidék mellett Zenta volt. 1916-ban egy tüzeset következtében a részvénytársaság telepének egy része leégett, s a megmaradt objektumok eladásra, a telep pedig haszonbérbe került.

A Heszler-malomhoz hasonlóan e vállalat malma is örölt kivitelre, azonban a problémák is közősek voltak, mivel az osztrák vasutak árszabás-protekciónizmusa kedvezőtlenül hatott a magyar liszt Ausztriába való szállítására. A malmokat ilyen formán sújtó veszteségek az olcsóbb, vízi úton történő szállítással térültek meg némileg. Az első világháború kitörése a lisztárak maximálásáig kedvezett a malomiparnak, később hátráltatta azt.

Mint fentebb már említettük, második helyen mindenképpen a **fűrésztelepek** működéséről kell szólni. A Zentán növekvő építkezési láznak a népesség növekedése mellett más okai is voltak. A gazdasági-társadalmi elit erősödése nemcsak tagjainak építkezési kedvére hatott ki, hanem a város urbanizálódására is, ami a 80-as évektől egyre fokozódik, gyorsul. A tanyavilág elfalvasodása, az ezzel járó igények is hatással vannak erre a folyamatra. A mind építkezésre, mind tüzelésre szolgáló faanyag iránti fokozódó kereslet természetesen nem elégíthető ki helyben, sőt a megye területéről

sem. A távolsági szállítás kezdetben kizárólag folyami úton – zömmel tutajozással – történik, a 80-as évek végétől pedig már vasúton is lehetséges, bár az utóbbi jóval költségesebb.

Minden nagyobb fakereskedőnek volt kisebb fűrésztelepe, kevés működött azonban nagy teljesítménnyel. Az első ilyen 1891-től a már említett *Markovits és Társa* tulajdonaként fejlődött ki BRAUN JÓZSEF 1884-ben felállított fűrésztelepéből. 1909-ben GRÁF ÁRMIN nyitotta meg fatelepét, s ott 1917-től kezdett működni jelentős fűrészüzem is.

Az építkezési konjunktúrát végigkíséri az **építőanyag-gyártás** is, melyben nagy szerepet kapnak a téglá- és cserépegétek.

1883-ban GRUNDBÖCK ISTVÁN épített körkemencét GOLDSTEIN ZSIGMOND már jól működő téglagyárához közel, a Felsőkertekben, amely rövid idő alatt igazi kis iparteleppe fejlődik. Mindketten ugyanakkor építési vállalkozók is voltak.

A malmokat leszámítva csupán egy olyan kísérletről tudunk, amely valamely termény üzemszerű feldolgozását célozta meg. A szegedi kenderfonó gyár 1904-ben hajlandó lett volna egy kenderáztató és -kikészítő üzemet állítani fel Zentán, ha a város száz hold földet, valamint évi meghatározott kendertermést biztosít erre a célra. E kezdeményezés végül is meghiúsult.

Ennek oka a kiküldött bizottság kedvezőtlen jelentése volt, amely szerint a kender olcsósága, valamint a nagy ráfordítási költségek miatt a kendertermesztés kevesebbet hozna, mint a búza és a kukorica. A bizottság viszont javasolta egy kenderáztató medence létesítését a lakosok szabad használatára.

A következő nagyobb vállalkozás, amiről szólnunk kell, a tiszai halászat visszafejlődésével kapcsolatos. A XIX. század második felében az ármentesítési-lecsapolási munkálatok – s valamelyest a megnövekedett hajóforgalom – következtében megcsappant a Tisza halállománya. Ugyanebből az okból a réti vizek, tavak száma is csökkent. A valamikori természetes holtágak lassanként feltöltődtek, az átvágott kanyarulatok eredményeként keletkező újak pedig nem örvendtek nagy megbecsülésnek a halászok körében. Ennek ellenére egyes adatok szerint a 80-as, 90-es években még mindig mintegy ötszáz halászt tartanak nyilván Zentán, s itt van a vidék legnagyobb halpiaca is. Egyre kevesebb viszont azok száma, akik kizárólag a halászatból élnek. A század elején a halászok szinte „megtizedelődnek”, számuk már csak ötvenre becsülhető. A bérlőknek a holtágak, ártéri tavak egyre kevesebb hasznot hoznak (megtörténik, hogy egyesek teljesen kiszáradnak), amire a bérleti díjak csökkenéséből, sőt azok alkalmankénti teljes elengedéséből következtethetünk.

A halkínálat megcsappanása, a halárak emelkedése természetesen ösztönözte az egyes vállalkozókat, hogy ebben az ágazatban is szerencsét próbáljanak. Ilyen indításból jött létre 1899-ben a *Zentai Halastó Rt.* 20 000 korona alaptőkével.

A részvénytársaság a Fényes- és Zanoga-tavak kibérlésével viszonylag kedvező helyhez jutott. Működése az első világháború kitöréséig követhető megbízhatóan, s a megvizsgált adatokból kitűnik, hogy nem igazán váltotta be a hozzá fűzött reményeket részben az objektív nehézségek és a nagy ráfordítások szükségessége, részben pedig a kellő hozzáértés hiánya miatt.

A másik kezdeményezés a tiszai halászat egyfajta revitalizálására irányult, ugyanis a folyó halállományának utánpótlását (halasítás) helyezte előtérbe. E célból működött a század elején az állam által is – igaz, ugyancsak szimbolikusan – segélyezett *Zenta-vidéki Halászati Társulat*.

Összegezésül tehát elmondható, hogy a zentaiakból nem hiányzott a vállalkozó kedv, s igyekeztek kihasználni a kedvező lehetőségeket; ha viszont hiányzott a megvalósításhoz szükséges tőke, megpróbálkoztak annak idevonzásával. Tudunk egyébként osztrák beruházási érdeklődésről is (kendergyár, gumigyár létesítésének lehetősége), mégpedig a század elején. Mivel azonban a kilátásba helyezett vámrendelkezésekben előirányzott kedvező változások végül is elmaradtak, így ezekből a tervekben sem lett semmi.

MEZŐVÁROS – PARASZTVÁROS

Annak ellenére, hogy Zenta az általunk vizsgált időszakban rendezett tanácsú város (az egyetlen ilyen a megyében), erősen őrizte mezővárosi jellegét, s a magasröptű tervek ellenére társadalma – és sok tekintetben gazdasága is – inkább paraszti, mint polgári. A vidéki mezővárosok átka kísértett itt is, ti. az ipar nem tudott igazán kibontakozni s a növekvő lakosságot munkához juttatni. A város megkésztet bekapcsolódása Magyarország megújuló gazdasági-társadalmi (és közlekedési) vérkeringésébe, végül pedig az első világháború kitörése nem hagyott időt a kibontakozásra, a korábbi botlások kijavítására, így Zenta a vidéki kisvárosok zöméhez hasonlóan a nagyobb központok egyfajta gyarmataként létezett, amely csak nyersanyagot, jobb esetben pedig félkész terméket tud produkálni. Ezért a lakosság többsége még a századfordulón is a földből él, s a növekvő népesség nem a város területén, hanem a tanyákon, a község területén kialakulóban levő új falvakban telepedik le.

1901-ben a városban, valamint a hozzá tartozó pusztákon, telepeken, tanyákon 29 419-en éltek; közülük 56% a város belterületén, 6% a külterületen (Felsőkertek, Középsőkertek, Alsókertek, Libalegelői telep, Rétalj, Vasúti telep, belső szántón levő épületek), 5% Felsőhegyen, 33% pedig a szállásokon. Ugyanígy a 6361 – többségében lakott – ház közül 60% a belterületen, 8% a külterületen, 6% Felsőhegyen, 26% pedig a szállásokon épült.

A lakosság ilyen irányú, kedvezőtlen munkamegosztása, másrészt pedig a járásosztás-földosztás igazságtalan jellege elsősorban a mezőgazdasággal foglalkozók körében idézett elő aránytalanul elmélyült gazdasági-társadalmi rétegződést, egyik oldalon a birtokkoncentráció jelentkezik, a másik oldalon az egyre tömegesebb nincstelen, nap-számos réteg. A helyzetet súlyosbítja a 80-as évek gazdasági válsága, amely különösen a provinciát sújtja; a pénzemberek és -intézetek megvonják a hitelt a vidéktől, ehhez járulnak még a kedvezőtlen gabonaárviszonyok (utóbbi csökkenést idéző elő a bérleteknél is, így a város évi költségvetési tervei is csak nagy nehézségek árán valósulhattak meg).

A napszámosok, valamint a hozzájuk csatlakozó, szintén elszegényedő kisiparosok rétege kétféleképpen reagálta le e kedvezőtlen gazdasági-társadalmi mozgásokat. Az

egyik következmény a szocialista eszmék viszonylag gyors terjedése volt köreikben. Május elsejei felvonulásokat, gyűléseket kezdeményeztek, s 1897-ben – mivel tárgyalásaik a birtokosokkal, valamint az előljárósággal nem jártak sikerrel – mindez véres incidensbe torkollt. Miközben megkísérelték megakadályozni a Bánátból áthívott napszamosok munkába állását (ami a napszamosok csökkentését volt hivatott elősegíteni) az egyik csendőr leszúrta BERTA ISTVÁNT, a bérmozgalmak első zentai áldozatát.

ÉRDUJHELYI MENYHÉRT, az Alsóváros plébánosa megpróbálta az elégedetlenséget más irányba terelni azáltal, hogy felekezeti (katolikus) hitelszövetkezetek megalakítását kezdeményezte, felkínálva ily módon a keresztényszocializmust mint alternatívát a szociáldemokrácia helyett.

A kiábrándult nincstelenek egy része inkább az Újvilág hívó szavának engedett, vagy esetleg nagyobb perspektívákat kínáló európai országok felé vette az irányt. Három évből (1912–1914) maradtak ránk részletes kimutatások a kivándorlási engedélyt kérelmezőkről. Foglalkozásukat tekintve többségük napszamos, esetleg iparos és kereskedősegéd. A kérelmezők között meglepően sok a 40 és 50 év közöttiek száma; nemzetiségi, illetve vallási összetételük viszont a városéhoz hasonló (83% magyar, 13% szerb, 4% zsidó). A kivándorlás iránya leggyakrabban az USA, néhány esetben pedig Románia volt. Egyébként még maga Erdujhelyi is emigrált, mégpedig Kanadába.

A társadalmi-vagyonbeli differenciálódás megmutatkozik a **lakóhelyi szegregáció**ban is. A zentai társadalmon belüli elkülönülés elsődlegesen a foglalkozásból ered. (Erre már rámutattunk a tanyavilág, illetve annak elfalvasodása esetében is.) Ezzel párhuzamosan jelentkezik azonban a társadalmi-vagyoni helyzetből eredő szegregáció is. A vagyonosabb réteg – földbirtokosok, kereskedők, vállalkozók, mesteremberek –

Zentai piactér

továbbra is a főtér körül, illetve a főtérbe összefutó utcákban vásárol vagy épített magának szívesen házat. Ez nem csupán státusszimbólum, hanem gyakorlati jelentőséggel is bír, hiszen az iparoműhelyek és boltok forgalma a város szívében érthetően a legnagyobb.

A fenti lakossági rétegek mindenképpen a polgári milió kialakítói, letéteményesei voltak, ami megmutatkozott az általuk lakott épületeken is. A kiegyezést követő néhány évtized nemcsak a nagy köz-, hanem a magánépítkezések korszaka is egyben. A magánépületek már magukon viselik a korszak stílusjegyeit (klasszicizáló, illetve fejlett eklektika, s elhanyagolható mértékben a szecesszió) mint az építő egyéniségének megnyilvánulási formáit (épületkontúrok, színek, emeletre építés), ha az építettő vagyoni helyzete ezt lehetővé teszi. A tulajdonos társadalmi-vagyoni helyzetét kidomborítandó egészséges versengés alakul ki, ami – leszámítva néhány kimondottan nagyzó, „lehetetlen” s olykor ízléstelen megoldást – csak jót tesz a belváros arculatának.

A kisbirtokosok, napszámosok, iparosok, a nincstelenek különböző kategóriái a város periferiájára szorultak. Tény azonban – és ez mindenképpen az urbanizálódó közösség szervezettségéről tanúskodik –, hogy a város törődik velük, s ennek következményeként épül ki 1909 és 1910 között az első, városrendészeti terv alapján megálmodott s realizált városnegyed, a 455 házból álló munkástelep a belváros és a Középsőkertek között. (A korábbi utcaszabályozással, térrendezéssel inkább a már meglévőt próbálták kiigazítani.)

Az Alsókertek egy részét képezte a század elején a *Roma* néven is emlegetett „cigány- negyed” sajátságos, földbe vájt kunyhóival, fal nélküli putrijaival, apró épületekkel, amely a tiszti orvos szerint a város mindenkori bacilusfészkeének számít. Lakói kosárfonással, félkéz-kalmárkodással foglalkoztak, néha napszámba mentek. Az előljáróság a negatívumok feltárásán kívül nem próbálkozott komolyabban helyzetük javításával. A tehetetlenséget tükrözi a velük szemben tanúsított demagógia, amely „jóindulatú” lenézéssel leginkább a probléma humoros oldalát világítja meg ahelyett, hogy kezelné azt. A kóbor cigányokat viszont rendre kizsuppolják a városból. A letelepedettek iránti türelem elsősorban a muzsikus cigányoknak köszönhető, akik nagy népszerűségnek örvendnek, és a zentai társadalmi élet pótolhatatlan elemeivé válnak.

Az építkezéseknél felhasznált anyag nemcsak az építkezők vagyoni állapotára utal, hanem a polgárosodási készségről is tanúskodhat; annál is inkább, mivel a múlt század 80-as éveitől, de legkésőbb a századfordulótól érezhető a már meglévő, többé-kevésbé elhasználódott épületállomány fokozatos cseréje, így tetten érhetőek az általunk vizsgált korszak ilyen irányú lehetőségei, illetve törekvései is.

Bár nincs módunkban összehasonlításokat végezni, érdemes átfutni az 1900-as népszámlálás idevágó adatait. Eszerint az akkor összeírt 5065 házból 4% kőből vagy téglából, 4% kő- vagy téglalapra vályogból vagy sárból, 91% vályogból vagy sárból és 1% fából vagy más anyagból épült. A házak 10%-át cserép, pala vagy bádóg, 33%-át zszindely vagy deszka, 57%-át pedig nád vagy zsúp fedte.

A rendezett tanács újbóli elnyerésével Zenta kilépett a nagyközségek sorából. Mint ilyen (s mint járási székhely), azoknál jóval többet kellett felvállalnia. Emellett azonban – élve az ezzel járó önkormányzati jogokkal – befolyásolhatta saját sorsának

alakulását, amivel azonban nem mindig tudott élni. A foglalkoztatottsági lehetőségek korlátai miatt soha nem tudott igazán kiemelkedni a mezővárosi sorból; '67 utáni felívelése is inkább mesterkéltnak, mintsem természetes; esetleges és nem folyamatos. A dézsmaper, valamint a járásosztás körüli huzavona, úgy tűnik, kiszívta a 70-es évek közigazgatásából a kezdeményező erőt. Nem véletlen, hogy e perek lezajlása után történik majd komolyabb próbálkozás ama bizonyos „utolsó vonat” elérésére.

Igazságtalanok lennének azonban, ha a rendezett tanács első éveire csak rosszat mondanánk, hiszen az első polgármester, Jankovich Aurél (1873–1879) ideje alatt is történt „egy és más”, mint például a fahíd építése, a nagy zsinagóga építésének segítése, az algimnázium, valamint új elemi iskolák megnyitása...

Főtér, városháza

A 80-as éveket Zentán nyugodtan nevezhetnénk akár Gombos-korszaknak (1881-1887) is, hiszen – hála a város akkori fiatal polgármesterének és az őt támogató körnek – ekkor kap olyan lendületet az itt élő közösség, hogy az a századforduló után is érezteti majd a hatását.

GOMBOSFALVI GOMBOS GÁBOR tekintélyes bácskai családból származott. Miután ügyvédi diplomát szerzett, viszonylag fiatalon választják meg polgármesternek. Az akkor már javában dúló pártküzdelmek ellenére ő rendezi be a városi hivatalokat, utcákat köveztet ki, rendezi a piacteret és a 60-as évek végén létrehozott Népkertet... Tulajdonképpen érdeme az, hogy igyekszik megragadni a kínálkozó lehetőségeket, s bár fiatalos hévvel üritgeti a város kasszáját, minden bizonnyal egy jobb sorsra érdemes város víziója lebeg a szeme előtt, miközben ezt teszi. Az ő ideje alatt kezdett igazán várossá formálódni Zenta, s pezsdült fel társadalmi-politikai élete. Csak találgathatunk, mi lett volna, ha a helyi politikai élet kicsinyes érdekektől hajtott mesterkedései

nem buktatják őt meg az országgyűlésiképviselő-választáson, hiszen közel a tűzhöz mindenképpen sokat tehetett volna még a hálátlan városért.

A 70-es és 80-as évek alapozását kísérte a későbbi évtizedek közigazgatásának változó sikerrel folyó ténykedése. Ezt tükrözi a századfordulót megért Zenta gazdasági-társadalmi szerkezete, politikai élete, építészeti arculata, a lakosság mentalitása. A mindmáig csodálatra méltó tűzoltóaktanya, az 1902-ben leszakadt fahíd helyett felépített vashíd, az új váróháza (mellette a vele egy időben épült vásárcsarnokkal - 1914) mind-mind nagy teljesítmény a maga nemében; utóbbi mindmáig Zenta védjegye, egy feltörekvő korszak utolsó „gyermeké”. A megkezdett, de félbehagyott, és soha be nem fejezett „romtemplom” viszont a mindenkori beteljesületlen zentai álmog nem valósíthatóságának a szimbólumává lépett elő. Vele együtt a főtér további tervszerű rendezése (köztéri szobrok, parkosított részek) is elmaradt.

A fenti példákából is kitűnik, hogy a polgármestereknek olykor komoly befolyásuk lehetett a város arculatának alakítására, de a közügyekre is. Fontos volt azonban, hogy megfelelő segítőtársaik legyenek ebben. A mindenkori közigazgatás az érvényben levő törvényekkel összhangban saját városi szabályrendeleteket hozott, például az építkezésekről, lakbérekről, tűzrendészetről, közegészségügyről, de önnön működéséről is.

Járásbírószék és posta

A rendezett tanácsú város szervezetről szóló szabályrendelet szerint a város hatóságát a következők képezik: a képviselői közgyűlés (képviselő-testület), a városi tanács, a városi árvaszék, a polgármester, a rendőrkapitány és a községi bíró. Emellett a következő szakbizottságokat állították fel: iskolaszék, gimnáziumi bizottság, közegészségügyi bizottság, ipariskolai bizottság, építészeti bizottság, gazdászati bizottság, számvizsgáló bizottság, valamint a Tisza-szabályozási társulati kiküldöttek. A tanácsot a rend-

örkapitány, a főjegyző, az ügyész, a főorvos, valamint a tanácsnokok képezték élükön a polgármesterrel.

A városi előljárásnak kettős feladata volt; egyrészt rendezte a város közállapotait, hogy lehetőleg minden lakos érezze a törődés szándékát, másrészt pedig összekötő szerepet játszott a vármegye, illetve az állam felé. Feladatának nem mindig tudott sikerrel eleget tenni; sok esetben nehézkesen működött. Ennek oka nem mindig a tehetségtelen vagy ügyetlen közigazgatásban keresendő, hanem gyakran a politikai érdekek ütközésében, esetleg a személyeskedő, kicsinyes hozzáállásban is.

Így például felfoghatatlan számunkra (bár megmagyarázható), miért késett Zenta vasúti csatlakoztatása; miért öltek annyi pénzt a fahíd javításába ahelyett, hogy új hidat építettek volna; miért nem tudták kifizetni RÓNA mesternek az Eugen-szobrot, amely ezért Budára került; miért nem épült fel az új főtéri templom. Példaértékű az is, hogy amikor a villanyvilágításról döntöttek, a képviselő-testületben majdnem leszavazták annak bevezetését.

Fő célunk viszont nem az, hogy a hátráltató erőket tárjuk fel, hanem mindenképp azokat a törekvéseket, melyek nyomán Zenta egyre inkább polgári közösséggé formálódott (bár mint mondtuk, e folyamat soha nem tudott befejeződni).

A földhözragadság állapotából való szabadulás többek között az **oktatás** megszerzésén is múltott. A XIX. század első felében az elemi oktatás gondja elsősorban a felekezetekre hárult. Az abszolutizmus, majd a provizórium korában a központi hatalom egyre inkább a közoktatás kibővítésén fáradozott, ami kihatott a zentai viszonyokra is. 1869 után, amikor a zentai katolikus és zsidó felekezeti iskolák községivé váltak, ezáltal tovább csökkent az egyház befolyása. Ugyanakkor az 50-es években még diszkréten hangoztatott követelések, amelyek új iskolák megnyitását sürgették (különösen a szállásokon), 1967 után kezdtek valóra válni, különösen a rendezett tanács újbóli visszaállítása után.

Tanulásként ismertetjük a lakosság műveltségi állapotát az 1870. évi népszámlálás alapján. Eszerint írni-olvasni nem tud 14 253, vagyis a lakosság 71%-a (7808 nő és 6445 férfi); írni-olvasni tud 4812, vagyis 24% (1535 nő és 3277 férfi); csak olvasni tud 873, azaz 5% (579 nő és 294 férfi). Ugyanakkor a 6–12 éves tankötelesek (2800) 46%-a nem jár iskolába. Történt pedig ez annak ellenére, hogy az előljáróság több ízben is felhívta a figyelmet a beíratás kötelezettségére pénzbírság terhe mellett.

A nagy iskolaépítési tervek a következő módon valósultak meg: 1888-ban a városban összesen 17, a tanyai iskolákban 9 tagozat működött. Emellett kiegészítésként ott volt még az 1883-ban megnyílt négyosztályos alsó fokú ipariskola, a kereskedőtanonciskola, valamint a kétosztályos polgári leányiskola. A legkisebbek neveléséről kéttagozatos óvoda gondoskodott. Az utolsó nagy iskolaépítésre ebben az időszakban közvetlenül az első világháború kitörése előtt került sor; 1913-ban az új iskolaév elején nyitották meg a munkástelepi hat tantermes *Eötvös-iskolát*.

Az új iskolák építése látványosan javított az 1870-ben megállapított kedvezőtlen arányon, mégpedig a következőképpen: a lakosság 55,91%-a se írni, se olvasni nem tud (6426 férfi és 7956 nő); 42,55%-a tud írni-olvasni (6248 férfi és 4648 nő), a fennmaradt 1,54% pedig csak olvasni.

Az igazi áttörést azonban Zentán is az oktatás és nevelés magasabb formái hozták, vagyis a gimnázium. Az 1842-ben még csak suttogó, bátortalan óhajként említett „kisebbségi latin tanoda”, a városiasodás és polgárosodás velejárójaként szükségszerűen megvalósult akkor, amikor már minden feltétel adott volt rá (vagyis a 70-es években), bár egy ideig természetesen eltartott még a vita, szüksége van-e egyáltalán Zentának gimnáziumra, vagy esetleg a polgári iskola is kielégítheti a helybeli igényeket. Sőt a zentai gimnázium csírájaként tarthatjuk számon az 1870-ben felállított hatosztályos polgári iskolát, 1873-ban pedig megnyílik az első leányosztály is. A gimnázium-pártiak egyre erősebb nyomása következtében az 1875/76-os iskolaév végén megszüntették a polgári fiúiskolát, s épületében kapott helyet az ekkor felállított algimnázium. A kétszázalagos polgári leányiskolát továbbra is meghagyják, sőt idővel szervezetileg önállósul, 1889-től pedig négyosztályossá bővül. Ez szintén egyfajta polgárosodási fegyvertény annál is inkább, mert az intézmény mellett a századforduló után működik már az ENDREI SOMA városi mérnök felesége által vezetett leánynevelő magánintézet is.

A gimnázium a valós szükségletek ellenére is csak nehezen tudott megkapaszkodni a kisváros ellentmondásokkal teli társadalmában. Nehézséget jelentett a tantestület felállítása, a működtetés anyagi alapjának biztosítása, így a minisztérium a tanintézmény működésének véglegesítéséről csak 1881-ben dönt kedvezően, miután az nagyjából eleget tudott tenni a felvállalt követelményeknek. Ugyanabban az évben az igazgatóságot elváltatják a püspöki káptalánálól. Négy évvel később a gimnázium átköltöztetett az egykori csendőrlaktanya helyén végre-valahára felépült új épületbe. Ebben az időben már a főgimnáziummá való kibővítés gondolata is foglalkoztatta a képviselő-testületet, amire azonban csak 1897-ben került sor. Az új igényeknek megfelelően a gimnázium épületét átalakították, illetve kibővítették, a munkálatok azonban eléggé elhúzódtak (1906–1910).

Az új városháza

A gimnázium tevékenysége nem szorítkozott csupán a tanterv által előírtakra; különféle szakkörök is működtek, komoly természetrajzi és helytörténeti gyűjteményt hoztak létre.

A gimnázium hiánypótló volt a régió számára is; az 1893/94. tanévben a négy osztályba beírt tanulók száma 177, ennek mintegy fele a helybeli, a többi tanuló pedig más településről, sőt megyéből származik. A beiratkozott tanulókból 43 értelmiségi, 26 önálló östermelő, 84 kereskedő vagy iparos, 12 magántisztviselő, 12 pedig munkás gyermeke. Ugyanakkor a végzett tanulók (160) 56%-a magyar, 36%-a zsidó, 8%-a szerb.

Mind a népiskolák, mind a gimnázium esetében elsősorban a tanulók tanítási költségei okoztak gondot. Maga a képviselő-testület minden tanévben segélyt szavazott meg az összes tanintézet szegény diákjainak. A gimnáziumi tanítás jóval drágább volt, így nem csoda, hogy itt szervezték meg legjobban a szegény sorsú tanulók ösztöndíjazását, illetve a legjobbak év végi ösztönző jutalmazását. A segélyezésből valamilyen formában kivették részüket mindazok, akik „számítottak” Zenta gazdasági-társadalmi életében; nemcsak azért, mert ez egyfajta státuszszimbólum volt számukra, hanem azért is, mert egyre inkább tudatosodott bennük a gimnázium közösségformáló ereje a polgárisodás irányában. A gimnázium keretében tanulókat segélyező egyesület jött létre, hogy a segélyezés rendszeres legyen; ezenkívül felállították a szegény tanulók könyvtárát is.

Jelentősebb ösztöndíjak, illetve a tanulók megjutalmazására tett alapítványok: Rudolf-ösztöndíj, Branovacszy-Vuits-ösztöndíj, Fülöp Adorján-alapítvány, Kohn Móric-alapítvány, Ellinger- (Érdujhelyi)-alapítvány, Viberál-alap, Boromisza Tibor-alap, Berzenczey-Mihálkovits-alapítvány stb.

A tanulók segélyezése egyébként is csak az egyik módja volt a **szociális ügyek** intézésének. Láttuk, hogy ez felemás módon történt, azaz részben a község, részben pedig az egyéni kezdeményezések próbáltak minél kielégítőbb megoldást találni. Így volt ez a segítségre szorulóknak egyre tömegesebb táborának általános megsegítésével is.

A felekezeti jellegű, valamint más egyesületek jótékonykodó tevékenységén kívül tudunk például SZEKFŰ GYÖRGY néhai főjegyző 3000 koronás alapítványáról, amelynek kamataiból minden év karácsonyán 12 „igazán szegény sorsú” családot segélyeztek.

Az árván maradt gyermekekről az árvaszék viselt gondot; a vagyontalanul maradtak számára pedig árvaházat szándékozott a város építtetni az Epreskertben, mivel annak teljes munkakörét fokozatosan áttelepítették a Keresztesbe. Bár alapot is létesítettek erre a célra, a terv nem jutott el a megvalósulásig. 1903-ban gyermekmenhellyel egybekötött óvodát nyitottak Felsőhegyen, melynek működéséről nem tudunk részleteket.

Másodsorban az olyan személyek intézményes ellátásáról kellett gondoskodni, akik öregségük vagy betegségük miatt nem tudták magukat ellátni, s hozzátartozói segítségre sem számíthattak. Az ő számukra is alapot hoztak létre több sikerrel, mint az árvaház esetében, ugyanis 1902-ben már megnyílik az újonnan felépült szegényház. Részben önellátó volt, részben pedig a város pénzelte működését.

A polgáris környezet következő ismérve a szervezett **közegészségügy**. A folyószábályozási, valamint a lecsapolási munkálatoknak köszönhetően a maláriát fokozatosan sikerült visszaszorítani. A kolera azonban még egy ideig komoly gondot jelentett, így

1873-ban kisebb járvány formájában jelentkezett, amely enyhébb lefolyásban 1886-ban, illetve 1892–93-ban is megismétlődött. Leküzdésében nagy szerepet játszott, hogy a 90-es évektől kezdve több artézi kutat is fúrtak a város területén javítva ezáltal a lakosság ivóvízellátását. Bár a himlőoltást már korábban általánosan bevezették, a halálos kimenetelű megbetegedések száma mégis csak a század 80-es éveinek végén csökkent. Ugyanígy problémát jelentett a diftéria (torokgyík); ellene 1895-ben használtak először szérumot Zentán, amely azonban drága volt, így alkalmazása csak lassan terjedt el.

A tbc, a tífusz, valamint a vörheny mellett viszonylag gyakori volt még a trachomás megbetegedések száma olyannyira, hogy még egy húszágyas trachomakórház felállításának terve is felmerült, ebből azonban nem lett semmi. Ugyanígy sokáig terv maradt a járványkórház ötlete is, és a járványok idején ideiglenes megoldásokat alkalmaztak. Végre 1912-ben erre a célra felépült egy állandó barakképület, amely azonban korántsem felelt meg minden követelménynek.

A gimnázium

A rendes kórház átköltöztetése után tovább halmozódtak a gondok. Egyre szükségesebbé vált egy új épület emelése, ezzel szemben csak kibővítési munkálatokra került sor 1900-ban. Egy évvel korábban az intézményt nyilvános jelleggel ruházzák fel, vagyis ezentúl a szegény sorsú betegek ápolási díját nem a község, hanem az *Országos Betegápolási Alap* fedezi. A századforduló után azonban állandó napirenden szerepel az új kórházépület építése. Kuriózum, hogy míg ez a kérdés rendezetlen maradt, addig 1914-ben röntgengépet szereznek be.

A század 80-as éveitől kezdve egyre többen választják az orvosi pályát Zentán is, így az első világháború kitöréséig több szakorvos folytat magánpraxist a városban. A századfordulóig az általános orvosi ellátás is feljavult.

1870-ben az összeírt egészségügyi személyek közül 3 orvos, 2 sebész, 6 bába, 3 gyógyszerész, kettő pedig segédszemély. A századfordulóig állandósult a városi orvosok száma (3), sőt felvetődött még egynek a felvétele Felsőhegyen, amire azonban csak átmenetileg került sor. 1912-ben megnyílt BÁNFFY GYULA gyógyszerértára, a negyedik a városban.

A megelőzésre egyre többen hívták fel a figyelmet. A közállapotok javulása – csatornázás, kútúrás, utak kövezése, illetve aszfaltozása – sokat segített ebben, a megelőzés aktívabb formáira viszont inkább csak a város gazdasági-szellemi elitjének nyílt lehetősége.

Ebben nagy szerepet játszott a különböző sportágak terjedése (bár ez még messze volt a tömegsporttól), a tiszai fürdőházak megnyitása. A városi főorvos, DR. RÉVAI N. JÁNOS kezdeményezésére jött létre vállalkozásként a *Zentai Gőz- és Kádfürdő Rt.*, amely rövid, tízéves működésével inkább nevelni-szoktatni próbált, mintsem valós igényeket elégített ki. Ami a lakosság nagyobbik hányadát illeti, az még a múlt század 80-as, 90-es éveiben is sikeresebbnek tartja a kuruzslókat, mint a képzett orvosokat vagy gyógyszerészeket.

A SOKSZÍNŰ KÖZÖSSÉG, AVAGY: AZ ETNIKAI-FELEKEZETI ELKÜLÖNÜLÉS TOVÁBBÉLŐ FORMÁI

Az etnikai-felekezeti hovatartozás kezdettől fogva nagy szerepet játszott az újkori Zenta életében annál is inkább, mert a *zentaivá válás* amúgy is összetett, hosszan tartó, érzékeny folyamatát törte derékba a szabadságharc. Másrészt a társadalmi élet több szegmentuma (oktatás, szociális ügyek) sokáig a felekezeti élethez kötődtek, s csak fokozatosan vette át e feladatokat a tágabb közösség: a község (város), illetve az állam. Ezért a felekezethez való tartozásnak egészen a kiegyezésig jelentős szerepe

A szegényház

volt a helybeliek identitástudatának formálásában, amely szinte kizárólag nemzetiségi-vallási jellegű volt.

1867 után ez a kötődés némileg meglazult, de nem veszett el; a további törekvések viszont egyre inkább a *zentaíságot* helyezik előtérbe, aminek kiteljesülését az első világháború fogja megakadályozni.

Az etnikai-vallási kötődés gyengülése elsősorban a lakóhelyi szegregációnál mutatható ki; helyette mindinkább a foglalkozásból, illetve a társadalmi-vagyoni helyzetből adódó elkülönülésnek jut nagyobb szerep.

Az iskolák községivé tételénél a helybeli zsidóság lemond felekezeti iskolájáról, a nála nagyobb nemzeti öntudattal rendelkező szerbség viszont továbbra is ragaszkodik a sajátjához, mivel a felekezeti iskola intézményét az identitásmegőrzés egyik meghatározó formájának tartja. Később a zsidók is meggondolják majd magukat, és visszaállítják felekezeti iskolájukat.

A kiegyezést követő liberalizálódás eredményeként számtalan egyesület alakul Zentán is, a felekezeti – jótékony vagy egyéb célból létrehozott – egyesületek az elsők között jönnek létre. Ez látszólag ellentmond a korábbi megállapításnak, vagyis az etnikai-felekezeti határok elmosódásáról kifejtetteknek, tény azonban, hogy ezek az egyesületek csupán olyan feladatokat próbáltak felvállalni, amit a község vagy az állam maga nem tudott, vagy nem kívánt megoldani. A szélsőségesebb elkülönülési törekvések inkább egy-egy személy politikáját, mintsem reális közösségi törekvéseket, igényeket tükröztek.

Az újkori Zentán három olyan felekezetet figyelhetünk meg, amely egy-egy etnikumhoz is kötődik, ez pedig a katolikus (magyarság), a pravoszláv (szerbség) és az izraelita (zsidóság). A korabeli felfogás szerint jogállásuk a kiegyezés után is különböző volt.

Zenta lakossága a kiegyezés utáni évtizedekben

Év	Anyanyelv szerint				Vallás szerint					Lakosság összesen	Lakóépületek
	Magyar	Szerb	Német	Egyéb	Katolikus	Pravoszláv	Evangélikus	Zsidó	Egyéb		
1870	-	-	-	-	16 822	2087	103	924	2	19 938	2902
1890	23 013	2221	362	129	22 142	2168	166	1225	24	25 725	4392
1900	25 731	2379	245	233	24 683	2350	171	1264	120	28 588	5065

E tekintetben a **zsidóság** továbbra is specifikus helyzetben van. Bár 1867-ben egyenjogúsítják őket, bevett vallásként csak 1895-től ismerik el. A hitközségek szervezésével megszűnik a zsidó politikai közösség (Communitas Judaeorum), s a zsidóság autonómiája kizárólag a felekezeti élet szintjére korlátozódik. Ugyanakkor a XIX. század második felének felfogása nagyban eltér a korábitól. A XVIII. század folyamán, sőt még a XIX. század első felében is a zsidóság az őt befogadó országok és népek

szemében etnikumként jelentkezett, s nem csupán vallásfelekezeti; az országnélküliség állapotát maga a zsidóság is csak átmenetinek, ideiglenesnek tartja, s a régi hazába való visszatérés egyfajta távlati, homályos, definiálatlan célként él benne tovább. A XVIII. század második felében részben a zsidó felvilágosodás (*haszkala*), részben pedig a nem zsidók viszonyulásában fokozatosan bekövetkező változás hatására a magyarországi zsidóság egy része is – cserébe a felkínált gazdasági-politikai egyenlőségért – egyre inkább hajlik az etnikai asszimilációra. A héber már addig is a szertartás, illetve a vallási irodalom nyelve, s a jiddist is fokozatosan felváltja a magyar. A reformkor, majd a szabadságharc erősíti tovább a magyarosodási törekvéseket, s a kiegyezés, illetve az egyenjogúsítás utáni években mindenki számára természetesnek tűnt, hogy a zsidóság Magyarországon nem képez külön etnikumot, csupán felekezett. Ez egyre inkább fokozza majd a zsidóság azonosságtudatában már korábban fellépő zavart, így felekezeti kötődése Zentán is jóval erősebb, mint a magyaroké vagy a szerbeké.

A zsidóság azonban ebben a kérdésben korántsem volt olyan egységes, mint ahogy azt hinni szokták. 1868-ban végleges szakadásra került sor a nagyfokú liberalizálódást sürgető, asszimiláns neológok és a hagyományokhoz ragaszkodó ortodoxok között. A zsidó identitás megőrzésében ugyanis – a keresztény vallású etnikumoktól eltérően – döntő szerepet játszott a történelem során kialakított sajátos, vallási előírások diktálta életforma, amely két évezred alatt meg tudta őrizni a diaszpórában élő zsidóságot a beolvadástól. Ennek kötöttségein próbáltak lazítani a neológ zsidók, hogy minél jobban idomuljanak a keresztény környezethez.

Zentán mindkét irányzat képviseltette magát. A neológia főleg a helybeli nagykereskedők, vállalkozók és értelmiségiek soraiból került ki.

Elsősorban az ő anyagi háttérük tanúságaként épült fel 1873-ban a nagy zsinagóga, építőanyaggal maga a város is hozzájárult ezzel demonstrálva jóindulatát. A zsinagóga belső térérendezése – női karzat, emelvény (*bíma*) – az ortodox térbeosztást követte, és *askenáz* rítusú volt; a zentai neológok már csak kis számuk miatt sem tudták ezt más irányba befolyásolni.

Az ortodoxok mindvégig tömegesebb közösséget alkottak annál is inkább, mert állandó utánpótlást kaptak hol a galíciai, hol az erdélyi, hol pedig a Tisza menti települések *haszid* közösségeitől. Vagyon helyzetük jóval szerényebb volt, mint a neológoké, s elsősorban iparosok, kiskereskedők voltak ebben az időszakban.

Az ortodoxián belül egyre erősödő haszidok külön imaházat tartottak fenn elkülönült rituális intézményekkel (vágoda, *maceszsütöde*, rituális fürdő), ezenkívül néhány imahelyet (állandó *minjének*). Szezárd imarendjükkel is elkülönültek az askenáz neológoktól és ortodoxoktól.

KLEIN SALAMON rabbinak († 1900) sikerült ideig-óráig fenntartani egy látszólagos egységet, de napirenden voltak az érdekegyeztetések a két közösség között. Halálával az egység látszata is megszűnt. Az őt követő rabbik azonban továbbra is összekötő kapocsként közvetítettek a formálisan is különváló két hitközség között.

A felekezeti kötődést jelezte a tény, hogy minden újonnan megtelepült zsidó tagja kellett hogy legyen valamelyik hitközségnek, ortodoxnak vagy neológnak. Ez nemcsak

A nagy zsinagóga

kötelezettséggel járt, hanem előnyökkel is, hiszen a hitközséghez tartoztak azok a rituális intézmények, amelyek a zsidó életformát lehetővé tették. A hitközség mellett működtek azok a felekezeti egyesületek, amelyek a jótékonykodás eszközeivel élve megpróbálták megakadályozni a zsidók beolvadását. A *Chevra Kadisa* ilyen tekintetben a legsokoldalúbb egyletnek számított, bár alaptevékenysége a temető fenntartása, a temetkezések lebonyolítása volt; de segítette a szegény sorsú betegek gyógyítását (orvosi és gyógyszerelési költségek), vállalta a szegény leányok kiházasítását, ingyen *havdole*(szombati)-gyertyákat osztogatott a rászorulóknak, ingyen temette el az átutazókat, akiket itt ért a halál. Tevékenységét némileg kiegészítette a *Chevra Bikkur Hólim*, amely kimondottan a betegekkel való törődést tűzte ki céljául, bár segítette a fenntartó nélkül maradt családokat is. Míg a Chevra Kádisa minden bizonnyal már a XIX. század elejétől kezdve aktívan működött, addig a Chevra Bikkur Hólim tevékenységét 1888-tól tudjuk nyomon követni. A század végén még két kisebb egylet működött. A *Malbis Arumim* a szegény sorsú gyermekek felruházásával törődött, a *Chevra Mezonot* pedig a *jesiva*-növények ingyenes étkeztetését szervezte meg.

Az *Izraelita Nőegylet* munkája a legnyilvánosabb és legnépszerűbb volt; céljai között szerepelt a leányok kiházasítása, a szegény sorsú diákok iskoláztatása, felruházása; nem egyszer nem zsidókat is megsegített.

Amikor 1869-ben a katolikus felekezeti iskolák községivé szervezéséről döntöttek, a zsidóság is csatlakozott a kezdeményezéshez; 1894-ben azonban, amikor új iskolaépületet emelt, a hitközség úgy határozott, hogy újból megnyitja a hitközségi iskolát. Ez meg is történt, s az iskola fenntartási költségeit jobbra a hitközség fedezte.

Az ortodoxok anyagi megerősödése lehetővé tette, hogy Zentán is felállítsák az oktatás hagyományos, de a héderektől magasabb szintű formáját, a *jesivát* (vagy *Talmud Tóra* iskolát), ahol a vallásos nevelés-oktatás túllépte a hittantanítás kereteit. Bár

soha nem szerzett külön hírnevet a zsidóság körében, a zentai hagyományörző, vallásos családok életében minden bizonnyal nagy szerepet játszott.

A **görögkeleti** vallású szerbek a zsidóságtól eltérően kezdettől fogva kedvezőbb helyzetben voltak, sőt 1774-ig a kerület privilégiumai csupán rájuk vonatkoztak. Az újratelepülés folyamán azonban mindinkább kisebbségi helyzetbe kerültek, ami az I. Lipót által adományozott kiváltságok eltérő értelmezéséből adódóan egyre nagyobb elégedetlenséget váltott ki. A XIX. század első felében azonban már kénytelen-kelletlen hozzászoktak, illetve alkalmazkodtak a kialakult helyzethez. Míg a zsidóság anyáállam híján állandó vívódások, dilemmák közepette formálja újkori azonosságtudatát, addig a dél-magyarországi, velük együtt a zentai szerbek Szerbiával a háttérben viszonylag világosan megfogalmazott nemzeti programmal tudnak előállni, újabb és újabb követeléseket támasztva. Eközben identitásukat féltve nemzetiségüket továbbra is a valláshoz kötik (bár ez a reláció egyre halványul), így külön jelentősége lesz a felekezeti iskola megőrzésének, elsősorban az anyanyelv megtartása szempontjából. A hitközségi elnökök munkája nem egyszer nagyobb közösségmegtartó erővel bír, mint a plébánosoké, hisz azoknak korántsem volt akkora tekintélyük a hívek körében, mint a katolikus közösségek plébánosainak a sajátjaiknál.

Ennek ellenére meg kell említenünk TIMOTIJE BRANKOVIĆ (1797–1874) nevét, hiszen az ő nevéhez fűződött a kiegyezést megelőző korszakban a templom felújítása, portájának bekerítése, valamint az iskolakönyvtár felállítása Zentán. S bár fia, Georgije csak néhány évig működött a városban, azzal, hogy őt választják majd pátriárkának, sokat javít a helybeli szerbség közérzetén. Rajtuk kívül még TRIVUN VLAŠIĆ (1830–1907?), illetve MILOŠ PREKAJSKI (1870–1932?) emelhető ki.

A szerbek által létrehozott egyesületek többsége szintén felekezeti jellegű, ám egyre erősödő nemzeti felhanggal. Miután a nemzetiségi törvény sem tett eleget bizonyos követeléseiknek, minden rendelkezésükre álló eszközt megragadtak fennmaradásuk érdekében. A Zentán elsőként alakuló egyletek között van a *Szerb Olvasókör* (Srpska čitaonica, 1868), amelyet az ifjúság kezdeményezett a pravoszláv hitközség védnöksége alatt (tőle kapnak helyiséget ingyenes használatra). A kör elsősorban szerb nyelvű lapokra fizetett elő, egyleti könyvtárat alapított. A másik fontos egylet a *Zora Szerb Egyházi Dalegylet* (1886) volt; a kórus nemcsak egyházi énekeket adott elő, hanem igyekezett részt venni a fontosabb szerb nemzeti és művelődési, valamint iskolai rendezvényeken, sőt a nevesebb zentai közéleti személyiségek temetési szertartásain is.

Nem felekezeti, hanem már kimondottan nemzetiségi jellege volt a *Központi Hitelintézet Rt.*-nek (később: *Szerb Bank*). Az újvidéki székhelyű hitelintézet zentai fiókját 1906-ban nyitották meg. Kiterjedt üzletköre volt főleg a szerb nemzetiségű polgárok körében, így jelentősen hozzájárult azok vagyoni gyarapodásához.

Mindennek köszönhetően a zentai szerbek viszonylag kis arányszámuk ellenére sem asszimilálódtak a magyarságba.

A túlnyomórészt magyar nemzetiségű **katolikusok** (közöttük elenyésző számú német is volt) létszámfölényük ellenére hasonlóan szeparált társadalmi életet (is) éltek. A katolikus felekezeti élet lelki oldalát leszámítva azonban jobbára nem valós szükség-

letekből táplálkozott, hanem valamely gazdasági-társadalmi, esetleg politikai jelenség reakciójaként. Ekként kell számon tartani például a felekezeti iskola visszaállítását szorgalmazó mozgalmat, a katolikus szövetkezeteket és egyesületeket. Ezek inkább az egyház és állam szétválasztása ellen irányultak egyfajta restaurációs törekvésként. Nem szabad azonban megfeledkeznünk a felekezetek közötti kölcsönhatásokról sem, hiszen a zentai zsidóság és szerbség többsége jól beszélt magyarul, ezért a magyarságot tőlük éppen az eltérő vallás, valamint a szokások különböztették meg. Másrészt a szabadságharc következményeként felerősödött bizalmatlanság csak fokozatosan oszlott el, s elegendő volt egy-egy demagóg felbukkanása akár szerb, akár magyar oldalon, hogy – igaz, csak ideig-óráig – felszítsa a szunyadó indulatokat. Míg a nemzetieskedés és a nacionalizmus mindinkább a helybeli sajtó lapjaira, illetve a pártalapszervezetek irodáiba költözött, addig a katolikus magyarság felekezeti elkülönülését elsősorban néhány egyesület próbálta meg működése által demonstrálni; nemcsak válaszként a hasonló, más felekezeti egyesületek működésére, hanem egyfajta reakcióként is a szociáldemokrácia terjedésével szemben.

Az első ilyen egyesület a *Katolikus Kör* volt (1894); mint közművelődési egyesület alakult meg külön tekintettel a valláserkölcös ápolására. Az ezt követő években hasonló célkitűzésekkel még néhány felekezeti egyesület alakul majd (*Katolikus Munkás Egyesület*, *Katolikus Leányegylet* stb.) nemcsak a város területén, hanem Felsőhegyen, Tornyoson is.

ÉRDUJHELYI MENYHÉRT (1860–1912) plébános nevéhez fűződik az elsősorban iparossegédeket tömörítő *Katolikus Legényegylet* (1898), melyen belül erős keresztényszocialista áramlat érvényesül, különösen Érdujhelyi távozása után. Érdujhelyi kimondottan politikus alkat, aki a helybeli *Összetartás* hasábjain az egyébként ártatlan közügyekből is felekezeti vagy etnikai problémát fabrikál. Az ő nevéhez fűződik egyébként a felekezetiként megalakuló hitelszövetkezetek többségének létrehozása is Zentán.

Méltatlanság lenne, ha Érdujhelyi mellett nem említenénk meg két másik nevet. BENEDEK ELEK (1800–1887), valamint APPEL EDE (1837–?) szintén fontos szerepet játszottak a zentai katolikusok felekezeti életében, sőt azon túl is. Mérsékelt fellépésük teljesen ellentétben áll Érdujhelyi heves radikalizmusával.

A többi felekezethez hasonlóan a katolikus felekezeti egyletek is elsősorban közművelődési, illetve jótékonyági célokat szolgáltak (utóbbit az állam sajátos szociális szelepeként). Lényegében azonban a zentai katolikus közösség vallásos erkölcsiségének megőrzésében segítették a helybeli plébánosokat.

Mivel a hitélet fontos helyének éppen a templomok számítottak, felvetődött az újabbak felépítésének gondolata, ezek a kezdeményezések azonban csak a 90-es években értek tétre. A templomépítés valós szükségletekből eredt. A századfordulóig ugyanis a főtéri *Szent István-templom* szinte használhatatlan állapotba került. Másrészt a tanyai iskolák mellett jelentkezett a tanyavilágban, illetve az itt kialakuló falvakban egyre hiányzóbb templomok felépítésének kérdése is.

Így nem véletlen, hogy a második templom nem a városban épül majd fel, hanem Felsőhegyen 1890-ben. Ezt követte az alsóvárosi (alvégi) *Szent Szív-templom* 1895-ben. Mindkét templom mellett plébániát is szerveztek.

1900–1901-ben a tornyosi, illetve a kevi templom épül fel, majd újra a város kerül sorra, ahol egyéni alapításból emelik a *Szent Antal templomot* (1909–1910). A leégett főtéri templom helyén épült „romtemplom” fiaskójáról már szoltunk, s csak annyit tehetünk még hozzá, hogy félkész állapotával sokáig a helybeli szerbek és magyarok közötti viszonyok szimbóluma is volt egyben, hisz fel nem építésének okait leegyszerűsítve elmondhatjuk, hogy ehhez mindkét fél felekezeti-nemzetiségi szűkkeblű szőrszálhasogatása nagymértékben hozzájárult.

Végül elmondható, hogy az általunk vizsgált korszakban az egyház fokozatosan talajt veszít, s egykori befolyása csökken a közéletben. A felekezeti iskolák letűnését kíséri az anyakönyvezés és házasságkötés monopóliumának megszűnése. Zentán 1895. október 1-étől vezetnek állami anyakönyvet, az első polgári házasságot pedig ugyanez év október 15-én kötötték meg.

A HOMOGENIZÁLÓDÓ KÖZÖSSÉG

A fenti megosztottság ellenére egyre inkább tapasztalható a homogenizáló erők működése, amelyek felülkerekednek a felekezeti-etnikai különbözőségeken; ezekről a gazdasági-társadalmi mozgatórugókról már korábban is szó esett.

Így például elmondható, hogy a '67 utáni évtizedekben Zentán alakuló társadalmi egyesületek többsége nem etnikai vagy felekezeti alapon szerveződött, hanem a kezdeményezés elsősorban gazdasági-foglalkozásbeli (kereskedők, iparosok, gazdák, tanítók, tisztviselők), illetve társadalmi-vagyoni (Kaszinó) rétegződést, esetleg egyéb, olykor definiál(hat)atlan célokat (asztaltársaságok) takar. Megalakításuk kezdeményezői mindenképpen a polgárosodás letéteményesei voltak azzal a törekvésükkel is, hogy az egymás közötti kapcsolatok lehetséges formáinak színes skáláját tárták fel.

Az egyletek közül kiemelkedik az 1874-ben alakult *Önkéntes Tűzoltóegylet* (*-testület*), amely az addig felemás módon megoldott tűzvédelmet volt hivatott biztosítani a község területén. Megállapítható azonban, hogy polgári társadalomformáló szerepének (zenekar, színjátszás) sikeresebben tudott eleget tenni, mint eredeti feladatának. Ennek jegyében szemlélhető a Lajta Béla tervezte tűzoltólaktanya is, amely a magyar szecesszió remekéeként 1904-ben épült fel.

Az egyesülés kiemelt formáiként kell tárgyalnunk a **sportegyesületeket**, amelyeknek kezdeményezői szintén a fenti erők. Míg azonban a közönséges társadalmi egyesületek fő céljai között elsősorban a közművelődés kezdetleges formái (egyleti kölcsönkönyvtár, felolvasások, színjátszás), illetve a tisztos polgárokhoz illő jótékonykodás szerepelt, addig a sportegyletek más igényeket próbáltak kielégíteni. Elmondható, hogy 1918-ig kimondottan haladó szerepet játszottak a város életében, hiszen itt nem volt etnikai-vallási megosztottság, ezenkívül túllépve a vidék szórakozásigényének egyszerű kielégítésén (vadászat), a sportágak széles skálájának művelői jelentkeztek egyre nagyobb számban Zentán.

Jellemző, hogy az első klub vízi sportot űzött, elsőként ugyanis a *Regatta Club* alakult meg 1875-ben. Ezt követi a *Zentai Athletikai Club* 1882-ben, amely a korabeli szokásoknak megfelelően több sportágot (torna, céllövészet, úszás stb.) tömörített. A

későbbi évek folyamán további egyletek alakulnak meg újabb és újabb igényeket kielégítve, mint például a *Korcsolyázó Egylet* (1893), *Tekéző Egylet* (1898, újraindulás), *Kerékpár Egyesület* (1899) stb. A felsorolt egyletek tagjai különböző versenyeken is részt vettek kisebb-nagyobb sikerrel, túllépték tehát az egyszerű kedvtelésből való sportolás (rekreáció) korlátait.

A felpeszduilt gazdasági-társadalmi élet sokak számára vonzóvá tette Zentát, gondolván itt akár a letelepedni szándékozókra vagy csupán az átutazókra. Az utóbbiak közlekedését könnyíti a vasút, valamint a vízi út. A zentaiak reprezentatív szálláshelyről is igyekeznek gondoskodni.

1883-ban befejezik a városi Nagyvendéglő rekonstrukcióját, s homlokzatára ekkor kerül az *Eugen Herczeg Szálló* elnevezés. Az épület nemcsak szállodaként funkcionál, hanem helyet ad egyes egyleteknek (pl. Kaszinó), valamint műkedvelő színelőadásoknak, jótékony célú rendezvényeknek. Itt mutatják be majd először a mosógépet, fonográfot és a technika egyéb vívmányait.

A *Magyar Király Szálló* helyén épült fel 1910 és 1911 között a *Royal Szálló*, amely szintén multifunkcionális épületként működött. Itt nyílik meg majd egyébként 1912-ben Zenta második mozija, a *Royal Mozgó* (az első, az *Uránia* négy évvel korábban indult rendszeres vetítésekkel).

Néhány nagyobb és népszerűbb vendéglő vállalkozó tulajdonosai is próbálkoztak tevékenységük kibővítésével, így például FARKAS ORBÁN, aki szállóvendégeket is fogadott, vendéglője pedig néhány egylet gyülekezőhelye volt.

Akadtt aztán néhány olyan vállalkozó is, aki mind a helybeliek, mind a vidéki szállóvendégek különleges igényeinek igyekezett eleget tenni; a helybeli lapok tudósításaiból tudjuk, hogy a 80-as években már bordélyházak is működnek Zentán.

A Népkert

A zentai átlagos polgár mentalitása mezővárosi, amit „súlyosbít” a bácskai gazdák közmondásos természete: a határtalan vendégszeretet, másrészt a nagyvonalú mulatozásra való hajlam. Ennek jegyében 1894-ben minden 467 lakosra egy kocsmát jutott a zugkiméréseket nem is említve. Persze nem minden hely számított „előkelőnek”, az időmúlás azonban csak külsőségeiben volt különböző ezeken a helyeken.

A szórakozás és a társadalmi önmegvalósítás emelkedettebb szintjeiről esett már szó a korábbiakban (sport, játékonyság, műkedvelő tevékenységi formák). Elkerülhetetlen volt azonban, hogy Zenta egy „komolyabb” gazdasági-társadalmi elitet is kitermeljen magából. Ez iránt már megnövekedtek az igények, és kielégítésük egyre inkább lehetségessé is vált Zentán.

Érdekes módon már a kiegyezés előtti Zentán is jelentkeznek idő előtti kezdeményezések. Jellemző, hogy gyermekek éreznek rá bizonyos hiányosságokra, amelyek a már túlhaladott paraszti, illetve a még nem érett városi társadalom közötti ellentmondásokból erednek. Így JOVAN ĐORĐEVIĆ (1826–1900) gyerekfejjel szervezte meg első ízben Zentán a szerb amatőr színjátszást. Álmat azonban Zentán kívül álmodta végig; 1861-ben az ő kezdeményezésére alakult meg Újvidéken a *Szerb Nemzeti Színház*, később pedig részt vett a belgrádi *Királyi Szerb Népszínház* létrehozásában is.

A másik oldalon DUDÁS ÖDÖN (1852–1889) példáját említhetjük, aki tizenhárom évesen szerkeszt kéziratot újságokat. Később felnőtt fejjel a megyei, illetve a zentai helytörténet-kutatás és -írás egyik megalapozója, de immár Zentán kívül.

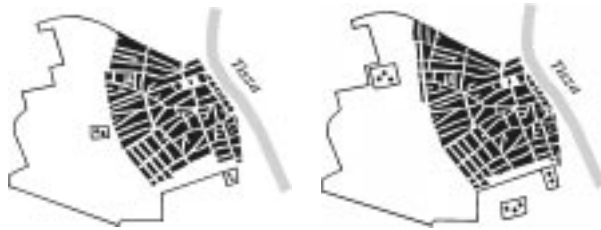
A helytörténet-kutatásban és -írásban a helybeli Dudás család egyes tagjai vállalták fel az úttörő munkát. A már említett Ödön mellett mindenekelőtt a „Dudások Dudása”, Gyula (1861–1911), aki hetven évvel Ugróczy után újból megírta a zentai csata történetét (amely ezúttal már Zentán került nyomtatásra), emellett a város középkori történetével is foglalkozott; sőt Zenta monográfiáját írta (s talán megírta, amire a fennmaradt töredék utal). Öccse, Andor (1869–?), veszi majd át tőle a stafétát, emellett Zenta krónikáját írja, sőt kabinetszerű múzeumi gyűjteményt rendez be a városházán. A régészet helybeli leleteit is ők ketten vallatták, értelmezték elsőként komolyabban. Mellettük Teodor Branovački (1834–1919) helybeli tanító említhető még, aki szintén érdeklődött a zentai régiségek – archeológia, helytörténet, néprajz – iránt.

Voltak aztán olyanok is, akik eleve nem tudták pályaképüket kisvárosi közegben elképzelni, mint például JOVAN MUŠKATIROVIĆ (1743–1809) vagy STEVAN SREMAC (1825–1906) írók.

Ismételten megállapítható, hogy a zentai csata nagy szerepet játszott a zentaiak másságáról kialakított tudat formálásában, amely megkülönböztette őket a hasonló mezővárosok lakóitól. A középkori, rövid ideig tartó városi idill egyre gyakoribb felrejtése mindezt csak tovább erősítette. Ilyen szempontból fontosnak tűnik, hogy 1903-tól a város újból használhatta 1506-ban kapott pecsétjét. Igazi kohéziós ereje azonban a zentai csatának volt, hiszen abban szerbek is részt vettek, s ez segítette megfogalmazni egy olyan közösségformáló gondolatot, miszerint valamely célt elérni együttesen is lehet, nem pedig csak egymás ellenében, amire sajnos szintén volt már példa a város történetében (Rákóczi-szabadságharc, 1848/49). Ez volt a helybeliek egyetlen említésre méltó „legkisebb közös nevezője”, amire ország-világ előtt hivat-

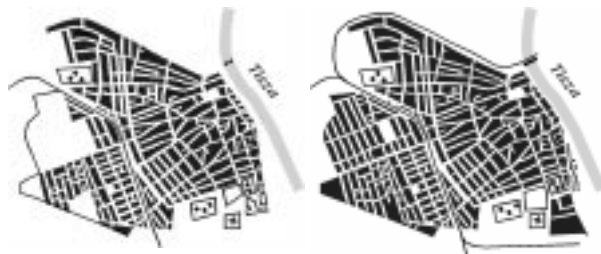
A város morfológiai fejlődése 1720 és 1755...

1800 és 1857...

1894 és 1909...

valamint 1945 és 1990 között
(Tari László rekonstrukciója alapján)

kozni lehetett; ami megkülönböztette őket Magyarország más városaitól, s egyben lokálpatriotizmusuk kialakításában is segédkezett.

A zentai csata évenkénti megünneplése továbbra is egyedülálló társadalmi esemény volt a városban, bár nem mindig ülték meg egyforma színvonallal. Nem jeleskedett azonban a város abban a törekvésben, hogy méltó emléket állítson a csatának.

A ma is látható talapzat egy kisebb emlékmű részeként készült a királylátogatás tiszteletére (1895), s az Eugen-szigetet mint helyszínt volt hivatott megjelölni. Az „Igazit” – Savoyai Eugen lovasszobrát –, melyet RÓNA JÓZSEF szobrászművész készített, a főterre szánták a csata bicentenáriuma alkalmából. Bár a szobor elkészült, a város különböző okokból nem tudta kifizetni, így az Ferenc József révén Budára került.

Emellett a város igyekezett a nagyobb közösségekhez való tartozását is ápolni, ami viszont többé-kevésbé a felszín alatt lappangó etnikai-vallási meghasonlottságot éltette tovább. Így a millenniumi ünnepeken való részvétel, a szabadságharcnak, illetve kiemelkedő alakjainak kultusza a magyarságtudat erősítését szolgálta. A helybeli szerbek és zsidók kötődése, lojalitása ilyen szempontból változó irányzatú. Ha részt is vettek az ilyen ünnepeken, nem túl nagy lelkesedéssel tették, hiszen volt ebben egy jó adag ön-erőszaktevés; bár a neológ zsidók asszimilációra hajlamos része még ezt a kompromisszumot is szívesen felvállalta.

Fontos közösségformáló – bár olykor megosztó – szerepe volt a helybeli **sajtónak**. Megjelenésének egyik előfeltétele mindenképpen a helyben működő nyomda; az első BARCSY ZSIGMOND nyitotta meg 1874-ben, egy évvel később pedig SCHWARCZ SÁNDOR, aki egyidejűleg könyvkereskedést is tartott. Utóbbi tipikus példája a vidéki nyomdatulajdonosoknak, akik egyben helyi lapok kiadóiként, könyv- és papíráru-kereskedőként lépnek fel; sőt, kezdetben maguk szerkesztik (s nem egyszerűen írják) az általuk kiadott újságot.

1875-ben jelenik meg az első két zentai hírlap: a *Zentai Figyelő* és a *Zenta és Vidéke*. Kezdetben hetilapok, majd hetente háromszor (általában piaci napokon) megjelenő újságok tájékoztatják, szórakoztatják vagy bosszantják az olvasókat. A zentai lapkiadás aranykora a századfordulót megelőző, illetve követő évtizedre tehető. Volt olyan év, amikor 3–4 lap jelent meg egyidejűleg. Ez leginkább a politikai harcok kiéleződésének tünete, hiszen a mindenkor jelenlevő legalább két újság egyike a szabadelvűek, a másik pedig a függetlenségek szócsöve volt. A reális igényeket jobban tükrözte példányszámuk, ami 1000–2000 között ingadozott. Idővel humoros jellegű lap is született, a 90-es évek közepén megjelenő, tiszavirág életű *Ellenőr*.

Azonkívül, hogy a kutató számára ezek a lapok olykor a helytörténet egyedüli forrásai, elmondható, hogy a mindenkori zentai lélek tükröződik bennük, hiszen közvetett módon még az írástudatlan napszámos is megszólal lapjaikon. Ilyen tekintetben legértékesebbek a vezércikkek, amelyek aktív szószólói egy-egy időszak közfelfogásának, ugyanakkor annak alakításában is részt vesznek. E téren többek között kitűnt: MAGYAR GYULA, KABOS ÁRMIN, Érdujhelyi Menyhért. Egyes lapok tárcarovatában gyakran kapott helyet Dudás Gyula helytörténeti írásaival.

A helybeli hírlapok mellett fontos nyomdaterméknek számítottak a város nevezetességeit ábrázoló képes levelezőlapok is, amelyek a XIX. század utolsó évtizedében

tűnnek fel Zentán. Megjelenésük itteni fényképezészek működését feltételezi, akik közül egy-egy úttörő már a 70-es években jelen van a város társadalmi életében.

Közülük is RENNER JÓZSEF tűnik ki, elsősorban sokoldalúságával, hiszen nemcsak portréfényképezéssel foglalkozott, hanem városfotózással, így feltehetőleg az első zentai képes levelezőlapokon megörökített motívumok is tőle származnak.

A POLITIZÁLÓ KÖZÖSSÉG

A kiegyezést követően Magyarország társadalmi-politikai élete is nagymértékben liberalizálódott. Bár ez nem terjedt ki az általános választójog érvényesítésére is, elmondható, hogy az ország a demokratizálódás útjára lépett.

Az Eugen Herceg Szálloda

Megmutatkozott ez azokban a pártharcokban is, amelyek a 70-es évektől kezdtek felélénkülni, hogy aztán a századforduló körül teljesen eldurvuljanak. Ennek oka mindenképpen a dualizmus ellentmondásaiban rejlett; a pro vagy kontra volt ugyanis a legfontosabb kérdés, amely megosztotta a korabeli magyar társadalmat. Így jött létre a két legbefolyásosabb s egyben legtömegesebb párt, amely váltakozó sikerrel próbált többséget szerezni akár a mikroközösségekben, akár az országgyűlésen: a *Szabadelvű* és a *Függetlenségi Párt*.

A Szabadelvű Párt a kiegyezés pozíciójából indult ki, s mint kormánypárt szinte töretlenül gyakorolta a hatalmat. 1910-től 1918-ig *Nemzeti Munkapárt* néven működik. A századforduló után liberális eszméit az előző században hagyva teljes mértékben az

osztrák politika szekerét tolja, így nem csoda, hogy az ellenzéki beállítottságú Függetlenségi Pártnak 1905-ben sikerül egy rövid, ötéves időszakra elhódítania a hatalmat. A kormánypártként szereplő ellenzék azonban szintén kiegyezni kényszerül Béccsel, így vajmi keveset valósít meg a kossuthi eszmékből, vagyis hogy minél nagyobb önállóságot harcoljon ki Magyarország számára a Monarchián belül.

A politikai harc velejárójaként e két párt is „osztódott”; frakciók jöttek létre, amelyek aztán önállósultak. Melléjük azonban természetesen más pártoknak is sikerült országgyűlési mandátumokhoz jutniuk, nagyobb szerepet azonban nemigen játszhattak a két nagy párt árnyékában. A századfordulótól azonban egyre nagyobb népszerűségre tett szert a *szociáldemokrácia*, annál is inkább, mert a felgyülemlett problémákat egyik kormány sem tudta kielégítően megoldani.

Az első zentai hírlapok

Zenta némileg a magyarországi általános politikai helyzet fordított tükörképét mutatta, hiszen itt általában a függetlenségek örvendtek nagyobb népszerűségnek. Mint rendezett tanácsú városnak joga volt országgyűlési képviselőt választani, s ez gyakran a Függetlenségi Párt jelöltje volt. Magában a városban azonban a kormánypártiak voltak a mindenkori hatalomtartók annál is inkább, mivel vagyoni állapotukból eredően (virilistaként) általában többséget tudtak szerezni a képviselő-testületben.

A 80-as években szerveződő két nagy pártalapszervezet elvileg nem nemzeti-vallási síkon tömörítette a zentaiakat. A gyakorlat azonban azt mutatta, hogy a helybeli szerbek és zsidók inkább a Szabadelvű Pártot támogatták. Erre inkább társadalmi-vagyoni helyzetük készítette őket, melynek védelmét szívesebben bízták mérsékelt, liberális eszméket valló képviselőre, mintsem a radikálisabb, olykor nacionalista és antiszemita szólamoktól sem mentes függetlenségiekre. Sajnos, az ilyen tömörülés még jobban táplálta a nemzetieskedő demagógiát.

A sajtó előzőleg már említett szerepe miatt a pártok közötti csatározások ismeretének kitűnő forrása. Példa értékű számunkra az 1912-ben lefolytatott országgyűlési

pót-képviselőválasztás, melyet országos viszonylatban is botrányosnak emlegettek, s melynek során elképesztő méretű korteskedés, megvesztegetés, választási csalás érhető tetten. Mivel pedig a Munkapárt jelöltje TELESZKY JÁNOS, zsidó származású pénzügyminiszter, ellenjelöltje viszont a német származású FERNBACH KÁROLY volt, elszabadultak a nacionalista és antiszemita indulatok is, szerencsére csak a sajtó hasábjain. Először mutatkozott meg Zentán a sajtó hatalma, amit köztudatformáló szerepének köszönhetett.

A NAGY TÖRÉS: AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ

Az első világháború közvetlen előzményei (annexió, vámháború, Balkán-háborúk) a helybeli lapokból követhetően lélektanilag felkészítették Zentát egy Szerbia ellen bekövetkezendő esetleges fegyveres konfliktusra. Világháborúra, akár csak hosszan tartó háborúra viszont nyilván itt is kevesen számítottak. Így amikor az teljes súlyával a városra nehezedett, meg kellett birkózni azokkal a kihívásokkal, melyek a megváltozott körülményekből adódtak.

Az anyagi tehervállalás mellett természetesen lelkileg is megviselte a lakosságot a hosszan tartó, bizonytalan kimenetelű háború, amit csak súlyosbított, hogy Zenta többnemzetiségű közösségének tagjai eltérően ítélték meg Magyarországnak, mindekelőtt pedig jómaguknak a szerepvállalását abban. A magyarok például a hadüzenet

Politikai korteskedés az Összetartás címlapján

után rohamszerű tüntetést szerveztek a főtéren, a Szentháromság-szobor körül. A szerbeket viszont érzékenyen érintette az előállt helyzet, hiszen tudathasadásos módon az anyaország ellen kellett volna állást foglalniuk. Bár a Vöröskereszt helybeli szervezetének tett többszöri adományaikkal bizonyos fokú lojalitásról tettek tanúbizonyságot, a populista sajtó (amelyet egyébként 1915-től fokozottabban cenzúráznak) nem egyszer indított heves kirohanásokat ellenük. E támadások csupán annyiban voltak jogosak, hogy az itteni szerbség valóban nem lelkesedett azért az ügyért, amiért magyar polgártársai. Az évenként kiírt hadikölcsönök, az árdrágulás és áruhiány az idő múlásával egyre inkább kikezdte az itteniek türelmét is, így a bűnbakkereső uszításra is egyre több vevő akadt. Természetesen a helybeli szerbeket és zsidókat (így, általánosítva) vádolták meg azzal, hogy nemigen sietnek a hadikölcsönjegyzéssel; hogy elsősorban a zsidó kereskedők azok, akik elrejtik az árut, illetve drágábban adják a központilag megszabottnál.

A korabeli lapok tudósításai azonban arról tanúskodnak, hogy nemzetiségre való tekintet nélkül egyre többen próbálták megkerülni a kényszerbeszolgáltatást, különösen a gabona esetében, hiszen folyamatos begyűjtése és elszállítása miatt lassanként akadozni kezdett a város ellátása. Másrészt a megnövekedett kereslet miatt már 1914 végéig drasztikusan növekedett a termények ára. A háború utolsó két évében lassanként más termékek is hiánycikké váltak, mint például a cukor, a petróleum, a méz, a szén. Nehézkessé vált a tejjelátás is. A háborús ökonómia velejárójaként megjelentek az élelmiszerjegyek.

S míg a jobb módú polgárság és a középbirtokos réteg el tudta viselni ezt a többszörös nyomást, addig a napszámosok tömege, valamint az elszegényedett iparosok és kisbirtokosok, bérlők egyre inkább az egzisztenciális lét peremére szorultak. Ugyanis nemcsak az árakat, hanem a napszámot is maximálták. 1917 és 1918 folyamán egyre több kérelem érkezik az előjárósághoz családi pótlék vagy háborús segély folyósítása ügyében. A behívott tartalékosok családjainak többsége segélyezésre szorul, ami nem egyszer csupán szimbolikus. 1914 szeptemberétől már Zentának is vannak háborús áldozatai, s ezzel felvetődik majd a hadiárvak, valamint a frontról visszatért, munkaképtelenné vált hadirokkantak problémája is.

A város mellett a Vöröskereszt helyi szervezete próbál meg enyhíteni az egyre nagyobb gondokon. Ebben a munkában részt vállaltak a Zentán működő más, karitatív jellegű társadalmi egyesületek is.

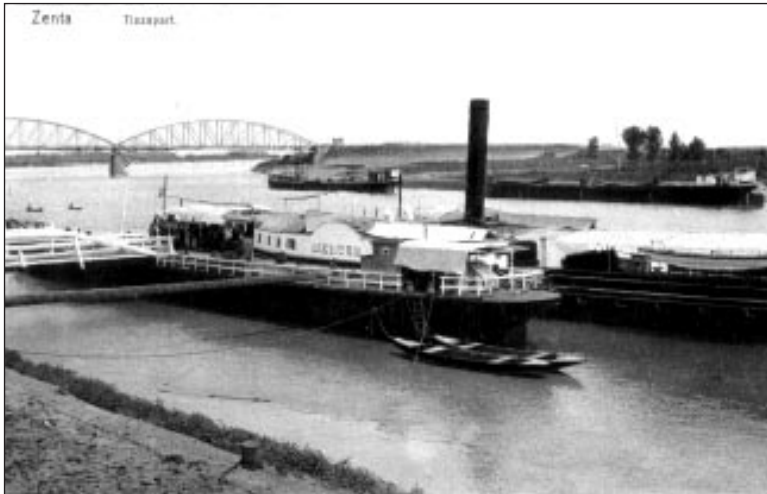
A *Vöröskereszt egyesület* zentai fiókja 1912 végén alakult. Működése 1914-ben élénkült meg. A háború kitörésekor ápolónői tanfolyamot szervez. A gimnázium épületében megnyílik a Vöröskereszt-kórház is a Zentára érkező sebesültek befogadására és ellátására. Kezdetben csak a tornatermet használták, később azonban már az összes helyiséget, sőt a *Szerb Olvasókör* nagytermét is igénybe kellett venni. A hivatásos orvosokon és ápolókon kívül önkéntesek is működtek itt. Amikor 1918 tavaszán a keleti fronton békét kötnek, indokolatlanná válik a hadikórház további fenntartása, így az épületet az ideiglenesen átköltöztetett gimnázium az 1918/19. tanévre már újra birtokába veheti, a városba bevonuló francia katonák elszállásolása végett azonban rövid időre ismét kénytelen átadni. A háborús évek komoly károkat okoztak az épületben: a tantermek

és szertárak berendezésében, bútorzatában, amit csak részben sikerül majd megtéríteni.

A másik gondot a megromlott közegészség okozta egyrészt a szükséges anyagi ráfordítás hiánya miatt, másrészt pedig a háborús viszonyok kedveztek a különféle járványos betegségek terjedésének. 1917-ben felújítják a himlőoltást Zentán is, az egy évvel később fellépő spanyolnátha ellen azonban nem tudnak már hathatósan védekezni.

Az 1918 őszen jelentkező epidémia október 10-e körül tetőzött a városban; ekkor a napi halálozás tíz fő volt átlagosan. A spanyolnátha összesen 218 áldozatot szedett Zentán.

TISZA ISTVÁN október 17-i parlamenti bejelentése, mely szerint Magyarország elvesztette a háborút, nyilván már senkit sem lepett meg különösebben, de a megdöbbenés nagy volt, hiszen sokakban ekkor fogalmazódtak meg e vesztes hadviselésnek az esetleges következményei. Október 25-én KÁROLYI MIHÁLY elnökletével megalakult a Nemzeti Tanács, amely a szociáldemokratákat, a radikálisokat, továbbá a Függetlenségi és Negyvennyolcas Párt balszárnyát tömörítette, s amely a következő napokban átvette a hatalmat. Országszerte – így Zentán is – megalakulnak a helyi tanácsok. A városban november 10-én 1500 fős nemzetőrséget állítanak fel a rend megőrzése érdekében. A szociális feszültségek tetőzése közepette ugyanis szaporodik a rendbontások, fosztogatások, rablások száma.

Tisza-part, Kossuth-híd

Károlyi még bízott az antanttal való kedvező békekötésben, illetve az ország területi integritásának megőrzésében, az ún. nemzetiségi területek sorsa azonban mindinkább bizonytalanná vált. November 3-án létrejött a várva várt fegyverszünet az

antant és az Osztrák-Magyar Monarchia között. Ennek értelmében az antant jogot formált a demarkációs vonaltól délre eső területek katonai megszállására.

A szerb csapatok november 16-án vonultak be Zentára GLIGORIJE HADŽI-JOVANOVIĆ vezérletével. Ugyanezen a napon kiáltják ki Budapesten a Parlament előtt a köztársaságot, Zentára nézve azonban ennek már nemigen van jelentősége.

A közigazgatási teendőket ideiglenesen a helyi szerb *Nemzeti Bizottság* (Narodni odbor) látja el. Az újvidéki nemzetgyűlésen (Velika narodna skupština) november 25-én a szerbek megszavazzák e területek elszakadását, valamint Szerbiához, illetőleg azzal együtt a december 1-jén megalakult délszláv államhoz, a Szerb-Horvát-Szlóven Királysághoz való csatolását. A zentai szerbek a Nagygyűlésre Joca Vujićot és Miloš Prekajski plébánost delegálták.

S míg a magyar lakosság felül az „ideiglenes állapot” délibábos látszatának, addig a szerbek hozzákezdenek az új rend kiépítéséhez. 1919. január 16-án a főispán kinevezi a tisztkart élén ĐURA VUJIĆ polgármesterrel, s túlnyomórészt szerb tagokkal. Február folyamán népszámlálást tartanak, amely rögzíti a korabeli népesedési állapotot. Mint majd megmutatkozik, ennek inkább politikai jelentősége van a béke végleges megkötésekor fellépő esetleges területi huzavona miatt; hiszen a trianoni béke megkötése után megindul majd a mindenkori határváltozások emberi-egyéni vonatkozásban tragikus kísérőjelensége: a migráció (lakosságcsere, kivándorlás).

A februári népszámláláskor egyébként 27 166 magyart, 2768 zsidót, 1899 szerbet és 632 németet írtak össze, összesen 31 965 lakost. A zsidóság létszámának növekedése minden bizonnyal a háború alatt Galíciából való tömeges elvándorlásukkal magyarázható.

E népszámlálás mintegy szimbolikusan is új korszak kezdetét jelenti egy évvel a békekötés, valamint a törvényes rendezés előtt; ugyanakkor lezárul a régi, amely - ha nem is éppen minden vonatkozásban -, de mindenképpen Zenta aranykorának tekinthető.

Forrásközlés

ZENTA A TISZAI KORONAKERÜLETBEN (1751–1848)

A magyarországi céhes kézművesipar forrásanyagának katasztere II.
Budapest, 1975.

Matković, Lajčo, Bačko-Bodroška županija (1688–1849). VIII/4:
Katalog odabranih regesta (1771–1779). Arhiv
Vojvodine. Novi Sad, 1993.

Matković, Lajčo, Bačko-Bodroška županija (1688–1849). VIII/5:
Katalog odabranih regesta (1780–1784). Arhiv
Vojvodine. Novi Sad, 1994.

Levéltári források

A KÖZÉPKOR (1216–1526)

CSML (Csongrád Megye Levéltára Szeged), Szvti (Szeged város titkos iratai) 34. sz.
EFL (Esztergomi Főkáptalan levéltára) AS (Acta saecularia sorozat), Ladula U, fasciculus 4., Nr. 93.
MOL (Magyar Országos Levéltár Budapest), Dl. (Mohács előtti oklevélgyűjtemény)
Df. (Dl. oklevelek fotói)
Mf. (Mikrofilmtár)
Pannonhalma, Capsa 16 L = A pannonhalmi Szent Benedek-rend Főapátsága Levéltára, Pannonhalma.
ZTL (Történelmi Levéltár Zenta), F:013.3. Dudás Gyula személyi fond, Zenta története kézirat.
F:381.1-5. Vujić Joca gyűjtemény, Dudás Andor által gyűjtött iratok.

A TÖRÖK IDŐK (1526–1699)

BAI, Defter-i mufaszal-i liva-i Szegedin fi szene 968 [A szegedi szandzsák 968. évi részletes adóösszeírása], Tapo defter No. 332. varak 138. Vass Előd fordítása, kiadatlan.
BNW, Defter-i dzsizje-i gebran-i liva-i Szegedin fi szene 988 [A szegedi szandzsák hitetlenjeinek 988. évi fejadó-összeírása], Türk. Hass. Mixt. 531. Vass Előd fordítása.
Defter-i müfredat-i dzsizje-i gebran-i nevah-i liva-i Szegedin [A szegedi kaza hitetlenjeinek összeírása 1591]. Türk. Hass. Mixt. 534. Vass Előd fordítása.
MOL, E 156, Urbaria et conscriptiones [Urbáriumok és összeírások].
OSZK, M 136, Apponyi-gyűjtemény, Térképtár, Lazarus totius Hungariae chronographia.
PROL (Public Record Office London), State papers foreign (Külügyi iratok), Germany Empire and Hungary.

ZENTA A TISZAI HATÁRÖRVIDÉK KERETÉBEN (1700–1751)

MOL, Archivum Regnicolare, 1720. évi országos összeírás, Mf., 3136. sz.d.

ZENTA A TISZAI KORONAKERÜLETBEN (1751–1848)

Történelmi Levéltár, Zenta

- F: 381 Joca Vujić GYŰJTEMÉNY.
Dudás Andor krónikája.
Rendezés alatt álló vegyes anyag
- F: 560 Zenta kiváltságos mezőváros (1766–1849).
1-2. Zenta mezőváros községe és tanácsa gyűlésének jegyzőkönyvei (1833–1843).
3-14. Zenta mezőváros tanácsa törvényszolgáltató üléseinek jegyzőkönyvei (1793–1845).
22. Halász-féle birtokkönyv (1797).
51-107. Dicalis conscriptionis (1804–1840).
249-251. Általános és gazdasági iratok (1770–1848).

A FORRADALOM ÉS A POLGÁRI ÁTALAKULÁS KORÁBAN (1848–1918)

Történelmi Levéltár Zenta

- F: 381 Joca Vujić gyűjteménye.
Dudás Andor krónikája
Rendezés alatt álló vegyes anyag
- F: 560 Zenta kiváltságos mezőváros (1766–1849)
252. Általános és gazdasági iratok (1848–1849)

Magyar Országos Levéltár, Budapest

- H 2 Országos Honvédelmi Bizottmány iratai
3856 (mikrofilm). 1849: 1401-1500 sz. (159. o.)

OSZTRÁK ABSZOLUTIZMUS, SZERB VAJDASÁG, MAGYAR PROVIZÓRIUM (1849–1867)

Történelmi Levéltár, Zenta

- F: 381. Joca Vujić gyűjtemény.
Dudás Andor krónikája
Rendezés alatt álló vegyes anyag
- F: 003. Zenta redezett tanácsú város.
– Iratok (Iskolaügy, 1856–1916).
– Közgyűlési jegyzőkönyvek (1854–1855)
2–13. Közgyűlési jegyzőkönyvek (1855–1867)
- F: 423. Zentai ipartársulat (1820–1949).
1. Céhlejstrom és jegyzőkönyv (1823–1871).

A KIEGYEZÉSEK ÉS VÁLTOZÁSOK KORA (1867–1918)

Történelmi Levéltár Zenta

- F:003. *Zenta rendezett tanácsú város (1850–1918)* 13–61. Zenta város képviselői gyűlésének jegyzőkönyvei (1867–1918) [jelzet n.]. Közigazgatási iratok. A) 1891–1895 B) 1896
- F:381 *Joca Vujić-gyűjtemény*
Dudás Andor krónikája
Rendezés alatt álló vegyes anyag

Irodalom

A KÖZÉPKOR (1216–1526)

- Borovszky Samu (szerk.): Magyarország vármegyéi és városai. *Bács-Bodrog vármegye. I–II.* Budapest, é.n. [1909]
- Bukurov, Branislav: Dolina Tise u Jugoslaviji. *Odabrani radovi* [A Tisza völgye Jugoszláviában. Válogatott dolgozatok]. Novi Sad, 1976.
- Csánki Dezső: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában.* I. Budapest, 1890.
- Dobos János: *Zenta pecsétje és címere 1506–1920.* Zenta, 1997.
- Dudás Andor: *Zenta rövid története.* H. n. [Zenta], 1903.
- Dudás Gyula: *Zenta város története. Kézirat,* h.n., é.n., TLZ, F:013.3.
- Dudás Gyula: *Zenta az Árpádok korában.* Bács-Bodrogh Vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve (BBVTTE) 1890.
- Dudás Gyula (szerk.): *Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monografiája.* I–II. Zombor, 1896.
- Elter István: *Magyarország Idrisi földrajzi művében (1154).* Acta Historica Szegediensis, 1985.
- Érszegi Géza: *Adatok Szeged középkori történetéhez.* TCSMT, Szeged, VI/1982.
- Farkas József (szerk.): *Szeged története.* 2. (1686–1849). Szeged, 1985.
- Fábrí Jenő: *Zenta 1526-ig.* Gradja za monografiju Sente 3. füzet. Zenta, 1965
- Gárdonyi Albert (szerk.): *Budapest történetének okleveles emlékei* I. (1148–1301). Budapest, 1936.
- Guelmino János: *Zenta és környékének növényei. I. Virágosok.* Gradja za monografiju Sente 12. Zenta, 1968.
- Gyetvai Péter: *A Tiszai korona-kerület telepítéstörténete. I. könyv: A Tiszai koronakerület története és újkori magyar népességének eredete.* Kalocsa, 1992.
- Győrffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* I. Budapest, 1963.
- Iványi István: *Adatok Zenta történetéhez.* Zentai Figyelő, 1879. évi 9–10. sz
- Iványi István: *Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára.* I–V. Szabadka, 1889–1907; reprint kiadás: I–II., III–V. Szabadka, 1991.
- Jerney János: *Vizsgálódások a régi kun nemzet nyelvéről.* Tudományos Társ., 1842, II.
- Klinghammer István, Papp-Váry Árpád: *Földünk tükre, a térkép.* Budapest, 1983.
- Kristó Gyula (szerk.): *Szeged története* I. Szeged, 1983.
- Márkus Dezső (szerk.): *Magyar jogi lexikon* I–VI. Budapest, 1898–1907.
- Monumenta Vaticana. I., Rationes collectorum pontificorum in Hungaria, 1281–1375.* [Vatikáni kútfők. A magyarországi pápai adószedők számadásai, 1281–1375.] Budapestini, 1887.
- Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula (szerk.): *Anjoukori okmánytár* III. Budapest, 1878.
- Ortvay Tivadar: *Magyarország régi vízrajza. I.* Budapest, 1882.

- Petrovics István: *A szegedi vár korai történetéhez*. Tanulmányok Csongrád Megye Történetéből. VI/1982
- Reizner János: *Szeged története* IV. Szeged, 1900.
- Stegena Lajos: *Magyarország térképei a mohácsi vész előtt*. Budapest, 1991.
- Szekeres László: *Középkori települések Északkelet-Bácskában*. Újvidék, 1983.
- Vass Előd: *A szabad királyi jogállás visszaszerzése és érvényesítése*. In Farkas J.: Szeged története, 1985.
- Wenzel Gusztáv: *Árpád-kori új okmánytár* VII. kötet. Pest, 1869

A TÖRÖK IDŐK (1526–1699)

- Balogh Károly György: *Történet-politikai tanulmányok Eugen Savoya hercege életrajzához*. Zenta, 1891.
- Barta László: *Spanyol követjelentés Szeged visszavívásáról*. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1988/I, Szeged, 1989.
- Czimer Károly: *A szegedi szandzsák*. Dugonics Társaság Könyvei, 1. Szeged, 1894.
- Dobos János: *Kanizsa, Martonos és Horgos a török hódoltság korában*. Kanizsa monográfiája I. Történeti rész 1. kötet, Az ősidóktól 1848-ig. Magyarkanizsa, 1995.
- Fábrí Jenő: *Szenta a török uralom alatt*. Gradja za monografiju Sente, 8. Zenta, 1967.
- Gilicze János: *Az 1695. és 1696. évi hadjáratok és térképeik*. Makó, 1996.
- Iványi István: *A tiszai határőrvidék*. Hazánk, I., 1884.
- Ivić, Aleksa: *Istorija Srba u Vojvodini od najstarijih vremena do osnivanja Potisko-pomoriške vojne granice (1703)* [A szerbek története a Vajdaságban a legrégebb időktől a Tisza-Maros menti határőrvidék megalakításáig (1703)]. Novi Sad, 1929.
- Jedlicska Pál: *Eredeti részletek a gróf Pálffy család okmánytárához 1401–1463 s gróf Pálffynak életrajzi vázlatai*. Budapest, 1910.
- Katona, Stephanus: *Historia critica Regnum Hungariae etc.* [Magyarország kritikai története stb.], tom. XVI., ord. XXXV. Budae, 1804.
- Nagy Lajos: *Az 1686–1687. évi hadjárat*. In: *Budától Belgrádig*, 1987.
- Popović, J. Dušan: *Srbi u Vojvodini* [A szerbek Vajdaságban] I. Novi Sad, 1957.
- Savoyai Jenő 1697. szeptember 15-én kelt jelentése Lipót császárhoz. Kiadásai: *A zentai csata, amint azt Eugen herceg tudósításában megírta*, [Zenta, é.n.]; a jelentés spanyol fordítását magyarra fordította Barta László.
- Stanojević, Gligor: *Prilog proučavanju bitke kod Sente 11. septembra 1697. godine* [Adalék az 1697. szeptember 11-i zentai csata tanulmányozásához], Zbornik za istoriju Matice srpske (MS), sveska 9. füzet, Novi Sad, 1974.
- Sugár István: *Lehanyatlík a török félhold*. Budapest, 1983.
- Szakály Ferenc: *Magyar adózás a török hódoltságban*. Budapest, 1981.
- Szakály Ferenc: *Buda visszafoglalásának emlékezete 1686*. Budapest, 1986.
- Szárics Bertalan: *Savoyai Eugen herceg zentai győzelme*, BBVTÉ XIII/1897.
- Szilády Áron, Szilágyi Sándor: *Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon Nagy-Kőrös, Czegléd, Dömsöd, Szeged, Halas levéltáraiból* I-II. Pest, 1863.
- Szita László (szerk.): *Budától Belgrádig*. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez. Pécs, 1987.
- Szita László: *Részletek Lotharingiai Károly fővezér naplójából 1686–1687*. In: *Budától Belgrádig*, 1987.
- Vass Előd: *A szegedi és a csongrádi náhije 1548. évi összeírása*. TCSMT III/1979.
- Vass Előd: *A szegedi náhije 1553–1554. évi török adóösszeírása*. TCSMT VI/1982.

- Vass Előd: *Az egri vár török védelmi rendszere és az egri ostromzáron átjuttatott török levelek. Magyar és török végváarak.* Studia Agrensia, 5. Eger, 1985.
- Vass Előd: *Török megszállás alatt.* In: *Baja története a kezdetektől 1944-ig.* Szerk.: Kőhegyi Mihály. Budapest, 1989.
- Vass Előd: *A szabadkai nájije 1570. évi török adóösszeírása (kézirat).* Budapest, 1991.
- Zirojević, Olga: *Upravna podela današnje Vojvodine i Slavonije u vreme Turaka* [A mai Vajdaság és Szlavónia közigazgatási felosztása a török időkben]. Zbornik za istoriju Matice srpske, 1. Novi Sad, 1970.

ZENTA A TISZAI HATÁRŐRVIDÉK KERETÉBEN (1700–1751)

- Bán Péter (szerk.): *Magyar történelmi fogalomtár I-II.* (A-K, L-Zs). Budapest, 1989.
- Blazovich László (szerk.): *A honfoglalástól a polgári forradalom és a szabadságharc végéig.* Csongrád megye évszázadai. Történelmi olvasókönyv. I. Szeged, 1985.
- Borovszky Samu (szerk.): *Bács-Bodrogh vármegye I-II.* Budapest, é.n.
- Dobos János: *Zenta az árutermelés és polgárosodás kialakulásának időszakában.* Zentai Füzetek 15. Zenta, 1967.
- Dudás Gyula: *A város mint határőrvidék.* Zentai Híradó, 1884. évi 28. sz.
- Dudás Gyula: *A bácskai és a bánsági szerbek szereplésének története 1526–1711.* Zombor, 1896.
- Györfly István: *Magyar falu, magyar ház.* Budapest, 1943.
- Iványi István: *A tiszai határőrvidék 1686–1750.* Budapest, 1885.
- Ivić, Aleksa: *Istorija Srba u Vojvodini* [A szerbek története a Vajdaságban]. Novi Sad, 1929.
- Koroknai Ákos: *Gazdasági és társadalmi viszonyok a dunai és a tiszai határőrvidéken a XVIII. század elején.* Budapest, 1974.
- Koroknai Ákos: *Kanizsa és Martonos határőrvidéki korszaka.* Kanizsa monográfiája I. Történeti rész, 1. kötet, Az ősidőktől 1848-ig. Magyarkanizsa, 1995.
- Magyar törvénytár, 1000–1895.* Milleniumi emlékkiadás. Budapest, 1899–1900.
- Popović, J. Dušan: *Srbi u Vojvodini* [Szerbek a Vajdaságban] 2. könyv, 1699–1790. Novi Sad, 1959.
- Thaly Kálmán (szerk.): *Archivum Rákócziánium I-X.* Budapest, 1873–1883.

ZENTA A TISZAI KORONAKERÜLETBEN (1751–1848)

- Bácskai Vera: *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején.* Budapest, 1988.
- Bán Péter (szerk.): *Magyar történelmi fogalomtár I-II.* Budapest, 1989.
- Borovszky Samu (szerk.): *Bács-Bodrogh vármegye I-II.* Budapest, é.n. (1909)
- Dobos János: *Zenta az árutermelés és polgárosodás időszakában.* Zentai Füzetek 15. Zenta, 1967.
- Dudás Endre: *A Tiszán inneni korona-kerületnek rövid múltja, jogviszonya és a korona mint földesurávi dézma pere.* Szeged, 1868.
- Dudás Gyula: *A zentai kurialisták.* Zentai Híradó III. (1884) évf. 48., 49., 50. sz.
- Dudás Gyula (szerk.): *Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monográfiája I-II.* Zombor, 1896.
- Dudás Gyula: *Az oktatásügy története Bács-Bodrogh vármegyében I.* Zombor, 1902.
- Dudás Gyula: *A bácskai jakobinusok.* Adalék Bács megye kulturtörténetéhez. A Bács-Bodrogh vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve. XXI, 3. Zombor, 1905.
- Égető Melinda: *Zenta környéki szállások.* In: *Paraszti társadalom és műveltség a 18-20. században.* III. Tanyák. Szolnok, 1974.
- Érdújhelyi Menyhért: *Görögök a Bácskában a török háborúk után.* A Bács-Bodrogh vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve. XIX, 3. Zombor, 1903.

- Gavrilović, Slavko: *Srem, Banat i Bačka od kraja XVIII do sredine XIX veka* [A Szerémség, a Bánság és a Bácska a XVIII. század végétől a XIX. század közepéig]. Zbornik za istoriju Matice srpske 6. Novi Sad, 1972.
- Gráfiik Imre: *Hajózás és gabonakereskedelem*. Folklor és etnográfia 65. Debrecen, 1992.
- Gyetvai Péter: *Egyházi szervezés* (főleg az egykori déli magyar területeken és a bácskai Tisza mentén). München, 1987.
- Gyetvai Péter: *A Tiszai korona-kerület telepítéstörténete I*. A Tiszai korona-kerület története és újkori magyar népességének eredete. Kalocsa, 1992.
- Hegediš, Antal-Čobanović, Katarina: *Demografska i agrarna statistika Vojvodine 1767-1867*. [A Vajdaság demográfiai és agrárstatistikája 1767 és 1867 között]. Monografije 34. Filozofski fakultet u Novom Sadu, Institut za istoriju. Novi Sad, 1991.
- Kanizsa története*. I. Történeti rész: Az ősidóktól 1848-ig. 1. kötet. Magyarkanizsa, 1995.
- Knežević, Milivoje V. (szerk.): *Senta*. Zbornik priloga za istoriju grada. [Zenta. Várostörténeti adalékok gyűjteménye]. Senta, 1935.
- Popović, Dušan J.: *Srbi u Vojvodini II. Od Karlovačkog mira 1699 do Temišvarskog sabora 1790*. [Szerbek a Vajdaságban. II. Az 1699. évi karlócai békétől az 1790-es temesvári gyűlésig]. Novi Sad, é. n.
- Rác Vince: *Poljoprivreda u Senti* [Zenta mezőgazdasága]. Gradja za monografiju Sente 10. Senta, 1967.
- Rakić, Lazar: *Seobe Srba u Rusiju u XVIII veku* [A szerbek Oroszországba költözése a XVIII. században]. Godišnjak Istorijskog muzeja Vojvodine 1991. Novi Sad, b.g.
- (sz.n.), Senta (Zenta) és Ada városok kiváltságlevellei. A Bács-Bodrogh vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve. XX, 2. Zombor, 1904.
- Tóth Péter: *Felekezeti elemi iskolák Zentán*. Adalék a zentai népiskolák történetéhez. Monográfia Füzetek 25/A. Zenta, 1979.
- Ugróczi Ferenc: *Zentai ütközet*. Szeged, 1816.

A FORRADALOM ÉS A POLGÁRI ÁTALAKULÁS KORA (1848–1918)

- Dudás Andor: *Zenta bevétele 1849-ben*. A Bács-Bodrogh vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve. XXVII, 1. Zombor, 1912.
- Gavrilović, Slavko: *Srbi u revoluciji 1848–1849* [Szerbek az 1848–1849-es forradalomban]. Istraživanja 5. Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, Institut za istoriju. Novi Sad, 1976.
- Knežević, Milivoje V. (szerk.): *Senta*. Zbornik priloga za istoriju grada [Zenta. Várostörténeti adalékok gyűjteménye]. Senta, 1935.
- Közlöny, hivatalos lap. 18./1849. február 3. 64. 65./1849. március 29.
- Krestić, Vasilije (szerk.): *Srbi i Madari u revoluciji 1848–1849. godine* [Szerbek és magyarok az 1848–1849-es forradalomban]. Naučni skupovi XVI. Odeljenje jezika i književnosti 3. SANU. Beograd, 1983.
- Popović, Daka: *Uspomena Timoteja Brankovića, paraoha senčanskog na 1849–1850* [Timotej Branković zentai plébános 1849–1850-es emlékiratai]. Zbornik Matice srpske, serija Društvenih nauka 10. Novi Sad, 1955.
- Špira, Đerđ: *Nacionalna politika levice u peštanskoj revoluciji marta 1848* [A baloldal nemzetiségi politikája az 1848. márciusi pesti forradalom idején]. Zbornik za istoriju Matice srpske 1. Novi Sad, 1970.
- Thim József: *Dél-Magyarország önvédelmi harca 1848–1849-ben I*. Bács-Bodrogh megyei és Szerém-végvidéki események. Zombor–Budapest, 1887.
- Thim József: *Az 1848–49. évi események*. In: Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monográfiája I. Zombor, 1896.

- Varsányi Péter István: *Szerbek és magyarok a Tisza mentén*. Csernovits Péter politikai pályája. Dél-Alföldi évszázadok 4. Békéscsaba-Szeged, 1988.
- Varsányi Péter István: *Elszabadult indulatok...* A zentai véres gyertyaszentelő. In: Magyarok a Kárpát-medencében (szerk.: Glatz Ferenc). História-könyvek. Budapest, 1989.

OSZTRÁK ABSZOLUTIZMUS, SZERB VAJDASÁG, MAGYAR PROVIZÓRIUM (1849–1867)

- A zentai Casino-egylet alapszabályai*. Szabadka, 1862.
- Bán Péter (szerk.): *Magyar történelmi fogalomtár I-II*. Budapest, 1989.
- Dobsa László, Máriáss Imre (szerk.): *Magyar ipar és kereskedelem*, Budapest, 1941.
- Dudás Endre: *A Tiszán inneni korona-kerületnek rövid múltja, jogviszonya és a korona mint földesuráivali dézma pere*. Szeged, 1868.
- Dudás Gyula (szerk.): *Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monográfiája I-II*. Zombor, 1896.
- Égető Melinda: *Zenta környéki szállások*. In: Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században. III. Tanyák. Szolnok, 1974.
- Gyetzvai Péter: *A Tiszai korona-kerület telepítéstörténete I*. A Tiszai korona-kerület története és újkori magyar népességének eredete. Kalocsa, 1992.
- Hegediš, Antal, Čobanović, Katarina: *Demografska i agrarna statistika Vojvodine 1767–1867* [A Vajdaság demográfiai és agrárstatisztikája 1767 és 1867 között]. Monografije 34. Filozofski fakultet u Novom Sadu, Institut za istoriju, Novi Sad, 1991.
- Knežević, Milivoje V. (szerk.): *Senta*. Zbornik priloga za istoriju grada [Zenta. Várostarténeti adalékok gyűjteménye]. Senta, 1935.
- Rác Vince: *Poljoprivreda u Senti* [Zenta mezőgazdasága]. Grada za monografiju Sente 10. Senta, 1967.
- Tóth Péter: *Felekezeti elemi iskolák Zentán*. Adalékok a zentai népkiskolák történetéhez. Monográfia Füzetek 25/A. Zenta, 1979.
- Vigh Ágoston: *A zentai kórház története*. Monográfia Füzetek. Zenta, 1966.

A KIEGYEZÉSEK ÉS VÁLTOZÁSOK KORA (1867–1918)

- Bán Péter (szerk.): *Magyar történelmi fogalomtár I-II*. Budapest, 1989.
- Borovszky Samu (szerk.): *Bács-Bodrogh vármegye I-II*. Budapest, é. n. (1909)
- Csoőr Gáspár (szerk.): *Bácska társadalmi élete*. Budapest, é. n.
- Dobos János: *Srednje škole* [Középkiskolák]. Senta, b.g.
- Dobos János: *Okmányok az 1897. évi zentai földmunkás-megmozdulások történetéhez*. Zenta, 1967.
- Dudás Gyula (szerk.): *Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monográfiája I-II*. Zombor, 1896.
- Égető Melinda: *Zenta környéki szállások*. In: *Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században*. III. Tanyák. Szolnok, 1974. 116–132.
- Fodor István, Kalmár Károly: *Žitopromet – malom Zenta*. A zentai malomipar története. Zenta, 1994.
- Gonda László: *A zsidóság Magyarországon*. 1526–1945. Budapest, 1992.
- Hegediš, Antal, Čobanović, Katarina: *Demografska i agrarna statistika Vojvodine 1767–1867* [A Vajdaság demográfiai és agrárstatisztikája 1767 és 1867 között]. Monografije 34. Filozofski fakultet u Novom Sadu, Institut za istoriju, Novi Sad, 1991.
- Huszágh László: *A zentai gyógyszerárak története*. Zenta, 1966.
- Kövér György: *Iparosodás agrárországban*. Magyarország gazdaságtörténete 1848–1914. Budapest, 1982.
- Knežević, Milivoje V. (ur.): *Senta*. Zbornik priloga za istoriju grada [Zenta. Várostarténeti adalékok gyűjteménye]. Senta, 1935.

- Mesaroš, Šandor: *Položaj Mađara u Vojvodini 1918–1929*. [A vajdasági magyarok helyzete 1918 és 1929 között]. Monografije 19. Filozofski fakultet u Novom Sadu, Institut za istoriju. Novi Sad, 1981.
- Pejin Attila: *A zentai zsidóság rövid története*. In: Honismereti közlemények (szerk.: Székelyné Kőrösi Ilona). Kecskemét, 1992.
- Pejin, Attila: *Jevrejska konfesionalna udruženja u Senti do 1941. godine* [Zsidó vallási egyesületek Zentán 1941 előtt]. Rad vojvođanskih muzeja 35. Novi Sad, 1993.
- Rác Vilmos: *Közgazdasági viszonyok a Bácskában*. I. Általános rész. Szabadka, 1884.
- Rác Vince: *Poljoprivreda u Senti* [Zenta mezőgazdasága]. Senta, 1967.
- Rác Vince: *Földosztások Zentán*. Zenta, 1979.
- Szabályrendelet Zenta rendezett tanácsú város szervezetéről*. Zenta, 1898.
- Tolmácsy Géza: *Pénzügyi élet I*. Bankok és részvénytársaságok. 1876–1944. Zenta, 1969.
- Tolmácsy Géza: *Pénzügyi élet II*. A tőkésvilág kereskedelmi magánvállalkozóinak, szövetkezeteinek és részvénytársaságainak cégjegyzéke 1876-tól a második világháború befejezéséig. Zenta, é. n.
- Tolmácsy Géza: *A zentai sport és testnevelés krónikája* (Testnevelés I.). Zenta, 1971.
- Tolmácsy Géza: *A zentai társadalmi egyesületek 1918-ig I-II*. Zenta, 1972.
- Tóth Péter: *Felekezeti elemi iskolák Zentán*. Adalékok a zentai népiskolák történetéhez. Zenta, 1979.
- Valkay Zoltán: Zentai építőiparosok. *Létünk* 1-2. XXVII. 1997.
- Valkay Zoltán: „*Itt jártadban jelet is hagyjál...*” Zenta építésze. Zenta, 1997. (Az azonos című kiállítás katalógusa)
- Vigh Ágoston: *A zentai kórház története*. Zenta, 1966.
- Zentai hírlapok (1875–1918) gyűjteményei a zentai Történelmi Levéltárban, a zentai Városi Múzeumban, illetve a budapesti Országos Széchényi Könyvtárban

NÉVMUTATÓ

Személynevek

A

Adamović, Ž. R. 142
Adorján 228
Ahmed pasa 239, 243
Ajtony 199
Al-Idriszi 200, 201
Alpár 263
Ammianus Marcellinus 175
Ammundsen, Sigurd 200
I. András 189
II. András 28
András custos 211
Andruskó Károly 37, 38
Anonymus 186, 201
Antal L. 142
Apafy Mihály 237
Appel Ede 359
Apponyi 41
Aradski, Samuilo 321
Ardarich 178
Árpád 186, 199
Árpád-ház 188, 192
Árpád-házi királyok 28, 188, 199
Attila 25, 176, 177, 178
Augustus 159

B

Baár-Kalán asszony 29
Babai 179
Babin 300
Babinger, Franz 39
Bach, Alexander 322, 323
Bácskai Vera 375
Bácsmegyei Ferenc 220
Bacsó Nándor 95

Badeni Lajos Vilmos őrgróf 258
Baderlicza (Boderlitz) János 279
Baderlicza Jován 262
Badrlica család 300
Badrlica, Arsenije 300, 320
Badrlica, Djordje 296
Badrlica, Sava 298
Baján kagán 179, 180
Bakos Kálmán 183
Balassy Ildikó 8, 37
Baló Mátyás 241, 242
Balog János 59
Balogh János 238
Balogh Károly György 253, 374
Bán Péter 375, 377
Bancsa, Jovan 230
Bánffy Gyula 354
Banner 194
Barcsy Zsigmond 364
Bardarics Sztóján 262
Bariska István 39
Barkóczy Ferenc 239, 240, 242, 243
Barta László 8, 37, 374
Báthory István országbíró 30, 212
Becskerék Mihály 238
IV. Béla 203, 216
Belovukin 228
Benedek Elek 313, 314, 331, 359
Bercsényi 263
Berić, Berislav 20
Berikhosz 177
Berta István 346
Bezzegh György 238
Birinyi Pál 222
Bíró László 221
Blaeu, Joan 34
Blazovich László 375

Bodófalvi (Bodó) Ferenc 220, 221
 Bódog 228
 Bodor Géza 38
 Boromisza János 15, 16
 Borovszky Samu 18, 194, 373, 375, 377
 Bottyán János generális 263
 Boža, P. 142
 Brancsics (Branchyth) István 220
 Branko 228
 Branković, Timotije 358
 Brankovics György 222
 Branovački 300
 Branovački, Danilo 21
 Branovački, Mihajlo 296
 Branovački, Todor (Teodor) 156, 362
 Branovátzky Szubota 279
 Braun József 344
 Bubek Imre gróf 211
 Budoszlai Lukács 221
 Bukurov, Branislav 31, 214, 373
 Bulla Béla 194
 Burány Béla 21, 38
 Burebiszta 170, 172
 Burgomayne márkí 241
 Bűn László 219
 Byró Lázár 221

C

Caprara 253
 Caraffa tábornok 244
 Childe, V. Gordon 162, 168
 Commercy, Charles 249
 II. Constantinus 175
 X. Constantinus 187
 Coriolis 52
 Crni Milos 262
 Cvijic, J. 49
 Czimer Károly 227, 374
 Čarnojević, III. Arsenije 245, 260
 Čobanović, Katarina 377
 Čurčić, dr. Milorad 8, 38

Cs

Csajághi ezredes 263
 Csanádi 28
 Csánki Dezső 39, 208, 210, 373

Csarik, Miklós 230
 Cselavics Novak 262
 Cselebi, Evlija 33, 39, 237, 238
 Csernovits Péter 377
 Csonka 228
 Csomboli 228
 Csoór Gáspár 377
 Csornai R. 142
 Csuka 228
 Csuka Zoltán 20

D

Davidovac, Damjan 320, 321
 Demcsa János 321
 Diener József 313
 Dietrichstein 251
 Dilavko 228
 Dimitre, Jaksa 230
 Dimitri 228
 Dimitri György 228
 Dimitrovik 228
 Dobos 228
 Dobos János 8, 37, 38, 39, 373, 374, 375, 377
 Dobsa László 377
 Dokucsajev, Vaszilij 75, 76
 Domonkos kanonok 211
 Dózsa György 219, 225
 Draga 228
 Drakovics Gavro 262
 Drozsik 228
 Drusus 172
 Dudás Andor 17, 18, 19, 20, 25, 26, 27, 28, 39, 59, 68, 214, 220, 362, 371, 372, 373, 376
 Dudás Endre 13, 39, 201, 242, 375, 377
 Dudás Gyula 7, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 22, 23, 25, 26, 28, 31, 36, 39, 41, 95, 142, 148, 156, 194, 201, 203, 204, 205, 206, 214, 218, 219, 220, 221, 242, 243, 244, 247, 253, 254, 262, 263, 264, 362, 364, 371, 373, 375, 377
 Dudás István 17
 Dudás Lajos 16, 17
 Dudás Ödön 362
 Đenadić, D. 142
 Đorđević, Ivan 38

Dorđević, Jovan 362
 Đukić, N. 143
 Đuknić, Emilije 19

Dzs

Dzsafer pasa 247
 Dzsantemir 33, 253
 Dzsoszer fáraó 159

E

Égető Melinda 375, 377
 Elmasz, Mohamed 250
 Elter István 200, 373
 Emese 185
 II. Endre 201, 202, 211
 Endrei Soma 351
 Erdélyi István 8, 21, 22, 23, 24, 37, 38
 Erdélyi László 39
 Erdélyi Mihály 218
 Erdélyi Pál 291
 Érdújhelyi Menyhért 26, 30, 164, 206,
 207, 346, 359, 364, 375
 Érszegi Géza 39, 373
 Esterházy Pál 235, 236
 Eszterházy Antal 263
 Eunodius 175

F

Fábiánné Kiss Erzsébet 40
 Fábri Jenő 8, 20, 21, 29, 30, 31, 37, 38,
 39, 202, 206, 212, 213, 214, 215, 219,
 220, 221, 222, 225, 373, 374
 Fábri Nándor 8, 37
 Farkas 228
 Farkas József 243, 373
 Farkas Orbán 361, 362
 Fehér Lajos 8, 37
 Fejér Dénös 230
 Fejér György (Georgius) 28, 39, 201
 Fekete 95
 Fekete Sándor 26
 Ferdinánd 225
 Ferenc József 16, 18, 343, 364
 Fernbach Károly 367

Fessler, J. A. 242
 Fijas 228
 Fodor István 8, 37, 377
 Foltiny István 26, 39, 188
 Frigyes Ágost 253
 Frölich R. 194

G

Gaál Miklós 321
 Galga tatár szultán 241
 Gallé L. 142
 Gallé Viktor 132
 Galsa Radul 228
 Gárdonyi Albert 30, 39, 373
 Gašović, Milivoje 38
 Gavrilović, Slavko 39, 376
 Géczy 234
 Geréb László 40
 Geszti László 222
 II. Géza 199, 200
 Gezeh, Joannes de 211
 Gilicze János 374
 Glatz Ferenc 377
 Globitz, Johann Fridrich 262
 Goldstein Zsigmond 344
 Golub György 279
 Gombkötő János 211, 235, 236
 Gombkötő Lőrincz 211
 Gombos Pál 313
 Gombosfalvi Gombos Gábor 348
 Gonda László 377
 Göncsér Péter 218
 Götz gróf 240
 Gráf Ármin 344
 Gráfik Imre 376
 Gregus Tamás 314
 Grundböck István 344
 Gubicza Kálmán 26, 156, 170
 Guelmino János 8, 37, 142, 373

Gy

Gyetvai Péter 24, 30, 31, 39, 213, 214,
 215, 216, 221, 222, 243, 373, 376, 377
 Györffy György 29, 30, 39, 46, 201, 202,
 208, 221, 222, 373
 Györffy István 375

Gyula nádor 204, 209
 Gyura 228
 Gyurák 228
 Gyurak Brodin 228
 Gyurin 228
 Gyurka hadnagy 262

H

Habsburg Ferdinánd 33, 239
 Habsburg-ház 332
 Hadži-Jovanović, Gligorije 370
 Hagymás László fia, Miklós 219
 Halász István 221
 Halaváts Gyula 95
 Hanák László 38
 Haraszti György 39
 Harthyáni Máté 218
 Hegedűs Antal 39, 376, 377
 Heister, Siegbert 249
 Heiszler Ferenc 313
 Herbék 228
 Herdegen 261
 Horvat, Jovan 278
 Horváth Antal 319
 Horváth Mihály 242, 243
 Hölbling József 313
 Hrabovszky 318
 Hunor és Magyar 185
 Hunyadi Mátyás *I. Mátyás király*
 Hunyadi 188
 Huszágh László 8, 37, 377
 Huszár 228

I

Ibrahim pasa 237
 Ikotić, Ivan 325
 Ilesić, S. 90
 XI. Ince 239
 I. István 186, 189, 192, 210, 237
 Istvánffy Miklós 33, 39
 Isztiján Kraguj 228
 Iványi István 14, 17, 20, 28, 29, 39, 201,
 205, 244, 269, 373, 374, 375
 Ivic, Aleksa 19, 243, 244, 374, 375

J

Jablan, Vido 20
 Jabovik 228
 Ják 221
 Jaka kenéz 230
 Jaksa Dimitri 228
 Jakšić, Ivan 39
 Jankovich Aurél 336, 337, 348
 Janković, Vojislav 38
 János csanádi püspök 211
 Jedlicska Pál 374
 Jerney János 203, 204, 209, 373
 Jovanić, M. 143
 Jovanović, P. S. 92
 II. József 282, 285, 292
 Julius Caesar 171

K

Kablar, Đorđe 38
 Kabos Ármin 364
 Kákos 228
 Kalachai Illés 220
 Kalachai Péter 220
 Káldy-Nagy Gyula 243
 Kalmár Károly 8, 37, 377
 Kalmár Simon 18, 20, 211, 270
 Kapros Ignác 292
 Karácson Imre 39
 Karadžić, Vuk 262, 263
 III. Károly 264
 Károlyi Mihály 369
 Károlyi Sándor 263, 264
 Katona 228
 Katona István (Stephanus) 242, 243, 374
 Katona Pál 8, 17, 20, 21, 26, 37, 38, 39
 Kávás 228
 Kelemen bán 203
 Kemálpasazáde 32, 40, 225
 Kézai 185
 Kis 228
 Kisdi Miklós 221
 Kiss Ernő 319
 Klein Salamon 356
 Klinghammer István 373
 Knauz (Ferdinandus) Nándor 31, 39,
 214, 217

Knézy Ferenc 132
 Knežević, Milivoje V. 19, 20, 376, 377
 Knićanin 321
 Kocel 184
 Koháry 35
 Koháry István 234, 238, 243
 Kókai Sándor 8, 37
 Kolonits László 312
 Kollonics 260
 Konovics 220
 Korek József 26, 39, 40, 161, 188, 189,
 194
 Koroghy Gáspár 222
 Koroknai Ákos 267, 268, 269, 375
 Kossuth 318, 319
 Kovaček, Božidar 37
 Kovijančić, Risto 20
 Kowach Péter 218
 Kölcsey Dezső 40
 Kövér György 377
 Kraguj 228
 Krestić, Vasilije 376
 Kreybig Lajos 95
 Kristó Gyula 203, 373
 Krisztik 228
 Kropf, N. 324
 Krum 184
 Kun 228
 Kwnovits Mihály 220

L

I. Lajos 30, 210
 II. Lajos 31, 217, 218
 Lajta Béla 360
 Lambert F. Zsigmond 259
 Lambion 245
 Lantos Pál 236
 I. László 186
 IV. László 208
 László Gyula 187, 194
 Lázár (Lazarus) 34, 225
 Lazius, Wolfgang 34, 226
 Lékó István 190
 I. Lipót 35, 239, 242, 245, 257, 258, 358
 Lotharingiai Károly 35, 41, 239, 240, 243
 Lövei Mihály 38

M

Magyar 228
 Magyar Gyula 364
 Magyar Pál 210
 Magyarai 228
 Majoros István 320, 321
 Makedóniai Fülöp 170
 Maletić, M. 39
 Malevuk 304
 Manojlović, St. 95
 Manoy 202
 Marczibányi 306
 Marczibányi Lőrinc 327
 Mária Terézia 268, 269, 278, 286, 292
 Máriaass Imre 377
 Markovics 244
 Marković-Marjanović, Jelena 194
 Márkus Dezső 373
 Maroboduus 172
 Máróczy János 295
 Marsigli, L. F. 34, 245
 Márta 228
 Márton 208
 Márton varga 217
 Matković, Lajčo 371
 Mátyás király 30, 208, 212, 216, 218, 222,
 268
 Mégyi 228
 Mercator, Gerhardus 34
 Mere gróf 201, 202
 Mészáros Sándor 8, 378
 Michael 295
 Mihálkovits Antal 312, 313, 317
 Mikeš, M. 142
 Miklós csongrádi főesperes 208
 Miklós nevű tisztt 220
 Mikolay 41, 202
 Miksa Emánuel 244
 Mikus 228
 Milinovics Plavsza 262
 Milinovics Tódor 262
 Milinovity 254
 Miljković, Nikola S. 95
 Milleker Bódog 156, 194
 Miller, Konrad 200
 Millinovits Nicza 279
 Milosavljević, Marko 95

Mitrovics Jankó 262
 Molcsin 228
 Molnár Tibor 8, 38
 Monostori 228
 Monostori Orbán 220
 Móra Ferenc 148, 155, 156, 157, 170
 Muhoray Andor 40
 Muškatirović, Jovan 38, 362
 II. Musztafa 245, 246, 247, 250

N

Nádasdy Ferenc 34
 Nagy Imre 373
 Nagy István 40
 Nagy János 221
 Nagy Károly frank király 184
 Nagy Lajos tanító 155
 Nagy Lajos történész 243, 374
 Nagy Sándor 189
 Nehem 244
 Nemes Kis Péter 218
 Nenad, Jovan 33, 225
 Nenadović, Pavle 278
 Neugebauer, dr. Ing. Viktor 79, 95
 Nikolić, Aleksandar 321
 Nikolics, Tyira 291

O

Olasz 235
 Onegésziosz 177
 Opitz Sándor 329
 Orckarian 221
 Oresztész 177
 Orosz Endre 156
 Ortelius, Abraham 34
 Ortway Tivadar 209, 373

Ö

Örvény István 40

P

Paget, Sir William 254
 Pakosz Balázs 217, 218, 219
 Pál mester 208

Pálffy István gróf 235, 236, 260, 264
 Papp-Váry Árpád 200, 373
 Párducz Mihály 194
 Partinger 237
 Pavlović, Ivan S. 20
 Peity Iván 63
 Pejín Attila 8, 378
 Perczel Miklós 321
 Perczel Mór 321, 322
 Pescer, Colomanus de 222
 Pešić, B. 95
 I. Péter 189
 Petneházy 239
 Petrik, A. 143
 Petrovics István 374
 Petrovics, Novak 244
 Pilarith Balázs 221
 Pius Antonius 173
 Plavsza 262
 Pocsikai 300
 Pokracs 228
 Polinskij, A. 142
 Pongrác 209
 Pongrác gróf 29, 203
 Popović, Daka 376
 Popović, Dušan J. 245, 374, 375, 376
 Prekajski, Miloš 358, 370
 Preradov, Miloš 269
 Preradović, Rajko 278
 Pribina 184
 Priskosz Rhetor 176, 177
 Ptolemaiosz 172
 Pujin, V. 143

R

Rábafalvai Benedek 220
 Rabutin gróf 246, 254
 Rác Vilmos 378
 Rác Vince 8, 37, 38, 59, 79, 95, 376, 377,
 378
 Rade 228
 Radics 228
 Radovan 228
 Radovan, Lazar 230
 Radul 228
 Rajačić 319, 320
 Rajc, Jaksa 230

- Rakić, Lazar 376
 II. Rákóczi Ferenc 262, 263
 Ranko, Mihal 230
 Rasid Mehmed 33, 247
 Ratajac, R. 143
 Ráth György 221
 Reizner János 40, 213, 243, 374
 Réka 176
 Renner József 365
 Reuss, Heinrich von 253
 Révay Nepomuki János 330, 354
 Ridički, Stevan 313
 Róbert Károly 210
 II. Romanus 187
 Romer 209
 Róna József 16, 350, 364
 Ross István 290, 296
 Rózsa Antal 17
- S
- Salamon király 207
 Sambucus, Johannes 34
 Saul 28, 202
 Savoyai Eugen 16, 35, 246, 247, 248, 249,
 250, 251, 252, 253, 254, 262, 264,
 265, 296, 364, 374
 Schlick Lipót gróf 258, 259
 Schlösser 244
 Schwartz Sándor 14, 364
 Sebestyén pap 204, 205
 Semléki 237
 Simon 228
 Sinkay János 313, 320
 Sinkovits István 217, 243
 Sípos Farkas 222
 Slavnić, Ž. 142
 Sós Gergely 220, 234
 Speed, John 34
 Sremac, Stevan 362
 Stanojević, Gligor 253, 374
 Starhemberg, Guido 249, 250
 Stegena Lajos 200, 374
 Steltzer Frigyes 204, 263
 Stojković, Lazar 95
 Stratimirović, Djordje 319
 Sugár István 247, 374
 Surdučki 320
- Syntha, Andreas de 217
 Šević, Jovan 278
 Šimić, S. 143
 Špira, Đerđ 376
 Šupljikac, Stevan 319
- Sz
- Szabados M. 142
 Szabó István 186, 194, 236
 Szabó János és Máté 217
 Szakály Ferenc 243, 374
 Szalay László 40
 Szántó Márton 228
 Szapolyai János 33, 225, 226
 Szárics Bertalan 253, 374
 Széchenyi György 237
 Szegedi Márton 218
 Szegedinác Péro 267
 Székely Ilona 38
 Szekeres László 8, 26, 37, 194, 207, 208,
 210, 221, 374
 Szekfű György 14, 352
 Szelepcsényi György 237
 Szeli István 8, 21, 22, 37, 38
 II. Szelim 34, 231
 Szent Benedek 202
 Szent István *I. I. István*
 Szent László *I. I. László*
 Szent Orbán 302
 Szent Száva 331
 Szenta, Philippus de 217
 Szente-Magócs nemzetség 29, 40, 199,
 204, 206
 Szentgróti László fia, János 219
 Szentkláray Jenő 156
 Szerémi György 33, 40, 225
 Szerémi János 221
 Szerémi Péter 221
 Szilády Áron 374
 Szilágyi Erzsébet 222
 Szilágyi Mihály 222
 Szilágyi Sándor 14, 39
 Szilahtár Mehmed 33, 243
 Szintai 32
 Szintai Márton 233
 Szita László 374
 Szlivka L. 142

Szloboda Ilona 8, 37
 Szloboda János 37, 38
 Szűcs Albert 32, 218, 219
 Szűcs Benedek 219
 Szűcs Illés 221
 Szűcs Lajos 40
 Szulejmán 32, 237, 239, 242, 243

T

Tacitus 171
 Tagányi Károly 217
 Tamási Áron 9
 Tamassy János 218
 Tari László 8, 37, 38
 Tarsia, Tomasio 253
 Tasnádi Nagy Gyula 373
 Tatulusz 177
 Tekelija, Jovan Popović 247, 254, 262, 263
 Telegdi 209
 Telegdi András 206, 221
 Teleszky János 367
 Teophanesz 182
 Tergina Gy. 194
 Tessity Mihály 279
 Tešić 300
 Tešić, Djordje 296
 Thaly Kálmán 375
 Theophilaktosz Szimokatesz 181
 Thim József 376
 Thököly Imre 241, 245, 250, 257
 Tököli Jován *l. Tekelija, Jovan Popović*
 Tömörkényi Gy. 194
 Thúry József 40
 Thurzó Elek 219
 Tiberius 172
 Tisza István 369
 Tolmácsy Géza 9, 37, 378
 Tomas 228
 Tomas, Jovan 230
 Török 228
 Török Bálint 33, 225
 Tót 228
 Tót Gergel 230
 Tóth Horgosi Pál 21
 Tóth Péter 9, 18, 37, 376, 377, 378
 Traianus 172, 173

Trifković, Aleksandar 321
 Tripolsky Géza 9, 24, 26, 37, 38
 Tukulija, Jovan *l. Tekelija, Jovan Popović*
 Tukuli *l. Tekelija, Jovan Popović*
 Túri 228

U

Udvardy József 30, 213
 Ugróczi Ferenc 13, 313, 246, 376
 II. Ulászló király 30, 213, 214, 215, 216, 225
 Urbán Balázs 217

V

Vajda Demeter 221
 Valkay Zoltán 378
 Varga 228
 Varga György 221
 Varga J. János 39
 Varga János 221
 Varsányi Péter István 377
 Vartus Alajos 343
 Vass Előd 244, 371, 374, 375
 Vattai 237
 Vaudemont herceg 246, 251
 Vécsey Károly 319, 320
 Verancsics Antal 33, 40
 Vermon 254
 Vértes László 194
 Veterani 239, 240, 241, 242, 243, 253
 Vidákovics György 244
 Vígh Ágoston 9, 37, 38, 377, 378
 Vlašić, Trivun 358
 Vuits Arzén 267
 Vujić 300
 Vujić, A. 143
 Vujić, Đura 370
 Vujić, Joca 14, 19, 36, 370, 372, 373
 Vujić, Jovan 19
 Vujić, Sava 321
 Vukov, Nestor 21, 194
 Vusso (Wuxity) Ignác 279

W

Wagner, Franz 14, 242, 243
 Wagner János 295
 Wallis 239, 240, 241, 243
 Wenzel Gusztáv 40, 374
 Windischgrätz 319
 Winkler Pál 30, 213
 Wit, Frederik de 34

Z

Zagorica, Mojsije 313, 321
 Zenderev, Paulus de 30

Zenoi, Domenico 34
 Zentarévi Pál 30, 210
 Zentha, Petrus de 217
 Zirojević, Olga 375
 Zubanović 300
 Zyndt, Mathias 35

Zs

Zsámboki János 34
 Zsigmond király 29, 30, 39, 191, 211, 216
 Zsoldos 95

Földrajzi nevek

A

Ada 45, 108, 147, 155, 156, 161, 170, 174,
179, 182, 183, 192, 222, 261, 265,
275, 283, 286, 292, 307, 325, 342
Adai határ 192, 285
Adai út 294
Adorján 30, 34, 41, 52, 90, 108, 150, 173,
179, 183, 207, 208, 210, 228, 229,
230, 231, 232, 236, 325
Adriai-tenger 90, 180
Afrika 173
Al-Duna 94, 154, 184
Alföld 47, 90, 148, 152, 153, 159, 160, 169,
171, 172, 175, 173, 176, 180, 185
Alpok 47, 48, 49, 50, 169
Alsó- és Felsőszőlőhegy 291
Alsó- és Felsőkovil 275
Alsó-Tisza melléke 199
Alsó-Tiszapart 52
Alsó-Tiszavidék 192
Alsó kertek 284, 345, 347
Alsószőlőhegy 283, 284, 301
Alsóváros 346
Alvég 307, 330, 359
Anatólia 161
Aquincum 172
Arad 203, 263
Aranka 155, 183
Ásotthalom 48
Augsburg 245
Ausztria 239, 244, 293, 342, 343
Avar kaganátus 180, 181, 182, 183, 184,
185, 186
Ázsia 103

B

Bács 208, 221, 222, 263, 343
Bács-Bodrog vármegye 14, 15, 17, 26, 31,
39, 164, 209, 226, 237, 243, 254, 258,
259, 261, 264, 267, 268, 269, 278,
280, 286, 314, 318, 320, 326
Bácsföldvár 275
Bácska 20, 39, 45, 48, 49, 79, 92, 148,
156, 165, 175, 184, 185, 225, 245,
263, 318, 319, 320
Bácsmonostorszeg 156
Badrlica-szállás 300
Baja 151, 244, 305, 323
Bajmoki víztározó 90
Bajorország 268
Bajszai víztározók 90
Balaton 184
Balkán-félsziget 148, 153, 160, 169, 171,
180, 199, 220
Bánát (Bánság) 45, 48, 49, 92, 156, 162,
176, 179, 181, 182, 257, 266, 269,
270, 276, 318, 319, 327, 346
Bánfalva 218
Bátka 17, 24, 34, 52, 101, 110, 112, 155,
174, 218, 219, 220, 225, 227, 228,
229, 231, 236, 237, 283, 285, 305
Bátkai rét 284, 301
Becke 52, 134
Bécs 25, 34, 41, 239, 241, 244, 251, 252,
253, 264, 267, 268, 293, 319, 366
Becse *l. Óbecse*
Bega 176
Belgrád (Singidunum) 19, 39, 45, 180,
237, 242, 244, 246, 251
Belső-Ázsia 180
Belsőjárás 283

- Beograd *l. Belgrád*
 Berlin 149
 Besszarábia 270
 Besztercebánya (Banska Bystrica) 35
 Bilics 167
 Bizánc 176, 179, 180, 181, 183, 187
 Bocsár 179
 Bocsonfalva 229
 Bodrog vármegye 28, 29, 203, 206, 208, 209, 210, 222
 Bodrogkeresztúr 160
 Bogaras 45, 122, 283
 Bogarasi járás 300
 Boldogasszonyfalva 275, 286
 Bologna 34
 Borsod vármegye 236
 Bosznia 13, 246, 252, 257, 267
 Buda 32, 33, 35, 209, 212, 214, 216, 225, 226, 236, 237, 239, 350, 364
 Budai Tartomány 226
 Budapest 14, 20, 39, 40, 41, 45, 175, 222, 243, 370
 Budavár 242
 Budzsák 56, 112, 149, 151, 155, 160, 206, 283, 284, 285, 301, 305
 Bugyi 49
 Bulcsufölde 205, 209
 Bulgária 180, 184
 Burgenland 282
- C
- Chaka 28, 203
 Chechtow 28, 29, 30
 Cheto 209
 Chectou 209
 Chehtou 209
 Chyktow 220
- Cs
- Csajkás kerület 275, 286
 Csalános-völgy 192
 Csanád 200, 201, 202, 203, 210, 219
 Csanád és Bodrog vármegye 29
 Csanád vármegye 29, 30, 202, 205, 206, 209, 210
 Csantavér 45, 90, 294
 Csecstó 17, 24, 28, 29, 30, 34, 41, 46, 166, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 219, 220, 221, 222, 225, 227, 229, 230, 232, 233, 236, 283
 Cseh- és Morvaország 282
 Csehország 162
 Csesztó 17, 28, 30, 34, 209, 227, 229, 230
 Csésztó 46, 211, 220, 225, 230, 232, 233, 236, 291
 Csésztó-part 47
 Csésztói csárda 295
 Csík-ér 45, 55, 78, 87, 90, 94, 101, 108, 110, 120, 246
 Csikéria 94
 Csóka 28, 45, 147, 148, 156, 157, 158, 160, 161, 167, 204, 207, 209, 235
 csókai uradalom 301, 306
 Csongrád 185, 199, 200, 201
 Csongrád vármegye 40, 41, 29, 32, 208, 209, 210, 213, 215, 218, 219, 220, 221, 222, 226, 234, 235, 236, 244, 254, 257, 268, 281
 Csongrád-Borsod egyesült vármegyék 236
 Csúrogy 169, 259, 261, 275, 286
- D
- Dácia 172, 173, 175, 176
 Danubius *l. Duna*
 Debrecen 319
 Dél-Bácska 48, 169
 Dél-Bánát 90, 165
 Dél-Magyarország 225, 231, 318
 Dél-Oroszország 180
 Dél-Ukrajna 171, 278
 Déli-Kárpátok 173
 Délkelet-Európa 169, 245
 Delphi 170
 Délvidék 20, 73, 332
 Dinaridák 47, 48, 49
 Diósgyőr 233
 Disznó-tó 228
 dnyeperi pusztaság 278
 Don 180
 Donyec 278
 Dorozsma 167
 Dráva 200

- Dráva-mellék 170
 Duna 89, 90, 150, 154, 156, 162, 165, 169,
 170, 171, 172, 173, 175, 176, 180, 181,
 184, 192, 200, 237, 239, 241, 242,
 244, 246, 263, 264, 269, 304
 Duna-völgy 200
 Duna-Tisza-köz 33, 48, 94, 165, 170, 171,
 173, 176, 179, 180, 231, 234, 238,
 239, 263, 281
 Duna-Tisza-Duna csatorna 62
 Duna-medence 180, 182, 185
 Duna-Tisza melléke 199
 Duna-Tisza-Maros vonal 245, 257
 Dunántúl 48, 49, 156, 160, 171, 178, 184,
 186, 263
 Dunaszekcső 173
 Dušanovo 45
- E**
- Eger 234, 242
 Egyházaskér 117, 134, 203
 Eprekert 305, 352
 Erdély 162, 169, 170, 171, 172, 179, 180,
 183, 184, 213, 228, 237, 242, 245,
 246, 248, 254
 Érsekújvár 237
 Észak-Amerika 105
 Észak-Bácska 94, 151, 165
 Észak-bácskai-plató 45
 Észak-Itália 180
 Észak-Szerbia 169, 264
 Északkelet-Bácska 156, 165, 167
 Eszék 239, 243
 Esztergom 39
 Eugen-sziget 52, 54, 88
 Európa 39, 153, 159, 160, 161, 162, 168,
 171, 176, 239, 245, 246, 251, 333
- F**
- Farkas-tanya 189, 190
 Fehér-Tisza 89
 Fehéregyház 222
 Fehéroroszország 180
 Fehértó 205
 Fejér-tó 228
 Fekete-tenger 104, 179
 Fekete-Tisza 89
 Feketeegyház 222
 Feketeszek 46, 55
 Feladorján 208
 Felgyő 149
 Felső- és Alsókabol 286
 Felső-rét 206
 Felső-Tisza-vidék 246
 felső-zentai szállások 56
 Felsőhegy 45, 47, 59, 166, 167, 187, 192,
 206, 284, 345, 352, 354, 359
 Felsőkertek 284, 344, 345
 Felsőszőlőhegy 283, 284, 302
 Felvidék 162
 Fényes-tó 46, 205, 284, 344
 Fertő-tó 170
 Feudvár 169
 Feyrtow 204
 Fibajcs 222
 Fijas 228
 Fodor-szállás 192
 Földközi-tenger 161, 162
 Földvár 169, 236, 261, 286
 Frank Birodalom 184
 Fruska Gora 212
 Futak 212, 237
 Füle 234, 235, 236, 238
 Füzes 236
 Fűzfarkú erdő 205
 Fyzuforku 204
- G**
- Galícia 370
 Gallia 178
 Gekentow 208
 Galamb-áj (Golumbaya) 205
 Gombosfalu 47
 Gödrök 88
 Gömbölőszék 284
 Görögország 170
- Gy**
- Gyantáros 34, 283, 284, 301, 302
 Gyantáros-pusztá 34, 232, 233, 300, 301
 Gyékénytó 208, 218
 Gyömrei út 76

H

Habsburg Birodalom 277, 317, 318
 Hajdújárás 167
 Halas 237
 Halászcsernye 111, 117
 Halmastó 228
 Háromszék 55
 Hatvan 175
 Havasalföld 173
 Heves megye 281
 Hódmezővásárhely 169
 Holt-Tisza 101, 110
 Homok 131
 Homokrév 164, 186
 Homonna 14
 Homuser 205
 Horgos 45, 148, 160, 163, 167, 176, 179
 Horgos-Kamarás 179
 Horti-tanya 55, 56
 Hortobágy 175
 Horvátország 319, 323, 342
 Hosszú-szék 46, 55
 Hungária 39
 Hunnia 174, 175, 176, 177, 175, 176, 177,
 178, 179, 180
 Hunyad vármegye 343

I

Ipartelep 88
 Isztambul 33, 34, 234, 252
 Itália 171, 179, 200

J

Jankovác 320
 Jászkunság 281
 Jászság 170
 Jedlicska-telep 179
 Jugoszlávia 20, 45, 89, 135

K

Kakat 24, 209, 222
 Kákos 228
 Kál 239
 Kalacsa 34, 220, 221, 232, 233, 236

Kalocsa 17, 24, 34, 39, 213, 218, 221, 225,
 283
 Kalocsa-völgy 56, 58, 78, 87, 94, 120,
 192, 221, 285
 Kamenica 212
 Kanada 346
 Kaniha 225
 Kanizsa 29, 39, 47, 52, 186, 200, 205, 206,
 207, 263, 278
 Kanizsarév 225
 Karakašev 283
 Karjad 17, 24, 34, 205, 218, 221, 225, 232,
 233, 283, 285
 Karjadi út 191
 Karyad 221
 Karlóca 254, 318, 319, 353
 Karlova 45
 Kárpát-medence 47, 49, 51, 150, 158, 159,
 160, 161, 162, 165, 169, 170, 171, 176,
 179, 183, 199, 200
 Kárpátok 47, 48, 49, 90, 169, 172, 173,
 176, 180, 184
 Káty 286
 Kaukázus 171, 178
 Kávás 228
 Kazán-szoros 49
 Kecskemét 32, 180, 263
 Kelet-Szlavónia 178
 Keleti-Kárpátok 49
 Keletrómai Birodalom 180, 182
 Kenesna 29
 Kerekszék 46, 55, 56, 108, 110
 Keresztes 117, 134, 352
 Kertek 88
 Kesserling-tanya 119
 Kevevára (Kovin) 175, 179
 Kevi 17, 24, 37, 45, 218, 221, 222, 225,
 227
 Kewy 221
 Kisadorján 232
 Kis-Alföld 172
 Kiskalacsa 232
 Kiszinta 221
 Kisbátka 161, 179, 189, 191, 219
 Kisbosznia 90
 Kishegyes 222, 323
 Kishomok 167
 Kiskanizsa 251, 257

Kiskőrös 342
 Kistrét 87, 117
 Kiss-szállás 192
 Kiszenta 221
 Kokot 29, 204, 221
 Kokotfalva 204
 Kollou 204, 209
 Komárom 241
 Konstantinápoly 180, 182
 Koplaló 111
 Körös 154, 156, 179
 Kostolac (Viminatium) 180
 Kovil 237, 238, 246, 247
 Kovin (Keveháza) 175
 Közel-Kelet 152, 153, 159
 Közép-és Nyugat-Európa 245
 Közép-Európa 152, 162, 186
 Középsőjárás 283, 301, 302
 Középsőkertek 284, 345, 347
 Kremenják 156
 Krim 278
 Krst sv. Nikole 283
 Küllöd (Kolut) 246
 Külsőjárás 283, 301, 302
 Kunbábony 180

L

Laposfő-tó 204, 205
 Lengyelország 180, 282
 Lepenski Vir 154
 Léva 234
 Levantei-tó 99
 Libalegelői telep 345
 Likas 17, 34, 218, 222, 229, 231, 233, 265,
 283, 284
 Likasegyház 17, 24, 218, 222, 225
 likasi szállások 300
 Likasi út 76, 283, 285, 294
 Likaspuszta 283, 301
 Lippa 32, 217, 218
 Lombardia 180
 London 149, 241, 254
 Ludas 149, 151, 155, 236, 238
 Ludasi-tó 90, 94, 152, 160, 167, 169
 Lúdvár 155
 Lugio 173

M

Macedónia 244
 Madaras 151, 243
 Madrid 241
 Mágoacs 29, 225
 Magyararkanizsa 39, 45, 52, 54, 147, 148,
 150, 164, 166, 168, 170, 188, 207,
 208, 251, 279, 282, 286, 292, 294,
 321
 Magyarország 20, 30, 39, 40, 46, 89, 104,
 192, 225, 226, 244, 245, 248, 258,
 259, 276, 282, 293, 295, 317, 318,
 319, 320, 323, 327, 332, 341, 345,
 356, 364, 365, 366, 367
 Makkos *l. Mákos*
 Makó 163
 Mákos 29, 52, 54, 92, 107, 112, 117, 118,
 155, 178, 283, 284, 285
 Mákosi tölgyes 288
 Mákospart 168, 169, 170, 174, 183
 Máramarosi-havasok 89
 Maros 90, 156, 162, 164, 170, 173, 183,
 200, 202, 228, 229, 239, 242, 244
 Maros-Temes-vidék 257
 Maros-Tisza vonal 253
 Maros-vidék 33, 245, 263
 Martonos 218, 228, 229, 230, 234, 238,
 244, 257, 258, 259, 261, 263, 264,
 265, 268, 269, 275, 276, 286
 Mélykút 320
 Mezopotámia 159, 160
 Miroth-tó 209
 Miskolc 233
 Mocsvár 283
 Mohács 33, 40, 41, 267
 Mohol 148, 183, 218, 261, 275, 286, 325
 Mokrin *l. Homokrév*
 Monostorszeg 175
 Morava 154, 162, 176
 Moszkva 149

N

Nádaly 261
 Nadirjan *l. Adorján*
 Nagh Adorian 213
 Nagylapos 46

- Nagyadorján 218
 Nagybajcs 222
 Nagybátka 325
 Nagybudzsák 325
 Nagykanyar 92
 Nagykikinda 45
 Nagykőrös 233
 Nagyrét 45, 46, 52, 79, 87, 117, 120, 283,
 284, 285, 301
 Nagyrév 163, 165
 Nagyszék 284
 Nagyszéksós 178
 Nagyszentmiklós 148, 184
 Nagyölgy 85, 222, 285
 Nándorfehérvár 237
 Nedao (Vuka) 178, 179
 Népkert 132, 133, 134, 136, 361
 Nichola-föld 202
 Nílus 159
 Nosza 160, 186
 Novi Kneževac *I. Törökkanizsa*
 Nyírség 162
 Nyugatrómai Birodalom 177, 178
- O
- Óbecse 36, 45, 48, 90, 94, 147, 155, 199,
 200, 204, 206, 209, 229, 244, 247,
 257, 258, 259, 261, 275, 276, 279,
 282, 286, 292, 294, 342
 Óbuda 41, 172
 Ókanizsa 258, 259, 261, 263, 265, 268,
 269, 275, 276
 Olmütz 268
 Olt 173
 Ómoravica 151
 Orckarian (Karjad) 221
 Orom 73
 Oromhegyes 149, 151, 166, 167, 187, 188,
 190
 Orompart 45, 46, 79, 120, 147, 169, 164,
 188, 190, 191, 206, 221, 240, 284,
 285, 288
 Oroszország 278
 Oszmán Birodalom 233, 237
 Oszmán-török Birodalom 246
 Osztrák–Magyar Monarchia 317, 318,
 322, 332, 370
- Osztrovó (Ada) 261
 Öthalom 149, 151
- P
- Pacsér 151
 Palics 220
 Palicsi-tó 90, 94
 Pána 52, 108, 110, 325
 Pancsova 200, 246, 319, 320
 Pannon-tenger 99, 169
 Pannon-tó 49
 Pannonhalma 29, 205, 207, 209
 Pannónia 173, 179, 180, 184
 Paphalom 55, 119, 167, 188, 189, 207, 220
 Páris 33, 41, 241
 Parthiscum (Szeged) 173
 Pécs 305
 Pénzes-kút 192
 Perlek 221, 225
 Pest 40, 206, 314, 239
 Pest megye 281
 Peszér 17, 34, 56, 218, 219, 222, 225, 228,
 232
 Péter-áj (Peteraya) 204, 205
 Péterréve 94, 261, 275, 276, 286, 325
 Pétervárad 32, 212, 213, 225, 234, 239,
 241, 242, 246, 247, 263, 264, 276
 Petrovác 261
 Petrovoszellő 259
 Pivár-telek 312, 313
 Pokracs 228
 Pontus 174
 Poronty 88, 112, 117, 283
 Pörös 152, 186
 Pozsony 236, 238, 305
 Prizren 244
- R
- Rajna 169, 176
 Rét 51
 Rétaalj 345
 Révkanizsa 235
 Rodopi-masszívum 49
 Róma 34, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176,
 178
 Római Birodalom 176

- Románia 89, 148, 346
 Roskány 343
 Rösztke 155, 261, 268
- S
- Sajkás kerület 318, 319
 Sajtén 232
 Salamon(monostora) 24, 29, 204, 205, 206, 207
 Salamonfa(lva) 29, 204, 205, 206, 207, 209
 Salamonhegy 207
 Salamontornya 206
 Sárga-árok 179
 Sárga-folyó 103
 Sárgapart 220
 Sasin-féle szállás 191
 Sátoraljaújhely 17
 Sedum 204
 Sirmium (Sremska Mitrovica) 29, 179, 180
 Slankamen 244
 Smederevo 231
 Sopron 207
 Stara gora 49
 Svetičevo 90
- Sz
- Szabadka 17, 20, 25, 26, 28, 33, 39, 45, 47, 59, 166, 214, 216, 222, 237, 242, 243, 244, 259, 261, 263, 268, 278, 282, 294, 320, 321, 323, 342
 Szabadkai út 294
 Szállásföldek 283
 Szamos 90
 Szanád 28, 45, 52, 204, 209, 235, 338
 Szanádi-rét 173
 Szatmár 29, 205
 Szatmár vármegye 201, 202
 Száva 154, 204, 244, 246, 264, 269
 Szávaszentdemeter 29
 Szécsény 234
 Szeged 13, 17, 30, 31, 32, 33, 39, 40, 41, 45, 52, 147, 149, 151, 155, 156, 157, 169, 170, 173, 176, 179, 185, 189, 212, 213, 215, 216, 217, 218, 225, 227, 229, 231, 234, 236, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 246, 247, 252, 253, 257, 258, 259, 261, 264, 269, 276, 295, 305, 319, 320, 321, 330, 342
 szegedi szandzsák 227
 Szegegyház 222
 Szegytó 209
 Székesfehérvár 216, 237
 Szendrő 236
 szendrői szandzsák 231
 Szentá (Széntá) 24, 34, 204, 225, 227, 228, 230, 233, 236, 237, 244, 263, 280, 320
 Szentes 29, 199, 204, 235
 Szentetornya 204
 Szentiván 286
 Szentpéter 229
 Szenttamás 261, 275, 286, 292, 318, 319, 320
 Szép utca 45
 Szerb Vajdaság 45, 322, 323, 329, 358, 367, 370
 Szerbia 220, 267, 319, 320
 Szerb-Horvát-Szlovén Királyság 370
 Szerémség 150, 169, 170, 175, 179, 203, 221, 269, 270, 278
 Szerűskertek 283
 Szicília 200
 Szinta 218, 221, 236, 263, 264
 Szipán-tó 107
 Szír 225
 Szíria 173
 Szkítia 177
 Szláv-Szerbia 278
 Szlávny-tanya 220
 Szlavónia 170, 175
 Szlovákia 30, 89, 171
 Szlovénia 169
 Szófia 246
 Szolnok 235
 Szőreg 164
 Szőregrév 203
 Szűcsshalom 164
- T
- Tamar 205
 Tápé 167, 238

- Tatárszellő 56
 Tavankúti víztározó 90
 Távol-Kelet 105
 Telecska 94
 Telecskai-fennsík 33, 45, 55
 Temes 176, 203
 Temes-vidék 264
 Temesi bánság 278, 322
 Temesvár 45, 156, 239, 241, 244, 251, 264
 Temorka 28, 203
 Tisza 25, 28, 29, 30, 45, 46, 52, 54, 56, 73,
 84, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 99, 101,
 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109,
 110, 112, 123, 126, 131, 132, 134,
 147, 148, 150, 154, 155, 156, 158, 159,
 161, 162, 163, 164, 165, 169, 170, 173,
 174, 175, 176, 178, 179, 180, 181, 182,
 184, 185, 189, 190, 191, 199, 200, 202,
 203, 204, 205, 206, 207, 208, 210,
 212, 213, 219, 221, 227, 228, 229,
 237, 238, 239, 242, 244, 245, 246,
 247, 248, 249, 250, 251, 254, 257,
 258, 259, 261, 263, 264, 275, 277,
 284, 285, 290, 294, 301, 308, 320,
 321, 327, 344
 Tiszahegyes 167
 Tiszán inneni koronakerület 39
 Tisza-mellék 156
 Tisza mente 123, 205, 228, 265, 269, 277,
 281, 284, 297
 Tisza menti határörvidék 259, 260, 261,
 262, 264, 269
 Tisza menti sáncok 34, 263, 264, 268
 Tisza–Maros–Aranka háromszög 182
 Tisza-híd 191
 Tisza–Maros-szög 321
 Tisza–Maros–Duna-vidék 258
 Tisza-part 20, 189, 190, 191, 307, 334, 342
 Tisza-vidék 68, 162, 169, 184, 192, 225,
 226, 269, 278, 334
 Tisza-vidéki sáncok 264
 Tiszahegyes 167
 Tiszai határörvidék 260, 261, 269, 275,
 277
 Tiszai járás 281
 Tiszai kerület 275
 Tiszai koronakerület 13, 24, 36, 39, 277,
 279, 285, 322, 323
 tiszai rév 203
 Tiszántúl 170, 173, 226
 Tiszapolgár 160
 Tiszasalamon 207
 Titel 89, 90, 200, 246, 263, 294, 319, 320
 Titeli-fennsík 169
 Tompa 48
 Tópart 45, 52, 307, 308
 Topolya 45, 59, 149, 151, 209, 294
 Topolyai víztározó 90
 Tornyos 17, 24, 33, 34, 36, 37, 45, 47, 218,
 221, 222, 225, 227, 229, 231, 232,
 233, 265, 283, 359
 Tornyosi nagyvölgy 285
 Tornyosi szállások 302
 Tornyosi út 47, 76, 283, 285, 294
 Tornyospuszta 55, 283
 Torontál vármegye 235
 Tótkalocsa 24, 29, 218, 221
 Tömörkény 203, 204, 209
 Törökbecse 101, 104, 158, 173, 247
 Törökkanizsa 47, 257, 330
 Trákia 178
 Trianon 333
 Trója 162
 Túria 275, 286
- U
- Új-Szerbia 278
 Újvár 235
 Újvidék 19, 45, 47, 179, 305, 320, 343
 Újvilág 266, 346
 Újzenta 270
 Ukrajna 89, 162, 180, 269, 270, 278
 Ungvár 200
 USA 346
- V
- Vajdaság 31, 39, 75, 104, 152, 169, 186,
 192
 Vakszék 55
 Vardár 154, 162
 Variszaida-hegység 47
 Variszkuszi-hegység 47
 Varsó 149, 241
 Vas megye 207

Vasszék 46
 Vásárhely 236
 Vaskapu 94, 154
 Vastorok 232, 236
 Vasúti telep 345
 Vatikán 40, 210, 241
 Vatin 165, 166
 Velebit 48, 90, 166, 167, 174
 Velence 34, 241
 Velencei Köztársaság 239, 253
 Verbász 320
 Versec 156
 Veszprém 207
 Vetrenyacska 283
 Világos 322
 Viminatium 181
 Vlajkov Grob 283
 Volga 171, 176
 Vrbica *l. Egyházaskér*
 Vuka 178

W

Wien *l. Bécs*

Z

Zanath 28, 203
 Zanoga 46
 Zanoga-tó 284, 344
 Zaporozsje 282
 Zentagunaras 222
 Zentarév 28, 29, 30, 203, 204, 205, 209,
 210, 230
 Zeta 203, 204
 zetai fejedelemség 203
 Zimony 330
 Zólyom vára 238
 Zólyom vármegye 14
 Zombor 14, 16, 18, 25, 26, 47, 142, 148,
 164, 166, 259, 261, 268, 286, 305,
 320, 323
 Zotumart *l. Szatmár*
 Zsablya 258, 259, 261
 Zsuti Breg 283
 Zyntha 29, 30, 34, 203, 205, 209, 212,
 213, 214, 215, 216, 218, 222
 Zyntharew 28, 46, 203, 207
 Zwakrew 203

CIP – каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

908.497.113 Senta
949.711.3„.../1919”

ZENTA monografija. 1. / [a kötet szerzői Dobos János... et al.]. - Zenta :
Dudás Gyula Múzeum- és Levéltárbarátok Köre, 2000 (Szabadka : Grafoprodukt).
- 398 p. : ill. ; 24 cm

Példányszám 1000.

ISBN 86-7082-019-6

1. Dobos, János

a) Senta - Monografija b) Senta - Istorija - do 1919

Középszeleki járás

Csarda

Sándori szőlő m.

Kishegyes

Koncs-lás

Tóthi szőlő m.

Wagner szőlő m.

Kápolna-hegy

Wagner szőlő m.

Oskola

Szalicskő

Kovács-györgy szőlő m.

Weisberger szőlő m.

Szponcs szőlő m.

Szék-hegy

Szilágyi szőlő m.

E. St. Bogus

Szék-hegy szőlő m.

Preradon tanya

Szalicskő

Oskola

Bordás szőlő m.

Oskola

Tócsa-hegy

Gábor szőlő m.

Csepri szőlő m.

Nyar-hegy

Oskola

Kálnay szőlő m.

Kövecz szőlő m.

Kálnay szőlő m.

Drom-part

Ridicsky szőlő m.

Pászti szőlő m.

Kálnay szőlő m.

Pászti szőlő m.

Szabad

Tó hárs

Becsei hárs

Budzsák

Mojarva

Keresztes erdő

Hudsi hárs

Székely

Mgy. Terézvárosi raktár

Székely

Székely

Csoka

ZENTA

Újpest kertek

Társulati felügyelői lak.

Róti mgy.

Hudsi hárs

Alsó város

Alsó hegység

Budzsák

Alsó

hegység

Békai rét

Alsó hegység

Békai

Békai hárs

halom

Kérbánya

Szántók

Békai

Békai rét

Kérbánya

ISBN 978-86-7082-030-2